

8/2135

N. 2.

BUDAPESTI SZEMLE

A M. T. AKADÉMIA

M E G B I Z Á S Á B Ó L

SZERKESZTI

GYULAI PÁL.

NEGYEDIK KÖTET.

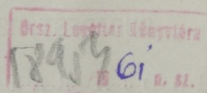
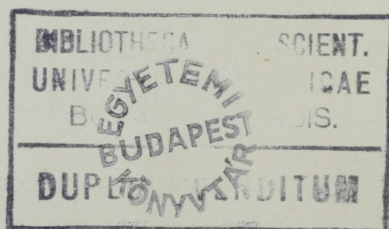
(7. 8. SZÁM.)

BUDAPEST, 1874.

KIADJA RÁTH MÓR.

A BUDAPESTI
M. T. AKADÉMIA
TANÁRI KÖNYVTÁRA.

P 11901/959

TARTALOM.

VII. SZÁM.

	Lap
IRODALMI TANULMÁNYOK. I. Tacitus. — Gróf Szécsen Antaltól	1
JELLEMRAJZOK. I. Gróf Széchenyi István; II. Gróf Dessewffy Aurél és társai. — Pulszky Ferencztől	21 —
MÜLLER MIKSA FEOLVASÁSA A MYTHOLOGIA BÖLCSELMÉ- RŐL. — Imre Sándortól	57
A MAGYAR POLITIKAI KÖLTÉSZETRŐL. — Arany Lászlótól . .	88
AZ ÁLTALÁNOS MECHANIKAI ALAPELVEKNEK FEJLŐDÉSI TÖRTÉNETE. (II.) — König Gyulától	132
LEAR TÉBOLYÁRÓL. — Greguss Ágosttól	154
BOLOND ISTÓK MÁSODIK ÉNEKE. — Arany Jánostól	166
BÉCS ÉS A VILÁGTÁRLAT 1873-BAN. (II.) Finály Henriktől . .	197
ÉRTESÍTŐ. — Taray: <i>Vázlatok az alkotmányozási elmélet köréből</i> , Adler Ignácztól. — B. Eötvös József: <i>Gondolatok</i> . — Asbóth János: <i>Három nemzedék</i> . — Ormós Zs.: <i>G. Barbarelli di Castel- franco; történeti korrajz</i> . p.	216

VIII. SZÁM.

ADALÉKOK A MAGYARORSZÁGI MŰTÖRTÉNELEMHEZ. — Pulszky Ferencztől	225
RÓMA A KÖZÉPKORBAN. (III.) — Danielik Jánostól	239
AZ ÁLLAMI KÖZMUNKAÜGYEK KÖZPONTI IGAZGATÁSA. — Hieronymi Károlytól	305
MAGYAR LÁSZLÓ. — Hunfalvy Jánostól	325
A DRÁGAKÖVEK AZ 1873-KI BÉCSI VILÁGTÁRLATON. — Szabó Józseftől	340
AZ IND JOGRÓL. — Pulszky Ágosttól	357
KÖLTEMÉNYEK. — I. Petőfi hagyományaiból: <i>Oda járok, hova</i> . .	
<i>Egy goromba tábornokhoz</i> . II. <i>A hunok harcza</i> , Arany Lászlótól .	370
MAGYAR TÖRTÉNETTUDOMÁNYI SZEMLE 1873. — Békésitől . .	382 —
A MAGYAR ÉLCLAZAPOKRÓL. — z. j.	396
A NÁPOLYI MAGYAR TÖRTÉNELMI MŰEMLÉKEK. — Óváry Li- pottól	403 —
ÉRTESÍTŐ. — Toldy István: <i>A jézsuiták Magyarországon és egyébt.</i> Pauler Gyulától. — <i>Adalékok Magyarország nyersterményeinek ártörténetéhez</i> , György Endrétől. — Massari A.: <i>Il conte di Cavour</i> . m. — Davies W: <i>The Pilgrimage of the Tiber from its mouth to its source</i> . m—	411

IRODALMI TANULMÁNYOK.

I. TACITUS.

Azon élénk vita, mely már a XVII-ik század másik felében a régi és a modern irodalomnak viszonylagos jelentősége, haszna és elsőbbsége fölött folyt, újabb időben, jelesen a közoktatási szervezet terén, ismét fölébredt. A szellemi és anyagi viszonyoknak növekedő fejlődése, a tényeknek és adatoknak az emberi ismeret minden mezején naponként szaporodó és már alig áttekinthető mennyisége, az érintkezés- és közlekedésnek azon még most kiszámíthatatlan következményű könnyítése és élénkítése, mely az emberi tevékenységnek és tudománynak mind untalan újabb anyagot nyújt, de egyúttal újabb föladatokat is szab, nem csonkíthatta ugyan a régi irodalomnak szellemi becsét és ész-, szív- és jellemképző azon behatását, melyet a humanisticus művelődés legkitünőbb művei mindaddig gyakorolnak az emberiségre, míg az a szépet, az igazat, a nemest felfogni és érezni képes leendő; de természetesen megváltoztatta jelentőségük és befolyásuk mértékének azt az arányát, melyben előbbi századokban, és leginkább fölélesztésük első idejében, az akkori szellemi élet fő elemeihez és eszközeihez állottak. Annál felőtölőbb tünemény, ha ép oly régi történetíró dicsekedhetik kétségtelen irodalmi népszerűséggel, ki egy oly korszaknak eseményeit tárgyalja, mely általános jelleménél és magoknak a részletes eseményeknek természeténél fogva a jelenkor érdekeitől és érzelmeitől távol áll. És ez kétség kívül Tacitus esete. Meglehet, hogy többször említik, mint olvassák; hogy „névének árnyéka“ sokaknál műveinek kimerítő ismeretét pótolja, osztozik ezen látszatos tekintélyben, mely sokszor csak a közönyösséget palástolja — a classicus — és pedig nem csak a régi classicus irodalom számos hőseivel, kiknek nevei gyakorta jelszavakként hangoztatnak.

De, ha neve nem volna is más, mint jelszó, maga azon körülmény, hogy az irodalom terén oly gyakorta találkozunk vele, bizonyága befolyásának, melyet az elmékre és kedélyekre gyakorolt. És e befolyás kétség kívül nem munkái tárgyában keresendő. Azon politikai harcok, melyeket például Thucydides oly államférfiúi belátással, oly plasticus határozottsággal, oly nemes egyszerűséggel rajzol, korunk politikai küzdelmeiben viszhangot és ez által az actualitás egy bizonyos színét találhatják; midőn egymástól független, a szellemi és anyagi fejlődés magas fokán álló, bár gyakorta kicsiny államok oly nemzetközi viszonyait, ellentéteit és harcziás összeütközését vázolja, a modern diplomatia és hadászat, habár eltérő alakban mutatkozó elemeivel találkozunk; a sicíliai hadjárat mélyen megható eseményei fölkeltik lelkünkben századunk egyik legmegrendítőbb catastrophájának emlékezetét és a syrakusai napok gyászteljes képei, a büszke athenaei hatalom bukása oly számos hős férfiak diasetlen eleste, kik nem annyira vagy egyedül az ellenfél vitézségének, mint inkább főleg az elemek zordonságának, az élelemhiánynak, a lankadtságnak estek áldozatul, kétszeresen hatnak kedélyünkre, ha szemünket Syracusa hegylánczolatától és a középtenger mély kék hullámaintól az orosz síkság hó- és homályfedte lapályaira vagy a Berezina jégborított folyamára függesztjük. A regényesség varázsa kíséri Livius első könyveit, a későbbiekben leírt kicsinyes harcok monotoniáját nem sokára Róma belküzelmeinek és oly kérdések megoldása viharos kísérleteinek rajza váltja fel, melyek még a mai világot is mozgatják, míg a római hatalom terjedésével az eseményeknek növekedő fontossága ép oly érdekessé válik, mint változatos színhelyök. Mennyi érintkező pontok találhatók Cicero beszédei és levelei, és a mostani kor politikai és bölcsészeti érdekei között; mily gazdag változatosság tényekben, eszmékben, adatokban, jellemzi Plutarch életrajzeit. Tacitus egy olyan kornak írja történelmét, melyben az egyeduráság elnémitotta a politikai élet nyilvánulásait. Nincs többé szó független, a művelődés ugyanazon fokán álló vagy Rómát e tekintetben még fölül is muló államok ellentétes összeütközéséről; nem a hatalmas Karthagóval, nem Görögország politikailag süllyedett, de szellemileg és művészileg még mindig az emberiség vezérköreiben mozgó államaival foly többé a harc.

A nagy politikai számításokat és nemzetközi combinációkat a hadviselésnek változékony és a köztársaság utolsó száza-

daiban magasztos eseményeit félig ismeretlen barbár népekkel folytatott csatározások váltják föl. Előjátékát képezte ugyan e harcok hosszú és fáradságos láncolata az emberi nem története egyik legfontosabb és messzehatóbb fordulatainak, de a történetíró, ki csak a múltnak vagy saját korának eseményeit írhatja le, parlag mezővel találkozik ott, hol az utókor visszatekintve már egy messze jövőndő fejlődésének csiráit fölismerhetőknek találja. Szóval, a nagyobb történelmi eseményeknek szempontjából a császári Rómát leverő egyhanguság jellemzi — mint azt maga Tacitus panaszolja — félbeszakítva ugyan egyes megható, lelkesítő epizódok által, de melyeknek jelentősége inkább drámai, mint történelmi. És ha egy ily kor történetírójának munkái századok lefolyta után még érdeket ébresztenek és hatást gyakorolnak, ez érdeknek és hatásnak megfejtése főleg az *író egyéni és irodalmi jellemének* természetében keresendő.

Tacitus *Annalisainak* hat első könyve Tiberius uralkodását tárgyalja. Azon ellenvetések, melyeket fölfogásának helyessége, jellemrajzainak hűsége és történetírói hitelessége ellen fel szoktak hozni, műveinek leginkább e részéből merítik. Tagadhatatlan, hogy Tacitus Tiberiust némi ellenszenvvel rajzolja, hogy olyan nyilatkozatainak és tetteinek is, melyek kedvező magyarázatot engednek, gyűlöletes színt ad. Müller, weimari kancellár emlékirataiban beszéli, hogy I. Napoleon császár egy irodalmi beszélgetés alkalmával Tacitust pártszellemtől elfogult rhetornak nevezé, ki nem vala képes a nagyobb szabású politikai egyéniségeket, eljárásuk indokait és állásuk követelményeit felfogni és méltányolni. A hatalmas új kori imperator kemény bírálata egyébiránt nemcsak zsarnoki ösztöneinek volt kifolyása, hanem egyszersmind azon éles gyakorlati észnek is, mely egyéniségének legjellemzőbb vonásaihoz tartozott, mert az is, kinek érzelmei nem a pillanatnyi hatalom külfényével, de az elnyomott igazság nemesebb érdekeivel rokonszenvesek, megvallani kénytelen, hogy maga azon egyöntetűség, mely Tacitus történelmi egyéniségeit jóban és rosszban egyaránt jellemzi, e jellemzések történeti hűsége iránt némi kétséget ébreszt. Ki csak a magánélet folyamát is figyelemmel kíséri, s még inkább, ki a világesemények menetét és beltörténetét közelebbről ismeri, nem kételkedhetik, hogy a jóban és rosszban egyöntetű egyéniségek ritkán találhatók, és hogy az emberi jellem legtöbb esetben szint' annyira vegyes elemeknek

kifejezése, mint a hogy az események különböző és gyakran ellentétes tényezők hatásának eredményei. A régi művészet a természetet nem minden részleteiben szándékozik visszatükrözni; egyszerűsíti, összefoglalja, bizonyos fővonásokban központosítja a küljelenetek jellemző elemeit és a tisztán anyagi valóság helyébe egy magasabb eszményi valóságot állít. A művészet ez iránya a régi történelmi irodalomban is észlelhető, de a művészeti szépség, mely az egyes munkáknak becsét és tartós jelentőségét biztosítja, nem meríti ki a történelmi irodalom egész föladatát, és ezért a késő utókor olvasójában kétség támadhat az előadottak hitelessége iránt, valahányszor az események és egyéniségek rajzában a művészi szempont és mesterség, az igénytelen és részrehajlatlan tanúbizonyság rovására fejlesztettnek látszik. Thiers a helyes történetírás mintáját és példázatát egy tükörben véli föltalálhatni, mely a tényeket és személyiségeket, az eseményeket és ezeknek benső elemeit és rugóit tisztán, határozott körvonalozásban, és híven adja vissza, és annyival nagyobb értékű, mennyivel átlátszóbb; de a régi történetírók és jelesen Tacitus sokkal határozottabb jelleműek, mint hogy egyedül ez átlátszó tükörnek szerepét vehetnék igénybe. A modern történetirodalom bölcsészeti iránya, a mennyiben ez az események fejlődésének általános törvényeit kijelölni törekszik, épen oly távol esik fölfogásuktól, mint — talán az egy Thucydides kivételével — annak gyakorlati politikai oldala. Ez utóbbi tekintetben Salustius *Catilinája* például, minden szépsége daczára, kétségtelen bizonyítékot nyújt a régi történetirodalmi fölfogás hiányairól. Bármily kitünőek legyenek a jellemrajzok, bármily érdekesek és hatásosak az előadásba szőtt beszédek, bármily élénk az események képe: a viszonyoknak magasabb politikai oldala, minden általános állambölcsészeti okoskodások mellett, még sincs eléggé életerősen és meggyőzőleg kifejtve. Az olvasó, akarat ellenére, figyelmét inkább az eseményeknek külszinére, mint mozgó elemek benső összefüggésére látja fölhíva. Cicero mély behatású politikai föllépése ily módon leginkább ügyes és erélyes rendőri intézkedések alakjában tűnván föl, oly színt ölt, mely a híres consulnak, élete ez időszakára s ennek eseményeire vonatkozó, immár magában is kellelten túl fellengző öndicsőítését kétszeresen túlzottnak tekinteti és nem érezteti eléggé, mennyire volt ez összeesküvés epizód a római köztársaság sorsának forduló pontja és kikerülhetlen végbomlásának

első előjele. A modern történetirodalom ezen egyaránt tudományos és gyakorlati szempontjából kétség kívül lehet Tacitus ellen is alapos kifogásokat hozni föl. Stahrnak ¹⁾ e tekintetben Tiberiusra vonatkozó megjegyzéseit megelőzte már némileg a múlt századi francia történelmi kritika; de mind ez ellenvetés nem szünteti meg, alig gyöngíti. Tacitus műveinek azon varázsát, melylyel századokon át lelkesítőleg, lélekemelőleg, vigasztalólag számos kebelre hatottak.

Sejanus bukása után Terentius római lovag, azon gyávák serege közt, kik egykor a hatalmas férfiúnak hódolván, iránta tanusított hízalgő ragaszkodásukat eltagadni siettek, egymaga birt elég bátorsággal e ragaszkodását nyíltan bevállani és igazolni. Vádlói elutasítottak, sőt elítéltettek — mint Tacitus mondja — beszédjének bátorsága következtében, vagy „quia inventus est, qui efferret, quod omnes animo agitabant“ ²⁾ (mert találkozott, a ki megmondotta, a mi mindnyájok szívéen feküdt). És a mondat foglalja nagy részt magában megoldását Tacitus művei tartós hatása rejtélyének, mely hatás a szellemi hatalomnak legfényesebb tanúsága, a művésziileg nagy írók legsajátságosabb tulajdona. A költő, a történetirő, a szónok nem teremti az eszméket és érzelmekeket, de midőn azoknak lángész sugallta, művésziileg bevégzett, magasztos és mégis egyszerű alakban kifejezést ad, életre hía azt, mi ezredévek óta az emberi kebelben némán csirázott és nemzedékeken át a szellemi világ vezérei közt tiszteltetik, mert benne találtatott „qui efferret quod omnes animo agitabant“.

És valaminT Tacitus nem kiválólag történetirő, a szó modern értelmében, szintűgy nem lehet őt valamely határozott politikai rendszer vagy pártirány képviselőjének tekinteni, mint ezt többször és többen megkisértették. Minden politikai véleményárnyéklat találhat munkáiban egyes elveket, nyilatkozatokat, melyekre nézetei támogatása végett hivatkozhatik, de mind ezek nem egy határozott politikai rendszernek kifolyásai. Tacitus jogérzetből, hagyományos kegyeletből, egyéni hajlamánál fogva soha el nem tagadt rokonszenvet tanusít a köztársaság régi intézményei iránt; de ezen érzelmekek nem akadályozták őt Nerva és Trajan jótékony uralkodásának dicsőítésében, és midőn magasztalólag említi, hogy „Nerva Caesar két hajdan

¹⁾ *Tiberius* von Stahr.

²⁾ *An.* VI. 9.

ellentétes dolgot egyesített, a fejedelmi hatalmat és a szabadságot¹⁾, nem érthette és nem értette a szabadság azon politikai alakját, mely a régi köztársaság intézményeiben találta kifejezését. Valamint az emberi életben minden fejlesztés csak a végenyészetnek előzménye és minden siker, melyet az egyén a napok hosszú során át netalán arat, csak közelebb vezeti őt sírjához: úgy a nemzetek és társadalmak életében is a fejlődés, a haladás, a hatalomnak és dicsőségnek növekedése, új szellemi és anyagi elemek keletkezése csak csirája azon külformák átváltozásának és enyésztenek, melyekben a nemzetek élete testesül. De míg az egyén lényének átváltozását vallásos kegyelettel csak más sphaerákban várhatja, a társadalmi és nemzeti élet nem szűnik meg azon formák szétbomlásával, melyekben századokon át mozgott; és a nemzeti enyészet csak akkor áll be, ha a nemzeti erő nem képes többé oly intézményeket teremteni, melyekben szelleme, tulajdonai, hivatása újból századokra testesüljenek. Ez alakulásnak vájódásai jellemzik a történelem átmeneti korszakait; de midőn, mint a római birodalomban, nemzedékek fáradoznak hiában egy új társadalmi alakzat föltalálásában és létesítésében; midőn naponkint ritkúlnak az új fölbredés biztató jelenségei és a megsemmisülés előérzete szállja meg a lelkeket, akkor a nemesebb szellemek elcsüggedve a jövő iránt, bánatos visszaemlékezéssel fordulnak a múlt árnyékaihoz és szívök gyászos sugallata elnémítja pillanatokra politikai belátásuk rideg szavát. Ily értelemben volt Tacitus a régi római respublica embere; szerette a szabadságot és annak jelvényét a köztársaság hagyományaiban tisztelte; gyűlölte az önkényt és annak nyomasztó súlyát a császári Róma zsarnokságában a legundokabb alakban tapasztalta, de mi keblét lelkesíté, nem egy bizonyos időszakhoz vagy politikai szervezethez vala kötve. Az emberi lelkiismeretnek volt ő szószólója, egy elfajult kor közepette, mely annak hatalmát elnyomni vagy elfelejteni törekedett. Szellemi irányához járúl a művészi alak tökélye. Rövid, tömör mondatokban fejlődnek az eszmék; határozott vonásokban állítatnak előnkbe az egyének jellemvonásai, az események főmozzanatai. Oly ritka összhangzásban áll a komoly fölfogás és a férfias előadás, hogy, az író meggyőző komolyságától áthatva, mindenki be-

¹⁾ *Quaquam Nerva Caesar res olim dissociabiles miscuerit principatum et libertatem. Agricolaë vita. III.*

vallani kénytelen: ezt csak így lehetett érzeni, ennek csak ily szavakban lehetett kifejezést adni.

Az irodalmi ítélet nem támaszkodhatik kiválóan egyéni benyomásokra, legkevésbé a fiatal kor benyomásaira. Csalékony eleme ez a megbírálnak, mert gyakran a legkülönbözőbb tényezőknek vegyülete, melyben a fiatal kebel természet-szerű fogékonysága a pillanat hangulatával és számos külkörülmény hatásával párosul, de ha az ifjuság benyomásai a haladó korral növekszenek és szilárdulnak, némi bizonyosságú szolgálhatnak azon írók szellemi hatalmának, kik keblünkben ily hatásokat előidézni képesek. Az 1839–40-ki országgyűlésen Deák Ferencz a szólásszabadság tárgyában mondott egyik beszédét (melynek előadását, mint fiatal hallgató, tisztelő figyelemmel és mélyen meghatva, bár eltérő politikai irányomnál fogva nem minden kétkedés és benső ellenvetés nélkül követtem) Tacitus Agricolájának azon szavaival végzé: „Dedimus profecto magnum patientiae documentum, et sicut vetus aetas vidit, quid ultimum in libertate esset, ita nos, quid in servitute; memoriam quoque cum voce perdidissemus, si tam in nostra potestate esset, oblivisci quam tacere“¹⁾. Az irodalmi szépségnek egy új világa nyílt meg akkor előttem, elővettem Tacitust, visszatértem vele és általa a korán elhanyagolt régi irodalomhoz, és ebbeli olvasmányaim legkedvesebb benyomásai összeshövednek emlékezetemben e hatható parlamentararis hivatkozással, és azon férfiú iránti tisztelettel és vonzódással, ki nem gyaníhatta, hogy midőn meggyőződésének fényes kifejezést adva, annak a római író fenséges szavaiban új támaszt keres, egyszersmind egy jelentéktelen hallgatót a legnemesebb szellemi élvezetekre utal.

Tacitus írói jellemének drámai és tragikai oldala az *Annalisok* első négy könyvében kifejtésére és érvényesítésére bő alkalmat talál. Mily élénkséggel rajzolja például a Pannoniában és Germaniában elhelyezett legiók zendüléseit, Germanicus hadjáratainak változó eseményeit vagy a Varus csatája gyászünnepeit, midőn Germanicus serege a szerencsétlen csata színhelyéhez közelítvén, szánakodó részvétre lágyul emlékeзве

¹⁾ *Agricolae vita.* II. Kétség kívül a béketűrésnek fényes tanúságát adtuk, és valamint a régi kor látta, mi a szabadság vég pontja, úgy mink, mi a szolgaságé. A szóval együtt magát az emlékezetet is elvesztjük vala, ha ép úgy hatalmunkban állna feledni, mint hallgatni.

„rokonaikról, barátaikról, végre a háború esetlegességeiről és az emberi végzetekről.“ A tentoburgi erdős hegységek gondos megmotozása után haladván előre, hidakat rakván a nyirkos mocsárokon, töltéseket emelvén a csalékony lapályokon, megszállják végre a gyászos helyeket. Szemlélik Varus akkori első sátrának, fő hadi szállásának maradványait, a félig összerogyott sánczokat, melyekben a már-már körülvelt legiók a harcztot folytatták, „a térség közepén fehérlő csontokat elszórva vagy halomba rakva, a mint megfutamodtak vagy ellentálltak vala; a nyilak és dárdák szerte szét heverő töredékeit, az elesett lovak csontjait, a fák törzsökeihez szegzett tetemeteket, a közel berkekben a barbár oltárokat, melyeknél a tribunusok és az első sorok századosai legyilkoltattak“. Fölszólalnak azok, kik e véres csatában jelen voltak; beszélnek, miként e helyen estek el a legatusok; amott ragadtattak el a sasok, hol méretett légyen Varusra az első seb, hol adta magának saját jobbajával a halált, mily emelvényről szónokolt Arminius, hány törvényfát rakatott a hadi foglyoknak, hány sírgödröt ásatott számukra, mily játékot üzött gögje a tábori jelekkel és a sasokkal“. És így Germanicus hadserege a vesztett csata utáni hatodik év lefolytával a három legió csontjait temeti; „nem tudván senki, idegeneknek maradványait takarítja-e el vagy az övéiét. És az emelendő sírhalom első pázsitdarabját Germanicus rakja le, kegyeletes emlékül az elhaltaknak és mint a jelenlévők fájdalmanak részes társa“.

Csak mesteri író tollának sikerülhetne Tacitus *Annalis*ainak e szakát teljes megható szépségében és árnyalatai minden élénkségével fordításban visszaadni. A római irodalom fénykorának utolsó sugárai központosúlnak Tacitus irodalmi modorában. De bár mennyire helyeseljünk is Niebuhr nézetét, ki méltatlankodva utasítja vissza egy szűkkeblű kritika gyekekies osztályozásait és nem tekintve a tisztán chronologiai, e kérdésben nem döntő szempontot, Tacitust a római aranykor írói közé sorozza: még sem tagadhatjuk, hogy műveiben a római stylus azon neme, melyet rövid, dús tartalmú és tömör szerkezetű mondatok jellemeznek, a végletekig vitetett. A nyelvnek természete öszhangzásban áll e tekintetben az író szellemével és irodalmi modorával; ha Tacitus egy a hadsereg legalsóbb rétegeiből emelkedett hadvezérről szólva azt mondja: megszokta a munkát és fáradságot és annál kegyetlenebb, mert türte volt; ha Segest és Arminius viszálgatásait említve, azokat

az emberi kebel rejtélyes mozgalmai egyik titkos rugójának azon jellemzésével indokolja, mely, némileg általánosítva, majdnem közmondássá vált: „a mi barátok közt a szeretet köteléke, gyűlölet tápláléka az az ellenséges indulatúaknál“, vagy ha e netalán szomorú egyéni tapasztalás szülte, de lélektani szabályként némileg túlesigázott észrevételre fakad: „a jótétemények addig kedvesek, míg megtérítésök lehetségesnek látszik, midőn e mértéket túlhaladták, a szivesség gyűlölettel viszonztatik“; e mondat hatása bizonyítja, mily hatalmas eszköz kezében azon nyelv, melynek szervezete ép oly tömör, mint tulajdon eszmenete. Midőn Juniának, C. Cassius hitvesének, M. Brutus nővérének gyászmenete alkalmával az ösek mellképei említettvén, röviden megjegyeztetik: „leginkább fénylének Cassius és Brutus, ép az által, hogy arczképeik nem láttatának“; az antithesis ereje ép annyira a gondolatban fekszik, mint annak rövid szabatos kifejezésében, mely a nyelv szellemével tökéletes összhangzásban áll.

És azért, mert Tacitus irodalmi modorának teljesen kimerítő és bevégezett mintáját hagyta az utókorra, melynek becse és szellemi jogosultsága az író jellemében, szívének és eszének sajátos tulajdonaiban gyökerezik, míg másrészt a latin nyelvnek nyelvtani szervezete nyújtotta neki a legalkalmasabb eszközt e tulajdonok kimerítő kifejezésére, majdnem mind azok, kik őt utánozni akarták, a történetírás „manieristáihoz“ számítandók. Mert az irodalomban, mint a művészetben, oly munkák utánzása, melyeknek jelentősége főleg egyéni jellem- és esztulajdonokon nyugszik, vagy bizonyos körülmények és viszonyok szülte érzelmek mélységének és erejének szüleménye, nem vezet soha életerős, a valódiság meggyőző hatalmától átlehellő alkotásokhoz. Mily clavultnak és mesterkéltnek látszik például jelenleg az egyszer oly annyira magasztalt Johannes Müller mindenhol, a hol egyenesen Tacitust utánozza.

Az *Annal*sok egyik legérdekesebb epizódja Germanicus végnapjainak és kora halála megboszulásának története ¹⁾. Van valami emberileg megható abban, ha egy, az emberiség magaslatán álló fiatal hőst és családapát, sikeres működése, magasztos reményei közepett, idő előtt kiragadva látjuk családjá, hívei, tisztelői köréből; ha váratlanul eltűnik egy egyéniség, kinek jövőjéhez kötődtek reményöket országok és népek, és ha a

¹⁾ An. I. II. 69 és I. III. 1—19.

veszteség fájdalmas érzetéhez egy gyáva merénylet gyanúja csatlakozik. De ez utóbbi szempontból a történetíró művészeti mestersége többet tett az események jelentőségének emelésére, mint az események magok. Az elfogulatlan utókor alig leend kész az ellentétes nagyravágások összeütközésében már egy gyilkolási merénylet tanuságát látni, vagy gyanúját babonás szertartások és áldozatok vádjára alapítani. Germanicusra bízott a kelet zaklatott békéjének helyreállítása; C. Pisóra Syria kormányja; keletkeztek köztök viszálykodások, melyek kölcsönös állásukban nem voltak szokatlanok, növelte azokat hitveseik, Agrippinának és Plancinának, gyűlölete és szenvedélyes nagyravágása, és midőn Germanicus Egyiptomból visszatérve egy rejtélyes betegségnek esett áldozatul, a kor szokása szerint a megmérgezés gyanúját rögtön azon fölfogás követte, mely Pisót, ki inkább vetélytársának, mint támaszá-
nak és segédjének bizonyult, Plancina nejével együtt gyilkosainak vallá. Mily józanul és részrehajlatlanul hangzott Tiberiusnak Tacitus által nem kellőleg méltányolt beszéde, midőn a senatust inté: ítélje meg elfogulatlan kebelrel a Pisó ellen fölhozott vádakát, melyek növekedő fokozata a legatus daczát és ellenségeskedését, majd Germanicus kimulta felett nyilvánított örömét, végre halálának bűnös siettetését foglalá magában ¹⁾. De mind e figyelmeztetések nem enyhíthették a római nép fájdalmát, nem csillapíthatták fölindulását, általánosan elterjedvén a gyanú, hogy gyászos kimulta nem esetleges, hogy az uralkodó gyűlölete és féltékenysége okozta unokaöccsének halálát, kinek szelid kedélyétől föltenni szerették, hogy Róma szabadságának helyreállítására hajlott volna.

És mintha maga Tacitus e népszerű fölfogás varázsa alatt állana vagy hatását velünk éreztetni és megértetni akarná, komoly megilletődéssel sorol elő mindent, mi részvétünket és szánakozásunkat ébresztheti; mutatja nekünk a haldoklót, halaltja megható búcsuszavait: „A barátok fő hivatása nem az, hogy gyáva könyekkel kövessék az elhunytat, hanem hogy hű emlékezetben tartsák akarátját és teljesítsék rendeleteit; siratni fogják Germanicust idegenek is, ti meg fogjátok őt boszulni, ha nagyobb kegyelettel viseltettetek személyem, mint állásom iránt... A vádlók részén lesz az emberek könnyörülete és azoknak, kik véres parancsokat költenének, vagy hinni nem

¹⁾ An. l. III. 12.

fognak, vagy meg nem bocsátani.“ Követjük gyászos útjában Agrippinát, kit „szerencsétlen termékenysége annyi ízben jelez martalékul a sorsnak“¹⁾; partra lépünk vele, kísérik Rómába a szánandó asszonyi menetet, részt veszünk a vádlók és védők kötes kimenetű harcában, megoldva nem, de keresztül vágva látjuk a cselszövények és szenvedelmek vésteljes csomóját, midőn Piso saját kezével vetett véget életének és majdnem tanuinak és részeseinek hiszszük magunkat azon eseményeknek és érzelmeknek, melyek majdnem két évezred előtt a római világot mozgatták.

A sors irigylő megtagadta tőlünk Sejan bukásának történetét és vele együtt magyarázatát mind annak, mi Tiberius utolsó éveiben, még Tacitus előadásában is, rejtélyes és lélektanilag ép oly kevéssé megfeythető, mint a politikai történelem szempontjából. Ép úgy nélkülözzük Nero utolsó éveinek történetét. Tacitus maga jelzi egyébiránt ez alkalommal is²⁾, mily hálátlan feladat a történetíróra nézve Nero uralkodásának egész korszaka, annyival hálátatlanabb, mennyivel inkább fejlődik a zsarnoki hatalom véres önkénye és az elnyomottak „szolgai türelmének“ közönyössége, mely ugyan az egyéni lélek és szellem emelkedettségét ki nem zárja, sőt annak számos példáit nyújtja, de mindig csak a türelem, nem pedig a férfias küzdelem példáit. Sajátságos tüneménye ez a polgári társadalom bizonyos időszakainak, mely az újabb korban, a franczia forradalom rémuralma alatt, fokozott mértékben mutatkozott, midőn egyesek, sőt egész osztályok hősileg halni tudtak, de nem tudtak ép oly hősileg megvívni a társadalmi hatalom bitorlóival, kik őket a halálnak szentelték. Ez idők gyászos egyhangúságát tükrözi vissza az *Annalisok* utolsó könyveinek előadási modora; nem hiányoznak azokban sem az események és egyéniségek élénk rajzai, a mély belátású megjegyzések, a nemes kedély megható fölszólalásai, de fő varázsukat és érdemi-

1) Mily közel áll Tacitus e jellemző soraihoz Ugolino följajdulása, midőn szemeit a vele együtt éhhalálra kárhoztatott gyerekeire függesztvén, Dante Infernojában sokszoros fájdalmának e szavakban ad kifejezést:

. ed io scòrsi

Per quattro visi il mio aspetto stesso.

(Midőn négy ízben szemlélttem saját ábrázatomat.)

2) *An. VXi. 16.*

ket a történeti előadás azon igénytelen egyszerűségében és átlátszó világosságában találják, mely Britannicus megítélésének, Agrippina meggyilkoltatásának, a római kivégeztetéseknek szomorú elbeszélését ép úgy jellemzi, mint Corbulo keleti fényes hadvezéri és államférfiúi működésének történetét.

Nero halálával végét érte az első római császárok sora, kik Augustus óta, adoptió útján, a császári örökösödés családi folytonosságát látszólag fönntartván, a világ urai voltak.

Sok ízben elmondattak azon okok, melyek a császári egyeduraság megállapítását előkészítették és eszközölték. Róma régi alkotmányos szervezete, mely hajdan a „város“ szervezete volt, minden módosítások mellett sem felelhetett meg többé a világhatalom kellei- és igényeinek. Azon számos új társadalmi tényezőknek és elemeknek, melyeket Róma emelkedése kifejtett, szellemileg meg kellett változniuk vagy anyagilag megdönteniük mindazon intézményeket, melyek teljesen más viszonyoknak és rég lefolyt időknek voltak kifolyásai. A régi Róma aristokrátiája sokszor önzőnek és zsarnokinak mutatkozott, mint testület; de összegében ép úgy, mint vezérférfiaiban: férfiasnak, hazafias lelkületűnek, hősiesnek, előrelátónak. Erkölcsei és politikai tulajdonai ép azon időkben estek mindinkább a szellemi romlásnak áldozatúl, mely időkben kétszeresen lett volna hivatása a növekedő demokratikus elem túlnyomó befolyását ellensúlyozni. A demokratia kizárólagos hatalma könnyen válik az egyeduraság úttörőjévé. Mert a demokratia ott, hol hatalma más elemek befolyása által korlátozva és ellensúlyozva nincs, anyagi erejének önérzetében, az erőt gyakran a joggal ugyanazonosítván, változott körülmények közt könnyen hajol meg az anyagi hatalom siker koronázta kezelői előtt, mivel öntudatlanul megszokta a jogot kizárólag a népszám akaratára építeni, és így, benső rokonszenvezésnél fogva, a társadalmi joggal ugyanazonosított anyagi hatalomnak hódolni.

A római demokratia e rokonszenvéen sokkal inkább, mint a felsőbb társadalmi osztályok gyáva hódolatán vagy bünrészes támogatásán nyugodott hetven éven át a római caesarok zsarnoki uralma; tág, ha nem is mindenkor biztos alapja volt a birodalom központjában, míg kegyetlen szeszélyének csapásai Róma határain kívül kevésbé voltak érezhetők. Sőt a birodalom messze terjedő tartományaiban, számos esetben, csak egy hatalmas államszervezet alakjában mutatkozott, mely a külbékét, a rendet és jólétet biztosította, és ha nem tudta is mindig egyes

hatalmaskodó tisztviselők visszaéléseinek elejét venni, azok megfenyítését még is, mint Tacitus munkáiban is több példa mutatja, saját érdeke föladatának tekintette.

A császári hatalom és a római birodalom államszervezete alapjában megingattatott, midőn a praetorianusok növekedő hatalmával és a testületekben kifejlesztett nagyravágyással, eselszövényekkel és fegyelemhiánnyal ellentétek és összeütközések keletkeztek, melyek, Rómában magában, az anyagi hatalom e főtámaszának és eszközének egységét szétrepesztették, míg a birodalom tartományai, melyek a politikai szolgaságot a külső rend és biztosság kedvéért nyugodtan tűrni tanítottak, egy időben rémüléssel kezdték tapasztalni, hogy a zsarnokság nem menti őket többé az anarchia ellen.

A császári Róma történetének ezen forduló pontjánál veszik kezdetüket Tacitus történetkönyvei, *Libri Historiarum*. Galba rövid uralma csak előjátéka vala azon eseményeknek, melyek meggyilkoltatása után a római világot vérrel és tűzzel elárasztották, és alig maradna fenn élénk emléke a világ történelmében, ha Tacitus varázsecsetje nem egyéníti oly jellemzőleg azon elaggott fejedelmet, kinek katonai szigorúsága csak sietteté vesztét, mert a kor elfajultsága nem tűrte többé a szigorú fegyelem komoly parancsszavát, ki mély belátással intette az általa fiának fogadott Pisót, ne felejtkezzék, hogy „emberek felett fog uralkodni, kik se a teljes szolgaságot tűrni nem tudják, se a teljes szabadságot, de a kinek mérsékelt középszerű jelleme inkább vétek nélkül volt, mintsem fényes tulajdonságokkal bővelkedett, és ki magánembernél nagyobbabbnak látszott, míg magánember vala, és mindenek egyhangú véleménye szerint hivatva az uralomra, ha nem uralkodott volna“.

Nero meggyilkoltatása és Galba választása után a római császári hatalom alapjaiban meg vala rendítve és minden tartós politikai fejlődés lehetőségétől elzárva. Mert „hírhedtté válván a hatalom titka“, lehullt az a fátyol, melylyel a hagyományos érzemények, az első imperatorok kormányzási ügyessége, a későbbiek hivatalnokainak és hadvezéreinek közigazgatási és hadi jártassága az állam rothadásnak indult testét fedték, csak még az kívántatott, hogy, a Galba elleni zendülés alkalmával, „két közkatona tüzze föladatául, a római nép uralmát másra átruházni és valódiilag át is ruházza“; kétségtelenné vált akkor mindenki előtt az actiumi ütközet óta keletkezett politikai intézmények belső gyöngesége; napfényre került egy alakító

erkölcsi elvnek hiánya, melyet a külfény, az anyagi jólét és fejlődés, a pusztá hatalom tartósan nem pótolhat. Mert habár az emberi és társadalmi lét természeténél fogva minden erkölcsi elv testesítésére anyagi hatalomra szorul, az anyagi hatalom magában, mégis a társadalmi alkotások feladatát ki nem merítheti. És midőn a császári Róma intézményeit se egy szabad alkotmányos élet rendezett elemeinek működésére építeni, se a népakaratnak, melyre állítólag támaszkodott, tartós politikai alakzatot adni képes nem volt (mert a régi formák föntartása csak arra vala szánva, hogy az általok képviselt lényeges jognak elkobzását palástolja), midőn képtelennek mutatkozott az örökösödési elvet azon hagyományos tekintélyvel környezni, mely századokon át a keresztyén monarchiák erejét képezte vagy azon vallásos kegyeletre építeni az uralkodó hatalmát, mely a keresztyénségben ép úgy, mint az oszmánoknál a kormányzati alakzat folytonosságát biztosítá, mindinkább az anyagi hatalomnak veté oda zsákmányúl a társadalom vezérletét és szüntelenül megújuló harcoknak nyújtá martalékúl az emberiség békéjét és szerencsését. A nyugati római birodalom enyészéig érezttette befolyását a társadalmi élet szellemi és erkölcsi elemének ez elsovadása, előkészítette a régi világ bukását, elmérgecsítette sok tekintetben a keresztyén császári Róma első századait is, és csak akkor virradtt ismét új, jövendődús életre az európai emberiség, midőn a keresztyén hitnek és polgárosodásnak véggyőzelmével ismét létesült egy magasztosabb eszme, mely előtt nem csak meghajolni, de mibe hinni, mibe reményleni, mit szeretni és miért lelkesedni tudott. Gibbon a Domitius halála és Commodus hatalomra lépte közti időszakot tekinti az emberiség egyik legszerencsésebb korszakának; de, ha álláspontját elfogadva, kizárjuk is az emberiség jogosult szerencse követelményeiből azoknak igényeit, kik a „veszélyes szabadságot inkább óhajtták, mint a nyugodtt szolgálást“, a történelmi elemek gondos mérlegezése még sem láttat velünk e háborítatlan szerencsében mást, mint Sándor, orosz császárnak jellemző szavai szerint, egy „nemes egyéniségek által előidézett esetlegességet, mely hosszú évekig boldogította ugyan a világot, a nélkül, hogy akármely pillanatban a tartósság biztosítékát vagy megnyugtató érzetét nyújthatta volna“.

Az Otho, Vitellius és Vespasian közt folytatott polgári háborúban a tisztán katonai elem jellemzőleg lép előtérbe. A régi világ egyszerű viszonyai nem választották el a hadvezér

szerepét a politikai férfiú hivatásától, a közigazgatás és igazságszolgáltatás teendőitől. Az államélet szövevényesebbé vált viszonyai megtörték a nyilvános élet e hajdani egységét, és a birodalom belső rázkódtatásaiban hadvezér foglal első helyet. A Cariusok, Antonius Primusok és Marianusok vezérlik az eseményeket; az Othók, Vitelliusok, sőt maga Vespasian inkább inkább lobogók és pártjelszavak, mint vezérek. Othónak végnapjait egy bizonyos tragikai fény környezi. Vannak egyének, kiknek az élet egész folyama csak anyagot szolgáltat élvezetvágyuk kielégítésére vagy tevékenységük érvényesítésére. Játékot üznek mindennel; búja játékot az élet mulékony örömeivel; gyakorta bűnös játékot az élet legkomolyabb föladatával. De e játék még sem meríti ki természetök egész erejét, és soruk egy váratlan, döntő fordulatánál a világ csodálkozva bevallani kénytelen, hogy még is magasabban állnak, mint játékszereik. Ilyennek mutatkozott Otho, midőn a brixellumi csata veszte után eltökéllette magában saját halála által véget vetni a polgári háborúnak; ritka nyugalommal és férfias elszántsággal vált el az élettől, melyet annyira élvezett volt; szintoly jellemzők mint meghatók azon férfiú búcsuszavai, ki méltán elmondhatta magáról, hogy ő „a szerencsét megkisérlette, valamint kölcsönösen őt a szerencse“, és a legyőzött imperator hazafias önmegtagadása, bár mennyire párosult legyen is az életunalom sugallataival, elfelejtet: Nero bűntársát és a császári hatalom pártoskodó bitorlóját.

Míg Otho és Vitellius közt folyt a harez, nagyobb aggodalommal tekintettek amannak szenvedélyei és indulatos mérészségei, mint az utóbbi gyáva élvezetei; de Otho halála rokonszenvet és jó hirt szerzett nevének, míg napról napra növekednie kellett az ellenszenvnek és megvetésnek azon tehetetlen ingadozó, a legaljasabb élvezetekben fetrengő egyéniség iránt, ki hasának és torkának mindent föláldozott, míg ellene és mellette véres csaták vívattak, míg hatalmának megállapítása vagy megbuktatása miatt lángba borultak Italia városai, elnyomattak népei, vérbe fertőzött a birodalom nagy része és a legiök fegyelmének fölbomlása és hatalmaskodásuk legyezgetése által megingott biztosságának minden alapja. És mégis a sors csapásai és Tacitus előadása az érdek egy bizonyos nemét kölcsönzik ezen megvetendő lény bukásának is. Vitellius lelke gonddal és búval vala eltelve, ne hogy fegyvereinek makacs ellenállása engesztelhetetlenebbé tegye a győztes félt

felesége és gyermekei irányában. Volt néki a kor által kime-
rült anyja, ki fia fejedelmi állásával nem nyert mást, mint gyászt
és jó hírnevet. A Narninál meghódolt legiók elpártolásának hi-
rére sötét öltönyben a palotából kilép, gyászoló családjától
környezve. Pamlagon vittetett kis fia, mint temetési körmenet-
nél. A nép szava nyájas vala és nem az idők körülményeihez
szabva, a katona fenyegetőleg hallgatott. . . . Nem volt senki
oly annyira feledékeny az emberi dolgok fordulatairól, hogy
meg ne induljon Róma fejedelme láttára, a ki, kevéssel az-
előtt az emberi nem ura, lelépe hatalma székeről, a népen, a
városom keresztül, odahagyva a birodalmat. Nem láttak ilyen
esetet, nem hallottak felőle; váratlan erőszak nyomta el Caesart
dictatorságában, titkos leselkedés Cajust; az éjszaka és ismeret-
len mezőség takarták el Nero menekvését; Piso és Galba
mintegy csatában estek el; a maga saját gyűlésében, saját ka-
tonái közt, magoknak az asszonyoknak láttára, monda kevés
szavakat Vitellius, személyes méltóságának megfelelőket:
hogy a béke és köztársaság érdekében enged — tartanak ötet
emlékezetbe; lennének könyörülettel testvére, hitvese, gyer-
mekeinek ártatlan kora iránt; egyszersmind fiát fölemelve,
majd egyeseknek, majd mindnyájoknak ajánlva, midőn végre
a könyezés szólni gátolá, a jelenlevő consulnak az oldaláról
levett tört és vele a polgárok élete és halála fölötti hatalmát
átadá¹⁾. Midőn a consul azt elfogadni vonakodik, a gyülekezet
igényli, hogy a Concordia templomába tegye le az uralkodás
jelképeit, ismét a császári palotába szoríttatik vissza. És most
újra kezdődnek az ingadozó, kétértelmű alkudozások Vespasian
bátyjával, ki a város praefectura volt, mindinkább élénkülnek
a pártok szenvedélyei és gyöngül a vezérek mérséklő hatalma;
véres harcz és öldöklés tölti el az utcákat: maga a capitulium
ostromoltatik a Vitelliusok által, lángba borúl a római nagyság-
nak vallási székhelye, míg végre az ellenséges hadseregeknek
magában Rómában folytatott harcza közepette, melylyel a nagy-
városi élet mindennapi élvezetei háborítatlanul, sőt sokszorozva
vegyültek, a tömeg „nem gondolván a pártokkal vidáman
nézte a közügy bajait“; meggyilkoltatva látjuk azon fejedel-
met, „ki úgy sem vala többé imperator, hanem csak a háború
oka és alkalma“. Volt az ő végszávaiban is valami, mi nem

¹⁾ *Historiarum liber. III. 67, 68.*

teljesen elfajúlt lelkületről tanuskodott, midőn az őt gúnyoló századosnak azt felelé, hogy mégis „imperatora volt“.

Tacitus ez események elbeszélésbe is számos észrevételeket, jellemzéseket és elvmondatokat sző, melyek sajátzerű tömörségükben századok óta a politikai és szónoki hivatkozások bő tárházát képezik. De, ámbár ezek nagyobb részt a közélet eseményei, azoknak indokai és rúgói körül forognak, jelentőségük mégis inkább lélektani és történelmi, mint határozottan politikai. Idegenkedést és lenézést tanúsít például Tacitus az „ingadozó, szenvedélyes, majd elbizakodott, majd gyáva tömeg irányában, melyben nincs semmi mérséklet, mely rémít, ha meg nem félemlítik; ha megfélemlített, bátran megvethető“. E tekintetben van egy bizonyos hasonlatosság az ő fölfogása és azon jellemvonások közt, melyeket Shakespeare sok helyen, de főleg római drámaiban és *Hatodik Henrike* második részében a néptömegnek oly találólag tulajdonít. De a nagy britt költőnél ép úgy mint a római történetírónál e fölfogás sokkal kevesebbé politikai, mint egyéni érületnek kifejezése, és ha Horaczzsal az „odi profanum vulgus“ vezérelvök: szellemők ez aristokratikus ellenszenve nem bizonyos néposztályokat illet kiválólag, hanem mindent, mi éretlennek, hatalmaskodónak vagy gyávának mutatkozik.

Fölötte jellemzők azon észrevételek, melyek a történetkönyvek ötödikében — mely csak megcsontítva jutott ránk — Jerusalemtörölésének előadása alkalmával a zsidó nemzetet illetőleg fölhozatnak. Ha Tacitusnak a keresztyénekre vonatkozó megjegyzései ¹⁾ minden rövidségök és felületességök mellett is becses történelmi adatul szolgálnak, annál inkább, mert híven tükrözik vissza az akkori római világ előítéleteit; még nagyobb figyelmet érdemelnek a zsidó népre vonatkozó, melyek jellemző vonásait az izraelita fajnak nemcsak vallásában, hanem természetében és szokásaiban még ma is fölismerhetni, ha bár ép azon hiten alapúl a régi világ monotheisticus népének dicsősége és történeti jelentősége, melyet a római történetíró nekik vétkül tulajdonít, mint olyanoknak, kik elvetemült kísérletnek tekintik az istenség képét romlandó anyagban az emberek mintájára faragni; fönséges és örökkévaló az, se nem változékony, se nem veszendő. Számos történeti munkáiban elszórt észrevételek a különböző népek sajátosságairól, hagyo-

¹⁾ *Annalium lib. XV, 44.*

mányairól, szokásairól tanuskodnak Tacitus ily tárgyak és föladatok iránti írói hajlamáról, mely a germánokról irt rövid vázlatban tüzetes kifejezést talált.

A germán faj népei napjainkban is büszkeséggel tekintik a vázlatot mint nagy jelentőségű oklevélt, mely társadalmi és politikai fejlődésök alapjairól és kezdeményeiről becses tanúságot nyújt. Tacitus előtt nagy mértékben növelte a tárgy érdekét azon ellentét, melyben a germán népek intézményei, vagy helyesebben, az állami intézmények náluk mutatkozó csirái, családi és társadalmi életök alapján, a császári Rómával állottak. Ez ellentét részben a fajjellem különbségeinek volt kifolyása, és a modern világban is a román és germán népek közt számos irányban felismerhető és kijelölhető. De bizonyos mértékben szint úgy természetes következménye a civilizatio és fejlődés fokozatos különbségének. Mennyivel nyomasztóbban éreztetik magokat egy bizonyos társadalmi állapotnak és kornak kinövésai, annál megigézőbb színben tűnik föl ez állapotok ellentéte. Van Tacitus *Germaniájának* félreismerhetlen célzásaiban a római világra valami azon irányból, mely Rousseauval a társadalmi elfajulás ellenszerét egy képzelt természeti állapotban keresteté. A nemesebb kebel, mely az elkorcsosodásnak és állami hanyatlásnak növekedő körjelei által magát oly sokszor lestűjtva érzi, némi rajongással tekintett oly állapotokra, melyekben „senki sem nevette a törvényt és nagyobb hatalma volt a jó erkölcsöknek, mint máshol a jó törvényeknek“. És az utókor csak elismeréssel tekinthet a római író azon irányára, mely neki ösztönül szolgált a rómaiak által gúnyolt és lenézett barbarok állapotainak tanulmányozására, és melynek számos eszmedús észrevételén kívül fontos fölvilágosító adatokat köszön a mai világ némely vezérnemzeteinek őseiről és társadalmi alakulásuk kezdeményezéseiről. Azon érdekes dialogus, az ékesszólás romlásának okairól, mely gyakran soroztatik Tacitus művei közé, a legilletékesebb bírók többségének ítélete szerint, számos külső és benső okoknál fogva, alig tulajdonítható neki. *Agricola élete* ellenben, mely minden többi művei tökélyeit és jellemző vonásait bírja, kétszeres érdeket nyer azok által, melyekben némileg tőlök eltér. Nagyobb történeti munkáiban a zsarnokságnak, a bűnös csel-szövénynek, a véres összeütközéseknek jelenetei uralkodnak, és így, a tárgy természeténél fogva, a sötét árnyalatok határozzák el a történeti kép művészi jellemét. Tacitus lelke e

munkáiban kiválólag komolynak és mélyen elkeseredettnak mutatkozik. Agricola életrajzában mind ezen elemek háttérbe szorulnak; a félreismerhetlen előszeretet, melylyel Tacitus ipójának nemes életét elbeszéli, kétségtelenné teszi, hogy ép annyi sikerrel tudta rajzolni a polgári és katonai erényt, mint a bűnt és a vétkes szenvedélyt, és tudta pedig nemcsak akkor, midőn az elfajúltság, a kegyetlenség vagy a gyávaság ellentétéként tűnik föl, de akkor is, midőn háborítatlanul folytatja pályáját és csak saját fényében diszlik. Nem hiányoznak Agricola életében sem Domitian szomorú korának jelenségei, de csak árnyékai ezek egy sikerkoronázta életnek, melyek nem zavarják színezetének összhangját, mert nagyobb részt csak szelid bánatot hínak föl, nem a vad fájdalom kitörését vagy a léleknek boszús fölháborodását. A férfias kedély e bánatérzelme, mely a történetíró rideg komolyságát oly jellemzőleg egyesíti a szív mélyebb és melegebb érzelmeivel, sajátoszerű varázsszal hat lelkünkre és ritkán fejeztetett ki oly meghatólag, mint Agricola élete némely szakáiban. Ki felejthetné azon szavakat, melyekben a politikai körülmények szülte tétlenség panaszoltatik: „Az emberi természet gyöngeségénél fogva lassabbak a gyógyszerek, mint a bajok, smiképa testek halkal idűlnek, hirtelen sorvadnak, szintűgy az ész munkásságát könnyebb leverned, mint fölélesztened; hisz maga a tétlenség meglep bennünket édes ingerével s a kezdetben gyűlölt munkátlanság végre megkedveltetik. De kevesen vagyunk, kik nemcsak másokat nem élünk túl, hanem minmagunkat sem, életünk közepéből szakasztatván ki annyi esztendő, mely alatt ifjaink öregségre, öregeink majdnem a befejezett életkor határára hallgatva eljutottak.“¹⁾ Ki vesztett valaha hön szeretett, felejthetetlen barátot, kit az övéi gondjától és részvététől környezve tudott ugyan, de a kit utolsó pillanataiban nem szoríthatott többé kebléhez, a nélkül, hogy saját szívének följajdulását föl ne találja azon fájdalmas kitörésben, mely keblében mindig megújuló viszhangra talál: „Kétségkívül minden gondos ápolásban részesítettél, de még is kevesebb könyek hullottak hamvaidra és szemeid, mielőtt megtörtetek, valamit nélkülözének.“ Kinek lelke ne emelkednék nemesebb érzelmekre, nemesebb vágyakra, midőn a férfias jellemerőnek azon öntudatos nyilatkozatára emlékezik, mely tisztázva, bár el nem tagadva a szív fájdalmas sugallatát, vi-

¹⁾ Szcency Imre fordítása.

gasztalást és biztatást nyújt azon meggyőződés kifejezésében, hogy „mikép az emberarczok, úgy azok ábrázataik is elmulók és veszendők; a szellem képe örökös, melyet nem idegen anyag és művészet, hanem tenerkölcseid által tarthatsz fön és fejezhetsz ki“. És ha Tacitus, Agricola életrajzában végszávaiban, irodalmi lángesze hatalmának és művei tartós jelentőségének önérzetében meggyőződését fejezi ki, hogy „mit Agricolában szeretett, mit csodált, él és élni fog az emberek szívében, idők örökkévalóságában, világesetek hírében; mert sokakat a régiék közül, mint dicsteleneket és silányokat, feledékenységgel borítand: Agricola, az utókor történeteinek hagyományúl adva, halhatatlan leend“¹⁾: a mostani kor olvasója, ki a jóslatot olvassa, midőn egy izben annak teljesültét élvezi, meglepődéssel ismeri el, hogy nem minden csalékony a szív nemesebb reményeiben és hogy a pillanat ténylegességein kívül van az eszményi életnek is tartós valódisága.

Vannak Tacitusnál nagyobb történetírók, kik az eseményeket kimerítőbben és talán részreahajlatlanabbúl, elfogulatlanabb szempontból rajzolják, mint ő. Nem azon szerencsés korszakok egyikében született, melyek az ébredező szellemi életnek adván kifejezést, a fejlődő fiatal erők egyszerű naivságát és erőteljes eredetiségét tükrözik vissza. Van eszmemenetében és előadásában valami, mi azon szövevényes és mesterkélt társadalmi és állami állapotokat gyaníttatja, melyek egy elfajúlt és hanyatló civilisatiót jellemeznek. Ritkán gyönyörködhetünk azon eseményekben, melyeket elbeszél; nem érezzük magunkat mindig azon szempont föltétlen elfogadására indítva, melyből kiindulva azokat elbeszéli. És mégis megmarad munkájának varázsa, és a századok lefolyta nem csonkítja hatását. Mert az emberi kebel nemesebb érzelmeinek és benszületett jogérzetének kifejezése azon húr, mely irodalmi mesterkezétől érintve rokonszenves viszhangra fog találni, míg emberi keblek dobognak, és mert megvan munkájában az, mi a szellem teremtményeinek fönmaradását biztosítja: az érzelmeik nemessége és őszinte valódisága, a gondolatok magasztossága és jellemző helyessége és a külalak művészi tökélye.

GRÓF SZÉCSEN ANTAL.

¹⁾ Szenczy Imre fordítása.

JELLEMRAJZOK.

I. GRÓF SZÉCHENYI ISTVÁN.

Történelmi korszakok elején minden nemzetnél születnek férfiak, kikben az uralkodásra vergődő eszmék megtestesülnek, s kik azon nemzedékre, melyre hatnak s mely reájok következik, ráütik hatalmas egyéniségök bélyegét. Ezeket nevezzük mi nagy férfiaknak, habár az eszméket, melyeknek képviselői, másoktól kölcsönözték, bár az, a mit mondanak, se nem új, se nem meglepő, bár azon embernymban, melyhez tartoznak, találkoznak talán bölcsőbbek nálok. Az utókor még is csak az ő nevöket hangoztatja, mert bennök látja a mikrokosmost, mely azon időszak hű tükre, melyben éltek. — Ha Magyarország újabb történelmét vizsgáljuk, azon számtalan hazafiak közül, kik élöket s lelki erejököt a haza fölvirágzásának szentelték, még is csak három férfi magaslik ki, kiknek egyénisége nemzetünk jellemére maradó befolyással volt, három különböző irányt megtestesítve, melyekben a társadalom jelenleg is mozog és minden valószínűség szerint még soká fog mozogni, — e három férfi: Széchenyi, Kossuth, Deák. Az első közülök régen meghalt, a pártcsatának pora és füstje rég elvonult felette, senkinek nincs többé érdekében akár őt s irányát megtámadni, mint az életében, hosszú évek során jobbról s balról, alulról s felülről, folytonosan történt, akár demonstrációból a legnagyobb magyarnak híresztelni, mint az tragikai halála után szokásban volt; nagyságát mindenki elismeri, de a jelen nemzedék, melynek alig van tiszta képe azon társadalmi állapotokról, azon politikai viszonyokról, azon érdekekről és szenvedélyekről, melyek közt Széchenyi élt s működött, nincs s nem lehet tökéletesen tájékozva arról, miben állt Széchenyi valódi nagysága; sőt mondhatjuk, hogy mind addig, míg családja irományait ki nem adja, mindig sok rejtély marad fenn

a nagy férfi életében, s a történelem, mely hivatva van, hogy fölötte ítéljen, nem bírja azon adatokat, melyek ítéletének indokaihoz tartoznának. Addig is megvárhatjuk azoktól, kik vele éltek s hol vele, hol mellette, hol ellene küzdötték a múlt idők küzdelmeit, adjanak számot azon benyomásról, melyet tőle nyertek. Csaknem mind azok, kik róla tisztelettel s szelleműsan tanulmányokat irtak, Kecskeméthy, Falk, s ezeket ropantúl felülhaladva, Kemény Zsigmond, csak pályája végén érintkeztek vele, s nem tartoztak bensőbb társadalmi köréhez.

Széchenyi nagy úrnak született s az is maradt egész életében. Teljes mértékben részesült ez állás előnyeiben, megbirkozott hátrányaival, bár tőlök egészen megmenekedni nem volt képes. Tudott parancsolni, többet adott a külsőségekre, mint ily kitűnő embertől várhatnók, még a rendjel, még a czim is, egy részről tetszett, más részről imponált neki. Szerette az aristokratiai formákat, ugyanazért túlérzékeny volt, nehezen tűrte a hevesebb ellenmondást, s minden nyersebb érintésnél, minő a mi középosztályunknál s megyei állapotainkban kikerülhetetlen volt, felforrt szenvedélyes vére, s ez volt oka, hogy a megyei élettel soha meg nem tudott barátkozni; felhasználta olykor szinpadúl, melyről kedvenez eszméit bevezetgette, de pártember soha sem akart lenni. A kormány butább volt, mint hogy avval azonosíthatta volna magát, míg más részről mindig kerülte azt, mi azon időkben csaknem kizárólagosan hazafiságnak tartatott: a kormánynyal ellenkezésbe jutni. A dacz, a fenyegetőzés, a terrorizálás, mely a megyei ellenzéket annyira jellemezte, finomabb nevelése következtében sértette lelkét, eszményképe mindig az volt, okosság és szellemi felsőbbség által az uralkodó kormányférfiakat arra bírni, hogy eszméit elfogadják s magok módja szerint keresztül vigyék. Kormányra nem vágyott, érezte mágnsi nevelésének hiányait, hiszen nyilvános iskolába soha sem járt, praefectura nem imponált neki, jóformán maga nevelte magát; rendszeres összefüggésben gondolkozni, szólni, írni és dolgozni soha sem tanult. Beszédei, könyvei telvék a lángész szikráival, a nagyúri praepotentiával, a finom társalgás élezével, a nagyvilági tapasztalás érettségével, felváltva váratlan eredeti képekkel, — de a szoros logika következetessége, a stil kristálytisztasága, az idomitott észlelés mélysége hiányoznak bennök, s azért mindig lazán összefűzött rhapsodiák alakjában tűnnek előnkbe. Széchenyi azonban

korabeli nagy urainktól nagyon különbözött. A francia forradalom következményei még a múlt század végén megfélemlítették arisztokrátiánkat; Martinovics pere különösen megijesztette őket, a bárd és fogság őket is közlőről kerülgette, a függetlenek a politikai térről visszavonultak. A hosszas háború, mely hazánkat csaknem egészen érintetlenül hagyva, termékeinknek nagy piacot nyitott s a papírpénz-özön növelte a látszólagos vagyoniasságot, a nagy jövedelem puhákká s tékozlókká tette nagybirtokosainkat. Nagyobb része Bécsben élt; az akkori magyar társaság nyersesége s a műveltebb mulatások hiánya elidegenítették őket kastélyaiktól, Pest pedig kisszerű nyárspolgárváros volt, holott Bécs, mint világváros, s az udvari körök, ezer csákkal kínálkoztak. Sokan a nagy családok közül kormányhivatalt vállaltak, de oly annyira elidegenedtek a hazai érdekektől, hogy az 1823-iki reakciónál bennök találta az absolutistikus központi kormány kész eszközeit. Közülök csak a főkancellár, herczeg Koháry, mert opponálni, de ő is csak tétlenséggel. Mások a katonaságnál töltötték idejüket, melyet úgy sem tudtak felhasználni. Széchenyi még a nagy háború alatt szintén e pályát választotta, meglátogatta a külföldet s a mint műveltsége magasabbra emelkedett, mindig szélesebb látkört nyert, végre ismerte Európát, de hazáját nem, pedig szerette ezt forrón, bár nem ostentatio nélkül. A mint az akkori arisztokratikus élet ürességét s élvezeteinek kisszerűségét átélte, az angol állapotok lettek előképei az akkori idők szelleme szerint, mert minden szabadelvű az egész continensen, különösen Franciaországban, az angol alkotmányosságban látta eszményei megtestesítését. Széchenyi szégyelte, hogy Magyarország, hol az alkotmány még fennállt, a művelődésben oly annyira elmaradt, sőt még sokkal elmaradottabbnak hitte, mint a minő volt, mert a legegészségesebb társaságot, a középosztályt, a táblalabíróvilágot, kicsinyelve elhanyagolta, s nem tudta, minő eszmék kezdtek már terjedni az ifjabb nemzedék-nél. Ő csak a maga körét ismerte, s ez által akarta Magyarország újraszületését eszközölni. Érezte ugyan saját erejét, de érezte azt is, hogy társak nélkül nem boldogul. Körülnézett tehát azon társadalmi osztályban, melyhez tartozott, s ott látta testvéreit, ott a három Károlyi grófot, a három Eszterházyt, a két Andrássyt, Dessewffy Józsefet s felserdülő fiait, Wesselényi Miklóst, Barkóczy Jánost, Waldstein Jánost, az Orczyakat és Zichyeket. Ez volt azon kör, melyre legelőször alapította terveit.

Merész egy gondolat volt, s a huszas években eredeti, az arisztokrátiától várni az ország regenerációját, hiszen azok, kik hivatalt viseltek, ellentétben állottak úgy a liberalis eszmékkel, mint a feudális régi alkotmányokkal s a nemzet tiszteltét elvesztették, azok pedig, kik Bécsben éltek, még a magyar nyelvet sem bírták, nevelésök, társaságok, ízlésöknél fogva németekké lettek, vagyis inkább osztrák udvaroncokká. Az országban székeltek ugyan még néhány igazi nagy úr, gróf Wiczay Hédervártt, gróf Forgách Szécsényben, de ezek elszigetelték magokat kisebbbirtokú szomszédjaiktól s a közdolgokkal nem gondoltak. Pesten létezett egy szellemdús európai műveltségű kör, mely báró Brudern József teremeiben szokott összejönni, csak hogy e műveltség német nyelven nyilatkozott, a magyar szellemű nyersebb táblabírákat ignorálta, szabadelvűségét csak abban mutatta, hogy a kormány rendeleteit négy fal közt élesen bírálgatta s a fennálló állapotok tarthatatlanságát jósolta, mert meg volt győződve, hogy a régi alkotmány csak úgy, mint Metternich rendőri állama, meg fog dőlni, a mint a legközelebbi európai catastropha beáll s a régi Magyarországot örvényébe sodorja. Lemondva minden reményről a jövőben e kör pessimistikus tétlenségben gyönyörködött. Ellentétül a szellemdús gróf Keglevich Miklós körül összesereglett mind az, a mi nyers volt és szilaj, s durva tréfákkal vélte fenntarthatni a magyarságot, de Heves, Nógrád és Szabolcs vármegyében élére állott az akkor először, ellentétben az aulicus műveltséggel, a választásoknál szereplésre felhírt kortesvilágnak. Aristokrátiánk általában tökéletesen lejárt volt magát az egész országban, épen akkor, midőn Széchenyi benne vélte feltalálhatni azon archimedesi pontot, melyről az országot kiemelheti aljas helyzetéből. Tudta, hogy először is rehabilitálnia kellett ez osztályt, mielőtt azt felhasználhatná, de neki magának is szüksége volt egy talapzatra, hogy a nemzet figyelmét magára vonja, mert érezte, hogy megjött az idő, melyben ő is megkezdheti nagy munkáját s felléphet messzelátó terveivel. Az országgyűlés együtt volt, az alsó tábla vesződött az előleges sérelmekkel s a feudális alkotmány körülsánczolásával a bécsi rendőri abszolutizmus túlkapásai és a felső tábla servilismusa ellenében, de az új kor szelleme is kezdett nyilvánulni Nagy Pál beszédeiben, ki figyelmeztette az úgynevezett patriotákat, kik az aulicusok ellenében oly nagy hazafiaknak tartották magokat, hogy hiában emelnek új sánczokat oly vár körül, mely csak ötszázezer

nemest foglal be őrsegül, míg tíz millió nép a falakon kívül védtelenül marad, s magának az őrseregnek természetes tisztjei, a főnemesség, elsatnyúlt s magyartalan. Széchenyi e szemrehányásra tüstént felelt s oly eszmét elevenített fel, mely már jó darab idő óta el volt feledve, a magyar akadémia felállítását, még pedig nemcsak szóval, hanem tettel, s a mi nálunk nagyot nyom, készpénzzel, oly formában, hogy módot nyújtson az aristocratiának vele egyesülni s bebizonyítani, miszerint szívében, lelkében magyar, s a művelődésben keresi hazánk jövőjének biztosítását. Széchenyi ebben látta az alkotmány igazi körüljáratását, sőt a kaput is kijelölte, melyen a nép lassan-lassan bejuthat a vár sánczai közé. Hogyha az aristocratia többsége követi Széchenyi példáját s egy évi tiszta jövedelmét felajánlja az akadémiának, csakugyan kezébe kerülhetett volna a mozgalom vezetése, mely később másképp fejlődött ki. Az aristocratia elszalasztotta ez alkalmat; Károlyi, Andrássy, Teleki és herczeg Batthyányi követték ugyan Széchenyi példáját kisebb mértékben, de az Eszterházyak, Pálffyak, Erdődyek, Apponyiak, Zichyek, Nádasdyak stb. nem értették az idők intő szavát. Ellenben Széchenyi maga, ki harminczhatodik évéig ismeretlen maradt, egyszerre kivívta a nagy hazafi nevét s befolyását. Ez új állását minél előbb fel kezdte használni terveinek kivitelére. Az aristocratiát, mely Bécsben élt s a közdolgokkal nem gondolt, le kellett csálnia Pestre, de akkor *lakhatóvá kellett tennie Pestet*. Ez volt második nagy eszméje, melyhez egész életén keresztül szívésen ragaszkodott, még akkor is, midőn első eszméjéről lemondott, hogy az országot az aristocratia által megújítja, s önmagában többet bizott, mint osztályában. Feladatát ismét angol módon kezdte megoldani akkor, midőn a nemzet műveltjei a francia irány felé hajoltak s inkább általános elvek mellett hevültek fel. Nem terrorizálta tehát mágnásainkat, nem szidta magyartalanságukat, se absentismusokat, de kieszközölte a legfelsőbb engedelmet, hogy Pesten, az angol clubbok mintájára, casinót alapítson, kényelmes bútorral, válogatott könyvtárral, számos külföldi lappal, jó asztallal s pinczével s a társas élet minden kényelmével, hogy legyen hely, hol a fővárosi közönség művelt formák közt találkozassék s az aristocratia megismerkedhessék az intelligenciával. Ugyanez irányban hozta be a lóversenyt, hogy a sportvilágot Pesthez szoktassa. Később be is választatta magát a zártkörű, önmagokat kiegészítő százasok közé, kik akkor, mint

kültanács, a pesti polgárságot képviselték. Bizott állásában, szívrósságában s lelki erejében, hogy nemcsak a nyárspolgári korlátoltságot legyőzi s a német patricius háziurakat magasabb lelkesedésre bűzdítja, de egyszersmind kitágítja József főherczeg jóakaró, de e részben némileg szűk nézeteit. A nádor szerette a serdülő várost, de soha nem álmodta meg jelenlegi nagyságát; hogy Budapest világvárossá, első rangu kereskedelmi piaczczá emelkedhessék, azt soha sem hitte. Némán folyt le a budai vár ablakai alatt a széles Duna, olykor-olykor leúszott a Vágról néhány fával rakott tót talp s alúlról felfelé iszonyú ostopattogatással vonta a dohány- s gabnahajókat a kicsigázott lovak hosszú sora. Mint búzavásár Mosony is nevezetesebb volt Pestnél, a kereskedelem pangott, nagyobb részt görögök és németek kezében, az országgyűlés Pozsonyban székelte időről időre, Budán, a várban, csak a helytartó tanács s a magyar kamara székelte, melyek a bécsi kancelláriától s birodalmi kamarától kapták parancsolataikat, Pesten a curia. Ily körülmények közt az ősz nádor csinos provincialis várost akart alkotni Pestből, olyat, mint Carlsruhe vagy Mannheim, s azért széles egyenes utcákat tervezett, két vagy kivételesen három emeletű házakkal, könnyű kellemes stilben, olyakat, minő a mostani földhitelintézet, az akkori Marczibányi ház, mely sokáig Pest legszebb házának tartatott. Pollák, ki a muzeumot, Hild, ki a Lloydot s a bécsi Koch, ki a Károlyipalotát építtette, fogták fel legjobban a nádor eszméit; nagyszerű épület megrontotta volna a harmóniát. Széchenyi ellenben történelmi előrelátással szemlélte Budapest páratlan fekvésének jövőjét s tisztán látta, hogy a tér, mely a Margit- és Csepel-szigetek közt elterül, egykor az alsó Dunavölgy kereskedésének gyűlhelye s raktára lesz. Magasra szállt phantasiája, a várt, a szigetet, a rónát egy gyönyörű egészbe foglalta össze, villákkal a hegység oldalán s a Duna mentében fel egész Visegrádig. De annyi nehézség állott útjában! Hány előítélet, mily vastag otrombaság. S ő el nem csüggedett, éveken keresztül capacitálgatta a patricius nyárspolgárokat, kik sérthetetlen elvnek hitték, hogy zöld gyepek és lombos fasor nem való a térekre és utcákra, hisz ez faluvá változtatná a várost. Mennyi szóba s időbe került csak az is, hogy a mostani Erzsébettérről elvitessenek a vásári sátrak! Széchenyi nagy lökést adott a pesti kereskedésnek az által, hogy a jelenleg oly annyira szidalmazott Duna gőzhajótársaság élére állott, mely elébb csak Bécsset, nem sokára Kon-

stantinápolyt, Trapezuntot s Smyrnát hozta összeköttetésbe Pesttel, s az ó budai szigetre telepítette nagyszerű hajógyárát.

Széchenyi munkássága óriási volt, levelezése kiterjedt az ország minden részére, itt a tudósokkal, hogy az akademiát mozgásban tarthassa, ott a mágnásokkal, hogy őket Pestre lehozza, amott bécsi bankárokkal és külföldi szakemberekkel, hogy terveinek alakot adhasson s kivitelőket lehetségessé tegye, s mind ezek mellett nagy súlyt fektetett arra, hogy összeköttetését az udvari körökkel fenntartsa, nehogy Metternichnél veszedelmes újitónak tartassék.

Kezdetől fogva legnagyobb akadály a tervei kivitelének a pénztelenség s hitelhiány a birtokos osztálynál; az áldozatkészség nem hiányzott nála, de tehetetlen volt, mert a naturalgazdálkodás következtében hiányzott mindig a készpénz. Volt bor, volt búza, volt gyapjú, volt eladó ökör, de vevőt alig találhatott az ember; az aristocrata, kevés kivétellel, szorult állapotban élt, melyet a bécsi bankárok kizsákmányoltak, mert az ösiségi törvény s az igazságszolgáltatás hosszadalmai bizonytalanná tette az adósságok behajtását. Széchenyi áthatva ezektől, megírta első politikai könyvét, a híres *Hitelt*. Ha e munkát most lapozgatjuk, alig képzelhetjük, mikép történhetett az, hogy ily formátlan, darabos, nehézkes s mind a mellett még is felületes könyvnek oly roppant olvasóköre akadt. A támadás az ösiség ellen volt intézve, pedig az ország legnagyobb része abban látta a nemzetiség egyik főbástyáját: hitte, hogy ez intézmény alatt elveszhet ugyan az egyén, de hogy általa különösen a középnemességnek mint osztálynak fennmaradása biztosítva van s a nemzeti szellem épen ez osztály által tartatott fenn. Itt volt az első összeütközés a magyar nemzetiség s a modern liberalismus követelményei közt, olyan, a milyen Széchenyi pályáján többször fordult elő.

Gróf Dessewffy József, Kazinczy régi barátja, Szabolcs patriota követe, felelt Széchenyinek s megírta a *Hitel című munka taglalatját*. Alig képzelhető nagyobb ellentét mint az, mely e két munka közt létezik. Dessewffy csak úgy elismeri a betegséget mint Széchenyi, de míg ez orvosságot ajánl, amaz megelégszik kimutatni, hogy a betegségnek elégséges oka van, hogy a beteg nemcsak egészséges volt, mielőtt megbetegedett, de nem is követett el semmi hibát, a mit meg lehetne róni, külső okok tették beteggé, őt, ki egészséges állapotban oly dicső, oly hatalmas férfi volt. Ne csudálkozzunk ez okoskodáson, hiszen

hasonlót még most is olvashatunk lapjainkban; a múlt emlékein csüggni, elénekelni, hogy „legyen úgy mint régen volt“, szidni a németet s felváltva a kormányt, kimutatni hogy semmi hiba nem terhel bennünket, fenyegetőzni képzelt erőnkkel, de nem tenni semmit, ez még most is ismeretes egy taktika. De Széchenyi soha nem tudta tűrni az ellenmondást, feljajdult a gyöngé megtámadás miatt is, és szenvedélyesen egy új könyvet írt, mely hatását eltévesztette. De bármily vékonybőrű is volt személyére nézve, bár mennyire fájtna neki minden megrovás, még is magasabbra tudott emelkedni s törve a múlttal, ellentétben az akkori közvéleménnyel bátran kimondta nagy jelszavát: „Magyarország nem volt, hanem lesz“. Több feküdt e szavakban mint egy hazafi jóslat, nem akart ez egy szellemdús toaszt lenni, hanem program, kifejezése azon bizodalomnak, mely egyéb nagy embereinkben hiányzott: hogy nemzetünk bír elég életerővel kibontakozni a középkori világnézetből s képes elfogadni a modern állam alapeszméit, mind a mellett, hogy az által a kuruczvilág eszméiről le kell mondanía. A költői fénykör, mely Rákóczy küzdelmeit dicsőíti, erősen hatott a nemzetre s fenntartotta azon kétségbeesett nézetet, hogy a kuruczvilággal az igazi magyar világ örökre letűnt. Rákóczy nótája fejezi ki ezen hangulatot, a sirva vigadó s a régi dicsőséget kesergő utódoknál. Széchenyi útálta e méla tétlenséget, mely minden haladás békójává válik, a feledség fátyolát akarta vetni a múltra, még fényére is, nehogy az a jelennek s jövőnek akadályául szolgáljon, s buzdítani akarta a nemzetet új munkásságra. — Széchenyi ez által ellentétbe állítá magát nemzetének zömével, érezte, hogy népszerű soha sem lehet, hogy pártot nem alakíthat, hogy még szabadelvűsége is sokszor kérdésbe fog jönni, de bizott abban, hogy hazafiságát senki nem fogja kétségbe vonni. A francia liberalismus teoriáit félre téve s nagyhangzatu elvek vitatását kerülve, egészen Bentham és Smith Ádám teoriáit fogadta el, s az országot főleg gazdagnak akarta látni, a szabadság akkor, nézete szerint, el nem marad. Szerette említeni, hogy a teli zsák fennáll, az üres összeesik s így a közgazdasági tért választotta munkássága mezéjének, a nagy politikai harcokban csak mellékesen vett részt. Míg a liberalisok szeme előtt a jogegyenlőség lebegett, de azon időben csak a politikai jogok kiterjedése alakjában hirdettetett, s a nemesi előjogok megszorításáról volt szó, e nézet azonban csak lassan kezdett terjedni, addig Széchenyi a bástyát tettelegesen

kezdte ostromolni, s a tervezett budapesti lánczhid által igyekezett az adómentességet megrontani. Ez nem igen érdekelte a kis nemességet a megyékben, hiszen ők alig járnak-kelnek Pest és Buda közt, de a főurak érezték a terv horderejét s a felső tábla váltig ellenezte a hidat. Bécsben pedig Széchenyi szintén nem talált viszhangra, ott úgy okoskodtak, hogy a lánczhid Budapesten mind addig fényűzés, míg nincsenek elégséges országutak, utak pedig nem épülhetnek, míg a megyék választott tisztviselők által kormányoztatnak, ezen pedig csak központosított burocracia segít, nem pedig lánczhid. Számtalan akadály legyőzésével végre sikert aratott Széchenyi, de e harc alatt megtanulta, hogy Magyarországon a középbirtokos osztály, a táblabíróelem nélkül semmi reform keresztül nem vihető, mert az aristocrata régen megszűnt vezetni az államhájó kormányát, mely a középbirtokosok kezére került, mert ezek képviselték az intelligentiát s a tevékenységet.

Széchenyi híre nőttön nőtt, birta a nemzet tiszteletét minden rokonszenve nélkül, mert párhuzamosan ugyanazon áramlattal, melylyel a nemzet munkássága előre haladt, de különválva ettől futotta pályáját. Az úrbéri kérdésekkel, melyek az 1832—36-ik országgyűlés főtárgyai voltak, nem sokat gondolt, s midőn az úgynevezett ötödik törvényczikk, mely a jobbagynak egyesség útján a megváltás lehetőségét biztosítá, a mágánások s a kormány makacs ellenszegülése által megfeneklett s Wesselényinek s Balogh Jánosnak daczos felszólamlásai miatt a középnemesség nagy zöme ellentétbe jött a bécsi kormánylyal, oly annyira, hogy a reakció nyíltan fel mert lépni, hogy hűtelenségi s becsületvesztési perek napi rendre kerültek, hogy ábrándos fiatal emberek s végre Kossuth Lajos is elfogatattak, Széchenyi folytatta közigazdasági terveit s a nemzet izgatottsága által nem engedte magát elragadtatni. Ő ugyan maga is izgató volt, de hidegen számító mint a mozdonyvezető, ki olykor több gőzt bocsát a gépre, olykor azt a szellentyűn ki hagyja tolulni, míg Wesselényi folyvást szította a tüzet a katlan alatt, nem gondolva avval, vajon kiállja-e a lemez a gőz nyomását. Itt tért el végkép pályafutások egymástól, de Széchenyi nem lett ez által népszerűbb. A hideg számítás nem szerez barátokat, s a tömegek, mint az egyének, restellik, ha úgy mint egy gép alkatrészei minden önállóság nélkül, habár a legjobb célra, használtatnak fel. Széchenyi egyáltalában népszerű soha nem volt, már azért sem, mert nagyúri jelleme daczára, melyet

a többség szívesen lát, megvolt benne nem csekély mértékben a hiúság, e parvenu tulajdon. Szeretett feltűnni, még külsőleg is, megkivánta, hogy szóljanak róla s dicsérjék, s ha ezt más nem tette, megtette maga. Azon méltóságot, mely a magyart jellemzi s még a parasztra is kiterjed, mely semmi által meg nem zavartatik, azon lelki egyensúlyt, mely apathetikus nyugalommal semmit nem bámúl és legalább látszólag semmitől nem retteg, nem tudta s nem akarta eltulajdonítani. Szenvedélyektől átczikázott arczkifejezése folyvást változott, minden gondolat tükröt talált mozgékony vonásaiban, az élcz gúnya játszott ajkai körül, pillantása éles volt, olykor sötét. Bár ki jutott közelébe, érezte a nagy férfi személyes befolyásának ellenállhatatlan varázsát, de érezte azt is, hogy ez az ember nem tud ösztönszerűleg szíves lenni, hogy meleg rokonszenvvel senki iránt nem viseltetik, mindenkit csak eszköznek tekint s csak annyiban becsül, a mennyiben állását és befolyását, erejét s intelligentiáját fel gondolja használhatni. A nagy férfiak átka reá is súlyosodott, hogy magánosan élék életöket, s hogy a kedélyesség élvezete, mely után néha sovárognak, családjuk körén kívül elkerüli őket. Széchenyi ismerte az ország minden kitünőbb fiát, mind megfordúltak nála, mert szerette, sőt megkivánta, hogy felkerestessék, de a nézetek kedélyes kicserélése csaknem lehetetlenné vált vele. Hauer, hű komornyikja, jól be volt tanítva, hogy valahányszor bár ki fél óránál tovább maradt nála, bejöjjön s jelentse az órát, mi természetesen arra figyelmeztette a látogatókat, hogy bucsúzzanak. Ebédjei fényesek voltak s estélyei kedvesek, de azért még sem érezte magát nála otthonosnak senki; minden ebédje, minden estélye más-más alakot tüntetett elé, mint a laterna magica, körülte nem volt egy állandó kör, mely társaságának bizonyos maradó typust adott volna. Azokat hívta meg mindig, kikre akkor valamely tervének kivitelére szorúlt, szándéka mindig tudva volt s azért nem tudott senkiben szíves érzést költeni maga iránt.

Az 1839-diki országgyűlés forduló pontot alkotott a nemzet politikai életében, új elemek jutottak ebben szereplésre, Széchenyi láthatta munkásságának egyik eredményét, az aristocratia ismét életjelt adott, de függetlenül tőle, ki az első lökést megadta s a mozgalmat megindította. A felső tábla, mely a század kezdetétől a burocrata servilismus bélyegét viselte, egyszerre élénk vitáknak színhelyévé vált. Az ifjabb nemzedék, gróf Desseffy Aurél, báró Jósika Sámuel, gróf Apponyi György,

gróf Almássy Mór felléptek mint ifju conservatív párt, eltérve Metternich régi alkotmánygyűlölő nézeteitől, de semmikép nem hódolva a francia liberalismus tradícióinak. Jól beszéltek magyarul, Bentham tanítványai voltak csak úgy, mint Széchenyi maga, de nem tolták előtérbe a közgazdasági kérdéseket, szemők előtt az administratió reformja lebegett és e miatt a megyei szerkezet ellen irányozták támadásaikat, mely mellett, hitők szerint, lehetetlenné válik a kormányzat, mert a meglevő állapotot patriarchalis anarchiának tartották. Több szelleműs férfi sorakozott körülök, jelszavuk a rend volt s a törvényszerűség, s így hamar egy kicsi, de befolyásos párttá alakultak, melyet Bécsben nem igen szerettek, az országban gyűlöltek, mert e férfiaknál bántó volt az aristocraticus és intellectualis felsőbbség öntudatának ridegsége. Ez volt a táblabíróvilág legélesebb ellentéte. Egy provincialis választásnál eredett csúfnév pártnévvé vált, reájok s az egész kormánypártra ragadt, s a pecsovicok csakhamar hatalmas tényezőkké lettek a pártizgalmaiban. Gróf Batthyányi Lajos vezérlete alatt lépett fel ellenök az ellenzéki aristocratia, Pálffy József, négy Szapáry, Zichy Ödön s Manó, Batthyányi Kázmér és barátaik, kik nem épen klasszikus magyarsággal, de nagyúri negéddel s férfias elszántsággal megmérkőztek a felső tábla tekintélyeivel, s a Deák által vezérelt rendek táblájának ellenzéki többségével szavaztak a szólásszabadsági keserű, végetlen izenetváltásban. Aristocratiánk tehát csakugyan megmagyarosodott, a közdolgosokban részt vett s politikai tényezővé vált, de nem oly értelemben, mint azt Széchenyi tíz év előtt magának képzelte. Ő e pártharczban nem vett nagy részt, a gőzhajózás akadályainak elhárításával vesződött s a Tisza szabályozását tanulmányozta. A politikai kérdések érdekelték folyvást, különösen a nemesség adómentességének megszüntetése. *Stadiuma* bizonyítja, hogy azon eszmék, melyek a nemzet vezetőit foglalkoztatták, általa is felkaroltattak, de ő inkább azon törődött, mi legyen a kivitel egymásutánja, hogy minden catastropha kikerültessek. A szenvedélyes izgatás, mely az ember egész lelkét magával ragadja, kellemetlenül hatott idegeire, mert, mint a folytonos transactiók s compromissumok embere, angol módon minden áron ki akarta kerülni a törést, akár a régi traditionalis institutiókkal, melyekkel Dessewffy s pártja ellentétben állt, akár a bécsi kormánynyal, melylyel nem gondolni, sőt

daczolni Wesselényi, Beöthy Ödön s Balogh János vezérlete alatt már régen divattá lett.

Az 1839-diki országgyűlés váratlanul általános kiengeszteléssel végződött. Senki sem örült ennek annyira, mint Széchenyi, mert az amnestia meg volt adva, a politikai börtönök kapui megnyitak, az ország s fejedelme kölcsönösen kibékültek, az izgatás szüksége megszűnt s a hidegen átgondolt reformok ideje megjöttnek látszott. Ez volt azon időpont, midőn Széchenyi egész húsz évi politikai pályáján legreményteljesebben s megelégedettebben nézte a jövőt. Soha sem láttam őt kedélyesebb hangulatban; aggodalom nélkül beszélt a legközelebbi jövőről boldoggal, boldogtalannal, még a bécs-pesti vasut építése a Duna jobb partján sem bántotta többé, melyet az országgyűlésen oly annyira ellenzett, mert az egész világgal együtt ő is azt hitte, hogy a pesti lánczhid érdekeivel ellentétben áll s ugyanezért a törvényt, mely e vasutat engedélyezte, csak oly vereségnek tartotta, mint négy évvel előbb a magyar színház építését a kerepesi uton, mert szerinte a nemzetnek és Pest városának méltósága azt kívánta, hogy a nemzeti színház a Duna partján emelkedjék.

Az annyi reménynyel teljes kibékülésnek legközelebbi következménye volt a sajtó szabadabb mozgása. A censura nem szüntetett meg ugyan, de a fővárosban szelíden kezeltetett értelmes, tudományosan művelt férfiak által ¹⁾, sőt a körülmények annyira megváltoztak, hogy egy új politikai lap keletkezhetett, melynek szerkesztőségét Kossuth Lajos vette át, ki politikai vezércikkeket irt minden számba, mit előtte hirlapnak tenni tilos volt. Az egész ország enthusiasmmussal fogadta a *Pesti Hirlapot*, a fiatalabb erők körülte sorakoztak, országos nevű férfiak irtak számára czikkeket és levelezéseket, a hirlapirodalom aerája megnyilt. Csak egy ember volt, ki kezdettől

¹⁾ A mostani nemzedéknek nincs fogalma azon nehézségekről, melyekkel az írónak a censoroknál meg kellett küzdeniök, mert ezek nem csak törölték, de a magok esze s nézete szerint javígtatták a kéziratokat. Ismeretes azon deákos censor szava, ki Döbrentey valamelyik czikkét nem tudta megérteni. Quis iste Döbrentey? így panaszkodott, scribilat scribilat, et nescit hungarice. Scribit *Kontár* quaero in dictionario, invenio *Kantár*, corrigo ipsi *Kantár*. Scribit *erény* quaero in dictionario, invenio *remény*, corrigo ipsi *remény*. Si scribit, discat ad minus hungarice.

fogva a legsötétebb sejtelmekkel fogadta a mozgalmat, gróf Széchenyi István. Sokszor ismételték barátai, hogy a *Pesti Hírlap*ban alig van elv, mely eltérne azoktól, melyek a *Stadion*ban hirdettettek, felelete az volt, hogy a modor más, s más benne az egymásután, mire ő nagy súlyt fektetett; így például a magyar nemzetiséget veszélyeztetve látta a jogegyenlőség érdekében történő izgatások által. Mi képzeltetésnek tartottuk aggodalmait, de ő ráismert a jerichói trombita hangjára, mely a várfalakat ledönteni képes, meg volt győződve, hogy ez izgatás szükséges következménye a forradalom, s a forradalom folytán vereség s a nemzet disztelen bukása. A *Hírlap* nemcsak a művelt osztályhoz szólt, mint Széchenyi könyvei, szava lehatott a néphez, pedig nem a hideg észre appellált, hanem a forró szenvedélyekre. Igaz, hogy a nemzet jó és rossz tulajdonságai nem voltak soha költőibb alakban megtestesítve, mint Kossuthban, hogy soha ember nem találta el annyira a hangot, mely a magyar nép szívére hat, hogy előtte oly gyors és oly mély benyomást senki nem tett, mint ő. Plutonicus hatalommal emelkedett s ingadozni kezdett alattunk a tér, melyen álltunk, s Széchenyi tisztán látta maga előtt a végkitörést és végromlást, mely minden számítását dugába dönti. Ő, ki az előtt minden körülményre figyelve Bécsben s az országban, a társadalomban s a közéletben oly tisztán kiszámította az eredményt az ismert erők összeütközéséből; ő, ki mély meggyőződéssel hirdette volt, hogy Magyarország nem volt, hanem lesz, most egyszerre kétségbe esve, vesztettnak látta forrón szeretett hazájának jövőjét. Cassandra szerepe jutott neki, mert barátai nem hittek szavainak, a pécsovicsok pedig némi kárörömmel őt okozták az izgatás kezdeményezésével s talán azt hitték, hogy a túlhajtás majd ellenáramlatot idéz elő a közvéleményben. Kezdetben le akarták bunkózni a *Hírlapot* Jablanczay *Világa* által, később maga gróf Dessewffy Aurél állott e hírlap élére, s éles dialecticával fogta fel a harczot, Széchenyi a Helmezy *Jelenkor*ában nyilatkozott. Egy háromszögű párbaj keletkezett ekkor az ország három legjelentékenyebb publicistái közt, mindegyike kétfelé irányozva lövéseit. Az olvasó közönség felségesen mulatott, hol az egyiknek, hol a másiknak tapsolt, alig gyanítva, hogy a tulajdon jövője e látvány díja. Széchenyi egyébiránt rossz hírlapíró volt, nem képes egy vezérczikk szoros keretébe bele-szorítani ömledező gondolatszikráinak áráját. Könyvet irt tehát, vastag könyvet, könyvet hírlapi czikkek ellen, s míg a plebejus

Kossuth kezében a kurucz fringia eleganciával villogott, addig az aristokratikus gróf doronggal ment neki. Az előny Kossuthé maradt, a *Kelet népe* nem tett mélyebb benyomást s modora, melylyel Kossuth modorát kárhóztatta, nem tetszett senkinek, mert a szenvedély elnyomta irányában a méltóságot, a humort pedig keleti ember alig érti s azért nem szereti.

Még Eötvös József is, ki Széchenyi bensőbb köréhez tartozott s Kossuthal soha meg nem barátkozott, e mellett lépett fel.

Széchenyi mindennap izgatottabb lett, „nincs ellensúly az óraműben“, ezt ismételte mindig, „le fog peregni, a forradalom, a nemzeti bukás kikerülhetetlen“. Ez volt rettenetes jóslata. De Kossuth, ki a Széchenyivel küzdött harcban ritkán felejtette el a tiszteletet, mely a nagy grófot joggal illette, s azért ellenét a legnagyobb magyarnak nevezte, szintén jósolt, hogy Széchenyi vagy megőrül vagy öngyilkossá válik. A közönség nem szeretete e jóslatokat s nem hitt bennök, míg fájdalom mind a kettőé beteljesedett. De éppen az által, hogy Széchenyi folyvást emlegette a forradalmat, hozzá szoktunk a forradalom eszméjéhez és nevéhez, mely az előtt idegennek hangzott füleinkbe. Azonban ezen epizód is elmúlt, gróf Dessewffy Aurél legszebb férfikorában váratlanul meghalt, Kossuth leszorítottatott a *Pesti Hírlap* szerkesztőségéről s az iparra s kereskedelemre fordította figyelmét; a *Hírlap* Eötvös, Szalay és Csengery kezében tanulságos volt ugyan, de a közép osztályra alig, az alsóbb osztályokra éppen nem hatott, az agitáció visszament régi medrébe, a megye teremébe, Széchenyi ismét szabadabban lélekzett. Az administratori kérdés s a horvát bonyodalmak foglalkoztatták a táblabírákat, ha csak a „nem adózunk“ jelszó alatt be nem csődültek a kortesek, hogy a nemesi kiváltságokat védjék.

A védegyelet, melyet az 1843-diki országgyűlés végén Perczel Mór kezdeményezett, Kossuth felkarolt s az ország nagy része elfogadott, nem igen érdekelte Széchenyit, mert állandó jelentékenységet nem tulajdonított neki. Gyárak nem alapíttatnak hazafiságból, hanem a nyereség reményéből, ez volt ítélete e mozgalomról; ő a hazai ipart inkább az első gőzmalom felállítása által hitte előmozdithatónak, s hite nem csalta meg, a gőzkémények hosszú sora, mely most Pestet alulról és felülről beszegi, igazolta számítását.

A socialis kérdés is elég korán vonta magára figyelmét, ő ezt majorátusok által kívánta megoldani. A jobbágyoknál az elsőszülöttségi jog traditionalis volt, s az új törvény sem tudta

megtörni a régi szokást, de a nemességnél alig létezett majoratus, sőt a kortesproletariatus, mely lehetetlenné tette, hogy a nemesség az úgy nevezett házi pénztár terhére magára vegye s az által képes legyen, a megyékben közgazdasági reformokat keresztülvinni, egyenesen a birtok végtelen elosztásából eredett, azért indította meg Széchenyi még 1841-ben a minimum kérdését, hogy a földbirtok egy bizonyos mértéken alúl osztály alá ne kerüljön.

Előhaladó korával Széchenyi állása mindig magasabbá, de elszigeteltébbé vált, nézeteiben senki sem osztozott tökéletesen, mert azon kérdésnek megfejtésébe, melyet mi jelenleg közjoginak szoktunk nevezni, mely negyedszáz év óta folyvást a legjelentékenyebb volt a nemzet életében, Ausztriával fennálló viszonyunkba, soha érdemlegesen belebocsátkozni nem akart. Nem járult se a pecsovícs, se a liberalis felfogáshoz, s inkább élcezel távolította el a discussiót, mint hogy abba tüzetesen belé menne. Ismeretes azon két szárnyas szava, melylyel tulajdon álláspontját jelezte. „Házasságban élünk Ausztriával,“ ezt szokta mondani, „felbonthatatlan házasságban, de rosszúl élünk egymással, mert nem értjük egymást. Ne veszedjünk tehát folyvást, hiszen tudjuk, hogy mind a ketten nem vagyunk kapacitálhatók, hanem keressünk oly modus vivendit, hogy kölcsönös szeretet nélkül is megélhessünk egymás mellett, különben minden nap rossz lesz a leves, kemény a marhahús, kozmás a kása s vég nélküli a boszantás.“ Midőn pedig egy fiatal ember könnyedén említé, hogy ő politikában sem katolikus s nem ismer felbonthatatlan házasságot, rögtön kitört a gróf boszúja Kossuth ellen, azt okozta, hogy ily eszmék felmerülnek, s mint látnók festette a forradalom megbuktának borzadalmait. Wesselényinek megint, ki minden bajainkat a bécsi kormány ármánykodásának tulajdonította, azt mondta Széchenyi: „Hiába hiszed, hogy a német ördög, s mutatsz a bécsi kormány szarvaira, látom azokat, ökörszarvak“. Széchenyi mindig ragaszkodott eredeti eszméjéhez, hogy Béccsel s a központi kormánnyal meg lehet élni, tagadta, hogy gyűlölik a magyart, csak hogy nem értik s váltig állította, hogy önhibánk, ha eszünk hatalmával nem tudjuk arra bírni, hogy azt tegyék, mit mi akarunk. Ezt azonban nem érzük el terrorizálással, sem a nép által, hanem diplomatiái számítással, a magasabb körök közremunkálásával.

A bécsi kormány, azaz Metternich, figyelemmel kísérte a magyar mozgalmakat, s a traditionalis politika szerint Horvátországban s a határőrvidéken szította a nemzetiségi izgatásokat, hogy szükség idején találjon buzgó szövetségesekre, nem csak parancsolatainak vak teljesítőire. A kormány kaczerködása az illyr mozgalommal nagyon boszantotta a közvéleményt Magyarországon, de távolról sem tartatott oly veszélyesnek, mint az administratori rendszer behozatala. Úgy okoskodtak, hogy történelmileg be van bizonyítva, miszerint a három szlapon megye közvetlenül Magyarországhoz tartozik, s tudva van, hogy kettő közülök folyvást szít az anyaországhoz, Zágrábban magában pedig fennállt még egy elhatározott kisebbség, a turopolyai nemesség, mely az illyrismus bálványa előtt meg nem hajlott. Megmagyarázható ezekből Kossuthnak azon elbizakodott megjegyzése, hogy Horvátország nekünk csak egy reggelinek való falat, e szavakban praegnans kifejezést adván az általános nézetnek. Széchenyi ellenben nagy veszedelmet látott a nemzetiségi izgalmakban, felismerte bennök a fegyvert, melylyel a reactió Magyarországot leveri, mihelyt az óramű leperdül s a könnyelműségünk által előidézett forradalom kitört. Mindenkinék meglepetésére tehát az akadémia nagy gyűlésén ő, a magyarosodás előharczoja, intette az országot, hogy a nemzetiségek iránt viseltessék engedékenységgel s hagyjon fel a törvényhozás útján történendő magyarosítással. Akkor pedig nem volt többről szó, mint arról, hogy a papok, bár mi hitvalláson, az anyakönyveket magyar nyelven vigyék. Magántársalgásban sokkal tovább ment Széchenyi s a határőrvidékre útal, mint egy fanatizált hadsereg, mely mindig kész a magyarra törni s mely osztrák eszmékben nevelt tisztjeiben oly vezetőket talál készen, kik a magyar közjogot nem ismerik s nem tisztelik s egy szláv-osztrák birodalomban keresik hazájok nagyságát s dicsőségét. Kossuth népszerűsége és tekintélye ez alatt nőttön nőtt, szava döntő volt a pesti megyeházban s Pest megye irányt adott a fél országnak. Ez újra felzavarta Széchenyit, oly izgatott lett ismét, oly ideges, oly elfogúlt minden ellen, mi Kossuthtól jött, hogy még azok is, kik közelebb álltak hozzá, betegségnek tulajdoníták ingerültségét, — de közigazdasági munkássága azért meg nem szűnt, a Tisza szabályozása folyvást foglalkoztatta, Paleocapát hozatta fel Velenczéből, tanulmányoztatta általa a kérdést s nem minden büszkeség nélkül szerette említeni, hogy míg mi gondatlanságunk által elveszt-

jük a nemzetet, ö kétszáz négyszögmértfölddel meg fogja toldani az ország művelhető földjét. Jó kedvben azonban ritkán láttuk ez időben, s izgatottsága még inkább növekedett, midőn az 1847-ki országgyűlés közeledtével a pártok országosan kezdtek szervezkedni s gyűléseket tartani. Az ellenzék az egész országban csaknem követelte, hogy Pestmegye Kossuth Lajost küldje fel Pozsonyba egyik követőül. Még a két Batthyányi is a nagy izgató mellett lépett fel, már azért is, minthogy a kormány s a pecsovicspárt mindent elkövetett e választás meghiusítására. Széchenyi duzzogva nézte a mozgalmat, félt Kossuth gyűjtő szavainak befolyásától az országgyűlésre, annál inkább, mivel Deák semmikép nem akart megválasztatni, s így higgadt eszével és erős logikájával ellen nem súlyozhatta a szenvedélyes forradalmi hangokat. A gróf tehát eltökélte magát, hogy elhagyja megszokott székét a mágánások táblájánál s a sopronmegyei nemesség által megválasztatta magát követül, azonban úgy járt, mint azóta több felső házi tekintély, kik a képviselők körében nem találhatták fel magokat s fényes elmetehetségeik daczára sem voltak képesek vezérszerepre emelkedni az alsó házban. Azon cselszövényekben azonban, melyek Kossuth befolyása ellen Pozsonyban szövettek, semmi részt nem vett.

Az administratori kérdés s a horvát sérelem foglalták el az országgyűlés figyelmét, midőn Párisból váratlanul megjött a hír, hogy forradalom ütött ki, hogy nemcsak a rideg Guizot, hanem maga Lajos Fülöp király is megbukott, hogy Lamartine, a költő, lehetetlenné tette az orleansi hercegnő kormányzását, hogy a köztársaság kikiáltatott. Kossuth felhasználta a körülményeket, márczius 13-án kitört a bécsi forradalom, Metternichnek távoznia kellett s 15-én ott volt a császári palotában Batthyányi Lajos s az országgyűlési küldöttség, követelve s megnyerve az első független magyar ministerium kinevezését s Magyarország külön állását.

Az átalakulás a törvényes formák megsértése nélkül történt meg, a pesti márczius 15-dike, mely minden áron forradalom akart lenni, ünnepélyesen desavouáltatott Kossuth által, midőn a pesti küldöttség szónokának, Hajnik Pálnak, az országházban kemény szavakkal felelt. Az országban egyébiránt alig történt kihágás, a kormány nem mert fegyveresen beavatkozni az általános mozgalomba, a rég tervezett gyökeres reformok egyszerre törvénynyé váltak, minden rendetlenség, minden véráldozat nélkül, a nemesség s clerus vetekedtek áldozatkész-

ségben, a szabadság mint egy karácsonfái ajándék jutott a nemzet birtokába. Ez békés változás megnyugtatta pillanatokra Széchenyit, a márcziusi napok alatt ő is hitt s remélt, belépett Kossuth oldala mellett az első miniszteriumba, élénk részt vett az ország átalakításában s nem látszott sajnálni, hogy az általa kitűzött egymás után félretételével a feudális intézmények rögtön s gyökeresen elsöpörtettek. De az ellen volt kifogása, hogy Magyarország az osztrák államadósság egy részét (kétszáz millió) magára vállalja, akkor midőn Kossuth e kérdésre nézve hallgatott. Kevés hét múlva azonban a folytonos párisi s bécsi zavarok következtében visszaesett pessimistikus nézeteibe; Pestet is socialis mozgalmaktól féltette, a pénzválság és a hitel megszűnte, a divatba jövő népgyűlések, s utcza demonstratiók, a szerb lázadás előjelei s Horvátország gyanús magatartása aggaszták lelkét, de le nem verték erélyességét. Ő sürgette leginkább a magyar bankó készítését, hogy a pénzszükséget némileg enyhítse. Egy régi piszkos *Einlösungs-scheint* hordott mindig zsebében, ezt mutogatta mindenkinek s mondta, hogy ez kell nekünk, minél piszkosabb annál jobb, hogy mindenki azon legyen, hogy gyorsan túl adjon rajta, a nélkül el kell vesznünk. Heteken át prédikált ő így, míg végre meg lett a Kossuth-bankó, de azalatt a szerb lázadás belháborúvá fokozódott, Bécsben a kormány nem tudott megküzdeni az anarchiával, Erdélyben az oláhok mozogni kezdtek. Széchenyi nem kételkedett többé, hogy a sereg legközelebb beavatkozik rendetlen állapotainkba, látta, hogy az országgyűlés meghajlik Kossuth minden szava előtt s hogy ministerialis formák közt már is a dictatura fennáll, de megbízható fegyveres erővel nem rendelkezik; s midőn szeme előtt Ivánka félig felfegyverkezett csapatai az új épületet megszállták, a kiegyezkedés Jellachichel nem sikerült s a horvát invasió akadály nélkül Pest felé közeledett, Kossuth pedig a szenvedélyeket folyvást felkorbácsolta s a nemzeti keresztháborút hirdette, Széchenyi nem kételkedett többé a nemzet vesztén. Élénk phantasiája látta, hogy minden tervei vérbe fuladnak, hogy Pest palotáit s a lánczhidat a bombák megsemmisítik, hogy barátai vérpadra kerülnek s a nemzet dicsőség nélkül idegen iga alá görbed, idegrendszere nem bírta meg ez emberi erőt meghaladó feszülést. A forradalom Medúza arcza feléje fordult s a döblingi tébolydába hajtotta, testben lélekben megtörve, mint élőhalottat.

Az idő javulást hozott állapotára, tudta ugyan, hogy a haza megbukott, de dicsőségesen s így fennmaradt a feltámadás reménye,¹⁾ de azért még sem hagyta el a tábolydát, mely esendesebb s biztosabb volt mint a haza levegője. Hazafiságának és szenvedélyeinek legutolsó fellobbanása a *Blick auf den Rückblick*ben villant fel, mely halálának egyik oka lön. Bántották e névtelenül megjelent könyv miatt s felizgatták ugyanakkor, midőn Pesten újra forradalmi levegő kezdett lengedezni; ő ismét kétségbe esett s önkényt s öntudatosan halt meg. A sors nem engedte, hogy lássa az 1867-diki kiegyezést, mely nézeteinek annyira megfelelt volna, melynek alapját ő vetette, mert azon iránynak logikai következménye volt, mely felé a nemzetet első fellépése óta szüntelenül terelte.

Széchenyi húsz évi eredménydús működése nemcsak hazafias, hanem lélektani tekintetben is a legnevezetesebbek közé tartozik, hiában keresünk hasonlót az államférfiak Pantheonjában. Vannak férfiak, kik ellentétben a közvélemény áramlatával, valamely elvet, melynek igazságáról meg vannak győződve, éveken keresztül hirdetnek, lassan-lassan iskolát vagy pártot alapítanak, hatalmasakká lesznek, míg végre ellenük is felkarolják az elébb megvetett eszmét s annak sikert szereznek a kezdeményezők nélkül, sőt sokszor ellenük; vannak kik a nép szenvedélyeire alapítják számításaikat, azokra hatnak s általuk győznek; vannak, kik a pártok élén a kormányt megalkotják és vezérlik, de oly államférfi, ki másban nem bízván mint önnön lelki erejében, pártharczban részt nem vesz, pártot nem alkot, doctrinát nem hirdet, de minden osztálynak, minden pártnak tehetségeit tervei kivitelére meg tudja nyerni

¹⁾ „Esztelenek voltak azok, a mint Guicciardini akkor írta, kik e részt Florenz ellen felidézték, de ő is bevallja, hogy olyakat vittek véghez, mik hihetetleneknek látszottak; s ha azt hiszi, hogy a bölcsek kikerülték volna a szerencsétlenséget, ennek nincs más értelme, mint, hogy Florenz szó s dicsőség nélkül adta volna meg magát ellenségeinek. Akkor megtartja ugyan gyönyörű külvárosait s kertjeit, és számtalan polgárainak életét s jólétét, de egy nagy morális emlékekkel szegényebb maradt.“ Jacob Burckhart: *Die Kultur der Renaissance in Italien*. 67. lap.

s felhasználni, ki forrón szeretve nemzetét, elszigeteli magát az épen divatban lévő eszméktől s még is nemzetének jellemére maradó befolyással van, ily férfit, ki roppant hiúsága mellett megveti a népszerűséget, s a nélkül, hogy bár kit is felhevítene, mindenkit magával ragad, ily férfit Széchenyin kívül tudtomra nem ismer a történelem. Elszigetelve a mint élt és halt, áll alakja a XIX. század évkönyveiben. Bár merre fordúlunk, hatását most is mindenütt felismerjük, mert ő az, ki a magyarban felelevenítette a tetterőt s a jövőben hinni s bízni tanította, ki arra intett, hogy Bécsben ne ellenséget keressünk, hanem szövetségest, s a prózai kiegyenlítést nagyobbra becsüljük mint a harcz poezisét; ő, ki nemzetünket arra figyelmeztette, hogy ne csak áldozni tudjon nagy időkben, hanem gazdálkodni s gyarapodni közönségesekben, mert csak így lesz képes állását nagyobb catastrophák alatt megtartani; ő, ki a magyar tudományosság terjedésében találta jövőnknek egyik nagy tényezőjét, és ő, ki a magyar aristocratiát azon meggyőződésre ébresztette fel, hogy csak úgy tarthatja fenn magát, ha hazájában s hazájának él. Széchenyi tanai a nemzet vérébe mentek át, nincs többé város, sőt nagyobb község az országban, hol nem léteznék casino mint társalgási kör, melyben a lakosság műveltebb osztályai találkoznak, a vállalkozási szellem Széchenyitől veszi eredetét, neki köszönhetjük közgazdasági fejlődésünket. A pesti lánczhíd, a gőzhajóraj, a malomtelepek, a Tisza szabályozása, Pest világvárosi állása, mind Széchenyi hírét hirdetik. Aristocratiánk pedig köztünk él és Berzsényi keserű szavai nem illenek többé a jelen nemzedékre. Ha költőink verseit, politikusaink beszédeit a huszas s harminczas évekből olvassuk, oly egészen másféle világ tűnik fel előttünk, mintha nem egy ember nyom, de egy század feküdnék a jelen s legközelebbi múlt közt. Középkori osztályokból modern nemzeté alakultunk át, és Széchenyi volt az első modern magyar ember, ki az angol világnézetet meghonosította, az európai művelődés eszméit terjesztette közöttünk. Személye nem volt rokonszenves, állandó barátságát nem birta senki, de hazafisága előtt meghajlott mindenki, a nemzet megértette s legbensőbb meggyőződésből megadja neki a tisztelet s hála adóját.

II. GRÓF DESSEWFFY AURÉL ÉS TÁRSAI.

Hazánkban e század első négy tizedében a társas élet sokkal jelentékenyebben viselte magán a középkori feudális színezetet, mint most. A polgárságnak nem volt semmi befolyása a közéletre, országgyűlesen szava nem vétetett tekintetbe, a megyével nem volt semmi összeköttetésben, a városi ügyeket a polgárság befolyásán kívül élethossziglan választott tanács intézte el a magát kiegészítő kültanács ellenőrizete alatt. A városi birtokosok s iparosok tehát közdolgokkal nem gondoltak, azon voltak, hogy szűk körükben megélhessenek s gyarapodhassanak, a nemesi körökbe alig jutottak, mert ott a polgári elemet csak a honorátior, azaz a prókátor s az orvos képviselte. A nemesség nagyobb részt falun élt, gazdálkodott így amúgy, bejárt a városba gyűlésre, törvényszékekre, vásárra s bálókra, sokat vesződött pereivel, virtualitásaival s választásokkal, lenézett minden tudományt, kivéven a jus patriumot, szerette az anecdotákat, a kártyát, a vendégségeket, beszélgetett gazdaságáról s megyei viszonyokról, ritkán országos dolgokról, hiszen újság csak kétszer hetenként járt házához, ha ugyan járatta, mert abban Magyarországról sőt az országgyűlésről is egy árva szót sem talált, csak külföldi viszonyokról a legszárazabb tudósítást. Néhány házba azonban járt az *Augsburger Allgemeine*, mely szabadelvű lapnak tartatott, mert a francia kamara s angol parlament vitáit adta, más külföldi lapot járattatni csak a kancellária engedelmével volt szabad. A társalgási nyelv a nemességnél az alföldön a magyar volt, a felföldön a deák, nők körében a német, tótul beszélni társaságban alig tartatott illedelmesnek; a főrendi körökbe csak a gazdagabbak s tekintélyesebbek, az aranykücsösök, a katonatisztek s fertálmágnások vegyültek. A mágnások ismét egy egészen különvált társaságot alkottak, mind tegeztek egymást, mint a katonatisztek a seregben, a gazdagabbak Bécsben teleltek vagy Pozsonyban, a tiszaiak leginkább Kassán. Kevés kivétellel alig tudtak magyarul, németül bécsiesen beszéltek, de francziául jobban, a fiatalabbak angolul tanultak s társalogtak asszonyokról, lovakról, vadászatról. A nők e társaságban épen nem tudtak magyarul; magok közt francziául szerettek beszélni, hogy ez által is mutassák felsőbbségüket a nemesség női fölött, kik csak németül társalkodtak s Lafontaine, Kotzebue és Karoline Pichler munkáit olvassgatták, míg a mágnásnők

Madame de Stael és Madame de Genlis regényeiben gyönyörködtek. A mágnás a nemestől már gyermekiségétől el volt különözve, míg ez fiát a nyilvános iskolába küldte, hol sok életfogyig tartó barátságot s ismeretséget kötött, a mágnásfiú otthon nevelkedett, egyházi praefectus, francia gouvernante és tánczmester alatt, kikkel a háznál valamivel jobban bántak mint a cselédekkel s kiknek a fiú e szerint nem engedelmeskedni csakhamar megtanúlt. Voltak egyébiránt kivételes házak, hol a magyarságnak is jutott egy kis hely s hol néha magasabb érdekek is szőnyegre kerültek. Ilyen volt gróf Dessewffy József háza Kassán. A közönség csak Kazinczyval folytatott levelezéséből és Széchenyi hitelének taglalatából ismeri a kedves s az egész felföld társadalmi életére nagy befolyással bírt férfit, kit Abaúj, Zemplén, Szabolcs és Sárosvármegyében mindenki ismert, hihetetlen szórakozottsága miatt sokszor kinevetett, de hazafisága és műveltségéért általánosan tisztelt. Gróf József, ki többször követül küldetett az országgyűlésre, az akkori divat szerint, a deák irodalomban különösen jártas volt, sőt ebben találta a civilisatió legmagasabb fokát, a német classikusokat becsülte, de nem igen kedvelte, a francziákat szerette, mert felületes általános, de az alaki szépségét mindenek fölött becsülő műveltségének leginkább megfelelték, az angolokat fordításból tisztelte, az olaszokat eredetiben ismerte, de a rómaiakon, különösen Tacituson, szenvedélyesen csüggött, ezt vitte minden utazásánál magával s ezt olvasgatta újra meg újra. Azon előszeretetből, melylyel a római világ iránt viseltetett, gyermekeinek neveit is a római történelemből kölcsönözte. Aurélnak nevezte legidősebb fiát, evvel foglalkozunk e lapokon, nem mintha nem emlékeztek volna meg róla kitünő írók, öccse Emil és Csengery Antal, hanem azért, mert azon pártnak, melyet ő alapított, akkor pecsovicsnak hívták, most ő conservativnek, traditiója jelenleg is fennáll, s eddig szenvedély és némi elfogultság nélkül alig tanulmányoztatott.

Gróf Dessewffy Aurél 1808-ban született, nevelése, mint minden korabeli mágnásainké, nem volt rendszeres. Elmetehetiségei igen későn, de akkor rendkívül, fejlődtek, azonban következetesen nem idómíttattak, mert apja sokszor félbeszakasztá a rendes tanulmányok folyamát, azt találván, hogy a fiú tőle, körétől s az életből többet tanulhat, mint tanítóitól. Elvitte tehát a gyűlésekre s tisztválasztásokra Szabolcsba s a szomszéd megyékbe, midőn az 1823-diki reactió következtében a megyei

élet élénkebb, sőt sok helyt zavaros lett; elvitte az 1825—27-diki országgyűlésre, el gyakori kirándulásaiiban felföldi jószágaira. Ha Sárosba jött, atyám házához szokott szállni, mert a két család rég óta barátságos viszonyban állt. Gróf Józsefnek rendkívül rosz kézírása lévén, oly annyira, hogy sajátkezü leveleit néha maga sem tudta elolvasni, mindig titkárt vitt magával, annál inkább, mert bár sokat olvasott, ítéletét az olvasottakról mindig jegyzőkönyvébe dictálta. Erre sokszor fiait is használta, kik így szellemidús eszmejárásával megismerkedtek. Nem is tagadható az öreg grófnak roppant befolyása fiára, s ha visszaemlékezünk egyik híres epigrammjára 1826-ból, abban látjuk már a későbbi pecsovicspárt vezérelveinek magvát. Az országgyűlés épen azon tanakodott, hogy az úrbéri telkek, melyek a köznemesség kezén voltak, szintén az országos összeírásba belefoglaltassanak s adó alá vonassanak és báró Perényi Zsigmond erősen ellenezte e felfogást, mint a nemesi kiváltság megtámadását s a kisnemességnek a középnemességtől való elválasztását, mert egységében látta nemzetiségünk fenntartásának egyetlen zálogát, midőn egyszerre tüzlárma támadt s az ülés eloszlott. Másnap reggel a következő epigramm keríngett a követek közt:

Dum Cassandreo percussus numine vates
 Praedicat cladem, patria, cara tuam,
 Protinus infausto furit omne flamma per urbem,
 Haec tamen humano victa labore fuit.
 O utinam sacris admoti legibus ignes
 Extingui, cives, hoc ratione queant!
 Sed quae nunc humiles urit scintilla tabernas.
 Corripiet celsas protinus illa domos,
 Infaustumque prius non est positura furorem,
 Quam grave saeculorum depopularit opus!

Nemcsak apjának közkedvességü élénksége, hanem nagybátyjának, gróf Sztáray Albertnek, a magyar rideg tory mágna s e típusának szigorú logikája is nagy befolyással volt Aurélre. De még inkább az akkori magyar politikai életnek meddősége. Atyja házában a külpolitika csaknem mindennapi beszélgetés tárgyává lett, mert az öreg gróf szerette merészen kicombinálni a kabinetek titkait s kombinációit tényeknek tekinteni, Aurél hallotta ezeket, unta a megyei viták lapos mindennapiságát s tetterejének érzetében oly mezőre vágyott,

hol a világtörténelem mozgását meglesheti s annak eshetőleg irányt adhat. A diplomatiát tartotta e szerint munkássága egyetlen érdemes mezejének, annál inkább, mert az országgyűlés alatt megismerkedett s érintkezésbe lépett néhány külföldi diplomatával, mit a mindig gyanúskodó Ferencz császár igen rossz néven vett, mert nem akarta, hogy a külföld országainak viszonyairól és hangulatáról máshonnan szerezhessen tudomást, mint Metternich kancelláriájából. A család viszonyai azonban nem engedték, hogy Aurél e költséges pályára lépjen, mert gróf Dessewffy József birt ugyan terjedelmes jószágokkal, de volt elégséges adóssága is, mi őt gyakran gondokkal terhelte.

Látván hogy a diplomatia tere el van előle zárva, Aurél Bécsbe vágyott, hol az európai élethez közelebb állott s így nagy nehezen 1828-ban kineveztetett fogalmazói gyakornoknak a magyar kancelláriánál. De ő a rendszeres munkától irtózott, nem tudott dicasterialistává válni, hanem eljárt a bécsi társaságba, a diplomatiái körökbe, udvarolt a szép nemnek, részt vett minden mulatságban, kártyázott, költött, adósságokat csinált s legfelsőbb helyen úgy, mint bureaujában rossz hírbe jött. Előmenetele ennek folytán lassú volt, kortársai, kik vele egyidejűleg léptek hivatalba, elejébe tétettek, pedig az 1831-ki cholera alkalmával kimutatta, hogy jobb hasznát vehetik, mint sok dicasterialistának. Így megunt a bécsi állását is és 1832-ben követnek akart megválasztatni Zemplénben, de evvel bebizonyította, hogy a megyei életet nem ismeri, mert a megyei karok és rendek sem választották követeket rövid vendégszereplés után, habár a szereplők a megye fiai voltak, és csak az, ki részt vett a gyűlésekben, kit a nemesség közelről ismert, ki közte élt és vele mulatott, birhatott kilátással a megválasztásra. Aurél terve dugába dőlt, kineveztetett ugyan titkárnak a budai helytartó tanácsnál, de a felső táblánál, Pozsonyban, a főispánok s excellentiás urak közt fiatalsága s hivatalos állásának csekély-sége miatt szerepet nem játszhatott, egyszer-kétszer felszóltat ugyan, de folytonos részt nem vett a tárgyalásokban.

Az országgyűlés ingerült állapotban fejeztetett be, gróf Reviczky Ádám lelépett a cancellárságról, gróf Pálffy Fidél, ki magyarul nem tudott, neveztetett ki helyébe, a reactió felütötte fejét, a négy országgyűlési ifjú elfogatott, mások üldözettek oly szavakért, minők ma minden nap jelennek meg a lapokban, hűtelenségi és becsületvesztési perek indítottak, Kossuth Lajos börtönbe vitetett, a politikai perek száma meghaladta a

harminczat s a királyi tábla, a Martinovics gyászos per praecedentiája szerint, titkos ülésben tárgyalta ezeket; világos volt, hogy a liberalis mozgalmat rémuralommal akarták megállítani. De más oldalról a megyék sem tágitottak, sőt Albach és Gegő, e két népszerű szerzetes, még a szószékről is félelem nélkül szólt a fővárosban. Az ingerültség mindennap növekedett. S ily időszakban egy elemi csapás is hozzá járult, hogy az apathiájából felrázott nemzet még inkább felizgattassék. A Duna elárasztotta Pestet s báró Wesselényi, a csaknem elítélt politikai vádlott, volt az, a ki éltét, egészségét kockáztatva három nap, három éjjel mentett, segített, bátorított. A kormány Lónyay Jánost nevezte ki királyi biztosnak a kár helyreállítására, gróf Desseffy Aurél működött mellette, mondhatjuk helyette, mert rendkívüli esetekben roppant munkaerőt s szervezeti tehetséget tudott kifejteni. Kevés héttel később következtek az első elítélések, az ifjaké, a báró Wesselényié, kit csak az inént a főváros s központi vármegye dicsőséggel elárasztott, s a Kossuth Lajosé. A nemzet e kihívó eljárásra megadta a feleletet az 1839-ki országgyűlési választásokkal, mert a kormány minden korteskedése daczára a többség az ellenzék részén állt s gróf Ráday Gedeon, a perbe fogattak egyike, megválasztatott Pest megye követéül. A kormány e választást megsemmisítette, a megye a megsemmisítést tisztelettel félre tette. Ily feszült állapot nem volt tűrhető, a kormány reorganizáltatott, gróf Majláth Antal neveztetett ki kancellárnak, a judex és personalis Bécsbe vitettek a ministeriumba és államtanácsba, Majláth György lett országbíróvá, Szerencsy személynökké.

Desseffy Aurél bekövetkezettnek látta az időt, midőn ő is mint pártvezér léphet fel a rendek táblájánál s fejtheti ki államférfiúi nézeteit. Sárosvármegyében a kormány ez időben folyvást többségre számíthatott, habár nem igen jelentékenyre s Aurél nem is volt idegen a megyében, családja nagybirtokos volt itt, s ő maga birt egy pár rusznyák falut, remélhette tehát, hogy megválasztása nem fog nehézségre akadni. Ismét csalatkozott, mert mielőtt szándékát tudtuk volna, már felleptem én követjelöltül, mit Aurél nagyon restelt, mert valódi szívességgel viseltetett irántam és sajnálta kilátásban levő bukásomat. Feljött Eperjesre, sokszor találkoztunk a regényszerű epizodokban gazdag korteshadjáratban, de minden cselszövény s minden erőlködés daczára a vége még is csak az lett, hogy a lángeszű szónok s befolyásos kormányférfi megbukott s az

alig teljeskorú ifjú megválasztatott. Aurél magatartása e pillanatban nemes maradt, gyönyörű bucsúbeszédet rögtönzött, a mint a lárma lecsillapult; kimutatta, hogy a megye elvei nem térnek el az ő elveitől s hogy ő képes azoknak sikert szerezni, minden keserűség nélkül üdvözölt engem a politikai pályán s egyhangúlag éljeneztetve távozott.

Akarata ellen, de talán szerencséjére a főrendi táblára kellett fektetnie befolyásának súlyát. A rendeknél meg kellett volna küzdenie Deákkal s elhomályosítani Andrássy Józsefet s Zsedényi Edét, kik most minden hiúságsértés nélkül elfogadhatták politikai vezérletét.

A monarchiát ekkor herceg Metternich, főherceg Lajos és gróf Kollowrat kormányozták, a fejedelem nem számított semmit. Kollowrat leginkább a beldolgokkal foglalkozott, a nagyobb politikai kérdésekben meghajlott Metternich nézetei előtt, Lajos főherceg pedig csak oly ellensége maradt minden szellemi mozgalomnak, mint maga Ferencz volt egész életében, de ő is minden nagy kérdésben engedett az államkanczellárnak. A herceget Magyarország alig ismerte, sőt most sem ismeri, életrajzát, politikáját nem ecsetelte senki méltóan, én is csak egyéni felfogásom szerint merem megítélni, örülnék, ha e sorok más férfit, ki közelebb viszonyban állt vele, arra bírnának, hogy őt s elveit a közönségnek bemutassa.

A bécsi udvar régóta különbözött minden európai udvartól annyiban, hogy kifejezett nemzetisége nem volt. Az uralkodó ház egy embernyom alatt oly különféle tartományokat birt, vesztett, cserélt, hogy mindig találkoztak családok, melyek sorsukat az uralkodó ház sorsához kötve akkor is ragaszkodtak ahhoz, midőn hazájok más kézre került. Voltak itt spanyol grandok, belga hercegek és grófok, német birodalmi főurak, francia emigránsok, írlandiak, kik a monarchiában házasság s jószágszerzés által meghonosultak, a régi osztrák, cseh, lengyel s olasz aristocratiával vegyültek s hűségök jutalmául az udvari főhivatalokra kiválólag alkalmaztattak. Családi hagyományaik őket a forradalom engesztelhetlen elleneivé, a legítimitás elhatározott bajnokaivá tették. A Metternich-család is ezekhez tartozott. Nem volt eredetileg osztrák, a herceg atyja, mint birodalmi gróf állt a római császár szolgálatába, fia már gondolkodó ifjú volt, midőn a forradalom Párisban kitört s az idők folytában Franciaországot vérell, Közép-Európát seregeivel elárasztotta s az egész continenst huszonöt évig folytonos

háborúval inségbe döntötte. A régi intézmények s kormányelvek végre mind elsöpörtettek és midőn 1815-ben helyre állt a béke, Európa romokkal volt telve, csaknem egy tabula rasa. Újra kellett rendezni a continenst, rögtön s állandóan, hogy a nemzetek valahára élvezhessék a békét s kiheverjék a boldogtalan háború kárait. A fejedelmek s a népek nyugalomra vágytak s minden további háborítástól irtóztak. Metternich, Talleyrand, Nesselrode s társaik tehát a legitimitásra s a mystikus isteni jogra fektették az új európai államszervezetet s államjogot, mind a mellett, hogy sokat, a mit a forradalom ledöntött, fel nem állítottak, mint például az olasz köztársaságokat, a német kis souverainitásokat s magát az ezeréves szent római birodalmat, hanem gátot emeltek minden forradalmi áramlatok ellen s azon voltak, hogy lehetetlenné váljék az úgy nevezett 1789-ki elvek feléléde. Metternich oly annyira át volt hatva feladatának üdvös voltától, hogy osztrák ministeri állását is mindig csak úgy tekintette, mint a talapzatot, melyről ő mint a szent szövetség s legitimitás egyik ministere, egész Európa viszonyait kormányozhatta, s midőn a nép Spanyol- s Olaszországban alkotmányos viszonyok megadására kényszerítette az uralkodókat, fegyveres erővel s külbeavatkozás által verette le a mozgalmat, Németországban pedig leigáztatott minden szabadabb mozgalmat; ez áron Közép-Európa tizenöt évig élvezhette a békét¹⁾. 1830-ban azonban újra feléledett a régi harc; Olasz- s Lengyelországban leveretett a mozgalom, de egész nyugati Európa kisiklott a szent szövetség befolyása alól. Mind e mellett a béke fenntartása, Metternich e főelve, Lajos Fülöp által is politikája sarkkövének ismertetett el, de azért még is kemény maradt a rendőri ellenőrzés Németországban, az osztrák birodalomban s Magyarországon. Metternich igen jól tudta, hogy rendszere csak ideiglenes, hogy minden gátat, melyet politikája emelt, előbb-utóbb el fog söpörni a haladás árja, sőt ő maga nem is volt ellensége minden haladásnak, csak

¹⁾ „A béke fenntartását Európában oly nagy és hatalmas, a művelődés és humanitás legszentebb érdekeivel összeforrt, tekintetek igénylik; elannyira ugyanazonosítva van az minden kifejlés és haladás eszméjével, hogy az, ki a békét megőrizte, egyszersmind őre és keze a civilisációnak, a rendnek, az előmenetelnek.“ Dessewffy e szavai mutatják a rokonszenvet herczeg Metternich és a conservatívek közt.

hogy más irányban kívánta fejleszteni, mint a melyben azt a kor szelleme hajtotta. Ő is barátja volt a jó adminisztrációnak, óhajtotta az ipar és jólét kifejlését, de irtózott a modern liberalizmustól s minden nagyobb mérvű összeütközésektől. A conservatívek azonban, kikre politikáját alapítania kellett, butaságok ólomsúlyával tettek lehetetlenné minden haladást, még a herczeg szellemében is. E szellemdús államférfi tehát megelégedéssel látta, hogy találkoznak végre Magyarországon férfiak, kiknek conservatív elvei kifogástalanok s kik még is ez alapon ki akarták fejleszteni a nemzet segédforrásait. A mint Széchenyibe soha teljesen nem bízott, úgy Dessewffy, Jósika és társaik fellépése nem volt ellenére, sőt ez időben báró Zedlitz Keresztélyt, a talentomus német költőt is megnyerte, ki a herczeg nézeteit a magyar reformokra nézve az *Augsburger Allgemeine*ben egy *Pia Desideria* című cikksorozatban adta elő, melyben legjobban bebizonyította, hogy a magyar viszonyokat csak felületesen ismeri s nekem alkalmat adott ugyanazon lapban megjelent czáfolatok által olcsó népszerűsége szert tenni.

Dessewffy s társai készek voltak reformálni, de még nagyobb súlyt fektettek arra, hogy a kormány tekintélyét fenn-tartsák, a tekintély tisztelete alapja lévén egész rendszeröknek. Ugyanazért keményen elleneztek a rendek táblája többségének a főrendi kisebbség által támogatott feliratait a szólásszabadság kérdésében, nehogy a kormány bevallani kényszerüljön, hogy közvetlen elődje súlyos hibát s törvényteleniséget követett el, ellenben pártolták mindazon reformjavaslatokat, melyek az alatt a bizottságokban előkészültek. Mesterséges parlamentáris fogásokkal lassan-lassan képesek voltak a rendek táblájánál az ellenzék erejét zsibbasztani, a határozatok élet megtompítani s így a kibékülést lehetségessé tenni. Szerepök háladatlan volt, mert szándékuk hazafiassága félreismertetett, a többség ellen-szenve személyök ellen fordúlt, az országgyűlési ifjúságnál gyűlöletesekké váltak, pedig ez volt akkor a közvélemény legfőbb organuma, holott az országgyűlés minden tekintetben kielégítő kimenetele legnagyobb részt az ő érdemök volt, mi akkor alig ismertetett el.

Az országgyűlés több országos bizottságot küldött ki, melyek a legközelebbi törvényhozás számára előkészítsék a büntető törvénykönyvet, a katonai élelmezés reformját, a Dunaszabályozás iránti terveket. Dessewffy az elsőbe jutott ezek közül s

1840—41-ben beutazta nyugati Európa nagy részét, hogy adatokat szerezzen e tárgyban. Midőn azonban hazaérkezett, egészen más tér nyílt számára. Metternich t. i. tovább ment a haladási pályán, megtágította a censura békóit, lehetségessé tette az eszmecserét politikai kérdésekre nézve, sőt megengedte, hogy a börtönéből csak imént kiszabadult Kossuth Lajos hirlapot szerkeszthessen. Dessewffy mindjárt átlátta a *Pesti hirlap* befolyásának egész horderejét s végre eltökélte magát, hogy maga is hirlapíróvá legyen, eszméit szellemdús modorban a *Világban* hirdesse, sőt Kossuthot a pesti megyeházba is kövesse s ott is megbirkózzék fényes szónoklatával. A harc azonban csak rövid ideig tartott, inláz vetett váratlanul véget Dessewffy életének február 9-én 1842-ben, élte harmincznegyedik évében. Azoknak, miket akart, csak kis részét tárhatta a közönség elébe, de annyi is, a mennyi eszméiből fennmaradt, minden tekintetben megérdemli a komoly tanulmányozást, mert barátai folytatták művét s iparkodtak eszméit életbe léptetni.

A mi Dessewffy körét jellemzi, az a hideg ész uralma¹⁾, az úgy nevezett közvélemény megvetése, erélyesség²⁾, de a phantasia teljes hiánya, tehát hiánya a teremtő erőnek. Ők a kormányzás mesterségét az ellentállásban látták minden izgatás ellen, a kezdeményezést tehát kezeikből semmi áron nem akarták kibocsátani, magok pedig kezdeményezni nem bírtak. Nagy termékeny eszmék nem fogamzottak agyokban, alapjuk a létező állapot maradt, ezt se magok meg nem ingatták, se nem hitték, hogy gyökeresen megváltozhassék. A közjogi kérdés nem háborítá nyugalmodokat, úgy fogták fel, a mint az Károly és Mária Terézia óta alakult, kancelláriával, helytartó tanács-csal, magyar királyi kamarával s ezek felett a birodalmi kancelláriával, birodalmi ministértanáccsal s államtanáccsal, birodalmi kamarával, közbenső vámvonallal, a magyar kormánytól minden tekintetben független hadsereggel s külpolitikával. Ők tehát ellenállásai voltak Kossuthnak, ki a közjogi kérdést tar-

1) „Nincs veszélyesebb tanácsadó törvényhozás és országos dolgok körül, mint a lelkesedés és enthusiasmus.“ Dessewffy, *Koszorú gróf Dessewffy Aurél emlékének*. Pest. 1857, 96. lap.

2) „Meggyőződésem szerint hathatós és nem komunalis kormányra van szüksége a nemzeteknek, hogy boldogúljanak, státusemberekre és nem prókátorokra, hogy nagyok s erősek legyenek.“ Ugyanott 91. lap.

totta a legfontosabbnak, kinek tervei kivitelére európai forradalomra volt szüksége, hogy a döntő pillanatot ügyesen felhasználva megváltoztassa Magyarország viszonyát a monarchiához s annyit csikarjon ki Bécestől, a mennyit a körülmények engednek. De szint'oly távol álltak Eötvös, Csengery és Szalay idealista kis körétől, kik a képviseleti rendszert s parlamentaris kormányt akarták átültetni Magyarországra, se többet, se kevesebbet, de a módokat nem adták elő, melyek által az ország a parlamentaris kormányt megnyerhesse. A fiatal conservatív csoport egyáltalában ellensége volt úgy minden gyökeres, mint minden erőszakos változtatásnak. A rend, a tekintély tisztelete s a törvényesség, ez lett jelszavok ¹⁾, s miután a rendetlenség magvát különösen az országgyűlés rendezetlen állapotában s a megyék túlkapásaiban látták ²⁾, ezeknek szabályozására fordították fő figyelmöket.

Minthogy azonban a parlamentaris kormányt nálunk utopiának tartották, a megyei rendszert, mind a mellett, hogy annak kinövéseit meg akarták nyesni, semmiképen nem kívánták megsemmisíteni, mert ebben látták a parlamentarismus ellenétét. Desseffy azt tartja, hogy „a megye municipális jogai alkotmányunk alapját, nemzetiségünk kezességét teszik annyira, hogy míg megyei szerkezetünk megmarad, érjen bár bennünket akármi csapás, alkotmányunkat mindig ismét visszaszerezhetjük. Ezer más tekintetet mellőzve ez az ok elég arra, hogy minden magyar országfi e kincsnek megőrzését tegye politikai crédójának első ágazatává“. — E tan annyira megmaradt a conservatív párt crédójában, hogy midőn 1861-ben hatalomra vergődött, nem az országgyűlés összehívását sürgette, hanem a megyéket állította helyre; de a kor szelleme túlszárnyalta őket, a megyék egyhangúlag a parlamentarismus mellett szólaltak

¹⁾ „A rend s törvényes tekintély elve egy és ugyanaz mind végig valamennyi lépcsőin a hierarchiának.“ *Koszorú* 92. lap.

²⁾ „Úgy látszik nekem, hogy haladás a közügyeknek azon nemében szükséges leginkább, hol legtöbb a hiány, a hézag. Hazánkban mindenek felett a rend hiányzik, nézzük közigazgatásunkat, választási rendszerünket s gyakorlatainkat, törvénykiszolgáltatásunkat, hite-lünket, sőt magát a törvényhozó testünket is, rend, rend s ismét rend az, a mi mindenütt hiányzik. Az tehát Magyarországon leginkább haladás, a mi ezen sarkalatos és üdvös elv megerősítésére czéloz és vezet.“ *Koszorú* 93. lap.

fel, noha a parlament mindenhatósága s a parlamentarizmus kormány felelőssége észszerű következetességgel elnyomja a municipalis életet s a municipiumot multhatlanul pusztán adminisztratív, nem pedig politikai tényezővé teszi.

A párt összes programját maga Dessewffy ecsetelte legjobban, midőn Kossuth vádjára, hogy a conservatívek iránya a tespedés, szónoklati díszszel mások közt a következőket feleli:

Semmi sem lehet tőlünk távolabb, mint azt, mi a nemzet életében tizenöt év óta történt, megsemmisíteni akarni. Nem hiszszük ugyan, hogy ezen idő alatt semmit el nem hibáztunk, semmiben nem tévelyegtünk volna; de e botlásokat véleményünk szerint tanulsággyanánt kell csak használni jövőre nézve, nem ürügyéül a visszalépésnek. A kiindulási pont nem lehet egyéb, mint a mostani állapot, legyen az jó vagy rossz, ugymint az a múlt idők eseményeiből törvényesen s tetteleg kifejtett; s mi nemcsak elfogadjuk ezen kiindulási pontot, de elhatározott ellenségei vagyunk és leszünk minden hátrafelé irányzott ügyekezethetnek. A kik netalán azért tisztelnek meg bennünket bizalmukkal mivel, nem tudva mi okból, azt remélik, hogy mi az alkotmányt petrificálni, békés haladásunk kifejlésének kerekeit megakasztani akarjuk, azok felette csalatkoznak s azokat kérjük, vigyék át másokra kedvezéseiket. Mi igenis azon véleményen vagyunk, hogy a haladási elem az utolsó időkben feles tisztátlan anyagot vett fel magába, hogy a másoké utáni vágy, a társasági formákban nem nélkülözhető hierarchiáknak gyűlölete, tetemes és káros befolyást kezd gyakorolni; hiszszük, hogy nagy, de jelentés nélküli szavak s megemésztetlen tévtanok nagy szerepet vívtak ki magoknak, s hogy ezek segédelmével mind általában a közvéleményben, mind főleg megyei körökben oly egyének tölték magokat sok helyt a nemzetre vezérek gyanánt, kiket mi szabad alkotmányu országokban csak szükséges rosznak tekinthetünk; hiszszük, hogy a megyéknek egy igen nagy részében a közügyek kormánya oly kezekben van, melyek a megyében létező anyagi és szellemi erőket nemcsak nem képviselik, de azokkal igen gyakran tökéletes ellentétben állanak; mindezt — mondom — így tudjuk és hiszszük s lapunknak feladata a dolgok ezen állapotát felvilágosítani s a természetes egyensúlyok helyreállítását elősegíteni. Azonban teljességgel nem azon czélból, hogy azokat segítsük iparkodásaikban, kik vesztegleni akarnának s már mindent bevégzettnek tekintenek; hanem egyes-egyedül a végett, hogy felebb megírt működési rendszerünk által a haladási kérdések kellő kerékvágásukba visszaugorjanak, a vezéri szerep biztos és tiszta kezeknél maradjon, az áldozatok kérdése azok által döntessék el, kik áldozatot

hoznak s néhány hatalombitorlónak egyedárusága megszüntetessék. Elhatározott ellenségei vagyunk minden túlzásnak, emberek, dolgok és elvek körül; merőben kárhozthatjuk minden megsértését a sajátjognak, minden lehetlenítését a hathatós és törvényes kormányzásnak, minden ochlocratiai törekvést, minden apellatiót a szenvedélyekre, mely utóljára is nem egyéb a nyers erőre hivatkozásnál. Minden juste-milieu közt legrosszabbnak tartjuk a fenyegetés és lázítás közti juste-milieut. De ezen korlátokon belül a legszélesebb szabadságot követeljük s adjuk a megvitatásnak, s mind az, mi arra vezet, hogy ezen országban erős monarchia, szilárd aristocratia, gazdag polgárság s erőteljes földművelő-osztály, egy általánosan boldogító alkotmánynak szárnyai s kitisztult nemzetiség befolyása alatt áldott frigyen állhassanak egymás mellett, számot tarthat meleg részvétünkre s közremunkálásunknak csak úgy tulajdonítunk némi becset, ha ezen eredmények valószínűsítéséhez csekélységünkhöz képest mi is járulhatunk. A mi szívünknek nincs más ideálja, mint e hazának lehető legnagyobb boldogsága; — e hazának, mondom, melyet imádvá szeretni nem csupán kötelesség, de nem is érdem: hanem minden nemesb kebelre oly erkölcsi kénytelenség, melytől épen úgy nem válhatik meg, mint önmagától. (*X. Y. Z. könyv. Pest. 1841. 126. l.*)

Ezek elég világosan vonalozzák körül azon tért, melyen Dessewffy és pártja hatni kívántak s azon czélt, melyre törekedtek; az erős monarchia, szilárd aristocratia, gazdag polgárság s erőteljes földművelő-osztály áldott frigye azonban erősen eltér a nemzetegység és jogegyenlőség modern felfogásától s nem ment bizonyos középkori zamattól, mert a külön osztályoknak egymás melletti s illetőleg egymás fölötti rendezését külön törvények által gyaníttatja, a mi az akkor fennállt állapotok tiszteletéből kimagyarázható, bár a jelenleg uralkodó észjárással ellenkezik. Ugyanoda tartozott a conservativeknél a felségi jogoknak szélesebb terjedelemben való fölfogása, mint a minőben azt a jelen kor elismeri. Nem mintha a kormányzás ministeri rendeletek által, mely most gyakorlatban van, szűkebb korlátok között mozogna, mint az akkori, a királyi rendeletek által, sőt valljuk be nyíltan, ezek ritkábbak voltak s kivételesek, holott most a ministeri rendeletek, melyek törvény erejével bírnak, csaknem mindennapiak, de akkor hiányzott a parlamentaris felelősség, mely most elégséges biztossági szelentyűnek tartatik, holott a felelősség hiánya úgy tüntette fel a rendeleteket, mintha azok az isteni jog kifolyásai volnának.

Előadtuk a conservativek theoriáját, a mennyire lehetett, Dessewffy tulajdon szavaival, láttuk, mit tettek ők, kik iskolájához tartoztak, mert Szalay László gúnyoros megjegyzése még sem alapos, midőn azt írja rólok, hogy nekik az volt Dessewffy, mi Fülöp fia a macedoniaiaknak, utána a Ptolemaeusok jöttek, disiverunt vestimenta ejus stb., mert oly párt, melynek élén nélkülözhetetlen egyéniség áll, nem lehet életképes, a conservativek pedig genialis vezérök halála után is nemcsak hogy fennmaradtak, de ismételve kormányra is jutottak s nyertek alkalmat elveik foganatosításának megkísértésére. De e részben sem kedvezett nekik a szerencse, rendes időkben képesek lettek volna talán javítani az administratiót, megoldani egyenkint néhány égető kérdést s így eszközölni a nemzet folytonos haladását, de balsorsuk mindig olykor adta kezökbe a kormányrúdat, mikor a habok felduzzadtak s a szélvész kitörőben volt, mikor ellentállni nem annyit jelentett, mint kormányozni, hanem annyit, mint hajótörést szenvedni. 1843-ban még nem voltak elég befolyással, hogy ők intézzék a kormánypolitikát; kiegyenlítették ugyan, az akkori időkhöz képest szabadelvűleg, az égető vallási kérdést, de újat nem alkottak semmit, Csengery azonban talán még is túlszigorúan ítél rólok, midőn azt mondja, hogy a legnagyobb felelősség terheli azokat (Dessewffy barátai közül), a kiknek az országgyűlés jutott osztályrészül, mert a forradalom története az 1843-ki országgyűlés mulasztásainál veszi kezdetét¹⁾. Ne felejtjük azt, hogy a magyar forradalom az európai nemzetek solidaritásának szülöttje, az orkánt, mely febr. 24-kén Párisban keletkezett s egész Európán keresztül viharzott, alig állította volna meg Magyarország határain a városi municipium rendezése s a büntető codex elfogadása, melyek 1844-ben elmaradtak, ellentállani a vésznek se Guizot, se a magyar conservativek s irányt adni neki se Lamartine, se Kossuth nem voltak képesek.

Dessewffy köre az 1843—44-iki országgyűlés befejezése után jutott először kormányra. Gróf Apponyi György lett Magyarországnak, báró Jósika Sámuel Erdélynek kancellára. A mozgalom már egy idő óta az országgyűlés szünetelése alatt a megyékben központosult s Pestmegye, mint a középponti

¹⁾ *Történeti tanulmányok és jellemrajzok* Csengery Antaltól. Pest, 1870. Második kötet. 149. lap.

municipium, adta a hangot az egész országnak. Az ellenzék saturálva volt az európai liberalismus minden theoriáival s azokat a szabályhozatali jog oly kiterjesztése által, mely a törvényhozást csaknem egészen fölöslegessé tette, életbe akarta léptetni. Rendesen a pestmegyei gyűlésen tétetett meg az indítvány, a többség elfogadta, a végzés a többi megyékkel közöltetett, mely mindenütt, hol az ellenzék többségben volt, utánzásra talált. A kormánynak nem volt más hivatalos közege a megyei gyűléseknél, mint a főispán, de a főispánság akkor nem tekintetett hivatalnak, hanem méltóságnak, a nagy urak, kik főispánok voltak, csak ritkán látogatták megyeiket s a tisztválasztásokon kívül a közdolgok vezetésében alig folytak be. A kormány tehát felszólította őket, lakjanak állandóan vezetésökre bízott megyéikben s elnököljenek a gyűléseken, mit, ha tenni vonakodtak, főispáni helyettes által pótolattak, ki nem volt nagy úr, hanem a mennyire lehet burocrata. Ez intézkedés oly izgalmat idézett elő az egész országban, mint a megyei autonómián ejtett sérelem s egyenes megtámadása a megyei rendszernek, hogy a kormány további terveit nem bírta kivinni annál inkább, minthogy a collegialis rendszer lassúsága megzsibbasztá a vezérférfiak erejét. Az ingerültség még inkább növekedett az által, hogy a horvát tartományi gyűlés királyi rendelet által szabályoztatott. Ötven év óta megszokta volt Magyarország, hogy a horvát gyűlés csak az országgyűlés előtt jöjjön össze a horvátországi követek megválasztására s utasításaik elkészítésére s ismét az országgyűlés után a hozott törvények kihirdetésére. Ily csekély attributiók mellett lassan-lassan szokásba jött, hogy a gyűlésben ne csak a horvát és szlavin mánások, dignitariuskok, megyei és városi képviselők vegyenek részt, hanem more patrio minden megjelenő nemes, tehát különösen Zágrábmegye összes nemessége és köztők a magyarbarát túpólyai nemesek. A horvát országgyűlés e szerint egy megyegyűlés alakját viselte, hatáskörét azonban ki kezdte terjesztetni és municipalis törvényeket hozni Horvát- és Szlavonországra nézve. A kormány szükségesnek tartotta a régi szokást, melyet jogbitorlásnak tekintett, királyi rendelet által szabályozni s a gyűlésből mind azokat kizárni, kik nem voltak mánások, dignitariuskok s képviselők. Ez a rend érdekeinek megfelelt ugyan, csakhogy ez által a horvát országgyűlés egészen oda engedtetett az ilyr agitációnak, mert mindazok, kik rokon-szenyvvel viseltettek Magyarország iránt, megfosztattak szava-

zatoktól, ezentúl tehát Horvátország elválása Magyarországtól már csak idő kérdése lehetett, mi nekünk annál inkább fájt, mivel ez Fiume és a szlaven megyék feladását foglalta magában, pedig ezek nem is vágytak elválni Magyarországtól, s még kevésbbé beléolvadni Horvátországba.

Az izgalom, mely a kormány e két rendszabályát követte, megakasztá a conservatívek minden erejét még mielőtt a vész kitört s József nádor halála, ki eddigelé tekintélye által sok nehézséget el tudott oszlatni a törvényhozás és a bécsi kormány közt, azon reményt is illuzoriussá tette, hogy az 1847-ki őszre összehítt országgyűlés kikerülhesse a komoly összeütközést. A tavasz megnyíltával a párisi s bécsi forradalom következtében a conservatív kormány lelépett, Desseffy iskolája egy ideig semlegesen nézte a növekedő zavart, de a mint a háború kiütött, határozottan az udvar köré sorakozott s Debreczenben hazaárulónak nyilatkoztatott. A mint azonban a catastropha után bekövetkezett rémuralom némileg megszűnt, ők voltak az elsők, kik az ország önállása mellett felszólaltak s ismert loyálisokra hivatkozva, tiltakoztak az ellen, hogy Magyarország mint tartomány a birodalomba beolvasszassék. E felszólamlásokban pedig következetesek maradtak s tíz éven keresztül egyenkint s összesen állhatatosan s meg nem félemlítve, de minden izgatást kerülve s minden tüntetést roszalva, minden alkalommal emlékezetbe hozták a haza jogait. Végre, 1860-ban, némelyek közülök ismét hatalomra jutottak, helyreállították a megyéket, sőt később összehívták az országgyűlést is s alkalmat nyújtottak az országnak, hogy sérelmeit s követeléseit adja elő. Az ingerültség azonban napról napra nőtt, minek következtében egy új, ámbár az elsőnél sokkal szelidebb reactió állt be, mely az országgyűlést s a conservatív kormányt eloszlatta. 1865-ben a conservatívek harmadszor is a kormányra hívtak s megkezdődött a kiegyezkedés. Ők kevesebbel is beérték volna, mint a mit Deák és Andrássy követeltek, s így ellentétbe jutottak az országgyűléssel, a miért személyes ingerültség keletkezett köztök s a mozgalom eszélyes vezetői között; s ez szülte azon feszültséget, mely még most sem szűnt meg egészen. A történelem azonban el fogja ismerni, hogy a conservatívek nem akadályozták a kiegyezést oly alapon, melyet ők biztosnak nem tartottak, midőn képesek voltak azt akadályozni, s hogy azon kormányférfiak útjába, kik mint felelős ministerek helyökbe léptek, a kiegyezés óta semmi akadályt

nem gördítették, sőt loyálisan támogatták a kormánypártot, ámbár ez némi hidegséggel, hogy ne mondjam féltékenységgel viseltetett irántok.

Nem tartoztunk soha körükhöz, más iskolában nevelkedtünk mint ők, nem egyszer szemközt álltunk velük, de a részrehajlatlanság kötelessége megkívánja, hogy megemlítsük Dessewffy iskolájának hű ragaszkodását a nemzetiséghez; e részben nem emeltethetett ellenök semmi vád, ők híven megőrizték elhunyt első vezérek hagyományát, kinek halálánál Vörösmarty kérdé s felelé:

Nem vesztenk-e nagyot? kérjük most aggva magunktól,
S a szent nemzetiség anyála súgja: igen.

PULSZKY FERENCZ.

MÜLLER MIKSA FEOLVASÁSA A MYTHOLOGIA BÖLCSELMÉRŐL.

Müller neve nálunk is ismeretes. Az ő híre messzebb eljutott, mint némely más nagyobb tudósé, kivált nyelvészé. Ezt főkép népszerű dolgozatainak, népszerű műveiben közzé tett nagy gondolatai messzeható erejének köszönheti. Míg más német tudós hangya szorgalommal gyűjti az ismereteket s fedez fel újabb-újabb igazságokat s ezekben elvonúlva gyönyörködik, — és gyönyörködik kivált a *munkálkodásban*, mely magában is oly boldogító: addig Müller a tudós foglalkozás mellett, más célra is munkál. Ezméket von el, melyek a kedélyt is érdeklik, — ezeket a kedély hevével adja elő s mint szikrákat szórja szét, így elterjeszti az eszméket és ismereteket s ezekkel együtt a tudomány világosságát és melegét, — és saját nevét is.

Lehet akárhány tudós embere Német- vagy Angolország-nak, ki Müller ilyen működésére nem szívesen néz, s messze terjedő hírét némi zaj-csinálásnak tulajdonítja. Népszerű munkák vannak is gyarlóságoknak kitéve, — s ezt Müllernél is tapasztalhatni. De ha magok német tudósok kútfőül, tekintélyül hivatkoznak műveire, kivált szanszkrit kiadványaira, — ha a szigorú *Athenaeum* közelebbről is, minden kedvezőtlen megjegyzés nélkül, nem annyira bírálva mint dicsérve ajánlja legújabb művét, melyről alább szólunk, — ha szintén kevés kifogást tesz ugyanez ellen az *Academy* (1873. 247. s köv.) s általában kevés alapost Amerika mai legkitünőbb nyelvtudása Whitney Dwight is (*Academy* u. o. 314): biztosan hihetjük Müllert alapos tudósnak mi is, népszerűségét pedig arra használhatjuk, hogy vele könnyebben foglalkozhatván, többen foglalkozzunk, — és legalább nyelvészeti propaedeutikus tanulmányunk vezéreül használjuk. Mily alkalmas erre, legyen szabad az *Academy* szavaival fejeznünk ki (i. h. 248): „Müller

ügyessége az előkészítő tanulmányban — maientiké techné — oly tökéletes, hogy a maieusist vagy eszméltető előkészítést, még a régi előítéletnek is csaknem fáradságtalanná tette.“

Írónk ezelőtt mintegy 20 évvel telepedett meg Angliában, tehát, mivel 1823-ban született, mintegy 30 éves korában. Oxfordban az egyetemen Taylor-intézeti tanár. Munkássága két irányú: szorosan tudományos, szakemberek, népszerűen tudományos, mivel közönség számára. Amazokhoz tartoznak ind szövegkiadása: a *Rigvéda*, Benfey szerint: „colossalis vállalat“, mely újabb átnézés és jegyzetekkel bővítés végett van munkában, — szanszkrit irodalomtörténete, sok értekezés az ó indus irodalom s régiségek tárgyairól. Feladata egyrészt az európai szellemi világ, másrészt az angol tudományos és művelt körök közvetítése Kelet-Indiával s így elősegítése a nagy világ-rész keresztyén polgárosításának. Már ez maga szép, mondhatni, felséges feladat. A legösibb nyelv birtokában, a társadalmi műveltségnek sok tekintetben alsó fokán maradt népet, a keresztyén műveltségnek, újszerű polgárosodásnak megnyerni, azon faj legmodernebb fejlettségű, legelőhaladottabb állami élettel bíró ága törekszik! De ez egyszersmind gyakorlati irányú vállalat. A germán és épen angol faj dicsősége nagyon kapcsolatos azzal, hogy Kelet-Indiára megtartsa e nemzet hatását.

Müller dolgozatai e célra, jó részben, szorosan tudományosak. Nemcsak az említettek, hanem az is, melyet az ötvenes években folyt orosz háború vidékein divatozó nyelvekről írt. De munkásságának nem ez ágával tesz nagy hatást, bár nála, két egymást kirekesztő irányt nem lehet szabatosan megkülönböztetni. Tehát nem annyira nyomozásai, mint az elvont vagy eltanult nézetek, eszmék, tudományos tételek népszerűen elterjesztése által. S ebben, mint röviden jeleztük, egészen különböző Ewald, Pott, Bopp és más tudósoktól. Ezek némelyikének még elég világos és általában művelteknek élvezhető stylja sincs. Jellemző, hogy Ewald és Pott szemére szokták egymásnak vetni írásmódjuk nehézkességét; mire lehetetlen eszünkbe nem jutni a két siketnél előforduló jelenségnek, kik beszélgetés után egyaránt neheztelve váltak el s egyazon okból panaszkodtak egymásra. — Van, kinek vonzó szép előadása található; de nem szerét s nem tud népszerű dolgozatokat adni. Müller máskép van. Talán mivel egykor költői munkát is írt, s atyja is jó műköltő volt. Vagy mivel Angolhonban él. Vagy mivel olyan irány-adója volt, milyen csak kevésnek: a nemes

lelkű Bunsen, az angolhoni porosz nagy követ, a század egyik legnemesb embere. Tehát mélyebb és érzőbb kedély. Ezért népszerűsít és igyekszik tudományos eszmék terjesztése által az emberiségnek szolgálni.

Nem nevezhetni népszerűnek azt a dolgozatát sem, mely Bunsen nagy művében (*Christianity and Mankind*) 1854-ben jelent meg. Egy harmadfél száz lapra terjedő levél az áltaji népek nyelveiről. Egy oly mű kiegészítő része, mely az emberiség ősi művelődéséről s nyelv-rokonságairól szól, Bunsen ama nagy gondolatának kifejtése s megalapítása végett, hogy az emberiség összes tagjai, mint eredetileg s ősi műveltségökre nézve egyek, úgy mai legmagasb érdekeikre nézve is solidarisok. Ezt a nagy elvet akarja igazolni Bunsen még egy más művében is, mely tudományosan újat, vagy általa felfedezettet nem ad ugyan, de az emberiség legnagyobb tanítóinak vallásra, erkölcsi nézetekre nézve feltűnő egyességét szépen kimutatja. Címe: *Gott in der Geschichte*. (I—III. köt. Lipcse, 1857—58.) Müller említett műve nem nyerte meg szakemberek tetszését, legalább minden főtételére nézve nem. Benfey (*Geschichte der Sprachwissenschaft* 742. l.) legalább, ítéletét az áltaji nyelvek rokonságáról, osztályozásáról, elhamarkodottnak mondja. Ez összefügg azzal, mit utóbbi könyvében előforduló ily nemű állításairól, egy más nagy tekintélyű szakember mond.

Becseseb ennél a *Nyelvtudományi felolvasások* két folyama (1861—1865-ben). Népszerű előadása, a tudomány jelenkori álláspontján, a nyelvbölcselemnek, — a nyelv eredetét, elágazásait, rokonságait, változásait, fejlődése tényezőit, irányait, az ismert nyelvek egész körében felölelve. Két nagy kötet, két nem egészen rendszeres egészet alkotó sorozat, melynek kapósága megítélhető abból, hogy Angolországban az eredeti, hatodik, németül második kiadása forog kézen; ezen kívül francia, olasz és más nyelvre is lefordították, sőt magyar nyelvre fordíttatását a magyar akadémia is elrendelte.

Népszerű tudományos munka legalaposabb ismeretek s leggondosabb dolgozás daczára is eshetik hibába. Így, ha a tudomány fontos tételeit, általánosb érthetőség kedvéért módosítgatja, ha a kedély érdeklése kedvéért, mely feladatot mellőzni nem lehet, szépitni, vónzóvá tenni s néha általánosítani törekszik stb. Müller is talált vádlókra. Tüzetesen is bírálták; részleteit is különböző szempontból hibáztatták. Például Vogt, az ismeretes szélső álláspontú természettudós, Lyell *Emberi-*

ség kora fordításában egy helyt vádolja, hogy az angol közönség kedvéért színlel s nem meri az emberi történelmet és a természetet alkotott és mozgató fővaló személyiségét megtagadni. Whitney Dwight, kit már említettem, vádolja, hogy rendezetlen, — s ezt nem tagadhatni, de feladatával s műve természetével eléggé menthetni. Hunfalvy (*Nyelvtud. Közl.* II), hogy az áltaji nyelvek rokonságáról nem jól ítél. S ez bizonyynyal alapos bírálat és jó részben állhat a *Stratification of languages*re is, melyben a felállított általános nyelvfejlési törvények hibája ismét az, hogy az áltajiak mélyebb ismerete nélkül létesültek. Nagyon is merő általánosságok, kivételt ismerni nem akaró törvények, milyeket csinálni könnyű, de a kivételek ostroma ellen védeni igen nehéz. — E műről maga mondja a szerző, ministerünkhöz irt és közé tett levelében, hogy angolhoni főiskolákban kézikönyvvé lett, vagy kezd lenni. Ezt ismét hibáztatja az amerikai író (*Academy* 1873: 316); mert a mű nem a tudomány tisztázott tételeit, kifogás nélküli elemzéseit, hanem a szerző tulajdon s néha kétes értékű nézeteit foglalja magában, — és mivel rendszertelen. Utóbbi, már elismertük, tagadni nem lehet. Elég az, hogy hiányai mellett is, e könyv nemcsak általán véve nagy hatást tett s tesz az emberiségi és műveltség s közvetlen a nyelv tanulására, az összehasonlító nyelvészetnek legszéleseb körben ismertetésére és terjesztésére, de még kézikönyv is lehet, ha elemi tankönyv nem is. S hogy Angolországban ilyen használatban van, a nyelv tanulmányok ottani kapósságából magyarázható. Itt az indiai szolgálatra évenként nagy számmal bocsátott tisztviselőknek, a világ minden tájára elszállongó missionariusoknak s ügyvivőknek kikerülhetlen ilv ismeretekkel foglalkozni. Ezen kívül ott van efféléhez legtöbb előzmény. A tizenennyolcadik század aestheticusai s nyelvbölcselői: Home, Blair, Hains, Horn, Tooke stb. megalapították, és sok utóbbi, jó részben népszerű munkák szerzői: Trench, Farrar, Latham, Stoddart stb. megerősítették a művelt osztályokban a nyelvekről elmélkedés hajlamát, — mely eléggé kitünik, ha másban nem, a barbar népek nyelveinek szorgalmas tanulásában s az ily népekre ez által tett eddigi nagy hatásokban.

Ennél előbbi s nem kicsiny hatású műve Müllernek az *Oxfordi füzetekben* (*essays*) megjelent azon értekezése, mely szól: *Az összehasonlító mythológiáról* (1858). Már 1859-ben Renan előszavával jelent meg francziául. Az eredeti újabban

megjelent a szerző összegyűjtött kisebb dolgozatai „Egy német műhely forgácsai“ (*Chips from a german Workshop* 1—3 vol.) egyik kötetében (1867). E köteteknek egy német átdolgozása (*Essays*) forog a német közönség kezén is. Nagyobb részt irodalmi s kivált ó indus régiségre, irodalomra tartozó dolgozatok, melyek közt különös értékkel csakugyan ez az összehasonlító mythologiai értekezés bír. E tudományról, mely még csak most származik s nevét is csak mostanában kapta, mondja Renan, az említett előszóban, hogy az a „jelenkori tudományos munkálat nagy vérere, — hogy ha a szanszkrit nyelv hasonlóságának felfedezése oly nevezetes esemény volt, mint egykor a latin világra nézve a görög irodalomé: ép oly fontos ama német tudósok nyomozása, kik a Védákban lelik fel az indgermán népség ősi vallása régiségeit, — azokból lehozva alapítják meg, hogy e fajnak mint egy nyelve, úgy vallásos hagyományában és költészetében is egy rendszere volt valaha.“

E tanulmánynak némileg folytatása, legalább czélzatban és alap-gondolatban, a f. é. áprilben külön és önállóan (előbb egy Magazinban) megjelent: *Bevezetés a vallás tudományába* (*Introduction to the science of religion*). A világ fő néptörzsei vallásának lényegében ismertetése, lelkes megragadó szavakkal bevezetve, közben is több helytt érdekessé téve. Csak fővonások, inkább a feladat igazolásaúl, ajánlásaúl és a kútfők kimutatása végett, mintsem kimerítő vagy vázoló ismertetés. Figyelmeztetés ama nagy munkára, mely e téren az emberiségre vár, s ama nagy szorgalomra, melyet itt néhány nagy tehetségű és tapasztalású ember kifejt.

A munka négy felolvasásból áll, melyeket szerző 1870-ben tartott s közelebb, itt-ott módosítva, tett közé. Előszavában érdekesen nyilatkozik, midőn mondja: „az összehasonlító vallástudomány erősen gyarapodik kivált Amerikában; s ez arra a mély meggyőződésre mutat, hogy az emberi nem ősvallásainak tanulmánya nem marad nagy és gyakorlati hatás nélkül. E tanulmány, ha merészen, de pontosan, tudományos módszerrel, komoly és szerény lélekkel fog folytattatni, sok kétséget és nehézséget elenyésztet, mely vallási látás-körünk szűk voltának tulajdonítható, — szélesebbre terjeszti rokonszenvünket, túl emeli lelkünket a mai nap kicsinyes vitáin, és nem sokára a keresztyénség szíve mélyében frisebb szellemet és új életet ébreszt.“

Ily tanulmánynak még most csak Angol- és Németországban van lehetősége vagy divata. Itt a bölcselmi képesség, ez által élesült ész, messzelátó szem és a nyomozáshoz, régóta öröklött s így a vérbe átment türelmesség; a most a világ közepében élő s uralkodó nemzet helyzete, hová oly sok száz és ezer csatornán folytak be, a föld minden részére kiterjedő uralom, kormányzat, közlekedés eszközei, kivált pedig a missziók által az ilyenmű ismeretek, — hol az élet oly szükségessé tette a távoli népek benső, sőt legbensőbb ismeretét. — Mily jelenség csak az, hogy egy kelet-indiai bölcselő Londonba útazik, az elméletből már előbb is ismert keresztyénséget, fészkeiben, a világ legkeresztyénebb városában, Londonban, megismerni s eltanulni, — és visszatér a keresztyenség tiszteletében ugyan, de azzal a meggyőződéssel, hogy ez a vallás nem az ő népének való, hogy ennek egy más, de minden esetre újított vallásra van szüksége. Mily változás, midőn az angol missionariusok közt, legalább Kelet-Indiában, az a nézet kezd elhatalmazzni, hogy nem a keresztyénségnek rájuk erőltetése, hanem a keresztyén szellemű műveltség elterjesztése által tehetni jót a nagy és saját hagyományos polgárosultsággal bíró tartománynyal!

Magas vágyak, merész remények. Ilyekre csak angolnak és éjszaki németnek, — ezek legjobbjainak van elég bátorságok! Mi pedig az ilyfélékről tudomást sem szoktunk venni. Irodalmunkban, még az egyháziban is, alig van, csak *historice* is említés ezekről. Pedig az ilyes ábrándnak is nemes, boldogító és becsületre való. Sok nemtelentől elvon és az emberiség iránt felmelegít.

Müllert is sokszor foglalkoztatják ily emberiségi vágyak és nagy gondolatok. S ez jellemének egyik vonása. Van egy másik is, mely ezzel kapcsolatos s mely nem kevésé vonhatja hozzá az olvasóit, kik szívökkel is tanulnak. S ez: hő érdekltség a vallás iránt, sőt vallásos lelkület. Szép és mély érzésű nyilatkozatokat idézhetnék a *Chips* előszavából s több más helyről. De legyen elég, a t. olvasó-engedelmével, egy-két sort idéznem azon beszédéből, melyet a győzelmes béke ünnepét ülő németek londoni gyűlésében, mint az ünnep szónoka tartott: „Végül (a németek jeles tulajdonai közt) említem a *német kitartást*; csüggedetlenséget a bal szerencsében is, mely biztosság érzetén, ez pedig az istenben vagy isteni gondviselésben vetett bizodalmon épül. Sokan szokták egész bátorsággal gúnyolni a német nép e bizodalmit, ezt a hitet a seregek urá-

ban. Legyen mindennek kedve szerint; mint az öreg Fritz szokta volt mondani: az én országomban üdvezüljön mindenki a maga módja szerint. De mi csak megtartjuk régi szokásunkat. A mi seregünk csata előtt azt énekli Körnerrel: Atyánk, téged hívunk! és csata után azt a régi zsoltárt, melyet Luther tett népénekké: Erős várunk nekünk az isten!"

E rövid ismertetés után közöljük itt a fent címzett értekezést:

A MYTHOLOGIA BÖLCSELMÉ.

Mi érdekessége lehet napjainkban a mythológiának? Mit tartozik reánk, hogy Kronos fia volt Uranosnak és Gaiának, és gyermekeit Hestrát, Demetert, Herát, Plutót és Poseidont elnyelte mihelyt megszülettek? Mi dolgunk van a Rhea történeteivel, ki Kronos neje volt s ki, hogy legkisebb fiát az atya elnyelésétől megóvjá, férjével egy követ nyeletett el helyette? És hogy csudálhatnók e legifjabb gyermek hős tetteit, ki felnövekedvén atyjának italt adott be, és úgy segítette ki a követ és a négy testvért atyjok hasának fogságából? Mit kell gondolnunk, midőn a legesudáltabb klasszikai görög költőnél olvassuk, hogy az ekkép megszabadult négy fogoly lett utóbb Görögország négy legnagyobb istenévé, kikben hitt Homerus, kiket imádott Sokrates, kiket halhatatlanokká tett Pheidias? Hogy hallgatnánk szívesen e szörnyűségeket, hogy Tantalus megölte önnön fiát, megfőzte és az isteneknek feltálalta? Vagy hogy az istenek összeszedték ennek tagjait és így újból életre hozták Pelopsot, azonban vállá híján, melyet Déméter evett meg, magáról elfeledkezve, s a melyet aztán elefántcsont-vállal kellett pótolni?

Gondolhatunk-e valami esetlenebb, vadabb, értelmetlenebb, gondolkozásunk foglalkoztatására méltatlanabb dolgot? Szánhatjuk gyermekeinket is, kik, hogy Homér és Virgil remek műveit érthessék, kénytelenek hiába való mondákkal tölteni meg elméiket; s fel is tehetjük, hogy oly emberek, kiknek e világon komoly dolguk van, efféle tárgyakat örökre számkivetnek elméjükből.

S mégis mily csudás dolog, a bölcselkedés kezdetétől fogva, a félénken kiejtett legelső *miért* óta, az érett gondolkodás, a félelmetlen nyomozás mai idejéig, örökösen előforduló

tárgya volt a mythologia a szorongó csudálásnak és gondos tanulgatásnak. A régi bölcselők, kik a kövesült csigákon, a hegyhátakon és az ásatag fákon, melyek a hegyek hézagaiba vannak temetve, áthaladtak a nélkül, hogy kérdezték volna: hogyan jutottak azok ide és mit jelentenek; — e bölcsészek kételkedést és gyanút fejeztek ki, valahányszor isteneik és hőseik ős történeteit hallgatták. És még különösebb, hogy újabb bölcsészek sem tudnak ellene állani ez ős régi tárgyak vonzerejének. A bölcselkedő gondolkozás azon árja, mely Descartestól (1596—1659.) eredve, átfoly a 17. és 18. századokon, két mederben, t. i. az idealismus (Malebranche, Spinoza és Leibnitz) és a sensualismus (Locke, Hume Dávid, Condillac), míg e két ág egyesül Kantban és az egyesült folyam Schelling- és Hegellel végződik, — a bölcselkedés ez új folyama is ott végezte, a hol az ősi bölcselkedés kezdette volt, a mythologia philosophiáján. Mert az teszi legfontosabb részét Schelling utolsó rendszerének, melyet ő maga *positiv philosophiájának* nevezett, s mely a világ elé e nagy gondolkozó és költő halála után 1854-ben adatott.

Nem akarom mondani, hogy Schelling és Aristoteles ugyanazon szemmel nézték a mythológiát, vagy hogy benne ugyanazon feladatokat lelték volna; de az közös tulajdonuk volt mindazoknak, kik a mythológiáról gondolkoztak vagy irtak, hogy olyas dolognak tekintették, mely akármit jelent, nem azt jelenti, a mit jelenteni látszik; oly dolognak, mely magyarázatot kíván; akár vallási rendszer, akár az emberi ész fejlődésében egy változás, akár a nyelv életében egy kikerülhetetlen hanyatlás legyen is.

Némelyek szerint a mythologia mesévé változott történelem, mások szerint történelemmé változott mese. Némelyek benne az erkölcsi bölcelem szabályait találják az ó kor költői nyelvén elmondva, mások a természeti erők nagy forrásainak lefestését látják benne. Kivált a napot, holdat és csillagokat, az éj- és nappal váltakozását, az évszakok rendét, az évek visszafordulását, mindezt a régi költők és bölcsék élénk képzelődésével sugározva elő. Például Epicharmos, Pythagoras növényedéke, azt vallotta, hogy Görögország istenei nem azok, a kiknek Homér költeményeiből gondolnók: emberfölötti hatalommal bírók, de emberi gyarlóságok és szenvedélyek alá vetett személyes valók. Azt állította, hogy ez istenek voltakép semmi mások, mint a szél, víz, föld, nap, a tűz és a csillagok. Nem sokkal utóbb egy más bölcselő, Empedocles, úgy vélekedvén,

hogy az összes természet a négy elem vegyüléséből és elkülönüléséből áll, azt vallotta, hogy Zeus a tüzelem, Here a levegő, Aidoneus vagy Pluto a föld és Nestis a vizelem. S valóban, akármit fedeztek is fel Görögország bölcselői egymásután, mint a létel és gondolkozás első vagy alapelemét, akár a levegőt Anaximenes, akár a tüzet Herachcitus, akár a *noust* vagy elmét Anaxagoras, mindezt igen könnyen azonosították Zeussal és az olympi mythologia más isteni személyeivel. Anaxagoras kortársa Metrodoros még tovább ment. Míg amaz megelégedett azzal, hogy Zeust úgy tekintse, mint az ő nousának másik nevét, azaz mint legfőbb értelmet, minden dolgok mozgatóját, rendelőjét, kormányzóját: Metrodoros nemcsak Zeus, Here és Athena, hanem hasonlóul minden emberi fejedelmek — például Agamemnon, Achilles és Hektor — személyeiket is különböző physikai egyesülésekkel és hatásokkal azonosította — és az ezeknek tulajdonított kalandokat úgy tekintette, mint természeti tényeket, allegoria finom leplébe burkolva.

Sokrates, mint tudjuk, minden mese ily allegoriából magyarázását igen nehéznek és sikeretlennek tartott; de ő is, mint Plato, gyakran utalt az u. n. *hyponoiára*, vagy alatta értésre a régi mythusok alatt rejtőző értelemre.

Aristoteles világosabban szól: „Az ősrégi népek hagyták emlékezetbe utódaiknak, mythusok alakjában, hogy ezek (a világ alapelemei) istenek és hogy isteni (erő) fogja át a természet egész mindenségét. A többi mesésen adták hozzá oly célból, hogy az emberekben vallási meggyőződést szerezzenek és ezt a törvények vagy más érdekek fenntartására felhasználják. Ekkép beszélnek, hogy az isteneknek emberi formáik vannak és hogy hasonlók némely más élő valókhoz; mondanak más ehhez hasonlókat és ezekből folyókat. Ha e mesékből kiválasztjuk és fentartjuk azt az első tételt, hogy ők az első lételemeket isteneknek hitték, azt kell hinnünk, hogy azt istenileg mondták, és hogy, míg minden emberi bölcselem oly sokszor feltaláltatott s ismét oly sokszor elenyészett: e nézetek, mint ős kori töredékek, maig fennmaradtak. Csak ennyi világos nekünk atyáink véleményéből s abból, a mi legrégibb őseinktől maradt át.“

Az előbbi görög bölcsészek nézeteit, kikhez még sokat adhatnak, csak azért idézem, hogy megmutassam, mily sok kitűnő elméje Görögországnak kívánta a mythologia, akár physikai, akár metaphysikai magyarázását, részint a végre, hogy a klasszikai tanulmányozók azon férfiaknak feleljünk meg,

kik feledkeznek saját Platojokról és Aristotelesökről s azt képzelik, hogy a görög mythologia hőseiben és isteneiben csak az összehasonlító mythologia tanulmányozói látnak többet, mint a mi Homér énekeiben kifejezve van.

Az bizonyos, hogy voltak görögök, még kitünők is, kik isteneik és hőseik legendáit betű szerinti értelemben vették. De mit mondanak aztán ezek Homérről és Hesiodusról? Xenophanes, Pythagoras kortársa, Homért és Hesiodust okolja a görög nép babonáért. S ebben megegyez Herodotussal és azt állítja, hogy a két költő csinált a görögöknek istenek származása historiáját (theogonia), ezek adták az isteneknek neveiket, ezek tulajdonítottak s osztottak nekik tisztességtételt és szerepet, ezek írták le megjelenéseiket. De azután más hurokat penget, mint a kegyes történetíró, mert azt állítja: „Homér és Hesiodus mindazt tulajdonították az isteneknek, a mi csak eltaszító és botrányos az emberek közt, sőt azt tanították, hogy az istenek elkövettek minden törvénytelen tettet: lopást, fajtalanságot és csalást Úgy látszik, az emberek magok teremtettkék isteneiket s azoknak saját eszöket, hangjokat és alakjokat adták. Az ethiópok fekete bőrűeknek, a thrákok veres hajúaknak és kék szeműeknek, mint ökröket és orosz-lánokat. Ezt K. e. 500 évvel mondták. Herakleitos, a görögök közt egyik legmerészebb gondolkodó, K. e. 460 körül azt vallotta, hogy Homér méltó lett volna kivittetni az emberi társaságból és megostoroztatni; e mellett egy monda forgott köz száján, hogy Pythagoras látta az alvilágban Homér lelkét egy fáról függve és kigyóktól ellepetve, büntetésül azért, hogy oly sok rosszat mondott az istenekről. S mi lehet szigorúbb, mint az a kárhóztató ítélet, melyet Plato mondott Homérről. Tekintsük meg csak az illető helyet a *köztársaság* című párbeszédéből.

„Hát mi hibát lelsz Homérban és Hesiodusban s az emberi nemzet más monda-regéleiben?”

„Oly hibát, mely nagyon komoly dolog, azt, hogy hazud-ságot s pedig igen ártalmas hazudságot beszéltek el.”

„Mennyiben követték el e hibát?”

„A mennyiben hibás leírást adnak az istenek és hősök természetéről, mint oly festői mű, mely csak árnyékával sem bír az eredetihez való hasonlóságnak.”

„Igaz. Az effélét valóban elítélhetni, de miféle mondákra vagy elbeszélésekre gondolsz?”

„Először is ott van az a legnagyobb hazudság, melyet e költő elbeszél Uranosról, mely még a mellett erkölcstelen hazudság is, értem azt, mit Hesiodus beszél arról a mit Uranos tett s a mit azzal Kronos ő vele végbe vitt. Ha az, a mit Kronos tett és azon szenvedések, melyeket neki fia okozott, még oly igazak volnának is, nem kellett volna ifjaknak és egyszerű embereknek oly világosan elbeszélni; sőt ha lehetséges, feledésbe kellett volna temetni. Vagy ha már okvetlen szükség, hogy megemlítsék, csak kevesekkel kellett volna vallásos mysterium alkalmával közölni, melynél az oda bocsátott áldozók nem egy közönséges malacgot, hanem valamely igen nagy és nehezen szerezhető barmot áldoztak volna; így lehet vala a hallgatók számát igen kicsinyre apasztani.“

„Való. E mondák csakugyan kifogás alá esnek.“

„Nagyon. Ilyeket nem szabad a mi államunkban elbeszélgetni. Ifjú embereknek nem szabad azt hirdetnünk, hogy a legnagyobb bűnök cselekvésében semmi gyalázatot nem tesznek és hogy atyjokat, ha valamikép hibát ejt, megfenyíthetik s hogy e részben a legfőbb és legelső isten példáját fogják követni.“

„Egészen egyetértek veled; ily mondákat az én véleményem szerint sem lehet ismételtetni.“

„Ezenfelül, ha úgy gondolkodunk, hogy az állam jövőbeli őreit a viszálykodás tisztességtelen voltára kell figyelmeztetnünk, semmit sem szabad előttük szólnunk az égbeli harcokról, az isteneknek egymás elleni ármányairól és küzdéseiről, melyek úgy is valótlanak. Távol legyen tőlünk, hogy előttük a Gigások harczeit beszéljünk és ruháikat azokkal hímezzük, vagy az istenek és hősök, s barátaik és rokonaik közt folyt számtalan veszekedésről. Ha csak tehetni, elhíttjük velök, hogy a czivakodás áldatlan dolog, és hogy soha efféle a mi időnkig nem fordult elő polgárok közt; efféle beszéljenek agg férfiak és nők a gyermekek előtt s utóbb a felnőttek előtt is. Ilyfélék előadását s költeményekbe foglalását kell a poetáktól is kívánnunk. De az az elbeszélés, melyben Hephaistos megkötözi Hérét, az anyját, vagy más alkalommal Zeus elküldi őt, hogy gyorsan szálljon levert anyjának segítségére, — ily elbeszélések nem engedhetők meg a mi államunkban, akár hasonlati jelentésűek, akár nem. Mert ifjú ember nem tudja megítélni mi van hasonlat, mi betű szerinti értelemben, és a mit oly korban fejébe vesz, az abban kiirthatatlanul és változtatlanul meg-

marad; ennél fogva a mit eleinte hallanak, az csak az erényes gondolkozás példányairól szóljon.“

Azoknak, kik a mythológiát a vallás ősi formájául tekintik, Xenophanes és Plato ily szabad beszéde megdöbbenetnek látszhatik. Ha az Ilias valóban bibliájok lett volna a görögöknek, mint nem ritkán nevezték, ellene ily erős kitörések alig nyilatkozhattak volna. Mert ne felejtsük el, hogy Xenophanest, bár merészen tagadta minden mythologiai istenség létezését és kifejezte az egy istenben való hitét, „ki se formára, se gondolkozásra nézve nem hasonló emberhez“, még sem tartották eretnekül. Semmi bántódása nem volt tisztességes meggyőződésének kimondásáért, sőt, a mennyire tudjuk, tisztelte a nép, melynek körében élt és tanított. Platót sem büntették hitetlenségeért soha, s bár, mint tanítója Sokrates is, az Athénben akkor uralkodott párt üldözése alá esett, ez inkább politikai, mint theologiai okoknak tulajdonítható. Mindenesetre Plato, Sokrates tanítványa, barátja és védője, szabadon taníthatott Athénében élete végéig s igen kevés ember élvezett nagyobb tiszteletet a görög társadalom körében.

De noha a mythologia nem volt vallás a szó mai értelmében és noha az Ilias a görögöknél soha sem bírt a biblia tekintélyével vagy azzal, mely a Védának a brahmanok közt vagy a Zend Avestának a pársik közt adatik: még sem merném feltétlenül tagadni, hogy, bizonyos értelemben, a görögök mythológiája vallásukhoz tartozott. De vigyáznunk kell itt és mindenütt, hogy a nevezetek tévedésbe ne ejtsenek. E szónak: vallás (religio), mint legtöbb szónak, saját történelme van; növekedett, változott ez minden századdal s épen nem jelenthette azt a görögöknél és brahmanoknál, a mit nálunk jelent. A valóságokat néha megkülönböztették, azt mondván, hogy az lehet nemzeti vagy hagyományos, és egyéni vagy szerzett vallás (statutable). Az előbbieket, mint a nyelvek is, maguktól származtak, történelmi kezdet s általán szólva ismeretes alapító vagy tekintélyvel bíró szent könyv nélkül; az utóbbiakat történelmi egyének alapították, rendesen ős, hagyományos rendszerek ellenébe s mindenkor írott szent könyv tekintélyén épülnek. Nem tekintem e felosztást a vallás tudományos ismeretére nézve hasznosnak, mert sok esetben rendkívül nehéz s néha lehetetlen köztük a határvonalat biztosan megvonni és megállapítani, vajon egy bizonyos vallást úgy kell-e tekinteni, mint egy ember művét vagy mint együtt véve azokét, kik a vallás szerzőjét

megelőzték, azzal együtt éltek sőt utána is működtek. De a mi jelen czélunkra, hogy kimutassuk mily különbség van a görögök vallásról való felfogása és a mienk közt: ez a felosztás használható. A görögök vallása világosan nemzeti és hagyományos volt, és mint ilyen az e nemű vallásos hitnek előnyeivel és hibáival birt; a keresztyén vallás történelmi és nagy mértékben egyéni vallás, és ekkép azon előnynyel bir, hogy köz tekintélyű szent könyve és megállapított hitrendszere van. Azonban nem lehet azt tennünk fel, hogy a hagyományos és egyéni vallások közül minden előnnyel az egyik s minden hátránnyal a másik bir. Mindaddig, míg az emberi faj különböző ágainak őseredetű vallásai természetes helyzetekben maradtak és se politikai pártok, se nagyravágyó papság szolgálatába nem hajtattak, a gondolkozási szabadság nagy fokával fértek meg s ritkán tették magokat kellemetlenekké türelmetlen és üldöző szellem által. Vagy őszintén hitték, vagy jóakaratulag támadták meg s az értelmes erkölcsiség magas hangulatát tartották fen, melyet színlés, kétértelműség vagy észszerűtlen dogmáskodás nem kevert be. A bölcseslemnek csudás kifejlése Görögthonban, kivált az ősi Görögthonban, nézetem szerint, a rendszeresített vallás- és befolyással biró papság nemlétének tulajdonítható; és nem lehet eléggé nagyra becsülni azt az üdvös hatást, melyet a régi görög bölcseslemnek fris, tiszta, élesztő és felemelő szelleme tett minden korra, még a miénkre is. Borzadunk a gondolattól: mi lett volna a világ Plato és Aristoteles nélkül; s reszketünk, ha arra eszmélünk, hogy talán a jövő kor ifjúsága örökre eleshetik a feltétlenül szabad gondolkodás ezen igaz prófétáinak tanításától és példáitól. Szerencsétlenségünkre keveset tudunk a görög bölcseslem ősi atyáiról, csak töredékeink vannak tőlök, s ezek sem mindig hitelesek, nem is könnyen érthetők, ama legfelsőbb kérdésekre nézve, melyek az emberi szívet izgatják. Megszoktuk az oly férfiaknak, mint Thales, Pythagoras, Xenophanes és Herakleitos, jósszerű mondókáit philosophiának nevezni; de ezekben ép annyi vallás van, mint Homér vagy Hesiodus énekeiben. Homér és Hesiodus nagy hatalommal birtak, de az ő költeményeik nem egyedüli táplálékai voltak a görögök vallásos életének. A régi bölcsesség és philosophia folyama egyközüleg folytak a legenda és költészet patakjával; mindkét folyam arra szolgált, hogy a lélek vallásos vágyait táplálja. Csak előítélet nélkül hallgassunk az oly próféták, mint Xenophanes és Herak-

leitos nyilatkozásaira, és meggyőződünk, hogy ez emberek egész tekintélyvel szóltak a néphez, hogy magokat egyenlőknek tekintették Homérrel és Hesiodussal, sőt azoknál előbbvalóknak és az istenek és istennők felőli népmondák által épen nem korlátozottaknak. Mig az új kori vallások ellenséges tartást vettek fel a philosophia irányában: a régi vallások vagy magokba fogadták és foglalták azt, mint kiegészítő részöket, vagy legalább eltűrték annak növekedését, még a templomok csarnokaiban is.

Miután láttuk, mily korlátok közé kell fogunk a vallásnevezetet, midőn a mythológiát a régi világ vallásának nevezzük: egy lépéssel tovább mehetünk.

Vetettünk egy tekintetet a régiektől ajánlott magyarázasmódokra, melyek szerint kellene értelmezni a mythologia eredeti célját és jelentését. De van egy oly kérdés, melyre a mythológiának se régi, se új magyarázói meg nem feleltek s komolyan nem is tekintették, pedig ettől függ a mythológiának egész kérdése. Ha a mythologia mesévé változott történelem: hogy változott azzá? Ha erkölcsi bölcelem szabályait foglalja magában: honnan van az az erkölcstelen külső burok? Ha történelem módjára előadatott mese: hogy találták fel a meséket? Ha a természet nagy alakjainak s erőinek rajzolata, ugyanazon kérdés fordul elő: vajon az alakok és erők miért ábrázoltatnak hősök és hősnők, nymphák és pásztorok, istenek és istennők képében? Könnyű a napot istennek s az alkonyt istennőnek nevezni, ha már e mondományok róla meg vannak alkotva. De mikép alkották? Mikép jutott ember, istenek és istennők, hősök és nymphák ismeretére, és eredetileg micsoda jelentésök volt e kifejezéseknek? A kérdés lényege, melyet a mythologia bölcselmének meg kell fejteni, ez: vajon az összes mythologia öntudatos találmány-e, Homér vagy Hesiodus költői képzelmenek műve, vagy természetes fejlemény? Határozottabban szólva: esetszerűen fejlett dolog-e a mythologia vagy kikerülhetetlen? Egy félreértés-e csupán, vagy oly lépés, mely az emberi ész történelmi előhaladásából ki nem maradhatott?

A nyelv történelmének tanulmánya, mely csak egy rész a gondolkozás történelmének tanulmányából, ez képesített bennünket, hogy elhatározó feleletet adjunk ama kérdésre. A mythologia kikerülhetetlen, természetes és lényegéhez tartozó szüksége a nyelvnek, ha elismerjük, hogy ez a gondolkozásnak külső formája és nyilatkozása. Voltaképen a mythologia nem

egyéb, mint a sötét árnyék, melyet a nyelv a gondolatra vet és a mely nem tűnik el soha, míg a nyelv általában megfelelő lesz a gondolatnak, a mi sohasem történik meg. A mythologia bizonynyal erősebb vonásokkal tűnik elő az emberi gondolkodás történelmének korábbi időszakában; de nem enyészik el egészen soha. Higgyük el, mythologia csak úgy van most, mint Homér idejében, csakhogy mi nem vesszük észre, mert magunk is annak az árnyékában élünk; mert mindnyájan idegenkedünk a teljes és délszín világosságtól és igazságtól. Könnyen átlátjuk, hogy ha a régiek királyait és hőseiket diogeneseknek nevezték, azaz Zeustől származottaknak, ez a kifejezés, mely kezdetben a legmagasabb dicséretet akarta embernek adni, mythológiára vezetett. Könnyű felfogni azt is, hogy ily felvétel, mely kezdetben összetért az istenek iránti legmélyebb tiszteléttel, utóbb kikerülhetetlenül mesék szaporodására vezetett, melyek az isteni valókra az emberi atyaság és fiúság tulajdonait ruházták. De nem oly könnyen látjuk át, hogy nekünk végzetünk hasonlatokban gondolkozni és beszélni s ekkép értelmi tárgyakat a képzelődés előtt feltűnt jelenetek által értelmezni. Magában a mi vallásunkban is az atyaság és fiúság fogalmai nem mindig maradtak tisztán emberies elemtől, nem mindig vesszük észre, hogy az emberi atyaság fogalmához tartozó csaknem minden jegyet ki kell az istenhez való fiúi viszonyunk fogalmából rekeszteni, hogy felfogásunkat mythologiai befertőzöttségtől mentnek tarthassuk. Ez ellen nem sokat érnek a pápáknak „szeplőtlen foganásról“ kiadott határozatai sem. Elménk legyen szeplőtlen és tudjon maga fölé emelkedni, különben be kell szemeinket zárni és ajakainkat fogni az istenség jelenlétében.

Ia tehát meg akarjuk érteni a mythológiát, a szó rendes és szorosabb értelmében, fel kell fedoznunk az elme jelenségeinek ama terjedtebb körét, melyhez ez tartozik. A görög mythologia csak kis darabja a mythológiának; még az emberiség összes fajainak vallásos mythológiája is csak kis része az összes mythológiának. Mert mythologia fensőbb értelemben, a nyelv azon hatása a melyet a gondolkozásra tesz, az elméműködés minden lehető körében; s nem vonakodom kimondani, hogy a philosophia összes történelme, Thalestől Hegelig, szakadatlan küzdés a mythologia ellen, állandó tiltakozás a gondolat részéről a nyelv ellen. Ezt fel kell világosítanunk.

Humboldt Vilmos idejétől fogva valakik komolyan foglalkoztak a nyelvtudomány legfőbb feladataival, meggyőződtek arról, hogy gondolat és nyelv egymástól elválhatatlanok, hogy egyik a másik nélkül lehetetlen; hogy úgy állanak egymáshoz, mint lélek és test, erő és működés, lényeg és alak. Ha e felfogás ellen ellenvetések merültek fel, azok általánosan félreértésből származtak. Ha a nyelvről beszélünk, mint a gondolat külső valósulásáról, nem szabad úgy fogunk fel a nyelvet, a hogy a szótárban találjuk, vagy a nyelvtanban vázolja áll: nyelven cselekvényt értünk, a mint azt beszélik, a mint él és hal, minden egyes kinyilatkoztatott szóval. Ezt talán inkább beszédnek nevezhetnők, megkülönböztetésül a nyelvtől.

Másodszor, noha nyelvről szólván, rendesen ízelt hangbeszédet értünk, még sem rekesztjük ki a gondolat kevésbé tökéletes jeleit, mint a tagmozdulatokat, jegyeket vagy festéseket. Bizonyos értelemben ezek is nyelv, és be kell foglalnunk a nyelv alatt, midőn azt mondjuk, hogy a közlött gondolat egyedül a nyelvben lett tárgyivá. Egy példa rá világosabbá teszi. Azt tartjuk, hogy nem tudunk gondolkozni nyelv nélkül? Bizonyynal tudunk. A *három* fogalmát meg tudjuk alkotni egyetlen kimondott szó nélkül, csupán három ujjunk feltartása által. Így jelölhetünk egy kézzel 5-öt, két kézzel 10-et, kezekkel és lábakkal 20-at. Így beszélnének azok, kiknek beszélő szerveik nem volnának, s tényleg így beszélnek a siket-némák. Három ujj ép oly jól jelez, mint három vonás, ez oly jól, mint három nyelvcsettentés, — s ez ép oly jól, mint ez a hangzat: *három*, vagy *drei*, vagy *three*, vagy *trois*, vagy *shalosh* héberül, vagy *san* chinai nyelven. Mindezek jelek, kisebb-nagyobb mértékben tökéletlenebbek, de mivel jelek, a nyelv rovatába tartoznak: s e szerint egyedül azt állíthatjuk feltétlenül, hogy a jel valamely neme nélkül közlekedő gondolat lehetetlen, és hogy ily értelemben a nyelv vagy *logos* egyedül lehetséges valósulása az emberi gondolatnak.

Másik igen gyakori félreértés ez: azt képzelik, hogy csak a nyelvben lehet gondolkozni, tehát a nyelv és a gondolat egy és ugyanazon dolog. De a nyelv valódi bölcselme ellenkező eredményre vezet. Minden bölcselő elismeri, hogy állomány nem lehet forma nélkül, se a forma állomány nélkül, de azért egy bölcselő sem mondaná hogy lehetetlen e kettőt, a formát és állományt, megkülönböztetni. Ugyan ekképen bár ragaszkodunk is ahhoz, hogy gondolat nem létezhetik nyelv

nélkül, határozottan különbséget teszünk a gondolat és nyelv, a benső és külső *logos*, az állomány és forma között. Sőt többre megyünk. Elismerjük, hogy a nyelv szükségkép hat a gondolatra, és épen e hatásban, a nyelv sugárai e megtörésében, leljük ama régi találynak, a mythológiának, tárgyi megfejtését.

Ki fog tetszeni, hogy e kissé elvont vizsgálódás szükséges volt közvetlen feladatunkhoz s hogy a ki e keskeny és darabos úton eddig jutott, most már megállapodhatik és teljesen beláthatja az elért álláspontról az emberi elme mythológiájának egész képtárát.

Az inént láttuk, hogy a számnevek jelzések által könnyen pótolhatók. A számok egyszerű analitikai fogalmak s ez okért mythologicus változásoknak nincsenek alávetve. Név és fogalom teljesen szabatosak, félreértés lehetetlen. De a mint elhagyjuk a gondolatok ezen körét, azonnal kezdődik a mythologia (mythologiai névváltozások). Meg fogom kísérteni, legalább egy példában kimutatni, hogy a mythologia nemcsak a vallás és vallásos hagyomány körét járja által, hanem kisebb-nagyobb mértékben nyomokat hagyott gondolkozásunk egész birodalmán.

Midőn az ember kezdetben igyekezett a test és az abban levő valami közt, mely tőle különbözik, a különbséget felfogni és kifejezni: könnyen talált a lélekzés fogalmára. A lélekzés valami anyagtalan s csaknem láthatatlan valaminek tetszett, kapcsolatban volt az étellel, mely a testet áthatotta, mert a mint a lélekzés megszűnt, a test élete is elenyészett. Ennél fogva a görög nevezet *psyche*, mely kezdetben lélekzést jelentett, választatott ki az élet első okozójának megjelölésére, mely az elhaló testtől megkülönböztetett dolog, s még utóbb az ember testetlen, anyagtalan, el nem enyésző, halhatatlan részét, azaz lelkét, elméjét *önjét* jelentette. Mindez igen természetes volt. Ha az egyén meghal, azt mondjuk, hogy lelkét kiadta s ez a lélek, látni való, eredetileg lélekzést jelentett.

Igen érdekes és hasonló esetre útal Taylor a nikaraguai indiánok hittudományának egy rövid ismertetéséből, mely Francisco de Bobadilla szerzetesnek a spanyol hódítás első korában az indiánokkal folytatott beszélgetése emlékezetét hagyta fenn. Megkérdező többek közt az indiánokat a halálról, s azok így nyilatkoztak: „a kik házakban hálnak meg, a föld alá jutnak; de a kik harcban öletnek meg, az istenek szolgálatába mennek. A meghaló emberek szá-

jából valami száll el, a mi létező valóhoz hasonlít és nevezetik *julionak* (aztek = yuli = élni), ez hasonlít létező személyhez, de nem hal meg, csak a hulla marad itt.“ Továbbá kérdezték a spanyol papok: hát azok, a kik a magasba szállnak, megtartják-e azt a testet, termetet és tagokat, melyekkel itt alant bírtak? mire az indiánok azt felelték: „nem, oda csak a szív jut.“ De, mondták a spanyolok, hát mikor a szívöket kiveszik, például az ellenség a foglyúl esett harcosokból, mi történik akkor? Erre az indiánok felelték: „nem épen szív az, a mi felszáll, hanem a mi benne van, a mi az embert élteti és a mi a testet elhagyja mikor meghalunk, vagy másképp az a lélekzet, mely a meghaló szájából kijő s mely *julionak* neveztetik.“ Ismét kérdezők a spanyolok: hát ez a szív, julio vagy lélek meghal aztán a testtel? „Ha az elhunyt helyesen élő, felelték az indiánok, a julio magasra száll a mi isteneinkhez; de ha rosszúl élt, a julio elvész a testtel s így véget ér.“

A görögök ugyanezt fejezték ki azt mondván, hogy a psyche elhagyta a testet, elrepült a szájból vagy épen a vérző sebből s Hadesbe ment, mely betű szerint nem jelent mást, mint láthatatlannak helyét (*Aides*). Hogy a lélekzés láthatatlanná lett a halál által, az tény volt; hogy Hades lakába tért, az már mythologia, mely a nyelv termékeny földéből önkénynt fakadt.

A kezdetbeli mythologia nem minden esetben volt válasos. Ez esetben is, melyet például választottunk, bölcséleti mythologia fakadt ki a vallási mythologia mellett. A vallásos abban állott, hogy az elhunytak lelkeiről úgy beszéltek mint rémekről, csupa szelletről és légről, mely Hades falai körül szállong, vagy a Styxen keresztül Charon csónakán szállítatik.

De sokkal fontosabb lett az e névből kifakadt bölcselmi mythologia. Láttuk, hogy psyche kezdetben a test lélekzését jelentette, utóbb fokanként életfenntartó lélekzést és némileg a testtől független valamit s végre felvette az ember halhatatlan részének jelentését és megtartotta a testtől független valaminek jellemét; ekkép alkalmat adott arra, hogy a lélek azon fogalma származzék meg, mely szerint az nem csak testnélküli, hanem azzal épen ellentétes valami. A mint ez az ellentét a nyelv és gondolatok közt megalakult, a bölcsелеm azonnal kezdé munkáját, hogy kifejtse, mikép hat e két külön nemű erő egymásra, — mikép gyakorolja befolyását a lélek a testre

s mikép határozza meg egyben-másban a test a lelket. Előállott a bölcselemnek szellem- és anyagelvi rendszere s mindez oly czélból, hogy elhárítson egy önmagunk csinálta nehézséget, hogy újra összekapcsolja, a mit a nyelv elkülönzött, az élő testet és az élő lelket. Az a kérdés, van-e egy lélek vagy szellem, van-e az emberben valami különböző a csupa testtől, egyáltalában nincs érintve e mythologiai szólásmód által. Kétségtelenül megkülönböztethetni a testet a lélektől; de valaminig az emberi tudomány határai között forgunk, nincs jogunk az élő lélekről úgy beszélni mint lélekzetről, vagy a lelkekről vagy szellemekről mint madarak vagy tündérek módjára körülöttünk szállongókról. A XIX. század költője így szól: „a lélek csak lehelést jelent, mást róla nem tudok.“ Ugyanezt fejezi ki Cicero 2000 évvel ezelőtt: „levegő-e vagy tűz a lélek, azt nem tudom.“ Mint emberek mi csak testbeli lelket ismerünk, akármily légieknek fogjuk is fel a testeket; de testtől elvált lelkekről, alak és termet nélkül, oly keveset tudunk, mint gondolatról nyelv nélkül, vagy a hajnáról mint istennőről, vagy az égről mint a nap anyjáról.

De noha lélek, szellem, voltak a rendes nevezetek, melyek a nyelv hasonlító természetéhez képest adattak az életetörőnek s utóbb az emberben levő eszes tényezőnek, mindazáltal nem csupán ezek voltak e fogalomra nézve egyedül lehetséges nevek. Beszélünk például néha az elhunytak *árnyékairól*, s e szó kezdetben azok sajátlagos árnyékát jelenthette. A kik ezt először használni kezdték — és ilyeseket találunk a világ távolabb részeiben — láthatólag úgy fogták fel az árnyékot, mint legközelebbi fogalmat ahhoz, — a mit ki akartak fejezni; valami testetlent, de a testtel szorosan kapcsolatos. Így a görög *eidolon* is alig jelent többet mint árnyék (*simulacrum*), míg a latin *manes* eleinte hihetően nem jelentett többet, mint kicsinyek vagy apróságok (*immanis* = nem kicsiny, nagy, igen nagy). A legkülönösebb dolog az, és a nyelv befolyását a gondolatra, mint az érzékeknél is hatalmasabbat, világosan tanúsító, hogy némely nép, mely az életéről vagy lélekről úgy beszél, mint a test árnyékáról, oda jutott, hogy azt higgye el, hogy a holt testnek nincs árnyéka. Így találja ezt Callaway hittérítő Dél-Afrikának egy népénél.

Most már térjünk vissza a szorosabb értelemben vett mythológiához. A legelső tárgyak közé, melyek az emberi elmét legkorábban érdekelték és izgatták s melyhez egy jel

vagy nevezet korán volt szükséges, tartozik bizonynyal a nap. Nehéz nekünk előidézni magunknak azon érzéseket, melyekkel a föld első lakosai tekintették a napot, vagy teljesen megérteni, mit jelentett nekik a reggeli könyörgés vagy a reggeli áldozat. Kevesen vannak talán köztünk, kik a nap feljövételét egész éltökben többször mint egyszer-kétszer megfigyelték; kevesen, a kik tudnák csak azt is, mi a reggeli könyörgés és áldozat valódi értelme. De gondoljunk az emberre az idő hajnalán; feledjük el egy perczre ha lehet, miután Darwin oly büvösen vonzó leírását olvastuk, mi lehetett az ember, mielőtt emberré lett volna; feledjük el ezt, — mert itt nem érdekel bennünket, vajon egyszerre fejlett-e ki az ember testi valója a teremtető tervében vagy fokanként a teremtettségben, melyet az első monasztól vagy protoplasmától kezdve a primászok közt legutolsóig az emberig lehetetlen úgy tekinteni, mint általán véve elvszerűtlen, értelmetlen, czéltalant; — gondoljunk őt most úgy, mint embert (ember = Man gondolkozót jelent a magyar név Hunfalvy elemzése szerint légben élő valót) mikor még elméje fejletlenségbe burkolódva hevert, de telve oly csirákkal, melyekről ha valaha, most erősen meggyőződhetni; hogy soha fel nem találtattak s fel nem találatnak más' an mint emberben, — s gondoljunk a napra; mikép ébrezti fel az álomból az ember szemeit és elméjét a fejletlenség szendergéséből! Vajon nem a nap felkelése volt-e neki az első csuda, minden önfigyelés, gondolkodás, bölcselés kezdete, — első kijelentés és az isteni bizodalom s vallás legelső kezdete? Ránk nézve a csudák ezen csudája megszűnt létezni s kevés ember mondaná el ma a napról, mit Herschel mondott, a ki nevezte azt a mindenható kegyosztogatójának, a világosság és hőség kiküldött elterjesztőjének, nemkülönb mint a physikai testvonzódás közép pontjának, minden áldás forrásának, egy szóval: földi lételünk lehetsége okozójának.

Az ember a szokás hatalma alatt áll, és valahol csak szemügyre vesszünk, úgy találjuk, hogy mielőtt csak kevés nemzedék is elmúlnék a földről, elveszti azt az erőt, mely csudálattal szemléli a rendszerűt és csak ott lát jeleket és csudákat, a hol rendkívülit talál. Csak egy-két régi nép költészetében vannak maradványai azon természetes csudálásnak, melylyel az egykori földlakók szemlélték ama tündöklő valót lassan kikelni az éj sötétségéből s emelkedni mindig magasabbra önnön erejéből, míg végre megáll diadalmaskodva az

égbolton s aztán leszáll és büszke dicsőségben süllyed a zajgó tenger mélységébe. A Véda-hymnuszokban csudálattal kérdegeti a költő, vajon felkel-e újra a nap, vajon hogy bír felhatolni az égboltozatra? Hogy nem esik vissza és hogy nincsen por az útján? És ha a reggel sugárai felköltek álmaiból és új életre híják vissza; ha látja a napot, mely, a mint ő kifejezi, kiterjeszti arany karjait, hogy megáldja a világot és megszabadítsa a sötétség félelmeitől, felkiált: kelj föl lelkünk, életünk visszatért! a sötétség eltávozott, a világosság elközelített.

Az emberi elme ismereteinek legelső képcsarnokában oly kitűnő tárgynak jegyet vagy nevet kellett találni már egy ősi időkben. S hogy cselekedték ezt? Jegyül elég volt egyszerű kör mint Egyiptom hieroglyphái közt találjuk, vagy China írás-rendszerében, vagy az ismeretes csillagászi táblákon. Ha már e jegyet megállapítottuk, megvan a nyelvnek kezdete a legszélesebb értelemben, mert a napot a kerekesség általános fogalma alá vontuk, s e fogalomnak nevet leltünk, mely sok érzéki benyomástól van elvonva. Ily meghatározott jelekből mythologia kevésbé fejlik ki; mégis ez az egyszerű tény, hogy a napot úgy ábrázolták mint kört, előidézte azt a gondolatot, hogy a nap kerek, vagy, mivel a régiek nem annyira elvont tulajdonságot mint dolgot tudtak kifejezni, hogy a nap kerék vagy karika. Ha már most ez a kerek jegy emlékeztette az embereket a szemre, így a nap jegye könnyen az ég szemévé lett, és mythologia fakadt ki a hieroglyphi nyelvnek különben korlátozott talajából is ¹⁾).

¹⁾ Tasmania őslakói, mint tudva van, igen kis mértékben bírtak az elvonás vagy általánosítás tehetségével. Nem voltak szavaik általános gondolatokhoz; a nálok előforduló cserjék és bokrok mindenik fájának bírtak külön nevével, de nem volt egyértékű kifejezések az élő fa megnevezésére; nem tudtak kifejezni elvont tulajdonságokat, pl. kemény, lágy, meleg, hideg, rövid, hosszú, kerek stb. E helyett: „kemény“ mondták volna „olyan mint a kő“; e helyett „karcsú“ mondták „hosszú lábú“, e helyett „kerek“ mondták „olyan mint a gömb“ vagy „olyan mint a hold“ és így tovább, rendesen kísérve a szót taglejtéssel és valamely jellel erősítve a szó jelentményét, hogy érthető legyen. Így adja ezt elő Milligan, *Vocabulary of the Dialects of some of the aboriginal tribes of Tasmania. Hobart Town. 1866.*

De tegyük fel, hogy a napnak tárgyszerű nevet kellett adni, hogy történhetett ez meg?

Tudjuk, hogy minden szó gyökből származik, hogy a gyökök általános fogalmakat fejeznek ki, és hogy kevés kivétellel minden név egy általános fogalomnak felel meg, mely alá a megnevezendő tárgyat kell sorozni. Hogy jöttek létre a gyökök, annak vizsgálatába most nem szükség bocsátkoznunk. Ezek származása és növekedése inkább lélektani, mint nyelvészeti feladat; s minden tudománynak saját határai közt kell maradni. Ha például név kellett a hónap, a nyelv őskori alkotói kiválasztottak egyet a hó általános tulajdonságai közül, fehérségét vagy hidegségét, és nevezték a havat fehérnek vagy hidegnek vagy olvadékonynak, oly szógyökök segítségével, melyek a fehérség, hidegség vagy olvadékonyság általános eszméjére alkalmazhatók voltak. Nemcsak *nix nivis*, hanem *Niobe* is a hó nevezete volt és olvadást jelentett, hogy ennek szép gyermekeit Apollo és Artemis nyilai megölték, a télnek a nap sugárai által való elenyészését jelenti.

Ha már a napot kellett megnevezni, nevezhették azt ragyogónak, felébresztőnek, pályafutónak, kormányzónak, atyának, melegítőnek, életadónak, pusztítónak, rombolónak, halál hírnökének és sok egyébnek; de nem lehetett elnevezni másképp, mint egy jellemző tulajdonának kiemelése és e tulajdonnak valamely fogalmat vagy tulajdont jelentő szó gyökkel való kifejezése által.

Hozzuk le avagy csak egynek is történetét e nevezetek közül. Mielőtt az árja nemzetek elváltak, mielőtt latin, görög, vagy szanszkrit nyelv létezett volna, volt egy gyök: *szvar* vagy *szval*, mely sugárzást, ragyogást, melegítést jelentett. Van a görögben *σελας* = fény, *σεληνη* = hold; angolszászban *swélan* = égni, perzselni, az új németben *schwül* = fojtó meleg. Ebből van a szanszkritben e név: *svar*, mely néha árnyékot, néha napot jelent; és ugyane szó megmaradt a latinban is: *sol*, a góthban *sauil*, az angolszászban *sol*. Egy származéka *svarnak*, a szanszkritban *súrja* sajátképp *svarya* = nap, mely tökéletesen egyez a görög *ἥλιος*-szal.

Mind e nevek kezdetben pusztá tulajdonságokat jelentettek; fényest, ragyogót, meleget. De a mint e név: *svar* vagy *surya* megalakult, a nyelv ellenállhatatlan befolyása által történt, hogy e név nemcsak élő valót, hanem férfineműt jelentett. A szanszkritban minden névnek vagy him-, vagy nőneműnek

kell lenni (mert a semleges nem eredetileg csak a nominativra volt határozódva), és a mint *suryas* himneművé alakult, a nyelv magát a fogalmat a férfinemű való bélyegével jelölte meg, mintha az egy harcos vagy egy király neve lett volna. Más nyelvekben, hol a napnak nőnemű neve alakult, s e szerint úgy fogták fel mint nőt vagy királynét és a hold menyasszonyát: ott az egész mythologia a napról vagy például az égi testek szerelméről másképen alakult.

Mondhatnók, hogy mindez nem annyira a nyelvnek a gondolatra, mint a gondolatnak a nyelvre való befolyását tanúsítja, és hogy a szók nemi jelleme, csak a gyermeki elme azon sajátosságát tünteti fel, hogy semmit sem fog fel másképp, mint élő valót, himet vagy nőt. Ha a gyermek székbe üti magát, megszidja, megveri a széket. A szék nem dolog, hanem személy; csúnya szék, hamis szék, épen úgy mint: csúnya gyermek, hamis gyermek. Ebben van valami, de az is csak a nyelv befolyásáról való nézeteinket erősíti. Mert ha kezdetben az ily felfogás szándékos is és gondolkodás eredménye, de utóbb nyelvtörvénynyé lesz, mely hagyományosan átmarad s így az elmére, felfogásra ellenállhatlanul hat. Valóban a mint *suryas* vagy *héliosz* himnemű névül tűnik elő, a mythologia kellő közepébe jutunk. Egyhamar nem lesz Héliosz istenné; ez későbbi álláspontja a gondolkozásnak, melyet Plato szavaival (a *republica* VII. könyve elejéről) ismertethetünk meg. „Ezek után úgy fog okoskodni, hogy a nap okozza az évszakokat és éveket, őrizője mindannak, a mi a látható világban van, így némileg okozója minden láthatónak.“ De történeti lehozásunkban még nem jutottunk eddig; csak a *mythus* első csiréjéig jöttünk le. A homéri *héliosz*-hymnuszban, Héliosz még nem halhatatlan, csak *hasonló a halhatatlanokhoz*; de már *Euryphaessa* gyermekének, *Hyperion* fiának mondatik s *Uranos* és *Gaea* unokájának.

Mind ez mythologia, régi nyelvezet, mely túl megy az első ezelát határán.

Ezt még nem nehéz magyarázni. Hélioszt *Hyperion* fiának, néha épen Héliosznak nevezik. E név *Hyperion* felsőt jelent; voltakép: felmenőt, feljutót. Ez csak azt teszi, hogy a nap magasban lakik, megfelel a latin: *summanus*, *superior*, vagy *Ercelsior*. Ha pedig *Helioszt Hyperionidesnek* nevezték, mely név eredetileg nem tett egyebet, mint olyat, ki fentlakókhoz tartozik vagy azoktól ered, úgy hogy ez esetben,

mint a *Zeus Kronion* esetében is, a fiú nevezete adott alkalmat az atya fogalmának létesülésére. *Zeus Kronion* eredetileg nem jelentett egyebet, mint az örök *Zeüsz*t, az idők istenét, a napok kezdőjét; de az *ión* képző származást jelentő is lévén, úgy is értelmezték: *Kronos fia*. Ha *Hyperion*t *Euryphaessa* fiának nevezték, ez nagyon egyszerű dolog; ma is mondhatja akár-melyik költő, hogy a nap a messzevilágító (*euryphaessa*) haj-nal fia. Nem látjuk-e a mythologia magától szülemlését minden megalakuló új névben? Mivel nemcsak a nap, hanem a hold is a hajnal is úgy foghatók fel, mint magasban lakók: ezek is felvették a *Hyperionisz* vagy *Hyperionidesz* nevet; ennél fogva Homér *Selénét* a holdat, *Eost* a hajnalt *Héliosz* nőtestvéreinek, *Hyperion* és *Euryphaessa* leányainak nevezi, a hajnalnak két szerep jutván: az anyáé mint *Euryphaessa*, a leányé, mint *Eos*. E mellett Homér szerint *Euryphaessa* a hajnal, nemcsak neje, hanem nőtestvére is *Héliósz*nak. Mind ez tökéletesen érthető, ha a nyelv és mythologia gyarapodását figyelemmel kísérjük; de természetesen tragikai esetek feltalálására vezet, ha betű szerinti értelemben vesszük a dolgokat.

*Héliósz*t nevezik *akamásznak*, fáradhatlannak; *pander-késznek*, mindentlátónak; *phaenónnak*, tündöklőnek és *phirbóznak* ragyogónak is. Az utolsó tulajdonság-szóból független istenség fejlett ki: *Phoebus*, s ez különösen ismeretes mint *Apollon*nak egy külön faja: *Phoibos Apollon*; ekkép tanúsítván, a mit már más kútfőkből is tudunk, hogy *Apolló*ban is a napnak egy mythicus alakját találni.

Eddig minden világos, mert az eddig érintett nevek mind érthetők, vagy legalább a szóelemzési bonczolásnak könnyen engednek. De ha tovább menve halljuk, hogy *Phoibos Apollon* szerelembe esett *Daphne*val és *Daphne* kérte anyját, a földet, hogy mentse meg *Phoibos* üldözésétől; és ha olvassuk, hogy vagy a föld kebelébe fogadta és úgy borostyán fakadt ki eltűnése helyén, — vagy közvetlen borostyánfává változott: mit kell erről gondolnunk? Talán pusztá monda, a nélkül, hogy jelentése volna? én azt felelem, hogy ily mondókat isteneikről, hőseikről nem beszéltek a régiek valamely értelem nélkül. Ha *Phoibos* a napot jelenti, miért nem jelenthetne *Daphne* is valamit? Tehát mielőtt elhatároznók, hogy *Phoibos* és *Daphne* mondája jelentémenytelen találmány-e, meg kell kísértünk kitalálni a *Daphne* nevezet valóságos jelentményét.

Görögben borostyánt jelent s ebből magyarázhatni meg a tisztán görög legendát, hogy Daphne borostyánfává változott. De ki volt Daphne? Hogy ezt megfejthessük a szóelemzéshez kell folyamodnunk, vagy inkább a szó történelmét vizsgálunk. A szóelemzés nem az többé, a mi volt, és bár itt-ott ma is találni a classica irodalomnak egy-két mesterét, a ki elszörnyűködik arra a gondolatra, hogy valamely görög szót a szanszkrit szóval összevetve elemezzünk, mi mégis úgy tekintjük a szanszkrit nyelvet, mint sok olyan zár kulcsát, melyet görög nyelvvel fel nem oldhatni. Már most Daphne, mint másutt igazoltam, a szanszkrit *Ahaná* töre vihető vissza, mely hajnalt jelent. Phoibos és Daphne története tehát nem egyéb, mint egy mindennap látható jelenség leírása; először a hajnal megjelenése a sötét ég keleti szélén, azután a nap felkelése mintha menyasszonya után sietne, majd a fényes hajnal lassankénti elenyészése a nap erősödő sugárai érintésére és végre annak elenyészése a föld anyának keblébe. Nekem mind ez oly világosnak látszik, mint a napfény, és csak egy ellenvetést támaszthatnánk az ősi mythus ilyen értelmezése ellen, ha megbizonyíthatnók, hogy Ahaná nem jelent hajnalt, és hogy Daphne nem vihető vissza Ahanára vagy Héliosz nem jelenti a napot.

Tudom, van egy másik ellenvetés is, de az oly alaptalan, hogy megemlítést is alig érdemel. Azt kérdik: hogy lehetséges az, hogy a régi népek azt a végtelen sok mondát beszélték a napról és alkonyról, és mikép tarthatták mind ezeket meg mythologiájokban? Ép oly joggal kérdezhetnők, hogy találtak fel a régi népek oly sok rendetlen ígét és hogy tarthatták meg mind ezt nyelvök rendszerében. A tény csak tény marad, ha egyszerre meg nem tudjuk is fejteni. Tudományunk mai állásában biztosan mondhatjuk, hogy az árja népek nemcsak nyelvök rendszerének alkotmányát, hanem szótárok legnagyobb részét is megtartották az elválások előtti időből; sőt megtartották némely istenségeiknek neveit, isteneikről való némely legendákat, némely népmondókákat és közszólásokat, és ezekben hihetően példa-beszédek magvait, mint közös árja örökséget. Mythologiai mondakörük tényleg az árja eszmefejlésnek egy oly korszakát foglalja el, mely félig-meddig a nyelv és irodalom fejlődése közé esik, — és ép ez a felfedezés ad különös fontosságot a mythológiának oly ember szemei előtt, ki az emberiség legősibb történelmét és lélektanát kívánja tanulni.

És ne gondoljuk, hogy a görögök vagy a hinduk, vagy általában az árja népek egyedül bírtak ily mondákkal. Akár merre tekintsünk a világ bármelyik részében, polgárosult és vad népek között, a mondák ugyanazon nemét találjuk, ugyanazon mythusokat.

Két példát hozok fel a legészakibb és a legdélibb tájakról. Az eszkimók közt a Hudson öböl nyugati oldalánál a sarkkör alatt ilyen mondát jegyzett fel Rae János: „Sok évvel ezelőtt egy eszkimó hódító oly nagy hatalomra tett szert, hogy az éig emelkedett fel és egy alkalommal magával vitte nőtestvérét, igen szép leányt, és egy kevés tüzet. A tüzet erősen táplálva megalkotta a napot. Egy ideig ő és nőtestvére egyeségekben éltek, de idő múlva kegyetlenné lett és sokképen bántalmazta nőtestvérét. Ez először nagy kitartással tűrte, míg végre amaz üszköt hajított rá s arcának egyik felét megperzselt. Szépsége ez elpusztítását nem tűrheté tovább; oda hagyta bátyját és holddá változott. Ekkor kezdé bátyja üldözni s maig is folyvást üldözi; de bár gyakran közel jut hozzá, még nem fogta el soha és nem is fogja. — Mikor a hold új, az arcz égett fele, mikor a hold teljes, a másik fele fordul felénk.“

Vannak tájbeszédi változatai az eszkimók csakúgy, mint a görögök és hinduk mythológiájának, és a nap és hold nemi tulajdonsága felcserélésével hasonló monda fordul elő más népsztyáloknál, példáulúlykén:

Volt egy családban egy leány, ennek egy valaki szerelmet nyilatkoztatott, szokás szerint a vállainak megrázásával. Az nem láthatta meg emezt, mert a kunyhóban sötét volt, tehát kezét bekente korommal, s midőn újra eljött, befekettítette annak orcáját kezével. Majd világot hoztak, s midőn meglátta, hogy testvérbátyja, elszaladt tőle. Az utána iramlott, követte emezt; a leány, midőn a föld szélére jutott, a sötét mélységbe ugrott. A leány nappá lett, a férfi holddá; innen van, hogy a hold mindig kergeti a napot az égen át és hogy a hold néha sötét, midőn kormos orcáját fordítja a föld felé.

Most már délre térünk, és a legalsó fokon álló *hottentotoktól*, a kiket még fekete szomszédaik, a *zuluk*, is megvetnek, vesszük a következő mesecsirát, melyben a vallás és bölcslem némi sugárait is találhatni.

„Azt mondják, hogy a hold egy rovart küldött az emberekhez így szólva: eredj el az emberekhez és mondd meg nekik: a mint én meghalok és meghalva élek, úgy meghalnak ők is s meghalva úgy élnek. A rovar iparkodott az izenettel, de út közben találkozott a nyúllal, a ki megkérdezé: mi járatban vagy? A rovar felele: a hold küldött az emberekhez, hogy mondjam meg, hogy meghalnak s meghalva élnek, mint ő is meghalva él. Ekkor a nyúl így szólt: gyarló futár vagy te, hadd menjek én s vigyem meg az üzenetet. E szókkal elfutott és mikor az emberekhez ért, így szólt: engem a hold küldött hozzátok, hogy mondjam meg: a mint én meghalok s meghalva elveszek, úgy haltok meg ti is s meghalva végkép elvesztek. Ekkor a nyúl visszatért a holdhoz s elbeszélé neki mit mondott az embereknek. A hold boszankodva szidta meg: hogy mersz te az embereknek olyat mondani, a mit én nem mondtam. Ezzel felkapott egy darab fát és a nyúlat orron ütötte. Ettől fogva a nyúl orra hasadt.“

E mondának is vannak különféle változatai. Egyik így végződik: „A nyúl visszatérván a holdhoz, megkérdeztetett, hogy végezte követségét; és a hold megértvén a dolgot úgy megharagudott, hogy fejszét kapott fel, hogy fejét ketté vágja. De nem érte el s csak utána vetette a fejszét, mely a nyúl felső ajakát hasította ketté, ezért olyan a nyúl ajaka. A nyúl haragra gerjedve a rossz bánás miatt felemelte körmét és megkarczolta a hold arcát; e miatt a sötét foltok, melyeket a hold felületén látni, a nyúl karczolásának nyomai.

A finnek, lappok, esthek nem igen költői fajnak látszanak s mégis van költészet az ő füstös kunyhóikban is, még pedig oly költészet, mely az északi éjnek teljes fényével ragyog és a homok és vad virágok illatát terjesztik el. Itt van egy a legendáik közül:

„Wanna Issi (vén ős)-nek két szolgája volt: Koit és Ämmarik. Ezeknek ő egy lámpát adott, melyet Koit tartozott meggyújtani minden reggel és Ämmarik eloltani minden este. Hogy megjutalmazza hű szolgálatukat Wanna Issi, azt mondá nekik, hogy legyenek férjjé és feleséggé; de azok kérték Wanna Issit, hogy maradhassanak örökre úgy, mint vőlegény és menyasszony. Wanna Issi megegyezett és ettől fogva Koit a lámpát minden este Ämmariknak nyújtotta s ez elvette és eloltotta. Csak négy nyári hétben maradtak együtt éjfélig; Koit a haldokló lámpát Ämmariknak nyújtja, de Ämmarik

nem hagyja kialudni, hanem újra meggyújtja lélekzetével. Ekkor kezeiket kinyújtva ajkaik találkoznak és az Ámmarik arczának elpirulása megszínezi az éjféli sötétséget.“

E mythushoz alig kell magyarázat. Ha a neveket megmagyarázni lehetetlen volna, s nem tudnók, mit jelentenek Wanna Issi, Koit és Ámmarik, azt mondanók, hogy az egész szerelni monda, melyet valamely hívalkodó lapp vagy finn vagy esth talált ki. De hátha Wanna Issi az esthek nyelvében ős atyát, Koit pedig hajnalt jelent, — Ámmarik jelenthet-e mást mint alkonyt? S ezt újabb nyomozás igazolta is és így ez utóbbiak nyári találkozója ama nyári estékre eszméltet, melyeken kivált észak vidékén a nap fáklája soha sem látszik kialudtnak és mintha az alkony csókolná a hozzá közelítő hajnalt.

Óhajtanék több ily mondát beszélni el előttetek; mert sok van összegyűjtve a föld minden tájáról s bár némely bírálók gyermekeseknek s unalmasoknak mondják, nekem úgy tetszik, hogy a természetből fakadt költészet legfényesebb harmatától csillognak s oly vonásokkal bírnak, melyek bennünket rokon érzésre gerjesztenek nemcsak Homér vagy Shakespeare iránt, hanem a lappok, finnek és kafferek iránt is.

Ha valaki nem hiszi, hogy a hinduknál és görögöknél ily nap- és égmythusok vannak, vizsgálja a sémi és turáni fajok nép mondáját. Tudom, hogy legkitűnőbb tudósaink részéről oly ellenvetések nyilatkoznak az árja és nem árja mythusok összehasonlítása, mint azon kísérletek ellen, melyek a szanszkrit vagy görög nyelvbeli némely tüneményeket a finn vagy baszk nyelvbeliéhez viszonyítják. Egy értelemben igazuk van; mert semmi sem okozna nagyobb zavart, mint a fajrokonsági elvet, a nyelvek, mythusok, sőt szokások tudományos osztályozásában egyedül biztos vezért, szem elől téveszteni. Osztályoznunk kell mythusainkat és legendáinkat, mint osztályozzuk nyelveinket és dialectusainkat. Először azon kell lennünk, hogy a család egy tagjának más taghoz való viszonyában a mi homályos, azt hozzuk rendbe; csak aztán tekinthetünk túl a család határain. De a nyelvek és mythusok összehasonlító tanulmányában nemcsak nyelvészeti, hanem bölcselmi s különösebben lélektani érdekesség van, s bár az emberiség ez általánosabb tanulmányában, a nyelv és faj határait sohasem engedhetjük előttünk elhomályosodni, de az sem lehet, hogy a határok nagyon összeszorítsák vagy gátolják vizsgálódásunkat.

Mennyit nyer az árja mythologia és népismerettan, ha bátorságot vesz magának az egész emberi faj hagyományainak és szokásainak vizsgálatára, legjobban tudják azok, a kik Klemm, Waitz, Bastian, Lubbock, Tylor és Callaway munkáit tanulták. A mi az árja népek nyelvében csak úgy jelenik meg, mint történelem előtti, azt néha megleljük a turáni népeknél mint történelmileg ismerettest. Alkalmazhatni ezt vallásokra, mythusokra, legendákra és szokásokra. A finnek és lappok, a zulus és maorik, a khondok és karének között az árja hagyományokhoz meglepően hasonlókat találunk és újra meg újra van alkalmunk megtanulni azt az érdekes tételt, hogy nyelvre, mint a mythológiára nézve semmi sincs, a mi kezdetben jelentéssel ne bírt volna s istenek és hősök nevei között mindekinek van kezdete, célja, történelme.

Jupiter neve épen úgy nem esetleges, mint a polynésiai *Mauí*, a samojed *Num*, vagy a chinai *Tien* nevek. Ha a nevek eredeti jelentését felfedeztük, kezdjük érteni későbbi elterjedésök alapját. Nem akarom mondani, hogy ha a mythologiai nevezetek első célját felfogtuk, már ez által megfejtettük a mythologia egész talányát; csak azt állítom, hogy magyarázatunkban biztos alapra állottunk. Csak azt vallom, hogy minden biztos szóelemzés egy történelmi tényt ad kezünkbe, mert az első elnevezés történelmi tény s ez legnagyobb fontosságú dolog az ó kori eszmék utóbbi fejlődésére nézve. Gondoljunk csak amaz egy tényre, melyet ma már senki sem fog tagadni, hogy a görögök, rómaiak és germánok fő istene ugyanazon nevet viseli, melyet India legrégibb árja gyarmatosaié. Csak ez az egy tény is nem vonja-e el a burkot az ős idők sötétségéről s nem oly látkört nyit-e fel szemünk előtt, melyet évszázadokkal nem mérhetni? A görög *Zeus* ugyanazon szó, mely a latin *Ju* ebben *Jupiter* és mint a német *Tiu*; és mind ezek csak tájbeszédi változatai a Védabeli *Dyaus*nak. Már ez a *Dyaus* szanszkritban, mikor nőnemű, árnyékot jelent, mikor hímnemű, mint rendszeren a Védákban: árnyék megszemélyesítve mint ember vagy isten, azaz *Zeus*, az istenek és emberek atyja. Tudjuk azt is, hogy az indiánok nyelve egészben véve a görögnek, latinak és németnek, czeltának és szlávnak testvére, ezek egymáshoz képest dialectusok, és ha a görög ezt mondja *esti* (van), a római *est*, a német *ist*, a szláv *jeszte*, az indus 3000 évvel ezelőtt így mondta: *asti* (van). Ez az *aszi* össze van téve az *asz* gyökből (lenni) és *ti* névmásból. Ama gyök

eredetileg azt jelentette: *lélekzeni*, míg utóbb jelentése meggyengült és ezt tette: *lenni*. Mindez előbb történt, mint egy görög vagy germán elérte Európa partjait s előbb mint egyetlen brahman India sík földére szállott. E régi korszakra kell tennünk a nyelv és eszmék fokozatos növést, azon nyelvet, melyet ma is beszélünk, azon eszmékét, melyekkel ma gondolkozunk; és csak ez időből tudjuk magyarázni azon nevek alkotását, melyek a föld feletti hatalmak felfogásának első kísérleteit foglalják magokban, melyek idővel az ó világ isteneinek, a mythologia hőseinek, a legendák főcselekvőinek neveiké lettek s melyek közül sok többek közt gyermekmeséinkben maradt fen. (Babszem).

Eddig tart maga a felolvasás. A beszédet egy kis vita zárja be, mely nagyobb részt nem tartozik ránk, vagy könnyeden nem ismertethető. Természetes, hogy az összehasonlító mythologia alaptételei nem tetszenek az angol theologusoknak, az „egy igaz és valódi kijelentés“ elmélete miatt, melylyel nehezen férne össze. S általában, mert nem kedvez a felekezeties öntudatnak. De, mondom, ezt nem érinthetjük. Ki kell azonban emelnünk, a mit a mythologiai nyomozások két különböző módszeréről mond. „Részemről — mond — soha sem kísérték meg, értelmezést vagy összehasonlítást másutt, mint a hol szélelemzési nyomozások által a tér egészen tisztává, átláthatóvá lesz, s hol istenek és hősök nevei, közös kútfőre vihetők vissza. Ez a *névyszerű* (nomenalistikus) mód és csak ez a nyelvészet tanulójának dolga. Másik a *dologszerű* (realistikus), mely a mythosok, mesék, mondák tartalmát vizsgálja, mely amannak keze alá sok érdekes és becses mythosokat szolgáltat.

Elmondja, hogy e tudományban nagy mérsékletre van szükség. „Újra meg újra figyelmeztetem az összehasonlító mythologia tanulóit, hogy ne várják, hogy mindent meg tudjanak magyarázni. Sokszor kijelentettem, hogy e téren sok irrationalis theologiai s magyarázhatlan elemekkel találkozunk, helyi és egyéni történelem egyes szirteivel, melyeken meghajlik vagy megtörik az összehasonlító mythologia kutató műszere. Kimutattam, hogy történeti személyek, mint nem csak Cyrus és Nagy Károly, hanem Barbarossa, sőt Nagy Frigyes is bele sodródtak a nép mythológiájába stb.

Valóban, erre nagy szükség is van. Minden nevet értelmezni, minden névből, megtalálható jelentményből, történetet vagy mythust fejteni ki, sok badarságot szül és szült is régtől fogva maig, a népnél és a tudósoknál. Ezt mi magyarok is jól tudhatjuk. Mert jól emlékezünk azokra, kik Attila-Aczélos, magyar-magvas, Karjelia-kardjeles magyarság stb. más ily magyarázatot hagytak hátra. Hová jutunk maig, ha ez így folyhatott volna mindedig?!

IMRE SÁNDOR.

A MAGYAR POLITIKAI KÖLTÉSZETRŐL¹⁾.

Engedje meg a t. Akadémia, hogy a legrövidebb szavakba foglaljam köszönetemet a nem érdemelt buzditásért, melylyel kitüntetni kegyes volt, mikor tagjai sorába emelt. Kimért rövid időm, mely alatt figyelmöket ez órában igénybe szabad vennem, siettet tárgyamra térni.

Szándékom vázlatosan föltüntetni: mily pontokon érint kezett hazai költészetünk a nemzet politikai történelmével, mi-ben hatottak eszméik egymásra s miként fejlődtek e hatás alatt költőink. De e föladdattal egyszerre előttem áll a magyar költészetnek csaknem egész története, mert ebben a hazafiság eszméje s a nemzet érzelmeinek kifejezése többnyire uralkodó hang volt. Mint a zsidó nép költészetében a vallási elragadtatás és a hit buzgó fohásza, mint Provence dalnokainál a szerelem, a *meistersängereknél* az elégtűlt polgári kedély tréfája, az új arab költészetben az egyéni vitézség, jó ló és szép leány dicsérete: a mi költészetünkben oly általánosan vezérlő hangulat a hazafiság. Ez uralkodó irány épen oly természetes nálunk, mint amazoknál. Itt is, ott is saját kora és környezete eszméit tükrözi a költő. A mit kortársai általában éreznek, a mi mások lelkét is nemes érzellemmel tölti be, azt érzi a költő is, és mivel mélyebben érzi s jobban és szebben ki tudja fejezni mint mások, azért tesz hatást kortársaira. Századok óta veszélyben forgó nemzeti létünknek mély nyomokat kellett hagynia a magyar költészetben; se író, se közönség nem feledhette a haza kétséges sorsát, s ha amaz kiönté érzelmeit, ez fogékony kebellet fogadta. Nagy költők és névtelen énekesek, irodalom és népköltészet egyaránt zengik a hazafiság érzelmeit.

¹⁾ (Székfoglalónak olvastatott a M. Tud. Akadémiában 1873. octob. 6.)

Eszméik többnyire csak a szorosan nemzeti életre szorítkoznak. A magyar hazafiasság ugyanazon szűkebb körben tartja őket, mint politikánkat, melynek legelőször az ország megmentésére kellett gondolnia s ritkán érezhette magát oly erősnek, hogy az egész emberiségre kiható általános európai mozgalmak árára bocsátkozzék. A mívelt világot beharsógó kereszmének a mi költészetünkben ritkán és kevés viszhangja van; elzárt helyzetünk nem engedte, hogy az újabb kor első hírnökei mellé sorakozzunk s költészetünk nem a nagy világ népeihez, csak egy kisebb sereghez intézhette hangjait.

Többnyire a fájdalom és panasz hangjai ezek. Borongó méla bánattal nézik a magyar pusztulását, viszálykodását, szenvedéseit; elmerengnek a múlt dicsőségén s ezzel akarják lelkesíteni vagy vigasztalni kortársaikat. A multon merengés, a méla fájdalom e panaszos hangja átrezgi háromszáz éves egész költészetünket. Valóban a népdal egyszerű szavai: „Szomorú a magyar nóta, háromszáz esztendő óta“ csaknem egész költészetünk történetét jellemzik.

Arégebbi idők költészetére, egész a XVII-ik század végéig, majdnem szó szerint és teljesen alkalmazható e jellemzés. Zrínyi szerelmi panaszait, Balassa Bálint néhány dalát s még egy-két apróságot kivéve egész akkori lyránkban a hazafias bánat ömledése a leguralkodóbb érzelem.

A vallási költészet, mely a XVI-ik századtól kezdve elég bő emlékekben maradt reánk, nem tekinthető e részben kivételnek, mert magok e vallási költemények is többnyire a magyar hazafiság eszméit tolmácsolják. A hívő léleknek az a tiszta fohásza, mely földi eseményekre nem gondolva borúl le az úr színe előtt, az a közvetlen áhitat, melyben a szellem önmagán s a mennyeken kívül semmire sem gondol, az az odaadó hitbuzgalom, mely a zsidó költészetet vagy a keresztyénség első hirdetőit lelkesítette, a mi vallásos költészetünkben nem sok követőre talál. Ritkán szól e költeményekben csupán a hit rajongása; inkább a józan elmélkedés és természetes okoskodás útján igyekeznek mintegy meggyőzni önmagukat, hogy isten a magyar népet el nem hagyja.

Természetes az akkori viszonyok között, hogy a hazafias érzelem többnyire a vallásossal vegyült. A pogány török volt az ország elnyomója s ily ellenség ellen a keresztyén hit szolgált az elnyomottak legutolsó fegyveréül. Vallása terjesztését tűzte ki jelszónak hódításaiban a török, bár ebben az időben e jelszó

már inkább csak ürügy volt s nem oly őszinte czél, mint hajdan Mohammed korában. Vallása szent tanításaiban keresett buzdítást vagy vigaszt a magyar, bár valószínűleg őt is gyakran inkább a hazaszeretet, családja s javai védelme ösztönözte harcra. A hit és a haza szerelme egymással a lélekben összeolvadt s ez az érzelem nyilatkozik az akkori vallásos költemények nagyobb részében.

Legrégibb ismert nevű versirónk, Farkas András (1538), azért írja hosszú krónikáját, melyben párhuzamosan elmondja, hogyan hozta ki isten a zsidókat Babylonból és a régi magyarokat Scythiából, mert „igen kesereg a nyomorúlt országon és igen szánja, hogy a hitetlenek istennek híveit szerteszét üldözik“. Erdősi János (1540), a legelső magyar hexameterben a próféták hű követésére inti a magyar népet, mert különben elveszíti az isten s *neve* nem lehet nyomos e földön. Horváth András (1542) ama dallamos versében, mely egyik legtisztább példánya a régi magyar choriambikus verselésnek, rettenetes átokkal fenyegeti a népet, ha isten parancsára nem hallgat: „Országodban idegen nép ül nyakadra; neki szolgálsz éhen, szomjan, mezítelenségben; vas ígát vet nyakadra, megtör erkölcsödben; ő lesz a fő, te léssz a fark.“ Liszti László (1650) a mohácsi vészről szóló époszában egy fél éneket (a XI-diket) szentel annak kifejtésére, hogy e nagy csapás csak gonoszságáért és feslett erkölceiért sújtá a nemzetet. Zrinyi nagy époszának alapeszméje vallási és nemzeti egyaránt: isten megharagudván bűnös nemzetünkre, elhatározza rettenetesen megbüntetni, sőt, ha meg nem javúl, el is pusztítani; de a szigeti hősök önfeláldozása, mint egy nagyszerű vallási megváltás, kiengeszteli haragját s elfordítja népünkről a pokolnak ellene zúdított ördögeit.

Az ismert nevű írókon kívül számos névtelen ének és jeremiáda siratja a nemzet pusztulását. Alapeszméjük többnyire ugyanaz: isten a magyarokat feslettségökért és bűneikért sújtja. De isten ítéletében ők nem nyugosznak meg oly panasz nélküli önmegadással, mint Jób. Sőt igyekeznek arról győzni meg a mennybeli hatalmat, hogy már elég volt a büntetés, már ideje volna a törököt is verni. Szegedi István (1560) egy szép érzellemmel írott énekében, miután elismeri, hogy méltán szenvedte népünk az eddigi csapásokat s bánja és siratja hitetlenségét, úgy véli, hogy most már elég is volna a büntetés: „Ideje leszen már neked is, úr-isten, mirajtunk könyörölni. Sárok vagyunk

uram, veled nem pörölhetünk. De ne engedd, hogy a kegyetlen török elpusztítson bennünket. Fordítsd haragodat már a pogány nemzetre, kik nem hisznek tebenned; hadd ismerjék meg, örök veszedelmökre, a Jézus Krisztust.“ Hasonló okokkal igyekezik meggyőzni a mindenhatót egy másik névtelen író, ki a száznegyvennegyedik zsoltárt ily értelemben fordítja át magyarra: „Ha minket tartasz, uram, örökségednek s a Jézus Krisztusban választott népednek, ne adj martalékra az idegeneknek. Bár megérdemeljük ostorozásodat, mind az által, ha nem kimélsz, sőt fogytig a földhöz versz bennünket, mit fognak mondani rólad a pogányok? Hallgathatod azután a sok nagy káromlást; nem tudad oltalmazni népedet. Nem azt mondják-e majd a hitetlenek: vajon hova lett most a mi istenünk? Reménységünkért kicsúfolnak, hitünkért megköpődösnek minket.“ Ilyes elmékedéseik többnyire azon megnyugtatóssal végződnek, hogy bizzunk az istenben, szabadulásunkat még földi életünkben megérjük. A martyrok rajongása azonban, mely a földi szenvedésekért túlvilági üdvösséggel vigasztalja lelkét, e korbeli vallásos énekeinkben nem sok hirdetőt talál. Mély hittel, valódi bizodalom érzelmével könyörögnek istenök előtt, de hitök szilárdságát és állhatatosságukat részben annak kell tulajdonítunk, hogy lelkökben a keresztyénség s a hazafiság egy érzelmmé olvadt.

A katolikusok és protestánsok vitázó énekeiben is igen gyakran ugyanez érzelem leng a háttérben. A reformatió oly körülmények közt terjedt el nálunk, hogy a legnagyobb politikai kérdéssel kellett összeshövednie. Az ország létele forgott kockán; két nagy hatalom küzdött birtoka fölött s köztök két pártra szakadtak a haza fiai is. Az osztrák ház nem tűrte az új hitet s a mennyire hatalma ért és a mikor az ildom engedte, igyekezett elnyomni. A töröknek mindegy volt bár melyik keresztyén secta, sőt vannak példák, hogy a protestánsokat inkább megtúrte; alatta tehát terjedhetett a reformatió s a félig hódolt erdélyi részekben annyival gyorsabban terjedt, mert politikai jelszavul szolgált a másik párt: a katolikus, a német párt ellen. Harczosaikat a vallási és a nemzeti szabadság szözata egyaránt lelkesíti. Békekötéseikben vallási és politikai kérdések sorakoznak egymás mellett. Felekezeti vita külön-külön az ország két felében is volt ugyan elég, és se a protestantismus az erdélyi részekben, se a katolikusok az osztrák

háznak hódoló megyékben nem jutottak kizárólagos uralomra, de ha a két párt egymás ellen hadat viselt, mindig a vallási különbség volt az egyik jelszó. Azonban míg a két párt *török*-nek és *német*-nek nevezgette egymást, lelkek mélyén magyar maradt mindenik. Fájt nekik a haza szétszakadása s az idegeket, törököt és németet, egyaránt gyűlölték. A higgadtan gondolkozó politikus belátta, hogy e szomorú helyzeten segíteni nem bírnak, de a költői érzelem nem nyugodott meg benne. Szakadatlan siralom ömlik énekeikben, s vallásos érzelmök isten büntetésének tartván a haza veszedelmét, a két felekezet költői egymásra tolják isten haragjának földézését ¹⁾. A katolikusok szerint azért bűnhődik népünk, mert elhagyta a régi igaz hitet. Maga Zrínyi is azzal kezdi époszát, hogy a haragvó isten azért küldte ránk Szulimánt, mert népünk a szép keresztényen hitet lába alá nyomta s különféle vallásokban gyönyörködik. Viszont a protestánsok a régi bálványimádás fenntartásának, a miséknek, papok bűneinek tulajdonítják az ország romlását. Az akadémia könyvtárában levő Csoma-codex egész sorát megőrzé az ily szellemű énekeknek ²⁾. „Rettenetes az isten haragja — mond a névtelen protestáns költő — mert nem imádjuk őt igaz szívvel, hanem idegen segítségekhez kapkodunk. De hiába keresünk békét, míg istent meg nem ismerjük. Hiába szolgáltatunk misét, hiába járunk processiót, hiába tartjuk a sok utálatos zsolozsmát és kiáltozunk sok szóval az egyházban. Nem ekkép kell az istent megengesztelni, hanem hittel és a gonosz elhagyásával. Kövessük azt, a mit a szent írásban kíván tőlünk, térjünk istenhez s kérjük az üdvözítőt, hogy oltalmazza meg nyomorúlt országunkat s adja vissza a régi szabadságot.“ Egy másik ének még keményebben kel ki a régi bálványimádók ellen. „Összegyűltek a hatalmas urak, fejedelmek, papok, szerzetesek -- úgy mond szent Dávid után — és föltámadtak az isten és Krisztus ellen. Meg akarják rontani törvényét s lerázni magukról hatalmát. De meg fogják látni isten haragját, rettenetes lesz kínvallatások, nagy vaspörölylyel töretnék össze. Mert hitetlenségben élnek mindazok, kik Rómától és a pápától

¹⁾ Róma hanyatlásának korában hasonló szemrehányásokat tesznek egymásnak a régi pogányok s az új keresztények. L. Montesquieu: *A rómaiak nagysága és hanyatlása*, XIX. fejezet.

²⁾ Közlötte Thaly Kálmán *Régi magyar vitézi énekek és elegyes dalok* című gyűjteményében. Pest, 1864.

függenek; hol a pápa hatalma uralkodik, az ördög asztaga meggazdagul. Ez az oka a mi nagy romlásunknak s a pogányság betörésének is. Ébredj tehát te magyar nemzet, épülj meg az úr Jézusban, mert bizony elvész Nagyvárad, megnyargalja a török császár szent László lovát s a sok kövér pap hasztalan kerengi akkor szent László koporsóját.“ Egy elkeseredett protestáns költő meg épen a magyarok istenéhez folyamodik a papok uralma ellen. „Szegény magyar nemzet — így sohajt föl bánatában — hova lett régi okos hadviselő eszed, hogy tűröd a papok igáját, kik kincseiddel töltöznek, zsirodon híznak, míg te koplalsz, nyögsz és csak könyes szemmel nézed. Mikor váraidat víjja az ellenség, nincs akkor papoktól semmi hadi költség; németet, olaszt hoznak az országba, de ezek nem barátai a magyarnak. Magyarok istene, a ki elvezéreltél Scythiából, ments meg e ragadozó pásztoroktól, hogy ne legyünk papok és németek jobbágya.“

Így szövődik a hazafias szózat e kornak egész vallási költészetébe. S ugyanez érzelem válik ki legmelegebben a historiás énekekből is, melyeknél különben költői hangulatról ritkán lehet szólni. XVI- és XVII-ik századbéli elbeszélő költészetünkben, fájdalom, igen kevés nyoma van az igazi költői hivatásnak, sőt, Zrinyit kivéve, hiányzik bennük azon elbeszélő tehetség is, mely egy esemény érdekes előadásához szükséges. A lelegelevenebb tárgy is meghal krónikásaink kezében. Ha átveszik a néptől egy érdekes monda szövevényét, nem legombolyítják ennek szárait, hanem összekuszálják. Ilosvay a hagyománynak valószínűleg egészen kész meséiből alig érthető zavaros életíratot csinál, mely legföljebb olyan olvasót érdekelhetett, a ki hallomásból már jobban ismervén a Toldy-mondákat, Ilosvay verseit csak emlékeztetőnek (*schlagwortnak*) használta. Tinódy, Csáti, Temesváry István, Valkai András, Liszti és a többiek csak a történeti adatokat szedik versbe s legföljebb némi reflexiókkal teszik hosszadalmasabbá az előadást. Maga Gyöngyösi, nagy népszerűsége, irodalmunk kifejlődésére gyakorolt mély hatása s valódi érdemeidaczára sem mondható jó elbeszélőnek. Sőt tehetsége épen abban leggyöngébb és szellemét épen abban vezeti legkevésebbé biztos érzék, a mi a jó elbeszélőnél a legszükségesebb tulajdon. Expositiója gyöngye; se fő eseményeit, se fő alakjait nem bírja eléggé kiemelni. Temérdek reflexiója és leírása nem árnyéklatul szolgál, hogy általok nagyobb világítást adjon rajza előterének, hanem elhomályosítja az egész képet.

Elbeszélő feladatában valóságos csapás rajta az áradozó hajlam, melylyel fő tárggyától száz felé tereli s fászsztja olvasóinak figyelmét. Igaz, hogy ő ez elmélkedő hajlamában csak korának izlését követte s tagadhatatlan, hogy leírásaiban több szépséget, elmélkedéseiben élénkebb és magasabb röptű lyrai emelkedést találunk, mint elődeinél s kortársainál. Rimay, Beniczky Péter, Koháry István összes poézise még elmélkedőbb és se alakban, se tartalomban nem versenyezhet Gyöngyösiével.

Azonban e krónikák és elmélkedések tömegéből kiemelkedik olykor egy érzelem, melyben az író se a bibliát, se a latin írókat nem követi, mely közvetlenebbül fakad lelkéből: a hazaszeretet érzelme. Nem gazdag az eszmében, de igaz a hangban. Szívből jön, szívhez szól s az egykorú hallgatókat, kik együtt érezték a bajt, annyival jobban megillette, mert a költői eszmék hiányát pótolta a dalnok éneke és zenéje. Kétségtől megható lehetett, midőn Tinody bús hangon elkezdte panaszkodni kortársai előtt, hogy sirva vesz el szegény Magyarország, eltávozott régi vigalma, elpusztult gazdagsága, fogságba estek fő emberei. Temesvári János (1570), midőn a tatárjárást leírja, búsán inti kortársait, hogy tanuljanak a régi példából s hagyjanak fel a visszavonással, mely miatt annyiszor romlás érte a nemzetet s mely miatt ismét ráuk támadnak az idegen népek és elvesz az ország. Lisztinek nemcsak a *Mohácsi vészről* írott művében fakad ki gyakran ez érzelme, hanem egyéb verseiben is, s például a *Szerencse forgandóságáról* elmélkedő egészen prédikációs verset is ezzel végezi: „Változó a szerencse, mint a tenger habja, melynek állandó helye nincs, hol csendes, hol zajos; ime hazánknak ötszáz évig kedvezett, de Mohács óta letörlé a magyar világ csillagát, meghomolyosítá sugarát napunknak, atyáink teste halomban vérzett el, határaink török kézre jutottak.“ Beniczky, Rimay elmélkedéseit hasonló érzelmek hatják át. Gyöngyösi a pártoskodást feddő szavakkal kezdi meg *Murányi Vénusát* s meghatóan sohajt fel: „Veszni tért kis hazánk, mily sok koczkán forogsz; régi épséged csonkán áll, egyik ellenség kezéből a másikéba dob a sors. Mikép sirassam romlásodat, mivel könnyebbítsek fáradságodon, mivel építhetem romjaidat, mivel vigasztaljam bánatod? Szegény országomnak ha látom leomolt bástyáját, megtompult szablyáját, sohajtással mondom keserves nótáját.“

A sokféle reflexió közt, melyekkel Gyöngyösi a szerencséről, emberi gyarlóságról, szerelemről, Ámor gonoszságáról,

a pénz hatalmáról s más ilyesekről elmélkedni szokott, e hazafias felsohajjtásai a legeredetiebbek és legjobban lelkéből folynak. Egyik önálló költeményét pedig, a *Palinodiát*, egészen ez érzelmeknek szentelte: A haza, mint nymphea megszemélyesítve, mondja el benne panaszát s az istenek Eszterházy nádort küldik megmentésére. Ez allegorikus szerkezet többet árt, mint használ a mű költői becsének, de a hazafias siralomban igazi fájdalom van híven kifejezve. Többi műveiben is oly gyakran kitárja hazafiúi gondolatait Gyöngyösi, hogy ezekből egész politikai jelleme kifejlik. Csaknem előttünk áll a higgadt gondolkodású, bölcselkedő szellemű gömöri táblabíró, a ki hűséggel viseltetik a királyhoz míg lehet, óhajtja a békét, kerüli a forradalmat, kárhoztatja a pártoskodást, de az alkotmányból s nemesi jogokból sem enged. Loyalitása a változó időkkel együtt alakuláson megy át s ez kiérzik műveiből is. Mikor *Murányi Vénusát* írja (1662—1664) föltétlenül királyi párti, mint ura Wesselényi nádor. Magasztalja Wesselényi hűségét az igaz királyhoz s kárhoztatja az erdélyiekhez szító magyarokat, kik miatt a békesség teherbe esik s a haza rongyokra szakad. Ezeknek tulajdonítja kis hazánk romlását. De pár év múlva oly fordulatot vesznek a politikai események, hogy lehetetlen e hűséget tovább megtartania. A bécsikormány erőszakoskodásai magát Wesselényit is összeesküvésre késztetik (1667). Ha ez összeesküvés létre jöhet s Wesselényi meg nem hal, költőnk aligha részese nem lett volna annak. Loyalitása mindenesetre megrendült s későbbi költeményeiben már más hangon énekel. A *Palinodiában* (1681) nem az erdélyiek pártoskodását emlegeti, hanem a *sas* körmeitől félti hazáját; panaszodik, hogy az ország nem bírja terheit, nem győzi a sok sereget s hogy adózó pórságra jut a szabad nemesség, (ezzel valószínűleg azon rendeletre célozván, melylyel Leopold 1671-ben fogyasztási adót vetett nemesre és nem nemesre egyaránt). A *Phoenixben* pedig (1690 körül) már dicséri az erdélyi magyarok vitézségét, örvend a törökön vett győzelmeiknek, kiesűfolja Montecuculi nyavalyás és mégis hetvenkedő katonáit s általában közelebb vonúl az erdélyi párthoz. E fordulat igen természetes volt oly időben, midőn Thököly fölkelése meglehetősen rokonszenvre talált a fölvidéken, Caraffa kegyetlensége pedig vérig keserített minden hazafit. Azonban az öregedő költő most mind jobban óvakodott politikába elegyíteni költészetét, a forradalmi mozgalmaknak nincs viszhangja verseiben s utolsó

művei, a *Csalárd Cupido* és *Chariklia*, már távol állanak minden hazai tárgytól.

Thököly forradalmának emlékét nem a hiresebb költők művei, hanem néhány kézirati gyűjtemény névtelen énekei tartották fenn költészetünkben. Ezek elég bő számban maradtak reánk ¹⁾ s mutatják, mily mélyen érdekelve volt e mozgalomban a nemzet. Még époszirója is volt e forradalomnak, egy ismeretlen nevű költő, a ki az egész fölkelés történetét *Az ki régen fegyvert fogott hazájáért* kezdetű hosszú versében megírta, bár kevés eredeti költői tehetséggel, de nagy buzgalommal a fölkelés ügye iránt. Compositója zavaros s az allegorikus fátyol, melybe az által burkolja, hogy a törököt *hold*, a németet *sas*, a francziát *kakas* vagy *liliom* névvel emlegeti, még zavarosabbá teszi. Verselése jó, de a leírások elevenségében nem versenyezhet Gyöngyösivel. Még kevesebb költői értéke van a *Thököly hadi tanácsa* című éneknek, mely alig egyéb versbe szedett gyűlésnaplónál. De becsesebbek a pártos harci dalok, gúnyversek és siralmas énekek. A két párt szenvedélylyel vagy gúnynyal támad egymásra. A hevesebb reményű kuruczok tettvágya, mely előbb a török ellen buzdítá nemzetét s feddőleg hányta szemére: „mily szégyen a világ előtt hazánk pusztulása, minden csata nélkül magyarnak romlása, szállj ki hát álmodból nemzetem, fogj kardot markodba, rázd le tunyaságotat, szerezz fegyvert és bátor szívet“, ez a tettvágy most a labanczok ellen fordúl. „Ne bízzál a német fogadásában, pajtás, — mond az egyik tábori dal — mert pusztítani jött az, nem segítségre; a nagy uraknak mézes szókat hány s hozzá hódolnak mint bódult zsákmány; ne higyj hát ezeknek sem, csak azt nézd, hol a labancz s vágd a magyart is a német társaságában.“ Viszont a labanczok az okatlan reménykedésért, elbizakodásért, ártatlan vérontásért átkozzák vagy gúnyolják Thökölyt és pártját. „Hallottad-e hírét az új királynak, — kérdi 1683-ban, Bécs ostromának meg-hiusulta után, egy labancz gúnyvers — a ki török erővel fenyeget, keresztyének ártatlan vérént ontja, templomot, oltárt éget s Bécsset a nagy vezérnek igéri. De nem soká tartott árnyék-hatalma, elszaladt a török, vége a pünkösti királyságnak; körmetlen macskának nehéz fát hágni, sánta ebnek Bécsset megjárni;

¹⁾ Thaly Kálmán: *Adalékok a Thököly és Rákóczy kor irodalom-történetéhez*. Pest, 1872. 2 kötet.

körmetlenül lettél úr Thököly, pártütő, prédáló, lator, kóborló, országrontó, papherelő lettél, de végre is czimborád, a török, öli meg fejedet.“

E gúnyos káröröm azonban csak addig tart, míg a győzelem első dühe lelohad. Azontúl ismét a bujdosók szomorú éneke foglalja el a költészetet s a nemzet rokonszenvét. A legyőzött forradalom harczoza neki indul a nagy világnak. Rongyos a dolmánya, ki van az oldala, háta lapoczkáját veri a kalpaga, ködmöne a zsírtól megavúlt, csizmája a sárban elrohadt, lova hitvány, tarsolyában morzsalék sem hever, palaczkját a pókháló belepte, pénze nincs, a neve: *bujdosó katona*. De magyar fatalismussal törődik bele e helyzetbe is s festői elevenséggel lép képzeletünk elé egész alakja, a mint félrevágva rongyos kalpagát, így végzi a dalt: „Ejh, eb az anyja, a mint élhetek, élek; kivetem hasamat a szép verőfénynek s ha éhezem, rágyújtok; majd eltengődöm én is mint más.“

Ime, a kóborló szegény legények s a futó betyárok költészetének első csirája a hazafiságból ered.

De nem mindegyik bujdosó veszi ily könnyű szívvvel a bujdosást. Meghatóan festik nyomorúságukat az idegen földön s vágygyal sohajtanak haza felé. Pedig az itthoniak is csak a panasz hangjait ismerik. Egypár ének a közvetlen leírás erejével s a gyötört áldozat éles gyűlöletével sorolja elé a megszálló német hadak garázdálkodását, „a kik mindent megesznek, elpusztítanak, házadból kiszorítanak; ágyadban ő fekszik, asztaladon ő kártyázik, abrakodat az ő lova eszi s ha ellene szólsz, a neved rebelis. Így fizeti igaz hűségedet!“ teszi hozzá az ének szerzője, a ki egykor talán labancz volt, de nagyon megbánhatta. Az elégületlen nép 1697-ben a hegyalján lázadásban tört ki s ennek emlékét egy erőteljes gyászének (*Cantio Tokai*) tartotta fenn. „Jaj, végső romlásra jutott Magyarország, elpusztulánk mint Jerúsálem, kiált Tokajvára, jajgat Patakvára, most hallatik rettenetes jajja, vérrel tajtékozik a Tiszának habja, rakva volt holttesttel a város utczája.“ E hatalmas fölajdulás méltó Jeremiás siralmához, melyet nyilván követ.

Nem csoda, hogy e zaklatott nép megváltóként fogadta Rákóczyt s ismét megszólaltak a hozsánnák, ismét föllobogott a lelkesedés, ismét keresztül ment a nemzet hangulata ugyanazon érzelmeken, mint az előbbi forradalom alatt. E második mozgalom költészete egészen egy jellemű az elsőével, de általánosabb, kifejtettebb, erősebb. Újra ismétlődik minden.

A száraz gyűlésnaplók, az élénk parodiák, a lelkesítő hadi dalok, a két párt egymás elleni gúnyai, a győztes párt kárörvendő csúfolódása s végül a hosszú, szünni nem tudó panasz és siralom. De minden határozottabb, tisztább alakot, rövidebb, szabatosabb kifejezést nyer. A német hadak elleni gyűlölet egy nyolcz soros versben tömörül össze, mely másfél századon át változtatlanul megmarad a nép ajkán, mert másfél századon át többször is van alkalom ismétlésére:

„Ne higgy magyar a németnek,
Akármivel hitegetnek,
Mert ha ád is nagy levelet,
Mint a kerek köpönyeged,
S pecsétet üt olyat rája,
Mint a holdnak karimája:
Nincsen abban semmi virtus,
Verje meg a Jézus Krisztus.“

Bizony e kis dalban kevés a költészet s mégis feledhetetlenné lőn, mert híven fejezi ki a sokszor csalódott magyarnak egy pillanatnyi érzelmét, midőn nyakig jutott a bajba, talán önhibájából, de érzelegni nem akar, búsulni nincs kedve, lelkiismerete háborog s jól esik egész bölcsészetét egy káromkodásban összeponstosítani. Hányszor ismételték e kis dalt azóta. Hányszor volt a bús magyar pártnak ultima ratiója, még a legújabb időben is. Némelyek hiedelme szerint e kis verset maga Rákóczy Ferencz írta. Nekem úgy tetszik, hogy kissé paprikásabb a magyarsága, mint a milyet tőle várhatnánk. De alkata, gondolatmenete azt mutatja, hogy valószínűleg *egy* szerzőnek és *egy* percznek ötlete az egész, úgy termett, a mint van, s nem csiszolta ki a szájról szájra adó hagyomány, mint a többi egykorú éneket.

Mert ez egész korszak politikai költeményei többnyire ismeretlen szerzőktől erednek és csak évek multával foglaltattak írásba, mikor a nép alakító keze már végig simította rajtok vésőjét. Némelyiket csak az utolsó húsz-harmincz év óta lestük el egy-egy öreg ember ajkáról, mióta az irodalom megkezdte a népköltészet gyűjtését.

Ismeretlen eredetű maga a nevezetes Rákóczy-nóta is. Számos variánsa maradt fenn, de csak később kori följegyzésekben. Mindegyik leíró úgy jegyezte föl, a mint ő hallotta s e szerint nemcsak a szerző neve marad ismeretlen, de arról sem

lehet beszélni, hogy a sok változat közt melyik az eredeti. Egyik régibb lehet, a másik újabb, egyik teljesebb, a másik hézagosabb, egyik tisztább rhythmusú, a másik darabos. De egyaránt jogosult mind, mert a nép alakította mindet, énekelte, búsult vagy lelkesedett rajta, s ha duzzadozó érzelme talán új részleteket toldott is egyik-másik variánsba, ezek eredetiek épen úgy, mint a legrégebbi följegyzés. Különben e százados rhapsodiának szövegében ne keressünk költői gondolatokat. Egy panaszos fölajdulás az egész; nincsenek benne se nagy eszmék, se költői képek; együtt termett és együtt terjedt el dallamával s inkább ennek tulajdonítható a mély és állandó hatás, melyet a nemzet kedélyére gyakorolt, mint magának a panaszos versnek. A dallam maga is elég volt fölébreszteni a fájó hangulatot s mellette a szöveg szavai jó formán elvesztették jelentőségüket. Hányszor látjuk a sirva vigadó magyart eldudolni egy-egy szomorú nóta hagyományos szövegét, melynek szavai annyit sem érdeklik őt, mint Hamlet színészét Hekuba sorsa. Hány magyar ember vallja, hogy az ő nótája a *Cserebogár*, pedig e dal szavainak jelentésére talán soha életében nem gondolt. A szöveg értelme lassankint mintegy elenyészik s csak a zenében kifejezett érzelem marad meg. A Rákóczy-nótánál ez a fejlődés teljesen végbe ment: a vers feledségbe enyészett, a dallam azonban lassankint átalakulva, egy hatalmas nemzeti indulóvá fejlett ki s a kétségbeesés és panasz mellett a büszke lelkesedés hangjait is fölvette magába.

A többi kuruczdal is hasonló alakulásokon ment át, míg azon formába jutott, a mely véletlen följegyzés nyomán reánk maradt. Szerzőiket elfeledték. Az egész korszakból alig ismerjük négy-öt költő nevét, melyek vagy véletlenül, vagy a versejekben rejtve, megmenekültek az elfeledtetéstől. A tábori dalok, a kuruczok és labanczok gúnyos versei, a panaszos siralmok, a bujdosók énekei, mind a népköltészet köztulajdonává lettek.

Különösen a bujdosás tett sok embert versíróvá. Sajátos jellemvonás népünknel, hogy a bajban és bánatban költeménybe önti panaszait az is, a ki különben talán soha nem irt volna verset. A tömlöczben sinlők verssel vigasztalják magukat, a halálra ítélték verssel búcsúznak el a világtól. Koháry István a börtönben kezdett verseket írni, Bezeredy Imre éneket szerzett a siralomházban. A kóborló betyár, a kit megsirat a madár is s a kitől elhajlik az ág is, a befogott rab, a ki térdig

vasban ül s kezén-lábán vas békót zörget, az elítélt rabló, kire már a bitófa hollói várakoznak, a besorozott katona, kinek bucsúzni kell szülőitől, babájától, hazájától: versben és dalban keres vigasztalást. A börtöni és siralomházi énekekből egész gyűjteményt lehetne összeállítani. A szerelmi népdalok jó nagy részét is a megcsalt, elhagyott vagy szegénysége miatt hasztalanul epedő szerelmesek bánata teremté.

Igy keletkeztek a kurucz bujdosók dalai is. A menekvők visszasohajtoznak a hazába, a honmaradottak elpanaszolják bajjaikat s Rákóczy után sovárognak.

A szathmári béke után föltűnően két ágra szakad a magyar költészet. A nemzeti vágyak, eszmék, érzelmek csak a bujdosók s a névtelen írók énekeiben maradnak fenn. Az irodalmi költészet pedig egypár évtizedig elhallgat s azután idegen tárgyakról, latin, franczia, német mintákra kezdi írni műveit. E két irány határozottan különválva marad némi kivételekkel csaknem az egész tizenhatszázadik századon át. A tanult osztályok beleélik magukat az idegen költészetek világába s a római mythologia légkörébe. A nemzeti érzelmek költészete pedig lassankint mind távolabb menekül a nép kunyhóihoz s eszmékben szegényebbé, érzelmeiben egészen népiessé, tárgyában, fogalmaiban szűkebb körűvé válik. Eleinte, közvetlenül a szathmári béke után, a magasztos közérzelmek, a haza-szeretet, a nemzet függetlenségének elvesztése miatti fájdalom, a magyarság pusztulása, a nemzetet eltiporó ellenség gyűlölete töltik el énekeiket. A század közepén túl azonban már inkább csak azt az igát érzik, mely az alnépet nyomja. Nem a nemzet fájdalma, hanem a szegény jobbágy panasza hangzik belőlök. A robot, katonáskodás és katonatartás ellen panaszkodnak. A közbánat helyét az egyéni szenvedés érzete foglalja el. A nyugati művelődés terjedése, Mária Terézia udvarának nemesi osztályainkra gyakorolt befolyása, az idegen szokások, idegen eszmekörben mozgó irodalom mind nagyobb válaszfalat vonnak a műveltebb osztály s az alnép érzelmei közt. Azelőtt közelebb álltak egymáshoz. Társadalmi szokásaikban kisebb volt a különbség, érzelmeikben több a rokonság. A hegedűsök énekeit megértette a nép is. Most az új irodalmat tanultság nélkül többé nem érthette, idegen lett neki annak tartalma, alakja, rhytmusa és szavainak is nagy része. Nem tanulhatott s nem

vehetett át tőle semmit; magára maradt, saját kis világára, a házi és családi viszonyokra szorúlt, s így elszegényült.

De a művelt irodalomban nem azért hallgatott el a nemzeti érzelem, mintha az írók nem lelkesültek volna a haza ügyéért. Hiszen az egész irodalmi működésre főleg a magyarság fenntartása s a nemzet megmentése iránti lelkesedés buzdította őket. De lelkesedésök nem költeményeik tartalmában nyilatkozott. Céljok volt hazafias, verseik tárgya ritkábban. A szathmári béke után következő politikai helyzet, a *pragmatica sanctio* elfogadásának évei s Mária Terézia kora oly idők voltak, midőn a szélesebb látkörű író hallgatni kényszerült minden nemzeti érzellemmel. Belátta, hogy a politikai helyzetet kényszerűség szülte, rajta változtatni nem lehet s talán meg is nyugodott benne, de költői lelkesülésre nem hevülhetett általa. A nemzeti nagy vágyak, függetlenségi kísérletek kora lejárt; a hazafias ábrándok meghiusultak; polgári foglalkozásokban, békés művelődésben kereste a haza jövőjét minden gondolkodó politikus. Az ily politikai megfontolás azonban nem teremt hazafias költészetet. Negyedfél száz év óta tart küzdelmünk az önállósági törekvés s az uralkodó ház igényei, a nemzeti szabadság s a fő hatalom túlterjeszkedése, a függetlenségre vágyók s a kiegyező pártok között, de a kiegyező pártnak alig van költészete. Az önállósági vágy, legalább mint egy szép ábránd, mindig élt a nemzet szíve mélyén s a költőnek ez ábrándok világába kellett szállnia, ha a nemzeti érzelmekhez akart szólni. A fölkelések voltak a lelkesülés, hév, remény, fölbuzduló érzelmek és a költői ihlet ideje. A kiegyezési korszak mindig bizonyos kijózanodással jár s ily hangulatban nincs kedvünk dalolni. Minden kiegyezés által a vérmesebb hitűeknek egy sereg ábrándjok oszlik el, nagy reményeik hiusulnak meg; a határozatlan s ezért határtalan képzelődés helyét rideg opportunitás, a lelkesedést alku, a költészetet tény váltja föl. A *pragmatica sanctio*, az 1790-diki megállapodások, az 1867-ik évi kiegyezés nem a szívből fakadt s nem ragadhatja lelkesedésre az érzelmek emberét. A költőnek, ha ellenök izgatni jobb belátása tiltja, hallgatnia kell, mert dicsőítőkre egy húr sem pendül meg szívében.

De a költői léleknek azon küzködő hangulatában, midőn benne a képzelet vágya és a józan ész ítélete egymással összeütközésbe jő, a meghasonlott kedély kiválóan fogékony a humorra s a szárnyaszegett lelkesedés megteremti a politikai

költészetnek egy másik nemét, a szatirát. Nem a sivár szív és közönyös lélek szülte ez sem. Épen ellentéte ugyan a lelkesülésnek, de a lelkesülés ellentéte nem a közöny, hanem a levertség, s a levertség költészete a szatira. A ki lelkesült a hazáért, de reményeiben vagy kortársaiban csalódott, a ki lelkesült a jóért, szépért, igazságért, erkölcsökért, de eszményét az emberek közt föl nem találja, a ki buzog az irodalomért, de hivatatlanokat lát annak templomában: az írhat szatirát a haza, morál, irodalom érdekében, de a merőben hideg és közönyös kedély soha. Nem a közöny s nem is a gyűlölet nyilatkozik a szatirában, hanem a szeretet, bár visszajáról.

És ha e lezsibbadt hangulat nem csupán a költő kedélyét szállta meg, hanem egész korszakát is, ha a közönség, sőt talán egy egész nemzedék is, belefáradván a hiú reménykedésbe, ásitva fordulna el egy időtlen Tyrtaeustól: a hazafias költészetben akkor nyílik a szatirának legtágasabb tér. Ilyenkor egy sikerült humoros dal nagyobb hatást tehet, mint a hazafias óda s a gúny melegebb érzelmet kelthet a haza iránt, mint a hangzatos buzdító szózat.

E szatirai hajlam mindenütt észrevehető másfél száz éves történetünk nagyobb fordulatainál, midőn a nemzet reményekre volt buzdulva, dicsőségre, függetlenségre látott alkalmat s ábrándokat alkotott magának, de egy válság után a reménynek ismét csüggedésre kellett fordulnia. Együtt jár e hajlam a kétségbeesés hangulatával; az érzelgőbb szív panaszokban fejezi ki bánatát, a keserűbb lélek humorra fakad. Az 1790-diki alkotmányos reménykedés, a nemesi fölkelés idején várt dicsőség, az 1848-diki forradalom nagyszerű vágyainak megghiúsulta, az 1859—61-diki ábrándos lelkesedés lelohadása után következő korszakok költészetében egyaránt megjelenik e humoros hajlam, több vagy kevesebb kétségbeeséssel párosulva, a mint később lesz alkalmam néhány példával is megmutatni.

A Rákóczy-kor után e hangulat a labanczok gúnyos és agyarkodó verseiben kezd először nyilatkozni, melyekkel a reménye-fogyott kuruczok ellen mérgöket kiöntik. Csúfolodva kiáltanak a szegény bujdosókra: „Hol vagy te most, nyalka kurucz, a ki voltál mint a szép strucz; hol van pántos kardod, kócsagtollas csákód, párducz-bőröd, czafrangod. Nyelveddel mindent tudtál csinálni; káromoltad az istent, verted a szegényt, nem becsülte a nemest. Most megbüntetett az isten, elvette szabadságodat, idegen földre vetett. Megszalaszt a lompos német is.“

De e kárörvendő hangulat nem tart sokáig. A csúfolódó labanczok magok sem nagyon szeretik a lompos németet; ők sincsenek oly helyzetben, hogy jó kedvök lehessen. S a humor önmaga ellen fordul. Félig elkeseredés, félig bánatos megnyugvás hangzik néhány dalból, melylyel mintegy gúnyolják saját lelkesedéseiket. Nevetnek, hogy sírniok ne kelljen, de nevetésök jobban fáj, mint a könnyek. „Bécsi német így varr himet a magyar nótára“, mondja egy kis dal, melynek eredetét kiadója 1718—20-ra teszi, „járjad te is, kurucz, a lassú minétet, járj fennyen, s tégy lábhegyen lassú tekervényeket“. „Jaj már nekünk, rebeliseknek, nagy pipájú, kevés dohányú magyar nemzetnek“ sohajt föl egy másik. „Nincs becse a hazafinak, csak a hajlongó úrfinak: világ a német gavarnak, jó éjszakát a magyarnak!“ dudolja egy fatalista.

Számos ily példát lehetne idézni a mult század névtelen költészetéből. De az irodalom, mint említém, nem szította a nemzeti keserv tüzét. Okát nem nehéz megtalálnunk, ha végig nézünk mult századi íróink során. Egy-két kivétellel mindnyájan a nemesi és papi osztályhoz tartoznak. Elkezdve Rádai Pálon, a ki, mint a szathmári béke megkötésének egyik előmozdítója, azontúl állandó híve lett az uralkodó háznak, báró Amadé, báró Orczy Lőrincz, a fejedelmi utód Barcsay Ábrahám, gróf Teleky József, Gróf Ráday Gedeon, gróf Gvadányi József, mind az aristokratia s az udvar köréhez tartoznak; oda tartoznak a testőr Bessenyeiek is; Anyós, Faludi, Baróti Szabó, Rajnis, Révay, Dayka, Virág, mind a papi osztály tagjai. Egészen természetesnek kell találnunk, ha ily írók a költészetben is az előkelőbb nemesség elveinek lettek képviselőivé. Ez pedig, ha néha egy kis fájdalommal gondolt is vissza Mátyás korának dicsőségére, meg volt elégedve sorsával, magasztalta a nagy királynőt, igyekezett az udvari s külföldi szokások befolyása alatt némileg művelődni, a politikában épen semmi kockáztató lépésre nem látott alkalmat, nem mutatott kedvet. Íróink is követték ezt az utat, és irodalmunk kiművelésére mintáikat a külföldön keresvén, idylleket, bölcselkedő episztolákat, alkalmi rhetorikákat, aesopi meséket s más ily nyugalmas műformákat művelnek. Ezek mellett csak magyar nemesi büszke érzelmök buzdúl fel olykor egy-egy alkalmi versben, vagy a magyarosság külső jelei: a ruha, szokások, családias erkölcsök körül forognak eszméik (Anyós:

A régi magyar viseletről; Baróti: *Egynémely úrfiról és kisasszonyról, Abaúj megye ünnepére* stb.) A „Vitam et sanguinem“ jelenetnek már élénkebb visszhangja ébred költészetükben s örvendenek, hogy a magyar nemességnek most alkalma nyílt hűségét kimutatni és régi vitézségét újra tündököltetni. E nemesi loyaltitást legtöbb erővel fejezi ki Baróti Szabó:

„ Örvendhetsz Ausztia! Biztos
A koronád fejedén, mikor a magyar örzi. Kimentett
Csaknem egész Európának vesztedre felesküdt
S összezsaratolt pallossi közül. Vért ontani most is
Kész érted. Kedveld hívséges népedet; hozzád
Tett szívességét ne felejtsd. A régi szabadság
E nemes érzésű nemzet fő kincse: ne kívánd
Hogy valamely csorbát szenvedjen benne.“

Ime a múlt századi magyar nemesi hűség poesisé, mely azonban a többi költőknél ritkán emelkedik fölül az alkalmi verselés színvonalán. Irogatnak ódákat Mária Teréziához, a főhercegekhez, a hét éves háború vezéreikhez, de kevés bensőséggel. Barcsay nagyon szárazon buzdítja a *Magyarországi tudományok fő gyűlekezetét*, hogy legyenek hívek a királyhoz, a fő hatalomhoz, a nagy Teréziához. Gróf Teleky egészen prózailag fejt ki a loyaltitás föltételeit (*Az atyafiúi barátság oszlopában*). Péczeli hasztalan biztatja múzsáját II. Leopold koronáztatásakor ennek dicsőítésére, mert röpülése nagyon alatt marad. Szentjóbi Szabó csatadalaiban is inkább a hangzatos verselés s az ügyes rimjáték tűnik ki, mint az érzelem. Faludi se Mária Teréziához, se a *Győzedelmeskedő Nádasdyhoz* zengő ódájába nem bír lelket önteni, de bezzeg megélnékül, mikor eldobván loyaltitását, az *Újdon új policiát* kezdi gúnyolni s a titkos rendőri feladásokat parodiázza.

Élénkebb nyomai maradtak a hét éves háborúnak a fölzaklatott nép költészetében, melyre azonban nem ragadt át a pozsonyi karok és rendek nagy lelkesedése. Épen nem rajong a dynastialis háborúért. Egy 1740-ből maradt ének nagyon leplezetlenül kifejezi érzelmeit: „Megbolondult a világ, fegyverben az ország, összevesztek a királyok, nagy hatalmas országok. Szegény magyar nemzet is bánatát újítja, mert a királyné táborba hivatja; készül minden vármegye, mert kénytelen vele. Búslakodik a gazda magában, kelletlenül nyúl a

ládájába; a gazdasszony is szomorkodik, mert oda a köntöse ára, kell a katonára. Tyúkja, lúdja, kendere, férje paripája, régi fegyverei mind oda vannak.“ Az új módi katonáskodás sem tetszik a besorozattaknak. Verbuválnak kötéllel, elviszik a szegény legényt erővel; a gazdagnak öt-hat fiát nem bántják, a szegénynek, ha egy van is, elfogják. Kedvetlenül indulnak idegen földre; nehezen tűrik az állandó katonáskodás fegyelmét és terheit; gyűlölik a szokatlan egyenruhát, mente helyett a hátul hasított kabátot, csizma helyett az elül hasított cipőt. Még a leányok sem szeretik őket, mert ezek szívét is a régi csinosabb hajdúk emléke foglalja el: „Hajdú volnál, szeretnék, katona vagy, nem szeretlek.“ A szegény jobbágy pedig otthon elkeseredve panasolja sorsát: „Egész nap fáradoz, de másért dolgozik; a sok dézsmát szedik, meg sem is köszönik; alig van szegénynek egy pipa dohánya, czifrasággal teljes rongyos szürdolmánya; száraz gégejét csak a víz öblögeti, éhes gyomrát árpakenyér tölti; zaklatják untalan, mentsége hasztalan, míg lelnék benne vért.“ Olykor vigabb humorral adja elő e bajokat s fél-tréfásan panasolja terheit:

„Vagyon hazánkban két gonosz ember,
A Portio Pál és Forspont Péter,
Ez a Portio mindent földhöz vér
Forspont pediglen ökröt, lovat kér.“

A Forspont nagy úr, lovon jár, házamba beszáll, ágyamban hever, magamat kiver; a Portióért meg eladtam mindeneimet, rongyos bocskorban alig maradtam, öt-hat síró gyermeknek zabkalácsot sem adhatok. Gyere koma — így végzi a dalt — fogjuk meg ezt a Portiót, vessük a sánczra az executiót, ne mondjon hazánkban ezután *berdőt*.“

E jó indítvány fogantatására azonban nem volt alkalmom. Portió Pál állandó vendége maradt a szegény jobbágyoknak. A népi és irodalmi költészet iránya mind inkább eltért egymástól, a mint a vagyoni és műveltségi különbség, a viszonyok, érzelmek, igények, társadalmilag mélyebb szakadékok ástak az alnép és a nemesség között. Emez megelégedve a maga sorsával, alig bírja képzelni, hogy a parasztnak valami fájdalma lehet. Még oly igazán humanus gondolkozású író is, mint Orczy Lőrincz, a kit félig népies költőnek szoktunk tekinteni, a *Szegény paraszt néphez* intézett *beszédjében* egészen boldognak festi a pór sorsát. Azt hiszi, hogy sokkal többet ér ez

a gazdagok czifra nyomorúságánál s igyekezik meggyőzni a jobbágyot, hogy ne vágyják nagyobbra.

„Szurkos fiacskádnak hamis mosolygása,
Szeretett társadnak czuppant csókolása,
Szép idő, frís szellő, madarak szólása
Végzik örömdetet s egy tál zsíros kása.“

Egészen idylli fölfogás a francia forradalom demokráta eszméi erjedésének napjaiban. A kevéssel beérő szegénység magasztalása egy gazdag fő úr ajkairól. Horáczai bölcsészet, Voltaire és Rousseau világrázó bölcsészetének idején.

A francia bölcsészeti eszméknek voltak buzgó olvasói nálunk is, de politikai következményeiknek elfogadói kevesen voltak. A nemesség váltig hangoztatta a szabadság jelszavát, de nem azt értette alatta, a mit a demokraták, hanem a rendi szabadságot. E fölfogás körül vitatkozik az 1790—92-dik alkotmányos mozgalmak korában keletkezett számos röpirat is, melyek közt néhány verses szatira és pasquill elég nagy zajjal, de maradandóbb költői hatás nélkül hangzott el.

A mit akkor a rendek reformnak neveztek, az inkább a régi irott jogok föllevenítésére és conservatióra irányult. Költőink közt pedig a horáczai bölcsészet uralkodott általánosan; ennek elveit hirdették már, mielőtt Horatius költeményeit formában is utánozni kezdték volna. E bölcsészet pedig körülbelül olyan a poesisben, mint a conservatismus a politikában. Legalább elvök egy: megérni azzal, a mi van, nem bolygatni a világ rendjét; megnyugodni a létezőben s nem törekedni újakra.

A francia forradalom borzalmas eseményei ijesztőleg rázták föl e nyugalmat s a visszahatás erős megdöbbenéssel tör ki költőinkből. Virág Benedek harsogó ódát ír „a vad szabadság versenyos angyala“ ellen, mely Páris népét fegyverre és a „bűnös dicsőség helyére“ szólítja; s óvja a magyar hazát e tehetetlen szörnyeteg átkozott örvényétől. Csokonai, általában iszonyodván a háborútól, gyűlölettel fakad ki a királygyilkos francziákra s nem csak maga ír serkentő szöveget ellenök, (*A nemes magyarság felülésére, A becsület és szerelem, Az igazság diadalma* stb.) hanem Weber után is magyarosít egy vitézi játékot, mely telve van francia-gyűlölettel. Berzsenyi nagy híri ódáiban: *A felkelt nemességhez* és *Eszterházy Miklóshoz*

már nem e gyűlölet beszél, hanem a magyar nemesi dicsőség szózata. De Berzsenyi is teljesen meg van győződve, hogy „szabad a magyar és víg“, hogy „Terézia karjain dicső szabadság temploma lett hazánk“ (*Balaton és A tizennyolczadik század* című költeményeiben) s a kor eszméjével, mely e dicső templomba az alsó népet is bebocsátani sürgeti, ő sem foglalkozik.

Költőinket áthatotta a nemesség conservatív lelkesedése, mely kardot ragad, hogy megvédje az országot nem csak a francia fegyverektől, hanem a francia eszméktől is. Eszélyes politika volt ez akkor s talán az egyetlen út, kockára nem dobni a magyar nemzet s a magyar faj fennmaradását a népek azon nagy tusájában, mely már I. Napoleon alatt is hangoztatni kezdte a nemzetiségek később kifejtett jelszavát. Nem csoda, ha a nagy veszélyt, mint vihart a madár, félve érezték költőink is és féltékenyen ragaszkodtak a nemesség jogaihoz. S azon hangulatba, melylyel a magyar költők határozatlan vágyódásai a mult dicsőségén csüngöttek, nagyon bele is illett a nemesi fölkelés. Egy darab a középkorból; végső lobbanása a többé föl nem éleszthető magyar nemesi hadi dicsőségnek. Mátyás fényes seregeit vélték látni a ragyogó dandárokbán. Képzeletök fölelveníté a mult századok egész dicsőségét s a csapatok külső fénye egészen feledtette velök a szervezet hiányait s korszerűtlenségét. Berzsenyi büszkén remélte, hogy ez önkényt sorakozó független harcosok előtt a zsoldosok serege meg nem állhat. Dukai Takács Judit, a római hölgyek önmegtagadó lelkesedésével buzdítja egyik barátját a harczra. Horváth, Endre, Kisfaludy Sándor szózatokat intéznek a fölkelőkhöz.

E buzdításokban mutatkozik Kazinczy korszaka alatt a költészet hazafias iránya. Az emberiség általános nagy eszméi, a demokratia elvei csak egy költőnknel találnak visszhangra: Bacsányi Jánosnál. Költőink közt ő az egyetlen igazi forradalmári szellem nemcsak saját korában, hanem egészen Petőfi idejéig. Bacsányi teljes rokonszenvvel tekintett a francia eseményekre s nem a királygyilkoló francziák, hanem a népeket elnyomó fejedelmek ellen emeli szavát. Az *Európai hadakozásokra* (1792) irt verséből egészen a francia forradalmár hangja rivall:

„Ébred-e a világ halálos álmából,
S kifejti-e magát szolgálai jármából,

A vagy századunknak örökös csúfjára
 Ledől a szabadság most emelt oltára?
 Csalatkozott népek fellázadt vezéri,
 Ti miattatok foly annyi ember véri,
 De oh! lesz oly idő, mely azt visszakéri
 Tekintetek körül, vakok, s reszkesetek.
 Nem állhat már soká megrendült széketek!

Rokonszenve kiterjed minden nép sorsára. Mennykőcsapásként veszi Lengyelország felosztásának híré, „mely két erőszakosnak leve áldozatja“ s riadva kiált a népekre: „Óh népek, mi lesz belőletek, hát így játszhatnak-e veletek és legfőbb kincsetekkel? S ti egek, ezt tűrve nézitek-e?“ Meg volt győződve, hogy a forradalom nálunk is elkerülhetetlen. Forradalmi verseit nem nyomathatván ki, írásban küldte meg barátainak, s kísérő levelében, melylyel 1793. februárban Aranka Györgyhöz elküldte, így ír: „Én mindazokból a miket látok, nem hozhatok ki egyebet, mint hogy elmúlhatlan a mi hazánkban is a revolutio, még pedig mivel az észnek józan világossága előre nem ment, *revolutio à la Hora et Kloska* fog lenni.“ De úgy látszik, hogy a korszellem érdekében ő erre is kész volt. A nemességért épen nem lelkesült. József császár önkényes rendeletei ellen ő is hangoztatta ugyan a nemesek jelszavát: „Inkább koporsóba szállunk dicsőséggel, mintsem *adózó pórság* módjára, éltünkért fizessünk világ csudájára.“ (*Abauj vármegye örömnépén, 1790*) De ez csak addig tart nála, míg szükséges a dacz. Mihelyt II. József germanizáló önkényének veszélye elmúlik, azontúl mindig és mindenütt dorgálja az „elfajúlt, gyáva, büszke, rest, más érdemével kérkedő, dözsölő, barom gyanánt henyélő sok nemtelen nemest“; szégyennek tartja, hogy hiú panaszokra fakadunk, a vak sorsot átkozzuk, kárunkon epedünk, míg majd az isten sem tud rajtunk segíteni többé. Sőt oda mutatja nekik a Bastille téri nyaktilókat is (*A franciaországi változásokra 1789*):

„Ti is, kiknek vérét a természet kéri,
 Hív jobbágyitoknak felszentelt hóhéri,
 Jertek, hogy sorsotok előre nézzétek,
 Vigyázó szemetek Párisra vessétek.“

Ily fenyegető hangot nem hallott költészetünk többet, míg Petőfi a posonyi rendekre még véresebb szavakkal nem riadt:

„Dicsőséges nagy urak, hát hogy vagytok?
Nem viszket-e egy kicsit a nyakatok?”

Bacsányi volt az egyetlen igazi forradalmár azon költők közt, a kik a Martinovits-összeesküvés miatt börtönbe jutottak. A többieket: Szentjóbít, Kazinczyt, Versegnyt, mint lobbanékony 20—22 éves fiatal társaikat is többnyire, nagyon ártatlan részvét: merő költői felbuzdulás vagy bölcselmi rajongás sodorta bajba s ábrándos vágyaik politikai megvalósulásától talán ők rémültek volna meg legjobban. Szív és képzelem, nem a politikai elvek kritikai vizsgálata vitte őket a nem ismert útra.

Maga Kazinczy épen nem volt forradalmár s még kevésbé hivatva arra, hogy bármely körülmények közt, mint forradalmi költő a népek nyugvó tengerét fölzaklassa. Forradalmi költőben erős subjectivitás, érzelmekre fogékony kedély és szenvedélyes lélek szükséges, melyekkel egész korának érzelmeit átérezze, saját lelkébe olvaszsza s kifejezze úgy, a mint saját szenvedélye sugallja és a nép szenvedélye megérti, keresetlenül, válogatás nélkül. Kazinczy költészetében kevés a subjectivitás, költeményét inkább tanulmányai, mint a természet sugallják; az érzelmekből a gyöngédekert és szelideket szereti; még szerelmes verseiben is, melyeket eszményített alakokhoz ír, inkább a művelt képzelem, mint a természetes érzés szól; a szenvedélyeket lágyan, finoman ecseteli s ez által olykor teljesen el is halaványítja; kidolgozása gondos, tartalmas, kifejezései válogatottak, de épen ezért csak sokszoros átdolgozás után képes gondolatának a megfelelő alakot meglelni. Nem ily lélek teremti a forradalmi dalokat.

De Kazinczy került is, óvatosan és elvből került költészetében nem csak a politikát, de a nemzetiesség emlegetését is. Lelkesült a nemzet haladásáért s a magyar nyelvért mint senki más; kitartóan dolgozott értök s azoknak áldozta egész életét. De lelkesülése tettekben nyilvánult s nem költészetében. Láttá, hogy nemzete a művelt Európától el van maradva; anyagi jóléte daczára sem képes finomodni, mert szellemi szükségét nem érez; a művészeteket nem ismeri, a finomodást csaknem daczosan visszalöki magától; tudomány és költészet, ész és ízlés, nyelv és művészet, mind legfeljebb tengődik. Ezért egész erejével törekedett a nyelvet művelni, az ízlést nemesíteni, a finomodást terjesztetni, de példa által,

nem harsogó s ismét elhangzó szózatokkal. Nem egy nagy kiáltással akarja fölrázni szunnyadó nemzetét, hanem fölkel ő maga, munkához lát s munkára szólítja a serényebbeket. Érezte, hogy e munkát a nyelvnél kell kezdeni, mert, mint Kölcsény mondja, szó által nyer a nemzet eszmét, eszme által tettet, tett által jóltevő egyetemi változásokat. Költészete távol marad minden nemzeti tárgytól s eszményi messzeségben keres anyagot és alakot. Ir ódákat mint Horatius, szonetteket mint Petrarca, idyllt mint Gessner, epigrammokat mint Lessing; fordít Homérből, Virgilből, Shakspeareből, Rochefoucauldból, Götheből s mindezt a nyelv és a nemzeti ízlés finomításáért. De nemzeties érzelme, egypár alkalmi merengést (*Vajda Hunyad, Branyicskán*) kivéve, csak egyszer tör ki: *A szabad Erdély* című ódájában, s itt is a multakról beszél.

Nem törekedett a nemzet tömegére hatni, sőt kerülte a népszerűséget. Fölülről lefelé kívánta terjeszteni a finomodást. Ő csak az írókat buzdította s ezek által, közvetve, hitte elérni célját. A mi népszerű volt, gyanússá lett előtte, hogy nem lehet finom. Egyik levelében (1802) így ír akkori műveiről: „E munkáim mindenike úgy készült, hogy a nagy seregnek ne tessen. Eddig elértem célomat: nekik nem tetszik; az van hátra, hogy Kissnek és Virágnak tessen.” Jelígenek vette Göthe e mondatát: *Werke des Geists und der Kunst sind für den Pöbel nicht da*. A classicismus tiszta eszményiségére törekedett, mely megkívánja, hogy a költő mindig a magasban maradjon, ne szóljon úgy, mint a közember, s melynek feszességével se a népies ízlést, se századunk társadalmi eszméit nem lehetne összeegyeztetni. A *tiszta szép* fogalmát kereste bölcselmi és aesthetikai meghatározásokban s gyakorlatilag is a költészetben. Gyermek-sége óta szerette a latin és görög remekírókat, híve lett az új német classicismusnak s ízlését nemcsak ezek finomították ki, hanem a képző művészetek is, melyekben több ismeretet szerzett, mint egykorú író társai. Kora ifjúságában áttanulmányozta a bécsi Belvedere képtárát; később is minden alkalmat buzgón felhasznált, hogy művészeti ismereteit gyarapítsa. Ízlésében egészen megszilárdult az elv, hogy politikai dolgoknak a művészetben semmi helyök, hogy a művészetnek önmagán kívül célja nincs, a művészet célja maga a művészet. Ez abstract fölfogásra a művészetek egyik ága sem vezeti a buvárlót oly gyorsan, mint az antik szobrok s a XV-ik századi olasz festmények vizsgálata. A tiszta ideált, a művészet abszolút szépségét

sehol sem fogjuk föl oly hamar, mint ezekben. Mind az, a mi alkalmi, a mi esetleges, a mi a technika mesterkedése, sehol sem ismerhető föl oly könnyen és sehol sem hat reánk oly zavarólag, mint ezeknél. Az abszolút művészet felsőbbbsége szemmel láthatólag áll előttünk s a szemnek némi gyakorlása, az ízlésnek némi művelése után itt jutunk leghamarább azon fel-fogásig, hogy a művészet célja maga a művészet.

A classicismus ez elvet kitűzi a költészetben is. Nem akarom tagadni, hogy általános elvnek megállhat, de sokkal szűkebb korlátok közzé szorúl, mint a képző művészeteknél. A költő szorosabban van korához és nemzetéhez kötve, mint a művész. Ez főleg ízlésben követi vagy vezeti új irányba s erkölceiben tükrözi vissza korát, a költő eszmékben és érzelmekben is. Elválhatatlanul népéhez csatolják őt nemcsak a nyelv, de az uralkodó eszmék is. Még oly fenn szárnyaló szellemek sem válhatnak el hazájoktól, mint Dante és Milton; onnan merítik az inspirációt, fölötte lengenek a szülőföldnek s tekintetük gyakran visszafordúl reá. A hazafias költészet annyi nép-nél oly kitűnő helyet foglal el, hogy jogosultságáról vitatkozni sem lehet s tagadhatatlan, hogy a költőnek joga van a hazáról zengeni, sőt ez a költészetnek egyik legnemesebb tárgya. De viszont az is bizonyos, hogy nem barangolhat szabadon a politika terén s egy versbe szedett vezérczikknek nem volna helye a Parnassuson.

Meddig mehet tehát? Talán nem lesz érdektelen, ha megkísértem kijelölni határvonalait.

Az kétségtelen, hogy tények vizsgálata, okok mérlegelése, rendfentartás, törvényhozatal nem a költészet dolga. A régi germánok versbe szedett törvénykönyvei épen úgy nem nevezhetők költeményeknek, mint akár a Code Napoleon. A törvény parancsol; a politika okokkal igyekezik győzni; a költészet érzelemből jön és érzelemhez szól. Az érzelmek körén tehát akkor sem hághat túl, mikor a politika földjére lép. Lehet ez az érzelem magáé a költőé, lehet egy párté, lehet az egész nemzeté, vagy lehet valamely egyetemes társadalmi irányé is, de mindenkor subjectív érzelem, akár önkényt szólal meg a költő szívében, akár a nemzeti érzelmeket hangoztatja vissza. Ezért a politikai költészetnek főleg a lyrában van helye s leggyakrabbi és legtisztább formája a dal, az óda és a himnusz. Ezekben tiszta költészetbe olvad a politikai érzelem.

De vannak elegyesebb műfajok is. Elbeszélő és drámai költemények is gyakran átvágnak a politikába, még pedig többféle úton. Vagy lyrai kitérések által nyithat a költő útát saját hazafias érzelmeinek, mint Vörösmarty az époszokban; vagy politikai kitérő czélzásokat szőhet mellékesen művébe valamely alkalomszerű *à-proposra*, mint szini költészetünk szokta Csató korában és 1861 körül; vagy lehet az egész mű tendenciája is politikai. A hol subjectiv kitérésekről van szó, ott ezeket egyszerűen lyrai költészetnek kell tekintenünk, melyre ugyanazon megjegyzés illik, mint az önálló lyrára. A hol mellékes politikai czélzások fordulnak elő, ott tulajdonképen nem politikai költészettel, hanem csak egymás mellé dobott költői és politikai elemekkel van dolgunk, mert a politikai czélzások nem tartoznak a költői mű lényegére, hanem csak bele vannak szórva és elvegyületlenül úszkálnak a fölszínen, mint vízben az olajcsepp. S a hol az egész műnek politikai tendenciája van, véleményem szerint, ott is szintén oly heterogen vegyülék ered, melyben költői és nem költői alkatrészek vannak összeöntve, a miket el is lehetne választani egymástól. Nem akarok e kérdésre nézve beleereszkedni azon vitába, mely évtizedek óta folyt, kivált a német aesthetikusok közt, a fölött: jogosult műfaj-e vagy nem az ú. n. irányregény és iránydráma. Tény az, hogy ezeket az elméleti elítéltetés nem írhatta ki, sőt napról napra jobban divatba jönnek. Nemcsak a politikai tendentia, hanem tudományos irányú művek is felöltik a költői palástot s a földrajz, csillagtan, természetrajz, bölcsészet, paedagogia és a tudománynak sok más ága regényes kalandokba fonva közkézen forog és kedvelt olvasmányúl szolgál. Az elbeszélő forma mint tanítási módszer igen jó szolgálatot tesz, érdeket adhat a nehéz tárgyaknak. De az elbeszélő forma még magában nem költészet. Az ily vegyes tartalmú művekben ama tendentia mindig a költészettől *idegen* elem marad, mely annál többet levon a mű aesthetikai becséből, minél kevésbbé olvad bele és enyészik el annak költői egészében. Ha a politikai tendentia a cselekvénybe, a szereplők jellemrajzába, szenvedélyeibe s érzelmeibe úgy bele van rejtve, mint például az aesopi mesébe (magát a mesei részt értve) az erkölcsi tanulság, akkor e tendentia épen oly kevésé teszi az elbeszélő költeményt politikai művé, mint nem teszi erkölcstanná az a morális cél, a mi a költői igazságszolgáltatásban rejlik. A dráma- vagy regényíró szerepeltethet művében politikai martyrokat, pártembereket, forradalmárokat; szá-

jokba adhatja saját nézeteit komolyan, vagy az ellenpártét paródiszálva; művének bece nem ezektől, hanem mindig attól fog függeni, mennyire tudja e politikai szereplőkben az emberi jellemet érdekesen festeni s valamennyi szereplőjének érzelmeit, tetteit, szavait, szenvedélyét a mű költői szervezetében összeolvasztani. A hol hősei politikai fejtegetésekbe s egyes kérdések taglalásába bocsátkoznak vagy épen *kifelé* beszélnek a műből: ott kaphat ugyan vulgaris tapsokat, de vége a költői compositionnak s a művészi érdeknek. Az elbeszélő és színi költészet tehát még kevésbbé szólhat egyenesen és objective a politikába, mint a lyra. Tulajdonképen csak elrejtett tendenciákban nyilatkozhatnak s a tendentia is csak annyira terjedhet, hogy az olvasó politikai felfogására bizonyos emótiók által befolyást gyakoroljon, oly formán, a mint erkölcsi érzelmeiben emótiót kelt a költői igazságtétel.

S ezt a határt a politikai szatira sem lépheti át. Akár lyrai alakot, akár elbeszélő vagy drámai mű alakját öltse föl, a szatira költői bece ugyanazon föltételektől függ, a melyeket a lyrai és elbeszélő művekre nézve imént említettem. A verses pasquilltól és párbeszédbbe szedett politikai parodiáktól kezdve föl Juvenalis és Aristophanes magasságáig számos műfaja lehet; a szelid ironiától a maró sarcasmusig sokféle hangon szólhat; de költői hatást csak az által szerez, ha emótiókat ébreszt olvasóiban. Nem rábeszél, hanem meghat; nem okokkal győz, hanem az érzelmeket illeti meg.

Általában azt hiszem tehát, hogy az érzelmek szabják meg a költészet határát, melyen túl a politikába nem mehet. Csakhogy e határon belül nem egyedül áll. A szónoklat szintén jogosítva van az érzelmekre hatni s valóban a szónoklat a politikai költészettel oly közeli rokon, hogy elméletileg tisztán és szabatosan alig választhatók el. Ez is érzelmeket fejezhet ki s érzelmekhez szólhat. Ennek is, mint a költészetnek, alapja az igazság. De mégis vannak megkülönböztető jellemvonásaik. Az érzelmekre másképen hat az, mint emez. A költő, önlelkébe mélyedve, csak saját érzelmét igyekezik kifejezni, úgy a mint érzi; a szónoknak számolnia kell hallgatói érzelmeivel is, kikhez közvetlenül szól. A költő ha gondol is arra, minő hatásúak lesznek szavai, lelkét inkább saját érzelmei foglalják el, mint azon szándék, hogy valamely előre kijelölt czélt elérjen. A szónoknak egész művét ily szándék sugallja, mert közvetlen föladata az, hogy hallgatóit valamely eszmének megnyerje. A köl-

tónél maga az érzés, a szónoknál az ítélet a fő alap, melyre művét építi. A költemény érzelemben gyökerezik, s e törzsből fakadnak benne az ész és képzelet teremtményei: az eszmék, képek, reflexiók. A szónoklatnak fő alapja a gondolat s benne az érzelmeink inkább csak segédeszközei az észnek és ítéletnek.

Mind a költészet, mind a szónoklat, kell, hogy igazság legyen. De más a szónoki s más a költői igazság; amaz tárgyi, ez alanyi. A szónoktól magából a tárgyból kifejtett igazságot várunk; a költőtől csak saját érzelme igaz képét. A szónoknak azt kell velünk éreztetnie, hogy teljesen igaz, a mit mond; a költőtől csak annyit kívánunk, hogy igaz legyen az érzem, a mit mutat. Ezért a költőnek több túlzást is megbocsátunk s például mikor Petőfi azt mondja: „Tiszteljétek a közkatonákat, nagyobbak ők mint a hadvezérek“, nála azt még a pedánság is alig merné gáncsolni, holott ily állítás egy szónok ajkán legtöbbször már közel járna a képtelenséghez.

Különben meglehet, kivált a szónoklatnál, hogy színlelt érzem és látszólagos igazság is hatást nyer; de ez nem változtat a dolgon, mert csalódásunk szemüvegén át igazságot velünk látni a színlelésben is. Ily csalódásba a szónok sokkal könnyebben ragadhatja közönségét, mint a költő, mert a közvetlenebb érintkezés által hatása gyorsabb és a csalódásból kibontakozni kevesebb időt enged. Költészetben a színlelés ritkán éri célját.

Egy jellemző példát látok erre nézve az utolsó német-francia háború hadi költészetében. Elismert dolog, hogy e küzdelemben mind a két nemzetnél a kölcsönös régi gyűlölet volt azon érzés, mely egymás ellen őket legjobban lelkesíté. Ma már ezt nem tagadja senki. De a háború kezdetén a német irodalom egy nagy része nem akarta elismerni s költészetük is másféle ürügyeket keresett a lelkesítésre. Beszélt a jámbor megtámadottak önvédelmi jogáról, a honi tűzhelyek oltalmazásáról; szólt az isteni félelem, jó erkölcsök, szűzies szemerém nevében, melyek őket az „új Babilon“ ellen indítják; sajnálták, hogy ily galádül támadja meg most őket az a Franciaország, melyet ők szeretnek és tisztelnek, mert máskor az örök igazságért harczolt s az emberiség prófétája volt. „Oh — kiált Ritterhaus — a mi boszúnk és gyűlöletünk nem azon Franciaország ellen kel harczra, mely velünk hordá a szabadság lobogóját s melynek vére a deczemberi éjszakán ömlött.“ A fajgyűlöletről nem akartak beszélni. Talán restelték, hogy a művelt culturnemze-

tet ily nem bölcsészti indulatok vezessék. De nemes érzelmeket negélyező verseikre nem is hallgatott senki. Egyszerre azonban, nem tudni honnan, nem tudni hogyan, kipattan a Kutschke verse, mely nem válogatva a szavakban, legyalázza a francziát és nyíltan kimondja szíve gyűlöletét. E jelentéktelen vers csakhamar hadi indulóvá lesz, dicsőségesen végig járja az irodalmat, végig hangzik az ötven millió ajkon s a nagy tudósok is, mint kedvencz gyermekekkel, tréfálkoznak vele, lefordítván a világ minden élő és kihalt nyelvére.

A valódi érzelem őszinte kifejezése által lett ily hatalommá. Ebben volt ereje. És e szavakkal egyszersmind a politikai költészet hivatását is legjobban megközelíthetjük. A hazaszeretet, az ellenség gyűlölése, a közdolgok miatti öröm vagy bánat, a harczy lelkesedés, a vezérek iránti tisztelet, mind oly érzelem, melynek a költő szívében nem kevésbbé jogos helye lehet, mint a szerelemnek, családi és egyéb ily érzéseknek. A költőnek azokat lehet is, szabad is művelnie, mert míg érzelmeket fejez ki, addig nem lépett túl saját korlátain, addig költészetének célja nem más, mint maga a költészet, bár műve ezenkívül talán más célokat érjen is el, például a nép lelkesítését, harcra buzdítást stb. Ily magyarázattal gondolom alkalmazhatni a költészetre az imént említett elvet: hogy a művészet célja maga a művészet. De a költő érzelmi világa gazdagabb, eszméinek köre nagyobb, eszközei korlátlanabbak, mint a képző művészé. Több módja van a nemzetit általánossá tenni, az alkalmit eszméivé emelni föl.

Kazinczy klaszikai felfogású ízlése is elragadtatva gyönyörködött Berzsenyi alkalmi tárgyú hazafias ódáiban. A római légkör, a mythológiából vett hasonlatok, a kifejezések változatossága, a horáczyi tömörség és eszmebőség teljesen meghódították ízlését. Örömmel látta a nemzeti tárgyat klaszikai alakban. De azonkívül kerülni óhajta költészetünkben a hazafiaszkodást. Unta a szünetlen siralmat és a régi dicsőség folytonos emlegetését, s ezt leveleiben nem is titkolta: „Nem szeretem azt a neki dühödött nemzetiséget; — irta 1825-ben Zádornak — szeretném, ha a *rein menschlich* is szólana e mellett; addig éneklük az Árpádiászokat, míg végre belecsömörlünk.“ Mikor Vörösmarty *Zalán futásának* dicsőítésével visszhangzott az egész ország, ő többre becsülte ennél a *Kis gyermek halálára* irt költeményét. Legközelebbi köre, Dayka, Virág,

Kis János lehetőleg tartózkodtak a politikai témáktól. Alkalmi ódáikban, melyeket az országgyűléshez, megyékhez vagy jeles férfiakhoz intéznek, igyekeznek általános érzelmek és gondolatok körül maradni s kerülnek azt, a mi szorosán kor- és helyszerű. Mikor a hazai dolgokról szólnak is, a római hazafiság eszménye látszik előttük lebegni. Annyira benne élnek a klaszszikai eszmekörben, hogy inkább Catóra, Cincinnatusra és a Gracchusokra, mint a magyar politikára viszik figyelmünket. Berzsenyi az köztük, a ki e római palást alatt is legjobban megtartja nemzeti jellemét. Nemcsak erősebb költői tehetség társainál, de magyarabb is. Valódi múlt századi nemes, a ki büszke arra, hogy a Zrinyi, Nádasdy, Gyulafi vérből vette eredetét, s a ki e nagy ősi vér háborgását és ama hősök lelkek ostromát nemcsak érzi lelkében, hanem költői erővel ki is bírja fejezni.

Azonban a nemesi büszkeség dicsőítésére a század második tizede óta nem volt többé alkalmas az idő. A fölkelő sereg, melyről lelkesült bizalommal remélték, hogy szét fogja szórni a zsoldosok seregeit, laza szerkezetében szétfoszlott az ellenség előtt. Minden józan hazafi belátta, hogy e régi honvédelmi intézmény tovább fenn nem tartható, mert elavult. De a bécsi kormány elavultnak tartá az ország alkotmányát is s könnyű szerével túl akart rajta lépni. Az 1811-diki országgyűlésnek már nem lehetett ez iránt kétsége, de a kormány törvénytelen-sége ellen nem volt egyéb fegyvere a passiv ellenállásnál. Elcsüggesztő korszak következett a nemzetre. A napoleoni háborúk s az országos csőd vagyonilag kimeríté, a szent szövetség által beiktatott új politikai rendszer elvette minden jobb kilátását, a közügyek kezelésében az abszolút kormány mind hátrább kezdte szorítani, a műveltebb osztályokba bekapott a német társalgás s az egész nemzet mintegy elzsibbadni látszott. Vége volt az 1790-diki alkotmányos reményeknek, vége a loyálisban büszkélkedő hadi dicsvágynak. Lejárt az emelkedett hangú hazafias ódák ideje, s helyét a csüggedés hangulata foglalta el és ama gúny, mely saját érzelmét is, a nemzetét is kicsúfolja. Az öreg Horváth Ádám elkeseredett ironiával fakad ki a németes művelődés ellen: „Hát isten neki, kapjunk rá, szokjunk rá a német tánczra; Bécs után úgyis minket ver a német a szolgál-lánczra. Stájer táncz végzi a manifesztummal kezdett minétet. Futva harczolunk egy francz komandó szóra; az orosz-lány is így futa valaha a kakas szóra. Óh gyávaság, be méltó

lett a nemzet ilyen ostorra. — Rabbá lettél szegény magyar — sohajt egy másik versében — négy folyód be van rekesztve, kettős keresztedet békó köríti, a szűz anya nyög és gyászba öltözött, te pedig virtus nélkül várod, hogy az egek segítségére jöjjenek. Csak vezettesd magadat vakon, szembekötvé. Add olyan kézbe a szabadságod fékét, mely egyszer a balsors mértékét úgy betöltse, hogy megérezd, a mit még sokan nem éreznek: a szabadság s a rabság miben különböznek..... Vagy ha megvakultunk, felejtjük el létünket, temessük emlékeztünket a porba, hogy vagy ne is maradjon semmi maradékunk, vagy új nemzetség váljék belőle, mely szabadnak születik..... Elaludtuk az égi remény arany idejét: ha jobb időre várunk, már csak álmodunk, mert arra vagyunk teremtvé, hogy csak raboskodjunk.....“

E szabadszellemű dalok kinyomatására akkor természetesen gondolni sem lehetett, de kéziratban mindenfelé kerengtek s egy adoma szerint eljutottak a császár fülébe is, a ki *ad audiendum verbum* idéztette veszedelmes szellemű szerzőjüket. Az öreg költő megjelent és nyugodtan hallgatta végig a dorgálást. „Óh, felséges uram, — felelt, mikor a császár elvégezte a szót — ártatlan nóták ezek, német tánczhoz valók; méltóztassék megnézni.“ S ezzel dalolni kezdte a *drei-schritt* zenéjű dalt: „Hát isten neki, kapjunk rá, szokjunk rá a német tánczra“ és panyókásan, mentésen, stájer tánczczal körüljárta a termet.

Különben a nemzeti tétlenség ez éveiben hazafias lyrának ritkán szólal meg. Berzsenyi egészen elhallgat, Virág történelmi munkákkal s műfordításokkal foglalkozik, Kisfaludy Sándor saját régi beszélyeinek viszhangját pengeti tovább, Kazinczynál pedig a nemzetieskedés ellen csaknem ellenszenv fejlik ki. Valóban föltűnő az, hogy a kik költészetünkben akkor leginkább a nemzeti tárgyakat hangoztatják, azokra ízlés, nyelv, műformák tekintetében is mily kevés befolyással volt Kazinczy. A tőle távolabb, sőt vele talán épen irodalmi ellenzékben álló írók fejtik ki a nemzeti irányt nemcsak a lyrában, de az époszban és drámában is. Ötven éves írói pályáján végig kíséri őt a magyar nemzeti éposz vajudása, melyet ő mindinkább növekedő ellenszenvvel néz, a mint eszményi classicitása körébe agg kora által is mind jobban beleéli magát.

Még ő gyermek volt s alig próbálgatta írói tollát, midőn Kónyi Jánost „a magyar hadi dicsőség emlékezetének fölélesztése“ az első époszi kísérletre, az új *Zrinyiász* megírására ger-

jesztette (1779). Gyarló kísérlet volt s gyarlók maradtak követői is: Horváth Ádám *Hunniásza* (1787), Kulcsár Nándor-*fehértvári győzelme* (1790), Gáti István *Máramarosi éhsége* (1792), Etédi *Magyar gyásza* (1792), Vályi Nagy Ferencz *Hunyadi Lászlója* (1793), Perecsényi Nagy László *Szakadárja* (1801). Ez utóbbi eltérve a történelmi tárgyaktól, szabad csapongással neki vág a honfoglalás előtti idők monda nélküli korának s megnyitja a honfoglalási époszok sorát. Most lassanként minden figyelem amaz ősi időkre fordul. Itt is, ott is kipattan egy-egy époszi kísérlet. Csokonai *Árpádiást* tervez, de belehal. Horváth Endre époszának híre tizenöt évig kísért az irodalomban. Aranyos-rákosi Székely Sándor (1823) a székelyek ősi mondájával, Czuczor Gergely (1824) az *Augsburgi ütközettel* lépnek elő ismeretlenségökből. Debreczeni Márton Erdély egyik félreeső zúgában titkon a *Kiővi csatát* irogatja. Irók és közönség folyvást buzdítyják egymást a honfoglalási époszra, mely fülébe dörögje a nemzetnek, hogy a dicsőséggel szerzett hazát most is dicsőséggel kell megvédenie.

Nem csuda, hogy Kazinczy e nagy várakozásba fél századon át beleunt. Annyi gyöngye kísérletet látott már, hogy bizalmatlanul nézett minden újabbra. Örült, hogy Csokonai, a kinek különben bár ízlését nem, de költői tehetségét nagyra becsülte, el nem készült *Árpádiászával*, mely szerint csak szégyent hozhatott volna rá; „szerencséjére — úgy mond — egy neki magánál inkább kedvező halál kikapá gyalázatja elől“. Nem csuda, ha az egész irodalom és az egész ország lelkesedése közt ő hidegen fogadta *Zalán futását* is, mely a nyelv művészetére, zengzetességére, magyarosságára túlszárnyalta őt, de époszi szerkezetével ki nem elégíthette se műízlését, mely nem találta föl benne a szép arányosságot, se félszázados várakozását. Hiszen azóta újabb félszázad telt el s a hun-magyar éposz megszületése máig is a remények ködében lebeg. *Zalán futása* a közönségre is inkább a nemzeti érzelmek lyrai kifejezése, a régi dicső alakok emlékezetbe hozása, a nemzeti nagyság dicsőítése, mint époszi tartalma által tette azon rendkívüli hatást. Talán nem is olvasták annyian, a hányan magasztalták. Tény az, hogy az első kiadásból szégyenítőleg kevés példány kelt el. Lehettek sokan, a kik eltévedtek és kifáradtak e gazdag phantasiával szőtt epizodok tömkelegében s a hős Ete és a szép Hajna kalandjairól számot adni aligha tudtak volna, de mély meghatottsággal szavalták a hangzatos feljajdulást ősi homályban késő régi

dicsőségünkről, melyen sűrű fellegek és a bús feledékenységgel koszorútlan alakja lebegnek, s a költővel együtt pirulva érezték, hogy ők is a tehetetlen kornak puhaságra serényebb gyermekei.

Ez éposz után a klaszikai ízlés eszményi világából egész költészetünk közelebb tér a nemzeti élethez. Olymp istenei, a nymphák és charisok szétrebbennek s helyöket Hadúr és a képzelet szabad tünderei foglalják el. Ligeteinkből Daphne és Cloe visszavonul, a mezőkről eltűnik Pan és Tityrus, a füves legelő szelid lankáin egyszerre a mult csaták vérét látják pirosítani költőink, a kecskék és bárányok csengői helyett tárogatók és kürtök szólalnak meg s a párduczos hősök kikelnek sírjaikból, hogy tette riaszszák a késő unokákat.

Az ifjú irodalom minden ága a honi történelemben keresi tárgyát. A nemzeti politika teljes erővel megkezdí Ferencz önkényes rendeletei ellen az önállóság iránti küzdelmet. Irónak és olvasónak legfőbb gondolata lesz a haza és a régi dicsőség. „Keressetek alkalmat a multa visszanézhetni és érte melegülni“ mondja Külcsey írói-társainak és szavát követik lyrikusok, drámaírók, elbeszélők egyaránt.

A dráma terén egy hatalmas szellem már néhány évvel megelőzte e szózatot, de észrevétlenül maradt. Katona már 1814-ben megírta Bánk-bánt. Senki költőink közül saját korának eszméit és viszonyát nem tudta úgy beleönteni a mult keretébe, mint e mű. Oly korszakot ragad ki a nemzet történetéből, melynek küzdelmei a jelent tükrözték. Művében is, mint saját korszakában, az uralkodó körül idegen befolyások jutnak súlyra, s a nemzet a hűség és a hazafi kötelesség közt ingadozik. Hőseben oly hazafit rajzol, minőt saját korának óhajthatott lelke. Tiborecz panaszaiban a napoleoni háborúk s az országos csőd által kimerített nép saját bajaira ismerhetett. De mindez teljesen beleolvad és beleillik a multba s tisztán tárgyi jellemű marad, épen úgy, mint később Eötvös, midőn a népszabadság korszerű eszméi Dózsa Györgyre irányozzák figyelmét s az 1514-diki Magyarországot regényében lefesti. Az író és korának eszméit nem látjuk Bánkban soha; nem hagyja ott tárgyát, hogy közvetlenül hozzánk intézze hazafias célzásait; az alkalmiság nem búvik ki a történelmi burok alól. De e művet nem értették, mert megelőzte korát. Irodalomban akkor még a kimért klaszikai ízlés uralkodott; politikában a zsibbadt nemzet még nem jutott helyzete öntudatára.

De mihelyt amabban a romántikai korlátlanabb szabadság elve elterjedt semitt a nemzetet az ellenzék szelleme áthatotta, Bánk-bán is kivívta méltó helyét irodalomban, színpadon és a nemzet előtt.

Hazai tárgy és nemzeti cél által tette népszerűvé a drámai költészetet Kisfaludy Károly. Művei többnyire a magyar történelemben játszanak. Hazafiság által lelkesült a költő, hazafiság ragadta közönségét is. Ő maga 1820-ban így emlékezik meg addigi pályájáról: „Csak a magyaroknak irtam, nem a világnak. Nem poétai dicsőségre törekedtem, hanem a hazának erővel teljes előidejét kívántam felmutatni s így a hazafiság tett költővé. Darabjaim tetszettek, nem mintha nagy lélek szólana belőlök, csak mert oly karakterek vannak bennök, melyeket a magyar szeret, melyek a nemzetiség bélyegét viselik magukon *Stibor Vajdát* két év előtt irtam; kissé erős, de *tendentiája* hadd pótolja a mi nem jó benne.“ Hasonló lelkesedéssel teremté meg később első magyar történeti regényeit Jósika, hogy a haza multját rajzolja olvasói előtt.

Azonban ez a hazafias elv veszedelmes volt s meg is boszulta magát költészetünkön. Hazai tárgygyal áradoztak a dráma, az éposz, a balladák, a beszélyek versben és prózában, s a hívatottak után Árpádról, Hunyadról, Mátyás kalandjairól zengedezett minden kontár, a ki szívesen elhitte Kisfaludynak, hogy a hazafias tendentia pótolhatja a mű hiányait s magában is elég a dicsőségre. Nem sokára maga Kisfaludy volt kénytelen a sok haza-puffogatás ellen kikelni. Unalomig emlegették úton-útfélen *a hadi robajt, csótáros mént, kaczagányt, kelevézt, följajzott nyilat* épen úgy, mint az előtt *Tempe ligeteit, Aon szüzeit, a zephyrt, nektárt, myrthus lombokat*, vagy később, a népies iskola diadalra jutása után, *a délibábot, kútágast, kulacsot és leterített subát*.

De e nagy hazafiaskodás daczára költőinknek nem volt igazi hitök a nemzet jövőjében. Erős kétségbeesés és gyöngye remény között ingadozik az egész kor költészete még akkor is, midőn egy politikai mű, Széchenyi *Hitele* (1830) oly bizonyossággal meg meri jósolni a nemzet nagyságát, a mily természetes az, hogy az élet-teljes vékony sudár hatalmas tölgygyé fog növekedni. Költőink legelsők ugyan az egész nemzetből, kik Széchenyi oldalához sorakoznak; Kisfaludy Károly mintegy végrendeletként hagyja meg halálos ágyán (1830. november)

az ifjú íróknak, hogy a reform és oppositio zászlaját tűzzék ki. De lelkökben nem bír mély gyökeret verni Széchenyi erős meggyőződése. Minden szellőben a vihar előjelét látják, mely ki fogja törni a vékony sudárt, mielőtt megerősödött volna. Olykor megpillantják a remény egy-egy sugarát, de egők ismét elborúl. A kételkedő bizonytalanságtól nem bírnak menekülni.

Kölcsey teljesen elmerül a kétségbeesésben. *Hymnusa* (1823) még meri kérni az istent, hogy szánja és áldja meg a magyart, ki már megbűnhötte a multat s jövődöt. *Zrínyi dalában* (1830) már imádkozni sem mer a romlott, szívtelen, korcsfajért, melynek elhamvadt honszerelme, s jégkeblében elfásult a szív. *Zrínyi második énekében*, melyet halála évében (1838) írt, még egyszer könyörögni akar nemzetéért a sors istenéhez, de ez szigorúan és kérlelhetetlenül visszautasítja. Ha e költeményből következtetnünk lehet, Kölcsey teljesen kétségbeesve s a mi még megrendítőbb, a kétségbeesésben és elpusztulásunk végzetességében már még is nyugodva szállt sírjába. Kisfaludy *Mohácsban* elüzi lelkétől a komor képeket s bizalommal kiált: Él magyar, áll Buda még, új nap fényle reánk, bizton nézzen előre szemünk. De a *Rákosi szántóban* elmereng a hagyományos kétségbeesés fájdalmán. Bajza egyik órában alig mer a népek istenéhez egy reménysugárért fohászzkodni, mert a haza múltjában nincs öröm, jövőjében nincs remény, (*Sohajtás*, 1834); a másik pillanatban mégis földerül, mert „van bíró a felhők felett, a porba omlott szép haza fel fog születni, a zsoldos szabályakon győz a kor szelleme s hol legtöbb honfivér lépé a harci síkokat, a népszabadság ott tenyészt legszebb virágokat“ (*Apotheosis*, 1834).

E kételkedő lelkesedésnek lőn nemzeti himnuszává Vörösmarty *Szózata*. Rendületlen hűségre buzdítja a nemzetet, de magának nincs rendületlen hite a jövőhöz; óhajtana meggyőzni arról a magyart, hogy még jönni fog egy szebb kor, de maga sem bír szabadulni elpusztulásunk gondolatától, sőt el van készülve a nemzet halálára, csak azt óhajtja, hogy ne vesszünk gyáván, hanem legalább a halál legyen nagyszerű s a temetkezés méltó a nemzet múltjához. Buzdulás és aggodalom, önérzet és csüggedés, bánat és remény olvad össze Vörösmarty többi hazafias költeményeiben is.

A politikai élet már nagyobb léptekkel haladt a reform útján, a rendi alkotmány megújítása már nem volt csupa já-

bor óhajtas, az elavult intézmények düledezni kezdtek, a szabadelvű párt országsszerte növekedett, a parlamenti központosítás és felelős kormány elve határozottabb irányt adott az önmagában is habozó ellenzéki törekvéseknek, a regényirodalom terén Eötvös *Falusi jegyzőjében* határozott képviselője támad a reform-elveknek — de a lyra még mindig ama kevés hitű lelkesítéssel szól a nemzethez. Garay hazafias költeményein is az elpusztulás alternatívája borong. „Föl tette” kiált *Kelet népéhez* „vagy áradjon dics Árpád népére, vagy legyen hosszú bűnének bére halál, és teljék be ezred évi átkunk, hogy magunktól jöjjön pusztulásunk Óh hazám — sohajt egy másik ódájában — újra veszni indulsz-e? Ingóbb alattad a föld, mint volt valaha (*Hazámhoz*).“

Nem a költészet buzdítja a politikát, sőt ennek reményeit is kételkedve veszi át. Inkább utána megy, mint előtte halad. Erdélyinek, Krizának egy-két demokrát elvű verse nyomtalanul elhangzik; Vajda Péternek az indiai páriákról szóló czélzásait kevesen veszik észre. Ha a költészet a jobbágyok felszabadításáért olykor fölszólal, inkább kérő, mint követelő hangon beszél; az emberszerető szív sohajt, nem a forradalmi szellem riad ódáiban. Szívesen követi újításokban a politikát, szívesen elhiszi, hogy társadalmunkba új rendnek kell jönnie, de nem tudja, miként, mikor és minő lesz e rend s a mennyire óhajlja, annyira aggódik is.

Legkevésbbé sem vádként hozom föl e bizonytalankodást. Nem tartom azt, hogy nagy átalakulások idejében minden igazi költőnek a radicalis párthoz s forradalmi napokban a legvörösebb zászló mellé kellene csatlakoznia. Sőt azt hiszem, hogy a költői fogékonyság inkább némi conservativismussal jár együtt s oly tulajdona a léleknek, melylyel a politikai vakmerő radicalismus ritkábban egyesül. A költők nagyobb része merengő, contemplatív természet, mely a körülötte létező világban, társadalomban, emberekben vagy az elmúlt időkben keresi rokonszenve tárgyait; szereti a megállapodott viszonyokat, a családi életet, csendes gyönyörűségeket; ha baja van, dala által enyhül s kicsiny fészket féltékenyen őriz minden vihartól. Az ily kedély a politikában sem lehet a felforgatás zászló-vívója s forradalmi időkben nem tartozik azok közé, a kik szívesen földülják a létező rendet, mert nincs merész hite, hogy jobbat, szebbet, dicsőbbet nyerjen az elpusztítottért. A huszonöt éves magyar ellenzéki korszak költőinél ilyféle

egyéni hajlam tusakodik a nemzeti érzelmekkel. A viszonyok nem engedik, hogy egy conservatív szellemű költői iskola fejlődhessek ki, mint például Franciaországban a restauratio után, midőn De Vigny és a többi royalis költők nagyobb szeretettel mint valaha, kezdtek visszatekinteni a régi rendszer dicső emlékeire és boldog korszakára. Nálunk a régi rendszer annyira fenyegeté a nemzetiséget, hogy ennek legbuzgóbb apostolai, a költők, csak az újítástól, a szabadelvű párt győzelme által remélhettek üdvöt a hazának. Csatlakoznak tehát ehez, de nem bírnak törekvései sikerében rendületlenül bízni. Óriási kockáztatásnak tűnik föl lelkök előtt az újítás, mely a nemzetet talán halálba is döntheti. Hajlamaik nem egyeznek meg Voltaire elvével: „építeni szép, de rombolni dicső“ s ha segítenek is ledönteni a multnak roskadt intézményeit, szomorúan merengnek el a romokon. Még foszlányaiban is szép nekik az elrongyolt régi nemesi dicsőség, s megsiratják, midőn összetépik.

Azt a bátor hitet a jövőben, melyet Széchenyi *Hitele* hirdet, csak akkor ragadja meg a költészetben is egy merész szellem, midőn Széchenyi már elrémülve a nemzet elbizakodásától, kétségbeesve inti (Programmtüredék, 1847.) hogy ne higgyen az ábrándos reményeknek s ne rohanjon örvénybe. A politikai reformator buzdítása, midőn a költőnek végre igazán szíve mélyére jut, mint forradalmi szózat hangzik onnan vissza. Az államférfi biztató számítását sokáig kétkedve hallgatja a költészet, de mikor e remény hitévé válik, többé nem hallgat semmi mérsékletre. A borongó Parnassuson egyszerre megdörögnek Petőfi villámai. Hite a jövő iránt vakmerőbb, szabadságvágya idealisabb s ezért féktelenebb mint bármely kombináló politikusé lehet. Elveit az érzelmekből meríti; kétkedést, aggodalmat nem ismer, akadályoktól nem fél, korlátot nem tűr, kegyelet, kímélet, mikor a haza ügyéről van szó, nincs előtte. Forradalmi költő egész lelkében s nem csak a magyar hazafiság, hanem az általános népszabadság eszméi lelkesítik. Elődei ritkán tekintenek túl a haza határain; az emberiség általános nagy küzdelmével nem állnak szövetségbe s legföljebb, mint Vörösmarty a *Szózatban*, bírónak hívják „a népek hazáját a nagy világot“ nemzetünk küzdelméhez, midőn egy ezred évi szenvedés kér éltet vagy halált. De az a vágy, mely Petőfit zaklatta: „ott esni el a harcz mezején, ha majd minden rabszolga nép jármát megúlvá, a világszabad-

ság piros zászlójával sikra lép“ többi költőinket nem lelkesíti. Petőfi köztük az egyetlen forradalmár és egyetlen európai demokrata Bacsányi óta. De sokkal költőibb lélek mint ez. Szerencsésen egyesül benne a forradalmár mozgalmassága, erélye, békétlensége a költői kedély merengő és ön-lelkébe mélyedő hajlamával. Egész élete és egész költészete e két ellentét közt hányódik. Nyugtalansága mindig üzi egy helyről a másikra, de a hol pár órára megpihen, a természet szépsége, a méla csend, a tökéletes lelki nyugalom egész lelkét képes elfoglalni. Minden rendű költeményeiben föltűnő e folytonos váltakozás a pozitív és passzív irány, a szelid érzelmek és szenvedélyesség, a csöndes hangulat és zaklatottság között. Szerelmese keblén a csaták vérrozsáira vágyik, a csaták zaja között egy nyugalmas pillanatot keres, hogy a pacsirtaszót hallhassa.¹⁾ Első föllépése óta végig vonúl költészetén az a sejtelem, hogy forradalomnak, szabadság-harczoknak kell jönniök, s legnyugalmasabb óráiban meg-meglepi e látnoki hevülés. Neki és Széchenyinek tűnik föl legélénkebben, a *clair-voyance* tisztaságában, nemzetünk közelgő jövője; Széchenyi megdöbbenve nézi az elkerülhetetlen örvényt, Petőfi rajongva várja a vihart, hogy megtisztítsa a társadalmat.²⁾ Sohasem fél tőle, nem kétkedik sikerében. Aggodalom, bizonytalanság nem bír erőt venni vágyódó lelkén. Bátran, föltétlenül, egyszerre akar szakítani a múlttal, még a sokat emlegetett régi dicsőséggel is; gúnyolja a rozsdás kardú nemest, szemére hányja a fölkelő sereg győri kudarczát s fenyegetve állítja elébe Dózsa György szellemét. Kíméletlenül rombolja a múltat s törmelékeiből nem emel hatalmasabb új építményt, mint Széchenyi kezdte. De ez nem is volt a költő feladata. A kik Petőfit mint politikai költőt kárhoztatják, elfeledik azt, hogy a politikai költőt más szemmel kell nézni, mint a közügyek valódi intézőit. A számítgatás, tények mérlegelése, érdekek kiegyeztetése, alku, türelem nem kívánható a költő-

¹⁾ L. többek közt *Háborúval álmodám és Ila az isten . . .* című verseit 1845-ből s *Pacsirtaszót hallok megint* című versét 1849-ből.

²⁾ L. *Az ítélet* című versét 1847-ből: Átlátok fátyolodon te sötét, mély titkú jövőd; borzadok, iszonyodom s egyszersmind szilajon örülök. A háború istene eldöntő viadalra hívja ki a népeket. Szemközt állanak a jó és a gonosz. De győzni fog a jó, bár vértengerbe kerül. Ez lesz az ítélet, ezután kezdődik az élet.

től. A költészet nem az exigenciák tudománya. A leghelyesebb politika verses dicsőítése nem tesz valakit költővé, de a legrosszabb politikának is lehet kitűnő politikai költője. Meglehet hogy megróvjuk, kivált mai utólagos bölcsességgel, azt a túlzó politikát, melyhez Petőfi csatlakozott, de nem tagadhatjuk el, hogy azok az érzelmek, a miket ő hangoztat, a nemzetnek egy jelentékeny részét egykor áthatották, hogy ő maga is érezte azokat s őszintén és igazán mondta el saját érzelmeit. Ha ezt elismerjük, csak az lehet a kérdés, hogy megtalálta-e érzelmeihez a költői kifejezést? Igaztalan volna, a ki bár ezt is tagadni akarná. Költeményeiben a műgond csiszolása nem fénylik ugyan, olykor eszméi is csak bölcselkedők vagy politizálók, egy-két versében talán közel jár a vezérczikkező hanghoz is, de vannak és nagy számmal vannak forradalmi dalai, melyeket a legtisztább lyrai érzelem teremtett. Lelkesülése benső, mely saját lelkében foganszik s onnan hévvel tör elő. Subjectivitása erősebb mint valaha magyar költőé volt. Nézeteiben nem függ a politikai vezérektől s nem ir ódákat, mint elődei szokták, a szereplő államférfiakhoz. Egyénisége rendkívül önálló és határozott, erélye csüggedetlen, önkarata erős egész a daczosságig, fegyvere mindig kész a megütközésre. Az őt megelőző költői iskola politikai költeményeiben többnyire valami irott jogi és hagyományos jogszerűség szólalt meg; ő az emberi föltétlen szabad cselekvés jogát hirdeti és ezért lelkesül. Még elbeszélő költeményeikben is föltűnik a fölfogás e különbsége. Amazok oly eredményeket dicsőítenek, melyek a társadalmi rend, megállapodott vezéri tekintélyek, nyugodt önuralom, önmegtagadás, nagylelkűség, alattvalói hű engedelmesség által fejlődnek ki; hazaszeretetök mintegy fegyelmezett, többnyire egyöntetű s ezért gyakran oly egyforma is, mint az egy mintára öntött alakok. Petőfi oly eredményeket fest, melyeket a tevékenység, türelmetlenség, újítási vágy fejt ki; a szabadságszeretet nála vakon rohan minden akadály ellen; kedvencz alakjaiban fékezhetetlen a küzködési hajlam. Amazok többnyire a nemzet múltjából veszik elbeszélésök tárgyát: hőseik a nemzeti jogok, családi tűzhely, nejük erénye, lovagiasság, törvényesség érdekében küzdenek. Nem ők a támadók, hanem őket támadják meg s csak jogaikat védik a rabló török, az uralkodói zsarnokság, az apai erőszak, a szerelem bitorlója és más ily önkénykedés ellen. Kedvelt alakjaik a törvényes Kont, a lovagias Szent-László, a hű és állandó Szondi,

az önfeláldozó Zrínyi, az igazságos Hunyadi, a leereszkő bajnok Mátyás király; a honfoglalás mondáiban is örömmel ragadják meg azt a jogszerűséget, hogy Árpád törvényesen vásárolta meg a földet, fűvet, vizet. Szeretnek mindig mintegy birtokon belül foglalni állást. Petőfi viszont szereti hőseit az egész társadalommal szembe állítani. Új rendet akarnak hozni környezetük életébe; felforgatják a régi viszonyokat; a fennálló jog ellen a természet eredeti jogaira hivatkoznak s ebből merítik erejüket a törvény és társadalom ellen. Az *Apostol*, az *Őrült*, a magáért bíraskodó *Szilaj Pista* társadalmunk romlottságának lesznek áldozatai s hasonló alak a vidám nemből *Bolond Istók*, kinek ábrándjai egy kis körben csudálatosan megvalósúlnak s boldog lesz általok. Még Shakspeare-ből is a társadalma és kora ellen lázadó Coriolánt választotta Petőfi lefordításra.

A forradalom zaja között régebbi költőink többnyire elhallgatnak. Vörösmarty csak a szabad sajtót üdvözli egy rövid költeménnyel s többé nem nyúl lantjához; a többiek is ritkán és halkán pengetik. Az ifjabb költők pedig nem versenyezhetnek Petőfi forradalmi dalaival se a hit szilárdságában, se költői erőben. Erdélyi olykor bölcselkedő, máskor szónoki, de ritkán találja meg a lyra hangját. Sárosy politikai versei, tartalmoknál fogva inkább verses röpiratok, mint költői művek. Lisznyai annyira keresi a szertelen képzelet-csapongásokat, hogy ezekben többnyire elfoszlik minden igaz érzelem. Csak a népköltészet néhány dalában lelünk oly tiszta bizalmat és keresetlen lelkesedést mint Petőfinél. Többnyire katonadalok, a mit e korszak népkölteményeiből gyűjteményeinkben bírnak. Önkényt, örömmel mennek a zászló alá, készek a hazáért utolsó csepp vérökig harcolni, kedves nekik a honvédruha, ezekről szólnak dalaik is. A nép az eszmét rendesen szereti személyekhez kötni. Teremt magának egy ideált s ennek alakját annál inkább dicsőíti, minél távolabb esik tőle és saját vágyai teljesülésétől. Így dicsőíti Kossuthot már a forradalom kezdete óta s később a száműzetés alatt annyival inkább, minél kevesebb pozitív tudósítást hall a ködben elenyésző óriási alakról. Határozatlan sovárgásainak épen oly állandó jelképe lesz, mint egykor Rákóczy. Hozzá reménykedik a bűjdosó, utána sohajtanak a honn maradottak. Naiv humorával apjának, írődeáknak, Lajos bácsinak nevezgeti őt a nép s néha egészen oly népies vonásokkal rajzolja, mint a mesebeli

királyokat. Ily képet alkot magának később Garibaldiról is, kit jóformán magyarnak szeret tartani s kit annyiszor emleget, mint alig néhány nevet az egész magyar történelemből.

E megváltók utáni várakozás enyhíti némileg bajait, de olykor belefárad a hiú sovárgásba is.

Könnyű a németnek
Adót exequálni,
Nehéz a magyarnak,
A szegény magyarnak
Kossuth Lajost várni.

A irodalmi költészetnek azonban a forradalom bukása után s a germanizáló erőszak között ennyi naiv vigasza sem maradt. A bánaton és kétségbeesésen kívül ismét megszólal az a keserű humor, mely vagy önérzelmait gúnyolja, vagy a végzetserű lemondásban és magára erőltetett megnyugvásban akar elfárasulni. Ily elzsibbadásban ejti ki kezéből lantját Vörösmarty. A miért ő élt, az már dulva van; szívében csak istenkáromlás lakik. (*Emlékkönyvbe*, 1850). Fatalismussal nézi, hogy hordja halottait a sírokkal felszántott földbe az emberiség s hogyan mennek alá víg, bús, balga, mogorva vegyest. Az európai háborúk kitörésekor még egy utolsó lobbót vet reménye. „Lesz még egyszer ünnep a világon!” kiáltja a *Vén czigányban*, (1854) de a kis sugár ismét elhalványul, ereje hanyatlak s lelke elmerül a végső zsibbadásban: „Fogytán van a napod, fogytán van szerencséd, ha volna is minek? Szegény magyar költő! Van-e még reménység, lesz-e még hajnalod?” (*Utolsó verse*; 1855). Tompa reményét vesztve sohajt a délszakra költöző gólya után: „Boldogabb vagy te, mint mi, jó madár; neked két hazát adott végzeted, nekünk csak egy volt, az *is elveszett*.” Bajza csaknem istenkáromlásban tör ki: Megdöntötte-e oltárodát a pokol, van-e még hatalmad isten; vagy sátán lett a világ urává? (*Fohászkodás*, 1849). Erdélyi kétségbeesve óhajtja vissza isten ostorát, hogy végig korbácsolja a romlott világot. Sárosynak egy gúnyos verse, mely iróniával szól a magyar hölgyekhez: „Tánczolatok lányok, tánczolatok” s melyet akkor országszerte mindenütt énekeltek, keserű humorával ismét azt a régi dalt juttatja eszünkbe: „Járjad kurucz a lassú minétet.”

Nemcsak saját lelki állapotát, hanem talán nem egy társát is festi a költő, a ki a forradalom utáni hangulatát, mely őt satyra-írásra ösztönzé, egy későbbi művében így írja le:

És engem akkor oly érzés fogott el

— A szöllős gazda is, az egyszeri,

Magán kívül s őrzöngve kaczagott fel,

Látván hogy szöllejét a jég veri;

Dorongot ő is, hirtelen, kapott fel,

Paskolni kezdé, hullván könyei:

„No hát no!“ így kiált: „én uram isten!

Csak rajta! hadd lám, mire megyünk *ketten!*“

Azonban ime a jelen kor közelébe értem, élő költőkhöz, alig mult politikai viszonyokhoz. Kimért időm is letelt, nem fáraszthatom figyelmüket tovább. Rövidebbre kell vonnom a szót. Úgyis friss emlékünkből vannak ama napok, midőn a haza nevét említeni is tilos volt s „magát az eltiport magyar-nak kisírni sem szabad.“ Friss emlékünkből ama költemények, melyek a világtörténelem távoli eseményei vagy az élethől és természetből vett allegoriák alá leplezve panaszkodtak a nemzeti fájdalmakat. A pusztában bujdosó zsidók, Caledonia elpusztult népe, a gályarab szenvedései, Jeruzsalem pusztulása, a bezárt oroszán, a sebzett vad, a szárnyametszett sólyom, a dermesztő tél, a ködös homályos ősz, a kietlen éjszaka, a szuette tölgy, a hervadó virág, a romokon zöldelő repkény jelképezik a hazát és költészetet, hogy a sajtó-törvények tilalmát elkerülhessék. Különösen gazdag változatossággal folynak ezek Tompa költeményeiben, kinek egész költészetén át mindig egyik legelső gondolata a haza, de érzelmeit annyival inkább lepleznie kell, mert mióta a „*Gólya*“ miatt be volt zárva, folyvást figyelemmel kísérte őt a rendőrség. Ily viszonyok közt éber fogékonyság fejlődik írónál és közönségnél az elrejtett czélzatok megértésére; a metaphorák és allegoriák gazdag virágzásnak indulnak s végre az elfátyolozott homály annyira divatba jön, hogy azóta sem bírt tőle költészetünk megszabadulni, mióta semmi sem gátolná, hogy érzelmeit nyíltan hirdesse.

Olykor föllobban köztük a lelkesedésnek is egy-egy szikrája; a költő némi reményre buzdul s buzdítja nemzetét,

de vezérfénye csakhamar ismét elhalványodik s lelke visszahull a bánat siralmaiba. Tíz évi merengő panasz után ismét Széchenyi az, a ki harsány szóval belé rivall az enyészetes csendbe. Műve nem költemény, sőt nem is magyarul van írva s még sem hagyhatom említetlenül. Valóban Széchenyinek mindhárom korszakos nyilatkozatában csaknem annyi a költői tulajdon: az ihletettség, szívből fakadt érzelem, lelkesülés, sejtelen, szenvedély, kedélyforrongás, mint a politikai belátás, ismeret és combinatio. A *Hitelben* (1830) biztató oraculum jó, a *Programmtöredékben* (1847) kétségbeesett Cassandra, a *Blickben* (1858) korbácsoló satirikus. A gúnynak és ironiának jeges kérge soha melegebb érzelmet nem takart, a gyűlölet soha nemesebb szeretetből nem fakadt, mint e rhapsodikus eszme-áradatban. Faj- és hazaszeretet sugallja engesztelhetetlen megvetését és szidalmait azon kormányférfi ellen, a ki nemzetünk megsemmisítésével akart egy elérhetetlen czélt elérni. Ismeri hatalmát, de nem fél tőle. Nem kicsinyli erejét, de meg van győződve, hogy az erőfeszítést még sem bírja sokáig. Félelmes, kegyetlen alaknak rajzolja őt s mégis nevetségessé tudja tenni. Torz képet fest róla, de a művészi kéz biztosságával, mely a torzítás daczára is hű marad. A nemzet félig zsibbadva feküdt a rém lába előtt s ő vakmerően letépve ennek álarczát, kaczagva mutatja a világnak és nemzetének: nézd, mily silány váz az, a ki rajtad erőt akar venni.

Midőn az országrázó események nem sokára valóban megdöntik a rémkorszakot, az irodalom is kedv-telve folytatja e satyrát s gúnydalokkal kíséri az erőszakos uralomnak elvonuló idegen seregeit. Majd a gazdasági, tudományos és irodalmi ünnepélyek ismét pezsgést hoznak közéletünkbe, a bánat és panasz halk rezgését zajosabb hangok váltják föl, a Rákóczy-induló lelkesítő hangja ismét megszendül s a nemzet, szívesen feledve a gyászos évek siralmát, még egyszer visszatér a *Szózat*hoz, hogy milliion ajkkal énekelje: még jönni fog egy jobb kor. A szabadság és nagyszerű halál közötti választás ismét előttünk látszik állani, a lelkesedés ismét túlságokban csapong, a nemzet óriási megütközésre készül, a kívánságok annyira határozatlanok, a mindig emlegetett szabadságról a nép oly merész fogalmakat kezd alkotni, hogy e fölzaklatott vágyakat semmi lehetséges politikai megoldás nem elégíthet ki. Ezért a 67-iki kiegyezés után szívben és érzelmekben

csaknem általános elégedetlenség marad. Ismétlődik a régi jelenség: az egyik párt tovább is folytatja a panasz egyhangú bűgását, a másik gúnyolja a nagy szavú reménykedést s az elcsépeelt hazafi-frázisokat. A közönség néhány szatirát tapssal fogad; a színpadon egypár művet főleg az üres hazapuffogatás elleni gúny és a szájas hazafiak kiparodizálása tart fenn; az egész szépirodalomból legkapósabbakká lesznek az éleztapok s a politikai költészet egy része ezekbe költözvén át, bőven bugyog, bár nem épen hypokrénei tisztasággal.

Azonban talán új hangot is várhatunk a politikai lyrától. Úgy látszik nekem, hogy napjainkban a nemzet politikai létele sarkalatos fordulatot tesz, melynek a lyrában is nyomot kell vernie. Sokban szakítottunk a múlttal. Nem csak az által, hogy teljesezésre jutván a rendi különbség megszüntetése s a jogi, politikai és vallási egyenlőség, a régi magyar társadalomba új elemek, új igények, érdekek, eszmék, jelszavak, rajongások lépnek a sorompók közé; hanem talán politikánk fő irányára nézve is változás előtt állunk.

Nemzetünk politikai életét az utolsó pár száz év alatt az uralkodó hatalom ellen folytatott ellenzéki küzködés némileg egy oldalúvá tette, szűk körre szorította. Volt benne valami azon partikularis önvédelem jelleméből, mely Európa más államaiban is oly sokáig folyt egy részről a terjeszkedő királyi nagy hatalom, más részről a helyi önállóság és hűbéri függetlenség közt, míg e tusából ki nem emelkedett a modern állam eszméje. Folytonos elnyomatási és beolvasztási kísérletekkel szemben a nemzet igyekezett régi jogaival, partialis szabadalmakkal, nemesi kiváltságaival, önálló megyékkel bátyáztatni el magát. Ezen az egyirányú csapáson haladván a politikai költészet is, örökös tiltakozásai és sohajtozásai által gyakran egyhangúvá lett.

Legújabb időben az *állam* eszméje nálunk is erősebben látszik kiemelkedni mint eddig bármikor. Nem egy kívül álló, többnyire terjeszkedő irányú s nem ritkán ellenséges fő hatalom képviseli többé az államot *szemközt* a nemzettel, hanem maga a nemzet alkotja azt, akár jól, akár rosztul. Ha ez irányból többé a régi útba vissza nem zökken, ha politikai fejlődésünk követheti az európai vezér-népekét, melyekkel az új idők különben is közelebbi solidaritásba

hoznak, ha a merő ellenzéki tusa helyett föléledvén a társadalmi osztályok, elvek, pártok, igények, érdekek *egymás közötti* élesebb versengése, új eszméket visz a küzdelem terére: akkor a politikai lyra is hivatva lenne új hűrokon zendülni meg.

De mikor és minő lehet az, ki merné előre jósolgatni?

ARANY LÁSZLÓ.

AZ ÁLTÁLÁNOS MECHANIKAI ALAPELVEK- NEK FEJLŐDÉSI TÖRTÉNETE.

MÁSODIK KÖZLEMÉNY. ¹⁾

III.

A mit eddig vizsgáltunk, az a tudomány születése folyama volt. Általános, mint mondani szoktuk, philosophiai érdekek késztetnek a keletkezett fogalmak első kidolgozására, és csak e munka maga fejleszti teljes tudatra mindazt, a mi a tárgyalni kezdett föladatban rejlik. De a honszerzés föladatát az államalkotásé követi. És ez körülbelül a viszony az előttünk fekvő korszak és a közt, melyet eddigelé rajzolánk. Jellemző ebben az alapfogalmaknak és alapmódszereknek éles logikai taglalása volt, mi leginkább azért sikerülhetett annyira, mert a tudomány legegyszerűbb föadatai alkották a vizsgálat tényleges alapját. De ez a további fejlődésnek csak első, habár múlhatatlan, föltétele. A további tárgyalás és fejlesztés folyamában azon fogalmaknak még jogosultsága is bebizonyítandó marad. És e bizonyíték csak is a tényleges eredmények sora lehet, melyhez a tudomány amaz előre kijelölt álláspontra támaszkodva eljut. Az első alkotás munkája fölötté fényes, leginkább azért, mert általánosságánál fogva távolabb ható, bár nem oly hatályos befolyása van; de hiba volna, a további működést vele egy rangba nem helyezni. Bonyolodott tünemény-soroknak visszavezetése az egyszerűebbekre nem kevesebb nehézséggel járó föladat, mint emezeknek első elemzése. Ép úgy mint ez, követeli a lángelmének ama titokszerű tulajdonát, melynél fogva járatlan tájakon is helyesen tudja választani útját. Hasonlítsuk össze az eddig tárgyalt viszonyok egyszerű voltát a mozgás tüneményei végtelen változatosságával, és bizonyára nem tagad-

¹⁾ Lásd az első közleményt a *Budapesti szemle* 1873. 6-ik számában.

hatjuk meg hódolatunkat attól a merészségtől, mely a természetnek nagy és látszólag a kétségbeesésig bonyolodott háztartását néhány kevés és csodásan egyszerű alapelvből igéri kimagyarázni.

Itt is, mint minden tudományos buvárlatban, a magyarázat lehetőségének elismerése teszi az alapcikkelyt, és ez, mint már kiemeltük, nem más, mint az emberi ész néhány, bár csak alaki, gondolkodási törvényeinek elismerése, melyek magának a gondolkodásnak *conditio sine qua non*-ját teszik. Mily szerves következetesség fekszik a tudomány fejlődésében, mutatja legjobban az, hogy a modern természetvizsgálat ezen alapaxiomái egymástól egyébaránt fölötte eltérő két philosophiai rendszerben — Descartesnál és Lockenál — lelik csaknem egyszerre első formalis kifejtésüket. Nem itt a hely e viszonyokat bővebben fejtegetni. De szükséges volt a találkozást röviden megemlíteni, minthogy tudományunk és még inkább a rokon s tőle néha elválaszthatlan természettan, ama két bölcsész nevével jellemzett kettős irányban fejlődött tovább. Ezek az irányok kellemetlen, de kikerülhetetlen kénytelenségből nem egyszer kerülnek egymás kirekesztéséig hajtott ellentétbe egymással. A vita és küzdelem negatív eredménye — téves fogalmaknak kijavítása vagy kiküszöbölése — minden történelmi becse mellett tényleges meddősege miatt minket lelkesíteni már nem bír, de pozitív oldalról tekintve két első nagy képviselőjében, Huyghensben és Newtonban, egymásnak oly harmonicus kiegészítését alkotja az ellentétes két nézet, hogy az a vita későbbi szélső következményeivel is kiengesztel.

Ezen két — a mint már jól vagy rosszul nevezni szokás — rationalistikus és empirikus irány e két vizsgálatai tárgya és módszere által különben oly rokon férfunál ha nem szembe-tűnően is, de félreismerhetetlenül mutatkozik. Huyghens a mennyiségtani abstractiók embere: a természeti tünemények sorából választott tárgy — mint főkép a *Horologium oscillatorium* című főmunkájában — inkább csak kiinduló pontjául szolgál egy lényegére nézve mennyiségtani gondolatmenetnek. Nem annyira a tények maguk, mint inkább e tények győzedelmes elméleti kifejtése látszik őt érdekelni. Nála leljük elsőben azt az aesthetikai ízlést, mely a mai mennyiség- és természettudományban, amott az analitikai és mértani, itt a kísérleti módszerekben (nemcsak az eredményekben) világoskapcsolatot, öntudatosságot, szóval azt az úgy nevezett elegantiát követeli, mely a kifejtésben is a

mesterkéltséggel helyett a természetet, szabályost és törvényszerűt keresi. Newtonnak érdekei közvetlenebb kapcsolatban maradnak a kiszemelt vizsgálati tárggyal; a mennyiségtani speculációt nem maga-magáért, hanem inkább eredményeiért üzi; a szépet, mely éppen ez idők óta az exact tudományokban bár nem eléggé méltányolt, de azért nem kevésbé fontos szerepet játszik, közvetlenül a tünemények csoportozatában keresi; akár az égi testek mechanikájában, akár — kissé különösnek látszik, de mégis természetes a két példa összeállítása — a harmadrendű görbe vonalak lehető alakjai felsorolásában. Newtonnak a mértan föladatai a mozgás tüneményei legegyszerűbb sorozata képeiben tűnnek föl; Huyghens a természet törvényeiben mennyiségtani viszonyok megtestesülését látja.

Huyghens működésének az a részlete, mely itt, a mennyiben egy nagyobb mechanikai feladat általános keresztüldolgozásának teljes példáját adja, leginkább érdekelt minket, az ingára vonatkozik. Eltekintve tudományos jelentőségétől is nagyon érdekes éppen az inga példája, mert ez egyes problémának az egyes korszakokban való tárgyalása mintegy tükörben mutatja az összes mechanika álláspontját mindegyikben; és így itt is alkalmat szolgáltathat a Huyghens által használt elvek magyarázására. Miképen tárgyalja ő az inga elméletét, ismét Dühring munkájából vett idézet fogja legjobban elmondani.

„Az inga elméletében, melynek Galileinál csak első durványait lelhetni, Huyghens több fontos lépése közt, mely ez elméletet tökéletesíti, különösen egyet tett, mely a mechanikát oly mértékben fejleszté, a milyenben az a legközelebbi korszakokban soha többé nem történhetett. A mit tett, azt az órákra való gyakorlati alkalmazástól eltekintve, két osztályba sorozhatjuk. Az első az egyszerű ingát tárgyalja, a mi különben a mechanikának inkább alaki fejlődésére, mintsem alapelveire nézve fontos. A mennyiségtani, vagy a mint éppen Huyghens nevezi, az egyszerű inga az, a melyet már Galilei is tárgyalt. Egyszerű az, a mennyiben a felfüggesztő fonál tömegét az ingópontbeli tömeghez képest elhanyagolhatónak tekintjük, valamint ennek, t. i. a rezgéseket végező nehéz testnek oly csekélynek, vesszük minden iránybeli kiterjedését, hogy egy nehéz pont képeben tárgyalhatjuk.“

„Hogy időmértéket kapjunk, ismerni kellett a másodperc inga hosszát, azaz általánosan a lengési idő viszonyát az inga hosszához. Huyghens az egyszerű inga elméletét

oly tétellel gyarapítá, mely kisebb lengéseknél kifejezi ezt a viszonyt. Azonban ebben, valamint egyáltalában az egyszerű inga elméletében, nem mechanikai alapelvek új használata, hanem mértani következtetései, alaki szépsége és módszerei tisztasága tűnnek leginkább elő; a cycloidicus inga, valamint az ezzel kapcsolatban álló evoluták elmélete, tisztán mennyiség-tani érdekűek.“

„Ámde a mit eddigelé elmondánk, még mind nem vete-kedhetik az ingát illető — egy második osztályba sorozandó — vizsgálatok fontosságával. Mihelyt t. i. az inga már nem egy-szerű, hanem a tömeg eloszlását is tekintetbe kell venni, az a kér-dés támad, miként folynak be egymásra a nem egyenlő pályákra szorított külön részek mozgásai? E kérdés megoldására oly elv ismerete szükséges, mely a tömegek kölcsönhatását ha-tározza meg, midőn a tömegek tényleg kapcsolatban vannak s a kapcsolat viszonyaihoz képest a nehézkedés gyorsító ereje a különböző részekre különbözően is hat. Képzeljük az összetett inga legegyszerűbb esetét, — mint ezt Bernoulli Jakab tárgyalta későbbben — hogy az inga fonalán még egy második nehéz pont létezzék. Világos, hogy e második a fölfüggesztési ponthoz köze-lebb fekvő pont, ha maga volna csak, gyorsabb lengéseket vé-gezne, mint ezt az adott körülmények közt teheti. Másfelől a vég-pont lengései volnának lassúbbak, mint így, midőn a gyorsabban mozgó pont kapcsolatban van vele. A két pontbeli mozgási törekvések tehát tényleges eredményükben egymástól függők s úgy szólva bizonyos egyensúlyba helyezik egymást, azaz össze-tétel történik: és így akármely összetett inga lengési idejének meghatározása *dynamicus erők összetételének* követeli szabá-lyait. A tömeg és gyorsaság, vagyis a mozgási mennyiség vizs-gálata tehát e föladattal szemben már nem elégséges.“

„Ily általános szabály föllállítása akkor még lehetetlen volt, de igen is használja Huygens a rávezető elveket, s ebben vala-mint az erő föntartási elv föllépésében fekszik megoldásának fényes érdeme. A tárgyalt kérdés a lengési középpont föl-adatának neveztetik, mert tulajdonkép oly pont föltalálását követeli, mely, ha maga végezné a lengéseket mint egyszerű inga, maga egyedül végezné ezt ugyanazon időben, melyben a tárgyalt összetett inga.“

„Ez a lengési középpont olyan, hogy benne a külön-böző erőket egy, úgy nevezett eredővé egyesítve gondol-

hatni, szintúgy, mint a nehézkesedés párhuzamos irányú erőit a súlypontban. Erre a messzi hasonlatosságra, melynek egyéb-aránt ily alakban jelentősége nincs, Descartes figyelmeztetett, midőn Merseenne a lengési középpont földadatát először állította föl. Reánk nézve legfontosabb, hogy Huyghens e földadat tárgyalását tüstént azzal a föltevessel kezdi meg, hogy „ha különböző súlyok nehézségüknél fogva kezdenek mozogni, közös súlypontjuk nem mehet magasabbra, mint a hol a mozgás kezdetében volt“. E föltevést, mely közvetlenül következik a definiciók után, magától érthetőnek mondja az író és csak néhány megjegyzést szolgáltat fölvilágosítására. Ezek között legfontosabb az a magyarázat, mely szerint e tétel nem állitana egyebet, mint azt, hogy *nehéz test nem eshetik fölfelé*. . . . E tétel, mond, megsemmisíti egyszersmind a perpetuum mobile lehetőségét is.“

„Az utolsó észrevételt különösen számba kell vennünk, mert újból kimutatja az elv kapcsolatát azzal az általánosabb gondolattal, hogy az emelkedésre szükségelt erő nem származhatik a semmiből, hanem már is léteznie kell és például származhatott egy megfelelő esés által.“

Az alapföltevés segítségével, melyhez ugyan mások is, de már amaz elvvel jelentőségükre nézve nem egyrangúak, járulnak, aztán megoldását adja a földadatának Huyghens és lényegben mértani következtetések segítségével kiszámítja a lengési középpont helyzetét és a forgási tengelytől való távolságát.

E helyen lép be tényleg először az erő föntartása elve (természetesen csak ennek, a mozgató erőkre szorított, szűkebb fogalmazása) a mechanikai eszmefejlődés keretébe. És e föllépés úgy történik, mint minden döntő eszméé, mely a tudomány tovább művelésének egy sarkalatos mozzanata lesz. Gondolatilag alig meghatározva, tartalmára nézve majdnem ismeretlen léteire érdemét és jelentőségét csak az utóbbi siker fogja behizonyítani. Oly elv, melynek használata kulcsát adja egy eddigelé titokba burkolt tüneménycsoport magyarázatának, jogosan vonja magára a közfigyelmet. Minden elemzés, melyre nem szolgálnak alapúl ily sikerült alkalmazások, mint megannyi tapasztalati adatok, csak alaki értékű s nem segítheti elő a tényleges haladást. Holott az elemzésnek nem csupán alaki célja van. Ez a magasabb cél abban áll, hogy az érintett alkalmazások kiinduló pontján fekvő homályt és az e homály következtében mindannyiszor keletkező kételyt, melyet csak

az eredmények törvényszerűsége bir elfojtani, eloszlassa. Így, s az imént tárgyalt példában ez a történelmi fejlődés útja, új és új megoldási kísérletek keletkeznek, melyek a tárgyalt elvet mindig más-más oldalról világosítják s végre, tartalmának és jelentőségének teljes megismertetésével, tudományos közbirtokká teszik.

Érdekes még egy tekintetet vetni, mily viszonyban vannak azok a tárgyalási módszerek, melyeket vázlatosan bemutatánk, a Descartes elmélkedéseihez, melyek bölcsészeti szempontból vezették őt az erő föntartása elvéhez rokon és ezt idő szerint meg is előző fogalmakhoz. A két férfiú gondolkodási irányának különbsége élesebben alig jellemezhető. Descartes az alapelv tulajdonképi jelentőségéhez sokkal közelebb eső gondolatokat fejt ki, de nem bir kibontakozni a logikai elemzések szűk keretéből és nem is képzei, hogy az ő általa metaphysikai nagy jelentőséggel fölruházott, de így egyszersmind elferdített alapelv megkönnyíthetné az ingára vonatkozó vizsgálatokat, melyeket ő is, bár eredménytelenül, folytatott. Sőt midőn Huyghens megoldása megjelenik, még akkor sem ismeri meg a rokonságot, mely amannak alapja és az ő saját gondolatai közt létezik. Huyghens ellenkezőleg a fölállított elv következményeivel csak annyit törődik, a mennyiben ezeken teljesen uralkodni, ezeket teljesen átnézni képes. Így elvünk történelme két szélsőséggel kezdődik, s ezeknek kiegyezése lesz a legközelebbi föladat.

A most tárgyalt dolgok oly gondolatcsoporthoz tartoznak, melynek közös gyökerét a tétlenség elvében kereshetni, és a melyek annál fogva a mechanikának a természettanhoz közelebb álló fejezeteire vonatkoznak. Hanem szükséges lesz már visszafordulni a mechanikának oly kérdéseihez is, melyek a folytonossági elvvel állnak kapcsolatban. Amott a lényeg a következtetésben, itt a szemléletben áll. Nem oly elvekről lehet itt szó, melyekből bizonyos adott tüneményosztály tényleges kifejtése lehetséges, hanem a minden egyes mozgási jelenetben előforduló alapviszonyok elemzése, összehasonlítása, lehetséges átalakítása és azonosítása teszi a föladatot.

Az ide tartozó kérdések egyik legegyszerűbb, azonban nagyon tanulságos mintája gyanánt az erők parallelogrammja szerepelhet. Az ebben adott viszony, mely szerint két ugyanazon pontra ható erő hatása egyenlő egy harmadikéval, melyet az első két által képezett egyközény átlója fejezhet ki, oly egyszerű és természetes, hogy bebizonyításra alig szorul. Különös

dolog a mennyiségtani tudományokban, hogy ha valami oly nagyon egyszerű, hogy az illető tétel helyessége minden közbenjárás nélkül sejthető, a tétel valódi bebizonyítása nem felel meg annak az egyszerűségnek, a mely csupa kifejezését jellemzi, hanem a reá törekvő iparkodások vég határa egy oly állítás vagy axioma, melyen túljutni a tudomány keretén belül nem bírunk. Hasonló körülmények forognak fenn ez esetben. Az erők egyközényéről szóló tétel minél általánosabb elismerésre vergődik. De az elismerés csak bizonyos közmegegyezésen alapul és nem a meggyőződést mintegy kényszerítő gondolatmeneten vagy érvelésen.

Lássuk, maga Huyghens hogy fogja fel e tételt, mely az eldobott test hajtálékos mozgásától Galileinál kezdve egészen az elég complicált lökési elméletig ő nála a mai felfogás szerint szükséges és elkerülhetlen alapföltevés gyanánt szerepel. Több egymással kapcsolatba lépő erőhatás egyesülésekor, úgymond, ezek egymástól függetlenül létesülnek, egymást nem akadályozzák, úgy hatnak, mintha különváltak volna. Igaz, hogy ez a tételnek tartalma, a mint a tétlenségi elv követeli. Mert hisz ennél fogva, bár mikép csoportosuljanak az erők, az egyes elemek hatásának csak is olyannak kell lenni, mintha a többiek nem léteznének. Habár az e hatás kifejezését mutató mozgási tünelményben maga az erő meg nem semmisülhet, de lehetséges hogy némi erőnyilvánulások, melyek egymással ellentett mozgásokból is állhatnak, a jelenetből kiesnek. Így történik az, hogy a tárgyalt tételben nem annak tárgyilagos tartalma, melyet Huyghens világosan és pontosan ki tud fejezni, hanem épen a mértani alakja, az összetétel módja, szóval a közvetlen szabály, mely szerint az összetétel történik az, a mi fontos, de egyszerűsmind nehézségekkel jár.

Itt egy esete áll elé annak a következtetési módnak, melyet az újabb mennyiségtan minden lépten-nyomon használ. Ez nem egyéb, mint inductio; de mintegy középben álló valami a természettani, több esetekről az általánosra következtető inductio és az úgy nevezett teljes inductio között, mely minden egyes esetet ismerve, következtet az általános tételre. Ha t. i. az egyesítendő erőhatásokat bár mikép osztjuk fel és e hatások időbeli egymásutánját tetszőlegesen választván, az eredmény mindig ugyanaz marad; ebből arra az esetre is következtetünk, melyben az erőhatásokat végtelen kis részekre osztjuk fel. Így legalább elértünk egyet. Az egy-

másután és egyidejűség fölcserelését többé nem véges időben ejtjük meg, hanem egy határtalanul kicsinynek gondolható időelemre szorítottuk. A nehézség lényege mindig ugyanaz; de a föltételes elem bizonyos legegyszerűbb esetekre lőn visszavezetve, a hol az illető módszerek tételes volta világosabb és azért könnyebben tűrhető. Ha minden az időtartam legkisebb határelemeire van visszavezetve, a hatásoknak magában az időelemben történő felosztástól való függetlensége logikai követelmény gyanánt lép föl, mert egyszerű időelem tartama alatt csak egyszerű hatásról lehet szó.

Mindezen kényes, már-már bölcsészet és lélektan határába átsapó elmélkedések azonban távol állnak a jelenleg tárgyalt korszak fogalomkörétől. Ebben csak bizonyos tovább nem elemzett meggyőződésekről lehet szó, melyeknek tartalma azonban homályos marad, ha az imént közlött további felbontás hiányzik. Épen azért vala szükséges azonban a történelmi fejlődést megelőzve e fejtegetést előadni, hogy ezzel egybevetve világosabban megérthessük az egyes korszakok haladása fokait és mozzanatait.

Az alapgondolatok tisztulatlansága nem akadályozza meg azonban az említett elv bővebb kizsákmányolását. Így különösen Varignon *Projet d'une nouvelle mécanique* czímmel az erők összetételének elvéből mint alaphól kiinduló mechanikai munkát ad, melyben daczára az elv főszerepének azt csak a lejtő törvényéből magyarázza, de megfejtését vagy csak szigorúbb elemzését hiába keresnök. Hisz még Newton nagy munkájában is az elv, bár legáltalánosabban kifejezve és folyton használva, mint mellékes és magától érthető lép föl. Említsük meg végre, hogy Varignon egy második, nagyon terjedelmes munkában, az erők összetételének elvéből kiindulva, az akkori mechanikai tudomány rendszerét szerkeszté, mely, bár korára nézve nagyon érdemes munka, törzsatyja ama számos, egész a jelenig dívott és a *di minorum gentium* által majdnem scholasticai modorban szerkesztett kézikönyveknek, melyek a mechanika alapfogalmainak majdnem kizárólag alaki kifejtését adják. De e megjegyzés után, mely nem annyira a tudomány, mint a tudakosság történetéhez tartozik, térjünk ismét tárgyunkhoz.

Huyghens működésének minden egyes részét hasonló terjedelemmel mint a legfontosabbat, az ingát, mely különben is azoknak példaképéül szolgálhat, tárgyalni, e dolgozat szűk kerete nem engedi. Azonban egyet, mely a legközvetlenebb kapcsolatot

képezi Huyghens és Newton mechanikai vizsgálatai közt, még néhány szóval megemlíteni szükséges. Ez az úgy nevezett központi mozgást vagy a történelmi nevet használva, a központi (centrifugal) erőt tárgyalja.

A körön vagy bármely görbe vonalon történő mozgásnak jellemzője az iránynak folytonos változása. „Ez az irány — így fejtegeti Dühring tovább e kérdést — a vonalnak egy részében sem létesül tényleg és csak akkor léphetne föl, ha a kapcsolatot a középponttal rögtön megszüntetnők. Akkor a mozgás az ú. n. érintőn folytattatnék s a mozgó tárgy eltérne a körpályától. Tényleg csak az erre való törekvés létezik, mert a központi folytonosan adott távolban marad. E törekvést bizonyos feszítés által ábrázolhatni szint úgy mint azt, a milyent egy fölfüggesztett tárgynál a nehézkedés létesít. E feszítést e szerint mérni is lehet a körpályától való távozásnak, melyet megakadályoz, nagyságával. Hisz az erőt nemcsak azzal a hatással mérhetni, melyet tényleges helyváltozási jelenség képében létesít, hanem a munkával is, melylyel más különben föllépő hatásokat megakadályoz. Ily tagadólagos szerepben ép úgy működik az erő, mint tényleges hatás kifejtésében.“

„A körsugar irányában létező vonzást, egyik vagy másik értelemben gondolva, tehát oly erővel mérhetni, melynek hatása épen e különböző távolságok létrehozásában állana. Nem e távolságok maguk, hanem egy ezeket szülő erő szolgálhat tehát a központtól távolító erő mértéke gyauánt.“

A dolog ily felfogása már eléggé tisztázza az alapúl szolgáló mechanikai fogalmakat, úgy hogy a további munka már csak mennyiségtani következtetésekből állhat.

S így Huyghens nemcsak az alaptételeket, mely szerint a centrifugal erő a gyorsaság négyzetével egyenes s a kör sugarával megfordított arányban áll, hanem bővebb kifejtésben az összes elméletet adja. Ma már alig érthetjük, hogy nem birt már Huyghens maga átlépni ama tételektől a nagy csillagászati fölfedezésekhez, melyek Newton tulajdonai. De épen ez jellemzi legjobban a két férfiú gondolkodása közt létező különbséget és ellentétet. Mert a mily könnyű- és szükségesnek látszik ez átmenet a mennyiségtan szempontjából, ép oly nagy és korszakot alkotó jelentőségű e lépés, midőn nem a lehető viszonyok mennyiségtani taglalásáról, hanem a tudomány tárgyilagossági kiterjesztéséről, szóval a természet mechanikai felfogásáról van szó.

Newtonnál a nagy és eredményekben gazdag korszak vég pontját éri. De ismét már a teremtés munkája járul a rendezéshez és szervezéshez. Épen az, hogy munkálatai nemcsak mindent magukban foglalnak, a mire az eddigi fejlődés alkalmas volt, hanem e mellett azontúl ismét új fejlődéssorozatot nyitnak meg: ez a kettős szerep biztosítja Newton nevének ama fényes, a tudományok történetében páratlan helyzetet. A min Newton világnézlete teljesen kifejlődött, az a nehézkedési elmélet volt. A mi ebben az elméletben oly annyira fontos és epochalis jelentőségű lépést képez, azt nem matematikai részében kell keresni. Bár Newton a mennyiségtan történelmében is első rendű szerepet játszik, idetartozó irányeszméi tulajdonképpen más neműek és egyetemesebb értéket mutathatnak fel. Itt t. i. már nem arról van szó, hogy oly mennyiségtani föladatokat oldassanak meg, melyek természettanilag érdekesek ugyan, de a mozgásnak nehézséget okozó új elvei a tapasztalatot tulajdonképpen nem veszik igénybe. Azon elvek a gondolati szükség jogával birnak, holott a nehézkedési elméletben új tapasztalati elem lép az eddigi elvont fogalmak közé s épen az a körülmény, mely szerint hypothesis — a *miért* kérdésre minden más feleletet megtagadó föltevés — lép teljes joggal az exact tudomány tapasztalati adatai közé, eléggé mutatja, hogy itt új módszerekről, sőt új tudományról van szó.

Az új tudománynak, az elméleti természettannak jellemző vonása az ő átmeneti helyzete. Egyrészt a tapasztalati természettudomány által szervezett adatokat, másrészt a tiszta mechanika gondolatkörét használja föl, hogy a természet tüneteit önállóan szerkeszthesse és e szerkesztés alapját mindig távolabbra tolhassa. Célja tehát, a mai kifejezés mód szerint, az egész természettudományt mozgási tünetmények képébe öltöztetni, egységes mechanika alakjára változtatni.

A nehézkedési elmélet kifejlődése Newtonnál az itt használandó és minden tudománycsoportban egyenlő értékű módszerek mintaszerű képét nyújtja. Iliba volna a vonzás elég homályos fogalmának — ha ezt az általános használatba vett, csupán tudományos metaphora értékű kifejezést egyáltalában fogalomnak nevezhetjük — valami nagy fontosságot tulajdonítani. Így, mint ezt többször ki is fejtve találjuk, a nehézkedés hypothesisének egész történelme léteznék. A görög bölcsészet korától egészen Hookeig, a ki már egykorú Newtonnal, nem egyszer lel kifejezést az a közvetlen felfogás, mely minden

központ körül történő mozgás láttára keletkezik bennünk. Valahányszor valamely mozgási rendszerben látszólag változatlan elemek egyesülnek változókkal, az emberi ész okkutató hajlama a változatlan okot a változatlan testtel szereti azonosítani. Így ez azonban az anthropomorphismus egy finomabb, műveltebb fokánál alig több. Sőt még ha azt a képzelt vonzást a távolsághoz viszonyítjuk s mértékének mértani analógiák segítségével a távolság négyzetét jelöljük ki, még ezzel sem kezdődik meg a közvetlen természeti benyomások átdolgozása, mely homályos képzetekből tiszta fogalmakat alakítson. Erre az a belátás szükséges, hogy ily föltevés magamagában tudásunkat ténylegesen szaporítani nem bírja, hanem igen úgy, ha a hypothesist mint törvényt fogalmazzuk, és e törvény becsét nemcsak egy vagy más esetre alkalmazzuk, hanem azon tünetmenyekre összesen kiterjeszthetjük, melyben a tünetmenyek alapelemei azonosak. A törvénynek ily általános érvényesítésében áll annak bizonyítása, a mint azt már a bevezetésben fejtegettük és épen az egyetemes érték adja ki az ő joglevelét a tudomány rendszerében.

A gondolatmenet Newtonnál most már a következő:

A kiinduló pontot, mint ezt maga többször írja, a Kepler-féle törvények szolgáltatják. Ezek tehát a szükséges tapasztalati alapot adják, melyen a rendszer épül. Ehhez járult még a centrifugal erők elmélete, a mint azt Huyghens kifejtette. A kettő kezdet fogva nyújtá a szükséges eszközöket azon erőre meghatározására, mely két égi test, p. o. a nap és föld, vagy föld és hold mozgásában a kettőt összekötő vonal irányában működik. Ezt, tisztán mennyiségtani következtetések útján, mint a távolság négyzetével megfordított arányban állót határozza meg. E szerint az úgy nevezett vonzás elmélete mindenütt jogosultnak bizonyult, a hol csak érvényesek a Kepler-féle törvények; tehát a nap s a bolygók, a bolygók és holdjaik közt. De még egy hiányt kellett itt kipótolni. T. i. a két vizsgált test közt föllépő vonzás — e szó jelentése az előbbiektől már tisztázva van — csak mint arányszám ismeretes. De hátra van még a hozzá lépő állandó szorzó meghatározása. Ha a mi földünk helyett ennek a helyén két földet képzelünk, úgy a holdra ható vonzás kétszer oly nagy volna: két egyenlő erő componens összeadása történvén. De mi több, e vonzásnak tudományos jelentősége csak úgy lehet, ha a földnek mint olyannak a tényleges tulajdona. A föld közép pontjában titkos hatalmat képzelni,

melynek a hold engedelmeskedik, nem volna más, mint egy középkori *causa occulta*, rejtett ok fölvétele, annyi mint feleselni a tapasztalati adatok közvetlenségét azzal a megnyugvással, mely megelégszik a tudomány lehetetlenségével. A vonzás alapját képező tünemény tehát a földnek, a mint azt ismerjük, a földi anyag tulajdona. Ebben az egyes anyagok közt különbséget tenni semmi ok sincs. Tehát kell, hogy az anyag általános tulajdonáról legyen szó, melybe tehát minden anyagrész e rész értékével, azaz anyagmennyiségével, vagy rövidebben mondva tömegével lép be. De így e törvény, mely anyag és anyag közt lön felállítva és tartalmánál fogva csak mint az anyagnak általános tulajdona szerepelhet, sokkal általánosabb érvényre vergődik, és csak akkor szolgálhat általános magyarázatul, ha ily általánosságban is megtartja becsét. Másképp különbséget téve, a hol különbséget találni nem birunk, érvénye bizonytalan, jelentősége kérdéses maradna, szóval nem volna más, mint a Kepler-féle törvényeknek szükségtelen átalakítása, melyet új esetre alkalmazni nem lehetne, mert az alkalmazás lehetőségének föltéteit sem ismerjük.

Így szoros inductió útján oda jutunk, hogy a nehézkedés az anyagnak általános tulajdona, szóval nem más, mint bármí anyag kölcsönhatása törvénye, ha így, az alkalmazás módja minden új tüneménycsoportban ki van jelölve. Ilyen pedig mindjárt kínálkozik a földi nehézségben, mely nem más, mint ismét különböző anyagrészek kölcsönhatása tüneménye.

A közönséges esési tüneményeknek azonosoknak kell lenniök az égi szerkezet jeleneteivel. A hold mozgásának csak a körülmények által választatott esésnek kell lenni. A számítás eredménye megfelelt a várakozásnak!

Fölötte jellemző arra nézve, hogy Newtonnak ez eljárása mennyire volt öntudatos és céljára nézve tisztázott, az a körülmény, hogy midőn a számításokat először kísérté meg, a földsugárnak akkor még hiányzó pontosabb meghatározása nem juttatta a kívánt eredményhez. Az egész munkát félre tette és csak miután Picard fokmérése a szükséges adatot szolgáltatatta, vette azt ismét elő, ekkor végre meggyőződén eszméi igazságáról.

A nehézkedési elméletnek ily megállapítása, melyet még ő maga kiterjesztett az üstökösökre, adja annak valódi általános jelentőségét. Magában a csillagászatban is ez az alapgondolat lön a fejlesztő elem, melynek fényes, de elvileg azonos alkal-

mázásai lőnek a bolygók kölcsönhatásának, a zavargásoknak, az ikeresillagok pályájának meghatározása és napjainkban egy új bolygónak számítás által való fölfedezése. A jelen század ez utóbbi nyeresiményével űli Newton legnagyobb diadalát.

Itt még egyszer legyen mondva, hogy a tapasztalat és elmélet összekapcsolása, mely közvetlenül észlelt adatok bevezetését igazolja az elméleti számításokba, teszi a nehézkedési theoria jelentőségét. Az itt először kifejtett gondolatok még meghatározhatlan időkre kihatólag fogják alkotni az exact tudományok fejlődése alapját.

A vizsgálatnak azt a mély és józan módját, mely e téren ily vívmányokhoz juttatá Newtont, minden egyes munkálatában újból feltalálhatni. A reformatori szerep, melyet az összes természettudományban visel, nem legkisebb mérvben fontos a mechanikában. Főmunkája a *Principia mathematica philosophiæ naturalis*, a mechanikai fogalmaknak teljes átnézetét, új átvizsgálását s ezzel együtt első szigorú rendezését adja.

Az alapfogalmak tartalmi körülírása ismeretes három törvényébe van iktatva, melyek az itt eddig tárgyalt fejlődés eredményeinek kivonatát adják:

1-ső törvény: Minden test a nyugvás vagy egyenletes egyenes vonalú mozgás állapotában marad, ha más, reá ható erők nem kényszerítik állapotja változtatására.

2-dik törvény: A mozgás változása arányos a mozgató erő hatásával, s azon egyenes vonal irányában történik, a melyben az erő hat.

3-dik törvény: A hatás mindig egyenlő az ellenhatással, vagyis két test hatása egymásra mindig egyenlő és ellenkező irányú.

Az első nem más, mint a tétlenségi elv pontos kifejezése, mely az eddigiek után további magyarázatra nem szorul. A második szintén csak ez átalakításában új, és az erő fogalmának használatát szabja meg. De szükséges volt ez az új kifejezés a sokkal általánosabb tüneténycsoport befogadására, melyet az erők elmélete Newton óta átkarolt. Az állandó erők egyszerűbb esete helyett most már az ú. n. változó erőket kellett vizsgálni, a melyeknél, mint például a nehézkedésnél, az erőhatások a testek távolságától és ezzel együtt az időtől függők lesznek. A fölhozott 2-dik törvény lehetségessé teszi, hogy a Galilei által állandó erők számára adott föntebb részletesen fejtegetett elemzés ez általánosabb esetre is kiterjesztessék, a mely kiter-

jesztésnek különben hathatós előmozdítói voltak az újonnan föltalált magasabb mennyiségtani módszerek, melyeknek érdekében Newton ismét elsőrangú szerepet játszik.

A leglényegesebb haladás azonban a harmadik törvényben foglaltatik. A hatás fejlődésével ép úgy fejlődik a visszahatás, és ép úgy mint az, elemei hozzátoldásával nő. Csak a kifejezésben fekszik a különbség, ha az A és B test kölcsönhatásánál azt mondom, hogy A változtatja B mozgási állapotát vagy megfordítva. E harmadik törvény logikai alapjelentősége nem kevesebb, mint a másik kettőé. A változásnak, mint viszonynak, egységes voltát fejezi ki, melyet egyik vagy másik szempontból tekintve, a különbség csak e szempont különbsége, Herbart kifejezése szerint *zufällige Ansicht* lehet. Így tekintve, a mozgás mennyisége kifejezését adja, s ha kifejezése után mindjárt tudományos közbirtokká lesz vala, nem kellett volna feljegyezni a történelemnek azt az *eleven erők* mérésére vonatkozó hosszas és meddő vitát, melynek alapja nem más, mint az ellenkező irányok fölcserélése. Ennek pedig a Newton-féle harmadik törvény szigorú alkalmazása elejét vette volna.

De nemcsak az alapfogalmaknak e három törvényben foglalt tartalmi meghatározása, hanem a mechanika alakító vizsgálatainak lényegesen új felfogásba való átöntése is Newton érdeme. Ő és Leibnitz feltalálói az úgy nevezett magasabb mennyiségtannak, a végtelen kicsiny módszerének, a differential műveleteknek.

Ez a hatalmas eszköz, melynek segítségével a most már elválaszthatlanul összekapcsolt mennyiségtan és természettudomány tárgyra és kiterjedésre nézve új virágzásnak indulnak, s a mechanikának *analitikaivá* ez alapon történő alaki átváltozása teszi a következő korszak jellemző vonását.

IV.

Ha a következő időket e helyen sokkal kisebb téren tárgyaljuk, mint az eddigieket, és a mechanika további fejlődésének egy a jelen század kezdetéig tartó korszakát csak rövid átpillantással végezzük, ennek okát a tárgy különös voltában kell keresni. A magasabb mennyiségtannak a tárgyalat tudományszak történelmébe való belépte jellemzi ezentúl a nehézségeket annyival inkább, minthogy itt már nem csak új és

ezélszerű segédeszközzől, hanem az alapfogalmak lényeges átalakításáról van szó. Mechanikai és ezzel szoros kapcsolatban levő mértani kérdéseken fejlődött Newtonnál a *fluxiók* elmélete (a mint az angolok még sokkal tovább neveztek a differential számítást); holott Németországban ugyanakkor Leibnitz nem mechanikai alapon, de szintén a folytonosság elve fejtegetése közben jutott azonos eredményekhez. Maga Newton nagy munkájában az új módszereket csak mellékesen mutatja be és segítségük nélkül viszi keresztül mennyiségtani következtetéseit. De ez csak a munka elterjedése érdekében történt. Az új módszerek kezdetben sok helyen kételylyel és hitetlenséggel találkoztak. Az alapgondolatok ebben oly merész újságnak, a mennyiségtan szokásos lassú lépéssel járó haladásával oly megdöbbenő ellentétnek látszottak, hogy még első rangú férfiak is vonakodtak azokat elfogadni. Minden mennyiségváltozást végső elemeire szétbontani, határt keresni ott, a hol első pillanatra e határ semminek látszik lenni; a kezdet életrevalóságán alapuló, de jogosnak csak sokkal később bizonyított, bátorsággal elbánni az úgy nevezett végtelen kicsiny mennyiségekkel: mindez csak lassan szivároghatott át a tudomány öntudatos birtokába. — De tüstént átláthatni, mily óriási fontosságú a természet felfogására nézve oly módszer, mely a tűneményekkel szemben, midőn a mennyiségtani tárgyalás kiinduló pontját keresi, nem bizza magát többé a véletlenre, hanem a tűneményt időbeli elemeire osztván szét, egy ily időpillanat vizsgálatában fekvő adatok segítségével az összes tűnemény átnézetére bir emelkedni. A mechanika úgy szólván csak most jut tárgyának valódi birtokába, a hol már nem találkozhatik legyőzhetetlen akadályokkal, hanem minden nehézség csak további haladás magvát zárja magába.

Hogy az a korszak, melyben a tudomány tárgya ily lényeges újjá alakításon megy keresztül és ennek következtében az előbbi fáradozásoknak váratlan eredményeit nyeri, a történelmi fejlődésben nem talán valami mellékes vagy esetleges szerepet játszik, hanem szakadatlan és kényszerítő láncolatban csatlakozik az eddigi tárgyaláshoz, külön bizonyítékra alig szorúl. Az sem áll, hogy a módszerek lényegesen mennyiségtani jelleme lehetetlenné tenné a közérthető tárgyalást, de igen is szükséges volna, hogy a nélkülözhetetlen alapfogalmaknak megvitatását és fölvilágosítását adja, úgy de ez oly terjedelmet venne igénybe, mely a jelen átnézet feladatával kiegyeztethető

nem lenne. Dühring munkájában e korszak több mint kétszáz lapot foglal el és a figyelmes olvasó nem tagadhatja meg, hogy a magasabb mennyiségtannak oly rejtélyesnek híresztelt elvei is válhatnak a műveltségnek általánosabb birtokává, habár relativ újdonságukat tekintve, nem mondhatni, hogy ennek ideje már eljött volna.

A mechanikának második fejlődési iránya, mely e korszakban jelentékeny vizsgálatokra ad alkalmat, az úgy nevezett *eleven erő föntartása* elvéhez fűződik. Itt két ellenkező irány halad egymás mellett, mindkettő jogosult, tulajdonképpen csak a haladás fokában fekvő különbség kifejezése. A természettani inga tárgyalása Huyghensnél mutatta, mily gyümölcsöző lehet bizonyos elvek bevezetése, melyek általános logikai jelentőségüknél fogva a tudomány keretén tulajdonkép kívül állanak. Másrészt azonban magában véve is világos volt, de ugyane feladat további fejlesztése alkalmával még jobban bebizonyult, hogy az illető tüneménynek minden föltétele, a befolyó erők hatásának körülményei is adva lévén, ebből az egész tünemény lefolyása következtethető, és így maga a logikai általánossággal felállított elv is, legalább a mennyiben a tárgyra nézve döntő eredményekre vezet, a ténylegesen adott viszonyoknak csak analitikai úton átalakított kifejezése lehet. Az eleven erő fogalmának ez irányban történt további elemzése Leibniztől származtatandó, valamint maga az elnevezés is, melynek azonban mai álláspontunkon csak történelmi tekintélye van. E gondolatkör szorosan Galilei felfogásához csatlakozik, a melyben, a mint ezt részletesebben láttuk, a folytonos erő hatásának minősége pontos és részletes meghatározást nyert. E magában véve teljesen tisztázott fogalom az új mennyiségtani segédeszközök befolyása alatt azonban lényegesen új alakot ölt, mely az egészelő-számítás segítségével a pillanatnyi erőhatások felhalmozásának tisztán számbeli, tehát teljesen kész alakzatát adja. Evvel egyszersmind azon mennyiség (a tömegnek s a gyorsaság négyzetének fél szorzata) be volt vezetve, a mely az erők mérése feladatának megoldását adja s így Leibnitz az *Acta Eruditorum*-ban foglalt kisebb értekezésben Descartes híveivel szemben kijelölhette az az által elkövetett hibát, midőn ő, mint láttuk, az erők ily számbeli kifejezését először megkísérelte. E dolgot a szintén már említett vita kiinduló pontja, mely szomorú, de a tudomány szerencséjére nagyon ritka példát ad arról, miként vitatkozhatik a tudományos világ

egy századig oly tárgy felett, mely — mikor a vita keletkezett, ténylegesen már teljesen el volt intézve. A vita további folyamát itt bátran mellőzhetjük, miután nem sokára a bölcsészek táborába ment át, míg a mechanikai tudományok valódi művelői ezt óvatosan mellőzve, biztos alapon fejlesztették szakmájukat.

Így már Bernoulli János, a kit e téren Leibnitz gondolatai első ápolójának kell tekintenünk, az eleven erő fogalmának mennyiségtanilag biztosított kifejezéséből indul ki vizsgálataiban, Dániel fia pedig még kevesebbet törődve a kérdés bölcsészeti oldalával, az exact tudomány feladatához híven az elvet más úton, t. i. új esetekre való alkalmazás által akarta fejleszteni s így a hydrodynamikának tudományos tárgyalását indítá meg. Említsük még az elvnek kifejezését az ő szerkesztésében, mely szerint ez *a tényleges* (actualis) *leszállás* és *lehető* (potentialis) *emelkedés* egyenlőségét fejezi ki, a mely fogalmazás a modern alakot már lényegesen megközelíti.

Míg tehát a mechanikának a szóban forgó elv alapján való fejlesztésében egy részről magának az elvnek további megalapítására nem ügyeltek, sőt Bernoulli J. úgy nyilatkozik felőle, hogy az eleven erő föntartása elve oly dolog, a mit csak elhomályosítunk, ha bebizonyítani akarjuk; más részről szakmánknak nem kevésbé lényeges előrevitelét látjuk, midőn ugyanezen elv tartalma további elemzés tárgya lesz.

Bernoulli Jakab — a matematikus család legöregebb tagja — kísérté meg először is a Huyghens által tárgyalt föladaton a kiinduló pontnak az ily elvi föltétben fekvő bizonytalanságát a fejtegetésből kiküszöbölni, azaz a tárgynak megfejtését egyszerűbb alapra vezetni vissza. E kísérlet sikere, mint ezt azonnal átláthatni, az illető elvnek a befolyásos erők hatását meghatározó alapföltételekből való bizonyítását, azaz lehozását foglalja magában. Hogy az első kísérlet a levezetésbe becsúszott tévedés következtében hiányos maradt, a részletesebb történetírás keretébe tartozik, itt elég annyi, hogy Bernoulli Jakab és l'Hopital együttes fáradozásainak e cél elérése utoljára teljesen sikerült, úgy hogy azontúl az illető elv nem többé a tudományba belépő idegen elem, hanem ennek rendszerében természetesen föllépő új tételként szerepel. Ezen utóbbi álláspont tényleges kijelentése ugyan az analysisnek további fejlődésétől függött, de a mechanika szempontjából az elvnek ez

új felfogását az említett tudósok munkálatai által teljesen megállapítottak kell tekinteni.

Mind a két iránynak további vizsgálata oly eredményekkel ajándékozta meg a tudományt, hogy a hasonló általános irányelvek kinyomozására irányzott kísérletek nagyon természeteseknek tűnnek föl. E törekvésekben az imént kijelölt kétféle gondolkodásmód befolyása tükröződik vissza. Itt is, a mechanika keretén kívül álló, bölcsészeti és, a kor szelleméhez mérve, többnyire teleologiai álláspontok vezetnek az elvek föllállításához, holott azoknak a mechanika általános feltételeire való visszavitele — már pedig csak is ez által válnak a tudomány valódi birtokává — az első, néha túlcsapongó irány bírálátát és igazolását foglalja magában.

Ezen elveknek elégséges lesz rövid átnézetét adni. Nemcsak hogy az exact tudomány jogosan kiküszöbölte köréből a teleologicus álláspontokat, melyek a czél neve alatt eredményeknek előre történt kijelölése következtében folyvást csak körben mozognak, de még ha nem is volna jogunk maga ez álláspont ellen tiltakoznunk, azok a természet működésének irányeszméi gyanánt kijelölt tételek alig állják ki a próbát, hanem félreismerhetlenül az erőltetett mesterkélttség jeleit hordozták. E tételek maradandó valódi becse tehát tisztán analitikai, a mennyiben a mennyiségtanilag fogalmazott általános mozgási feladatoknak bizonyos esetben és irányban való megoldását tartalmazzák. A mi ezekből az állított elvekből megmarad, tehát nem egyéb, mint bizonyos, bár nagyon fontos, mennyiségtani szabályok kivonata, melyekbe itt, az előbb elősorolt okoknál fogva, mélyebben nem ereszkedhetünk.

Logikai jelentőségére nézve az eddig tárgyalt eleven erő föntartása elvével csak kettő áll egy rangban. A kettő tárgyában tulajdonképp megegyez és csak a mennyiben a közönséges mértani szemlélet az egyenes vonalban haladó és egyenes vonal körül forgó mozgást megkülönbözteti, ágazik szét két kifejezésbe. E két elv — technikai kifejezésben — a súlypont mozgásának és a forgási jellegeknek (Rotationsmoment) föntartását állítja. Logikai jelentőségükre nem mások, mint a tétlenségi elv körülírásai, a mennyiben ennek alapján kijelölik azon állandó elemeket, melyek független, azaz oly testrendszernek, melyre e rendszeren kívül álló erők nem hatnak, mozgásában léteznek.

Mint ama ferde teleologicus nézetek alapján fejlődött elvek mintája, szolgáljon a Maupertuis által bevezetett, *legkisebb hatás* elve. Ennek philosophiai alapja már Fermattól származtatandó és azt állítja, hogy a természet a legkisebb ellentállást keresi: azaz, valamely munka végezésében úgy jár el, hogy az eljárásnak változtatása nagyobb ellenállás legyőzését, és így tehát nagyobb hatás kifejtését szükségelné. Ily alakításban ez az elv az előbbiekkal egyenlő jelentőségre vergődni nem tudott, egyszerűen azért, mert ily kifejezésében az elv elismerésére semmi logikai kényszerülést nem láthatunk. Az elvnek történelmi fontossága kizárólag a tisztán számoló irányban fekszik, és így hathatós előmozdítója lön a tudománynak, miután a magasabb mennyiségtannak ismét egy új fejezete, a változtató számítás, fejlődött rajta és általa. De ezen fejezet művelői már teljesen szakítottak a metaphysikai nézőpontokkal, s így a magasabb mennyiségtan s vele együtt a mechanika, rendszeresítőinek és újjáalakítóinak nevei, Euler, d'Alembert és Lagrange egyszersmind képviselői tudományunk új és tisztán analytikai idomulásának is, mely a legújabb időben megindult új fejlődés alapját alkotja.

Mig Euler a részletek kifejezésében tanusított nagy ügyességén kívül leginkább a változtató számítással bevezetett új mathematikai gondolkör művelése által hat a mechanika fejlődésére: d'Alembert és Lagrange ezen, leginkább elvalkító korszak törekvéseinek átalakítása és a törekvéseknek az átalakítás után történt teljes kielégítése által tartanak igényt az első rangra. A két elv — az elsőt közönségesen d'Alembert elvének nevezik, a második pedig nem egyéb, mint a *lehető virtualis gyorsaságok* elvének általános és analytikai alakban lényegesen új kifejezése — a két elv, mondjuk teljesen lemond minden távolabbi körből vett vonatkozásról és nem akar egyéb lenni, mint a mozgási problema mennyiségtani alakba való áttételes szabálya. Pontosabb kifejtésükről, minthogy itt érthetővé tenni alig sikerülne, lemondunk. De e dolgozatunk célját tévesztenők szemünk elől, ha legalább néhány szóval még Lagrangeról és ennek nagy munkájáról *Mécanique analytique*, mely ismét egy elmúlt korszak eredményét és egy újnak alapját mutatja fel, itt meg nem emlékeznénk. Szolgáljon e munka jellemzéséül Hamilton ítélete, a ki azt tudományos költeménynek nevezi, s a ki szerint Newton után Lagrangenak

köszönjük leginkább deductiv vizsgálatainknak kiterjesztését és összhangzatos kiegyeztetését.

Az eddigi tárgyalás az exact tudomány alapeszméi fejlődését egy teljes mintában mutatta. A feladatok első felállításától teljes megoldásukig, az alapelvek megállapítása első kísérletétől részletes elemzésükig emelkedett a tudomány. Három egymást követő időszak mutatta, miként válnak ki a kérdéses mechanikai feladatok az általánosabb tudományos érdekek köréből, miképen nyerik azután szükséges szervezetüket és e szervezet végre a tudomány utolsó, analitikai fejlődésével mikép emelkedik a részletezés és szorgalmas kifejlés által mind magasabb álláspontra. A mi hátramarad, az a jelen idők törekvéseinek jellemzése. Fölötte fontos tárgy, mert nem bevégzett munka utólagos vizsgálatával foglalkozik, nem többé új álláspontok kijelölését váró interregnum, hanem teljesen új gondolatsor kezdetének birtokában lévén komoly és messzeható fáradozások ideje ez.

Az exact tudományok fejlődésüknek egy ellenőrző szervezetével rendelkeznek. Ha az egyes szak egyidejűleg önállóan saját specialis érdekei művelésével foglalkozik, nem sokára elérkezik az idő, hol e részszerinti vizsgálat általános forrásához utal vissza és a természet általános felfogása átváltoztatásához járulván, jutalmul új fogalmakat nyer belőle, melyek a tudományt törekvéseiben és céljaiban újból megifjítják.

A jelen mechanikai vizsgálatok részletes tárgyalásába itt többé nem bocsátkozunk. Ennek oka, hogy bármily fontos is a természettudomány történelmének ez utolsó fejezete, az eddigihez rokon tárgyalásra még alig alkalmas. Bevégzett korszakról még nincs szó, legfőlebb a bevezetés történt meg. Az eddig nyert fontos eredmények nem egy specialis tudományszak birtoka, hanem a természet általános felfogása történelmébe tartoznak. Így e dolgok vizsgálata nemcsak czímére, de irányára nézve is eltérő dolgozat tárgya volna, melyben a szó legjobb értelmében, philosophiai nézőpontokból tekintenők át a jelenkori természettudomány módszereit és eredményeit. Itt bevégeztük feladatunkat, ha az irányelveket, a mennyiben az a fejlődés közepette egyáltalában lehetséges, röviden kijelöljük.

A mechanikának újjáalakulása egy oldalon — bár kevésbbé méltatva figyelemre — az új mennyiségtani alapelvzetekből indul ki, melyekben áll századunknak oly lényeges nyeresége. Jellemük ezeknek, hogy a modern mennyiségtan felfogása, mely eddig mintegy csak külsőleg alkalmaztatott az adott viszonyokra, ezentúl magára a tárgy lényegére, a térbeli képzetekre, valamint minden mennyiségre, a mi a természet-tudományban föllép, átvitetik. E bővebb fejtegetésre itt alig alkalmas irányt csak elsőrangú képviselői által jellemezzük, egy oldalról Poinso't és Plücker, más oldalról Hamilton és Gauss neveit említve.

De a mi a jelen tudományban sokkal nagyobb szerepet játszik és határozottan előtérben áll, az egy más irány, mely a melegnek úgy nevezett mechanikai elméletével áll kapcsolatban, a mely szerint a meleg maga a testnek részeeskéiben történő mozgás és így a meleg elméletére vonatkozó feladatok csak a mechanikai feladatoknak egy új köre. Erre vonatkozólag Soule, Helmholtz, Mayer neveit említjük kiválóan. A törekvések irányelvét ismét abból a munkából vett idézet adja, melynek ismertetésével e dolgozat foglalkozott, hogy így ez utolsó mutatvánnyal Dühning könyvét végül és újra ajánlhassuk:

„Ha fölteszszük, hogy a meleg tűneményeknek oka mechanikai erőnek tekintetik, mely bármi nem közelebb ismert közeg által lép be a tűneményekbe, úgy a mechanikai alapelvek számos és fontos következményei számára új és nagy tér nyílik. De ha még egy lépéssel tovább megyünk és ahhoz a felfogáshoz jutunk, hogy minden tűnemény oka, bármilyen legyen ez, utolsó alapjában mechanikai erő, úgy aztán egy tűneménycsoportot sem vonhatni ki a mechanikai jellemzés általános lehetsége alól. A különböző természetű erők, bármilyenek is különben, abban az egyben megegyeznek, hogy létesülésekben foglalt mechanikai hatások kifejezései. Valamint a testek különbsége az egy általános anyag létezésével nem áll ellentétben, és valamint a legváltozatosabb viszonyok közt is az általános anyag mennyisége nem változik, úgy az erőknek legnagyobb különféleségével megegyezik azon föltétel, hogy mind ezen különböző erőkben egy általános, azaz mechanikai erő foglaltatik és a különös erők föllépésében bizonyos mérték által adva van. Az a gondolat, hogy a mechanikai erő mennyisége, mely ily módon a tűnemények okaiban közreműködik

s minden természetbeli tevékenység alapját teszi, szintúgy mint az anyag, soha több vagy kevesebb nem lehet — e gondolathoz nagyon közel jutunk, ha segítségül hívjuk azt az elvet, hogy mechanikai erő a semmiből nem származhatik. Ez az elv pedig nélkülözhetlen, ha a mechanikai erőt az utolsóknak tekintjük, melybe minden természettünemény feloldandó. Ha ez eszmét komolyan figyelembe vesszük, a mechanika az ő alapelveivel a tényleges alaptudomány lesz. A mechanikának tere akkor oly messze megy, mint a tünemények sora maga, és nincs oly jelenet, melynél ne tehetnők föl a kérdést: hogy lehetőségének mik a mechanikai föltételei ¹⁾).

KÖNIG GYULA.

¹⁾ Az első közleménybe a másoló tévedéséből a következő hibák csúsztak be:

323. l. felülről 8-ik sor és alább többször: nehézlet *nehézkedés* helyett.

324. l. utolsó sor: ez kétségtelen helyett *azt hibáztatni nincs jogunk*.

331. l. felülről 6-ik sor: az *intuitiv* szó kihagyandó.

339. l. „ 13-ik „ egynek helyett *egy neki*.

341. l. „ 7-ik „ *úgy ezeknek is összeolvadását* kihagyandó.

LEAR TÉBOLYÁRÓL.

Lear tragédiája nem csak a gyermekeiben csalódott szerencsétlen apa mélyen megható történetét gördíti le szemünk előtt, hanem elénk tárja egyszersmind az örültségnek lélektani, kórtani, sőt gyógytani tekintetben is oly találó és szabatos képét, mely a psychiatria szakembereit is bámulatra indítja ¹⁾. S a költő érdeme alig csökkenne, ha hogy az örültség tényét szintén, mint a mese többi részét, akár a mondából, akár az ő színdarabjánál korábbi színdarabból merítette volna (mely utóbbit egyébiránt némelyek, még Goethe is, neki magának tulajdonítottak), a költő érdeme, mondom, alig csökkenne, ha az örültség tényét szintén átvette volna valahonnan, mert ily mozzanat nem egyszerű s nagyjából átvétele, hanem részletes kidolgozása és alkalmazása által válik egy esetben szépséggé,

¹⁾ Legújabbán dr. Stark, a kenneburgi magán tébolyda igazgatója, mutatta fel Learben az örültség jeleit (*König Lear, eine psychiatrische Shakespeare-Studie*) igen nagy részletességgel, mégis meglepő hézagokkal. Így például kikerülük figyelmét az érzéksalódások a bajnak elején s az érzékpróbálások a bajnak végén, ki nem emeli a dühöngőnek egyfelől romboló, másfelől gúnyolódó kedvét, se a gyógyító tényezők között, visszahelyezését régi körülményeibe. Legérdekesebb az örültség egy első meg egy második felének megkülönböztetése olyképen, hogy amabban a bús, ebben a vidor hangulat uralkodó, habár elismeri a szerző, hogy az örült hangulata örökösen változik, így tehát mindenkor vegyes hangulat. A tanulmány Lear halálára is kiterjed s e részében már kilép a psychiatria köréből, mert Lear lelki betegsége még halála előtt teljesen bevégeződik. Említést érdemel szerző abbéli kijelentése is, hogy Edgar tébolya, bár csak színlett, szintoly találó képben állítja elénk az eszelősséget mint Learé az örültséget.

más esetben hibává; de igen is rendkívül emelkedik a költő érdeme az által, hogy ezt a tényezőt semmi elődjénél nem találván, a maga fejétől, még pedig mint hősenek fő lelki változását, lényeges alkatrészüi igtatta be művébe. Igaz, hogy a Percy gyűjteményében található és Szász Károly által magyarrá is lefordított angol népballadában Leirről és három leányáról előfordul a király örvongése; csak hogy ez a ballada, mint Collier helyesen kifejti, már Shakespeare tragédiája alapján keletkezett. S benne az örülség különben is egész általánosan csak jelezve van s nem húzódik rajta végig piros fonálképen, mint Shakespearenél, ki azt drámája lélektani tengelyévé teszi.

Hogy az örülség lefolyása teljesen egy lehessen a hős első életével, a költőnek mindenek előtt Lear jellemét kellett ama bajra hajlandónak, mintegy kezdettől fogva rá termettnék, késznek mutatnia. Meg is teszi ezt szokott virtuozságával, mely azonban itt kétszeres fényben látszik tündökölni. Lear mindjárt először úgy jelen meg előttünk, mintha csak épen arra született volna, hogy megtébolyodjék.

Mi a téboly? — Éber álomnak mondják, melyben a beteg valónak hiszi a valótlan és semmibe veszi a valót. A téboly csakugyan többnyire csalódás, még pedig érzeki és lelki egyaránt, a mennyiben többnyire az értelem oktalan működésében nyilvánkozik, majd mint belemerevedés egyetlen gondolatba, az úgynevezett rögeszme, majd mint a képzelet zabolázhatatlan csapongása, szerte kalandozása, hóbortosság, eszelősség. Nyilvánkozhatik azonban a téboly nem csupán értelmünk, hanem érzelmünk és akaratunk oktalan működésében, s ekkor megint más alakjai tűnnek föl. Ha nevezetesen az érzés oktalanul víg, támad a veltaképi bolondság, ha oktalanul szomorú, a bús komorság; ha az akarat zsibbad meg oktalanul, az akaratlanság, ha oktalanul kitör, a dühöngés. Valamennyi érzeki és lelki tényező kóros felfokozódása pedig az örülség, az úgynevezett mania, melyben ennél fogva a téboly minden alakja föl-fölmerül. Az örülségnek ellensarka is van, melybe szintén a téboly mindenik neme átmege, ha vagy a halál vagy a meggyógyulás előbb véget nem vet neki: ez az eltompulás, hülyeség, merő közöny.

A téboly bár melyik alakjának kifejlődésére két tényező találkozása szükséges: egyik — a mit feljebb már érintettünk — az egyéni hajlandóság; a másik az alkalom, mely a hajlandósággal lappangó szikráját kilobbantja. Hajlandósággal birnak az indu-

latosak, szeszélyesek, elkényezettek, végletesek, nagyravágyók, gyöngé elméjűek, érzékenyek, érzékiek, törődöttek, még pedig annál több hajlandósággal, minél erősebb az illetőkben az indulatosság, szeszély, elkényeztetés, végleteesség, nagyravágyás, gyöngelműség, érzékenységgel, érzékiség, törődöttség. Alkalmúl szolgál pedig a tébolyra mindennemű szerencsétlenség és csatlódás, például vagyonvesztés, ki nem elégitett szerelem, meghiúsult dicsőség, akár mások, akár magunk roszaságának föl ismerése, szóval minden a mi keserít, még pedig annál biztosabban, minél inkább keserít. A hajlandóság egyes elemei képezik a tébolynak belső, a különböző alkalmak pedig külső okait.

A tébolynak merőben élettani, testi okairól itt se a belső, se a külső okok közt meg nem emlékszünk: azok nem a művészetbe valók, hanem az orvosi tudományba. Midőn Shakespeare az örültséget eleitől végig, az ősz királynak megbetegedését s kigyógyulását rajzolja, nem kórházba, hanem színpadra vezet bennünket, itt pedig lélektani magyarázatok döntenek.

A tébolyra való hajlandóság elemei, melyeket imént elősoroltunk, Lear királyban csaknem teljesen megvannak. Kivált a végleteesség. A végletes, excentrikus embereket úgy is a tébolydák jelöltjeinek tekintik, s a téboly maga mindenkor végletes, excentricitás. Mily végletes pedig Lear, mily szeszélyes természetű s mily csekély ítélő erejű egyszersmind: legelső tényével, országa fölosztásával s Kordélia hirtelen kitagadásával egyszerre megmutatja. Különben is mindig *gyors* volt, s legjobb, legépebb életkora is, mint Goneriltől halljuk, csupa meggondolatlanság. Regan meg azt mondja róla, hogy önmagát sohasem ismerte. Kevés higgadtság tehát és sok indulatosság. Nagyravágyás nem igen bánthatja, hiszen korlátlan úr; de fejedelmi méltóságával ugyancsak el van telve, *izről-izre* királynak érzi magát; s ha nem volna király, hősies és hatalmaskodó kedélyéről könnyen föltehetjük, hogy erővel is megszerzi a koronát. A kedvező szerencse, az udvaroncok hizelgése, a parancsolás megszokása még inkább elkényezteti őt, érzékenyebbé, ingerlékenyebbé, követelőbbé teszi, s ellenszót a világért nem tűr. Ime a belső okok, melyek Lear a tébolyra oly kitünő módon képesítik.

Hozzájuk járúlnak a külsők, mindenféle keserűség egymás után. Először is épen az a leánya keseríti el, a kit addig legjobban szeretett, Kordélia, visszataszító válaszával. S alig

kezdi meg a nyugalmazott király életét, Goneril cselédjeinek figyelmetlen, sőt szemtelen magaviselete okoz neki boszúságot, és csakhamar még több jut ki neki magától Goneriltől, midőn ez leplezetlen gonoszságában, dorgálója s parancsolójakép, előtte terem. Ekkor már az önvád is gyötörni kezdi:

Jaj annak, a kit késő bánat ér!

kiált föl; majd Kordélia is eszébe jut, és fájdalmasan bevallja magának: méltatlanul bántam vele. Tudva levő, hogy Heinrich és általában az egész úgynevezett psychikus iskola, a somatikus iskola ellenében, főleg a lelkiismeret furdalásaiban keresi a lelki kórságok indokát, e szörnyű bajokét, melyektől az oktalan állatok meg vannak kímélve s melyek csak az embert sújtják, a mint hogy maga a büntudat kínja is az ember szomorú kiváltsága. Ellenkeznék a tapasztalással azt állítanunk, hogy csupán ez a tényező szülheti a téboly borzalmait; de ugyancsak a tapasztalás igazolja, hogy a téboly igen sok esetben csakugyan erkölcsi származású, a kétségbeeső megbánás vég eredménye, igazán vezeklés; az angol költő tehát Learben — s még hathatósabban lady Macbethben — igen találóan fűzi hozzá a téboly keletkezését a lelkiismeret kárhoz-tató szavához.

Szint' oly találó két más jelenség, melyet költőnk a belső háborgás ezen fokán, az őrültség küszöbén, Learben föltüntet. A tudomány tanúsága szerint, mielőtt a téboly a maga valóságában, készen, előállana, mintegy bejelenteti magát egyfelől különböző káprázatokkal, érzéki csalódásokkal, másfelől a bekövetkezendő tébolyinak sejtelmével, mely is abban nyilvánul, hogy a szerencsétlen félni kezd a tébolytól. Érzi, hogy lelke meg van rendítve, s örökösen ijedez, hogy meg talál boldondúlni.

Lear is ilyen káprázatok és ijedelmek háborgatják.

Érzékeiben, eszében, saját személyében kételkedik, midőn Goneril rá méri kegyeletlen csapását. „Leányom vagy te?” kérdi tőle, mert nem hiheti, hogy szemével őt látja, fülével őt hallja. Majd önmagát nem találja: „Ismer engem itt valaki? Hisz ez nem Lear! Így jár Lear? így beszél? vagy emlékezetegyöngül? vagy látása? alszom-e vagy ébren vagyok? Hah, biz isten, ez nem így van. Hol, a ki megmondja, mi vagyok?”

A megtébolyodástól való félelmét is többszörösen kifejezi. Például, midőn Gonerilt elhagyván, Reganhoz készül:

Irgalmas ég, ne hagyj megtébolyodnom!
Eszméletem' ne vedd el! nem szeretnék
Megtébolyodni!

S Regannál újra föltámad ez aggodalma. Leányához fordul esengve:

Ne tébolyíts meg, kérlek, oh leány!

midőn pedig itt is legkeményebb szeretetlenséggel találkozik, bolondjához kétségbe esve:

Bolond, megőrülök!

Előbb még egy egészséges ötlete kél: hogy Kordéliához kellene mennie; de ezt a gondolatot álbüszkesége visszaütésitja, és csakhamar esztelenül válogat két gonosz leánya közt, miglen összeroskad, s vég erőlködésében, hogy férfiaságát és eszét megőrizze, rémes villámként a sötét éjben megvillan lelkében, hogy a mitől fél, a lelki megbomlás csakugyan utól éri, s ekkor dől ama fölkiáltással bolondja karjába, mintegy jelezve, hogy míg ez csak tréfából bolond, ő igazán az lesz.

S midőn a zivatarral együtt már dühöngése is féktelenül kitör, az égi háború keretében a legszörnyűbb lelki háború képe tűnik elénk: még egyszer fölvetődik ugyanez a gondolat, de már mint pusztá önámítás, mintha tébolya még csak ezentúl akarná megragadni, holott már hurezolja. „Elmém bódulni kezd,” mondja szegény a roham szüntével, s már megbódult.

A téboly fejlődését egy magyar költő is, Arany János, rajzolja, szintén kiváló lélektani pontossággal, Ágnes asszonyban, és az imént fölmutattuk két előleges körjelt, valamint a megháborodás erkölcsi alapját, mint büntudatot, ez a ballada is erősen kifejezi. Sőt Ágnes asszony tébolyának az önvád, a lelkiismeret mardosása épen egyedüli alapjául van feltüntetve. Tébolya keletkezését pedig a tébolytól való félelem és káprázatok kísérik. A börtön-sötétjében rémek környezik Ágnest, és szeme görcsösen rámered egy vézna sugárra, mert

Ha ez a kis fény nem volna,
Úgy gondolja megőrülne.

Birái előtt készülvén megjelenni,

Öltözetjét rendbe hozza,
Kendőjére fordít gondot,
Szög haját is megsimítja,
Nehogy azt higyük megbomlott.

És csak arra kéri bírát, ne vitessék vissza börtönébe, mert ott megtébolyodik. S próbára is teszi magát, hogy érzékei nem csalják-e? hallja-e, érti-e a mit bírái mondanak? mert a míg érti, még eszén van.

Körültekint Ágnes asszony,
Meggyőződni ép eszérül:
Hallja a hangot, érti a szót,
S míg azt érti, még nem örül.

Ágnes asszonyban a rögeszme tébolya képződik, Lear királyban az örülség, a kifejlett bajtól fogva tehát a két költő útjai eltérnek egymástól és össze sem érnek többé, mert Ágnes asszony holta napjáig benne marad nyavalyájában, Lear király ellenben kigyógyul belőle.

Lear dühöngése a zivatarban már határozottan az örülség rohamra: hogy pedig e roham ne váljék lelkére nézve enyhítő, gyógyító elemmé, mint a hogy a villámos szélvész a levegőt megtisztítja, gondoskodott a költő, hogy ez úttal végkép az örülség örvényébe merüljön, gondoskodott pedig jellemzőleg az által, hogy a már félig tébolyodottat egyszerre összehozza egy látszólag egészen tébolyodottal, a gonosz lélek üldözte szegény Tamással. A téboly ragadós mint az ásitás, a nevetés; vannak rá példák, hogy ép lelki emberek, tébultakkal érintkezvén, az ily esetekben vészes hatású rokonszeny erejénél fogva magok is megtébultak: mennyivel inkább meg kell ennek történni Learnél, ki oly alaposan elő van készülve a tébolyra. Lelki valója teljesen át meg át hevült, csak egy szikra essék bele, és rögtön kigyulad. Itt Edgar az a szikra. Edgar is ki van lökve az emberi társaságból, ő is fázik, ő is szerencsétlen: Lear egyszerre saját képét látja benne megtestesülve, teljesen övé lesz, azonosulni látszik vele, bámulja, tiszteli, bölcsnek nevezi, s maga is olyan bölcs akar lenni, azaz olyan bolond. Most már kész az örült. S legelső tette — mire szintén Edgar látása ösztönzi — az, hogy vetkezik: ismét találó vonás, mert az örültek szokása lehánygni ruhájokat s meztelen szaladgálni.

Az örülség, mint fentebb megjegyeztük, valamennyi érzelmi és lelki működés túlhajtásában nyilvánul. Lear is — örjöngése egész folyamában — elevenebb, érzékenyebb, rakoncátlanabb, elmésebb mint ép korában. Mondottuk még az örülségről, hogy a tébolyának változtatva minden alakját fel szokta öltetni: Lear is majd búskomoran jelen meg előttünk, majd oktalan vígságban, midőn például virágokkal ékesíti magát, egyszer hadonázva és dühöngve, másszor érzéketlenül és alétan, mint a mikor a pajtába vezetteteti magát vagy midőn a káprázatos törvénylátás után elfásul, néha eszelősködve, néha meg némi rögeszmével tépelődve, mely rögeszme érzékel is ámitja, mint midőn a karszék Goneril képét mutatja neki. Lear király rögeszméje pedig az, hogy a ki csak szerencsétlen, szerencsétlenségét mind hálátlan gyermekeinek köszöni. Ezzel a gondolattal üdvözlí a bűjdosó Edgart:

Két lányaidnak adtad mindened',
S most erre jutottál!

A vak Glostert is mintegy szerencsésnek csúfolja, mert, úgy mond:

A fattyu Gloster
Jobb volt atyjához, mint törvényes ágyban
Nemzett leányaim.

Az imént említettem biráskodás képzelt leányai felett ugyanabból az eszméből foly; s midőn számos változatban ismételteti, hogy senki sem bűnös, mindig alatta lappang az egyetlen kivétel: csak az ő két leánya!

Őket megbüntetni, hatalmuktól megfosztani, rajtok boszút állani: ez a gondolat a tengely, mely körül egész örülsége forog. Közvetlenül megzavarodása előtt már hálátlan leányai képe és a boszú vágya foglalván el őt, igen természetes, hogy örülségében is ez a kép és ez a vágy uralkodik fölötte, mint a hogy álmunkba rendszeren azok a gondolatok szövődnek, melyekkel közvetlenül elalvásunk előtt foglalatostokdunk. S az is a mania természetével egyez, hogy kiléte, személye tudatát el nem veszti.

A tébolyodottnak, még ha az úgynevezett víg bolondok osztályába tartozik is, valamint az álmodónak, még ha tetszetes képek lengik is körül, alaphangulata mindenkor bizonyos határozatlan, kifejezhetetlen elégiületlenség, a maga és a mások lételének, hogy úgy mondjam kiállhatatlansága, valami általá-

nos roskedvűség, a mely legerélyesebben nyilatkozik az örült-nél, de a melytől ugyancsak az örült is igyekszik legerélyesebben szabadulni. A gyökeres szabadulás természetesen az öngyilkosság: ezért uralkodik a tébultaknál az öngyilkos hajlam; s a mai társadalom idegességét szomorúan jellemzi mind a téboly, mind az öngyilkosság eseteinek szaporasága. Az örült, nagy erélyénél fogva, inkább mások, mint maga ellen szereti fordítani romboló vágyait, s vele szemben, szigorú vigyázat nélkül, senki élete sem biztos. Dühöngő rohamai — melyeket titkos örömmel is vár — úgy szintén rombolásai némi könnyebbségére szolgálnak, miként a könyekre fakadás megnyitja a bánatost vagy egy derekas ütés vagy szitok a haragost. Ily enyhítő szer még mind azoknak összeszidása vagy legalább kigúnyolása, kiket akár bajunk okozóinak tartunk, akár, mint bajunktól menteseket, irigylünk. Minden tébolyda igazolja, hogy a betegeknek, kivált a férfiaknak, rendszerint nagy kedvök telik a gúnyolásban; és hogy Shakespeare az örült királyt nem csupán öldöklő és romboló, káromló és dorgáló, hanem oly kiváló mértékben gúnyolódó hangon is beszélteti, arról tanuskodik, hogy a beteg emberi lelket minden rejtélyeivel szintúgy ismerte mint az egészségest.

Íme a szembe szökő vonások, melyekkel a költő Lear király örültsége képét élénk rajzolja. De az örültség nem tartós állapot, gyorsan szokott lefolyni, s a beteg vagy bele hal, vagy hülye lesz, vagy meggyógyul. A meggyógyulás valamennyi lelki kórság között az örültségben legvalóbbszínű, s Learnál is ez az eset következik be: A meggyógyulás fő feltétele pedig annak az elhárítása, a mi az örültséget előidézte, más szóval, a betegnek visszahelyezése ama körülmények közé, melyekben lelki egészsége még nem volt megzavarva, tehát bizonyos *restitutio in integrum*. Learnál ez úgy történik, hogy a mitől Goneril és Regan megfosztották, az országot, kényelmet, mindenek fölött a gyermeki szeretetet újra megnyeri Kordéliánál; rossz leányai megtébolyították, jó leánya meggyógyítja. Látjuk, hogy miként a bajnak forrása, úgy gyógyszere is erkölcsi.

A király felüdülését magyarázó részletek ismét meseteri jellemzések. Kordélia kérdésére: mit képes a tudomány tenni, hogy apjának elrabolt eszét visszaadja? az orvos feleli:

Legelső

Természetes dajkánk, a nyugalom,
Mit nélkülöz. De vannak fűveink,
Hatók azt visszahozni, s erejük
Képes bezárni a bánat szemét.

A gyógyító nyugalmat az orvos álmittal segélyével szerzi meg Learnek, s az orvosi tudomány mai nap is így jár el. Szintoly kellemesnek és hasznosnak bizonyul, hogy a jótékony álomból ébredő zenével üdvözik: az érzéki öszhang mintegy képe s ütegyengetője a lelki öszhangnak.

Midőn Lear igazán eszmélni kezd, midőn az örülség immár távozóban van tőle, szint' azokat a jelenségeket tünteti föl, mint midőn a baj közeledőben volt feléje, csak hogy most megfordított irányban: érzékei helyes működéséről igyekszik meggyőződni, és fölismeri tébultságát.

Nem mernék rá fogadni

Hogy ez az én kezem. Hadd lássuk: e tű
Szúrását érzem. Szeretnék meggyőződni
Állapotom felől.

. . . Félek

Hogy nem vagyok valódi eszemen.
Úgy tetszik ismerlek, sőt ismerem
Ez embert is. S még is kétes vagyok.
E helyről nincs fogalmam, s bár hogyan
Erőlködöm, e ruháról nem tudok
Megemlékezni. Ki ne nevésetek,
Mert életemre mondom, azt hiszem
Hogy ez úri hölgy lányom, Kordélia.

Örülségét megelőzőleg a gonosz Goneril az, a kit nem ismer föl; örülsége végével a jó Kordélia, kit fölismer. Művészi szimmetria és lélektani igazság.

Kordélia megerősítvén, hogy igenis ő az a kit gondol, és sirva rá borulván, Lear érezve leánya könyeit, még folytatja az érzéki puhatolást:

Könyűd nem nedves-e?

Valóban az.

Kordélia könyeinek nedvessége is segíti őt meggyőzni a valóságról és hogy nem álmodik többé.

Mi való? mi képzelődés? az álmodó, a tébult nem tudja megkülönböztetni; mihelyt megkülönbözteti, jele, hogy már ébren, már eszén van. A kétkedő megtapogatja magát, hogy bizonyossá legyen a körüle történők valóságáról: így cselekszik az örütség álmaiból fölserkenő Lear. Emlékezéseit is szedegeti össze, mi közben örütsége is fölmerül elméjében, s fél, hogy még tán ki nem lábolt belőle. Tudva levő, hogy az elmekórságból üdülőt akkor tekintik teljesen kiépültnek, ha átszenvedett tébolyát tébolynak ismeri: Shakespeare, mint látjuk, erről a próbáról sem feledkezik meg.

Íme, a téboly megszűnését szint olyan tünetények jelölik, mint elejét. Valamint két hadsereg egymásra támadását, úgy az örütség csatáját is csatározások kezdik és végzik; valamint közvetlenül elalvás után s közvetlenül fölébredés előtt bonyolodnak össze leginkább a valóság képei az álom képeivel, úgy kísérik hasonló bonyodalmak, a káprázatok, mind a közelgő, mind a távozó tébolyt; és valamint az éjjelt is, a nappalt is szürkület előzi meg, úgy előzi meg az elmének is mind első-tétülését, mind újra kivilágosodását bizonyos fél homály, amott az aggodalomnak, itt a reménynek az a fél homálya, mely — még vagy már — látni engedi a szörnyű betegség rémeit.

Lear meggyógyulása pillanatához érve, örütségének történetét befejeztük. Meggyőződünk, mily ritka lélektani hűséggel, következetességgel és teljességgel van az mind egészben, mind részleteiben föltüntetve; s a mi Shakespearenek egyik legkülönösebb sajátsága, t. i. dictiójában a jelzők, jellemzésében az ismertető vonások túlon túl halmozása, Lear lelki betegségének rajzában is kifogyhatatlan bőséggel nyilatkozik; s a tébolynak ezt a gazdag, találó képét a költő még hathatósabbá teszi az által, hogy két hason képnék közibe állítja. Lear tébolya — ez úttal már nem lélektani, csupán aesthetikai szempontból tekintve — annál erősebben, élesebben tűnik ki, mivel egyfelől Edgar színlelt tébolya, másfelől a hivatalos bolond bölcsesége rá világít; s míg e kettő neki mellék-, egyszersmind azonban ellenképül szolgál, mindenik magára is ellenzetet foglal magában: mind az a téboly, mely csak színelve van s ennél fogva nem az; mind az a bolond, ki bölcseséget hirdet s ennél fogva nem bolond. Bolondnak látszik, valósággal mégis okos, holott Lear okosnak látszott, mégis oly bolondot tett, hogy végre maga is megbolondult tőle. Az Edgar tébolya nem egyéb, mint a Shakespeare korában

jezsuiták által téritési czélból fölléptetett s Harsnet érseknek a *Pápista impostorokról* szóló könyvében leírt ördögösök elmés majmolása, szintén nem természetes, hanem mesterkelt bolondság. Lélektanilag tehát ép oly kevésbé tehető párvonalba Lear tébolyával, mint a bolondé.

De igenis lélektani párvonalba tehető Lear tébolya Shakespearenek néhány más művében előforduló személyek, nevezetesen Macbeth és neje, Hamlet és Ophélia, kiváltképen athéni Timon tébolyával.

Magát Macbethet nem szokás a tébultak sorába számítani, csak nejét. Pedig voltakép őt is az elmehábor furiái ragadják azon pillanattól fogva, midőn a boszorkányok jövődj nagysága fényével elvakítják, s Taine igazán mondja, hogy Macbeth élete egy monomania története. A monomania szóval Macbeth tébolyának külön alakja is meg van jelölve: az t. i. rögeszmés téboly, valamint lady Macbethé is. Mind a két szerencsétlent a bűn képe üldözi és gyötri, mint Ágnes aszszonyt; a férfit a csábító, a nőt a végrehajtott bűn képe. Itt is a büntudat erkölcsi rugója szerepel, mint Learnál, de sokkal nagyobb mértékben, szinte kizárólag.

Hamletnek félig ál, félig valódi tébolya a csöndes búskomorság, melynek fő jellemzője az öngyilkos hangulat. A lét és nemlét fölött tépelődő híres magán beszéd e hangulat legtermészetesebb kifolyása. Ophélia tébolya szintén búskomorság és szintén a téboly rokonszenves ragályosságáról tanuskodik, mert Ophélia mindenek előtt kedvese, az eszelősnek mutatkozó Hamlet látása által válik e baj iránt fogékonnyá. Csakhogy az ő baja teljesen kifejlődik, s egészen szabályszerűen, öngyilkossággal éri végét.

Timon is búskomor és öngyilkos. De különben valamennyi között neki van legtöbb hasonlatossága Learrel. A tapasztalt hálátlanság embergyűlöletre szokott indítani, még pedig annál inkább, minél erősebb a hálátlanság s minél érzékenyebb az ember. Ez a keserű érzés csigázódik mind Learnél, mind Timonnál a tébolyig; s ez az oka, hogy kitöréseikben mind a ketten folyvást az emberi rozhaság ellen szónokolnak. A különbség köztök az, hogy Lear örültsége jobbra fordul, Timoné gyógyíthatatlan búskomorságba vész. Leart gyöngéd ápolók környezik, a bolond, Kent, Gloster, Edgar, Kordélia; Timon magára marad, s a kik zordon odvában meg is látogatják, az egy becsületes Flavius kivételével

mind, Apemantus, a költő, a festész, a két rima, még Alciades is, csak arra szolgálnak, hogy megerősítsék gyűlöletében. Hozzá képest Lear minő boldog! Az ő lelke sebére folytonosan csepegteti balzsamát az a legelső nagyhatalomság, mely hatalom létére is enyhe, a melynél édesebb és nemezebb semmi sincs, a minden jónak osztogatója s akármilyen bajnak, ha nem gyógyszere, legalább csillapítója, különösen a gyűlöletnek biztos ellenmérge: a szeretet.

GREGUSS ÁGOST

BOLOND ISTÓK MÁSODIK ÉNEKE. ¹⁾

Melyben ama híres „bekukkanás“ voltaképen előadatik.

1.

Tenger sok éve immár, hogy Bolond
Istók felől kezdettem éneket;
Akkor nem a leghübb anyai gond
Alatt hagyám az árva gyermeket;
S azóta, mint Aldighieri mond,
„Mély hallgatásban torkom elrekedt“:
Illő tehát kissé megráspolyoznom,
Vagy hig tojással ismét rendbe hoznom.

2.

Oh Múzsza! kit minden poéta *per te*
Szólít, midőn szülési kínja nagy,
Midőn a szeplő homlokát kiverte
És új Minervától feszül az agy —
Méltóztassál hozzám leszállni, mert te
A versek jóltevő bábája vagy:
Törvényes a sarj, vagy törvénytelen,
Az végre mind egy, csak te légy jelen.

3.

No s a cigányok.... Au! isten-csapása!
Hogy velők annyi mindig a bajom!
Nem volt talán elég a forró kása,
Midőn keresztül buktam e fajon?
Midőn megrontott *Ida* nagy romlása?...
Bár ehhez is fér még egy-két *vajon*.
Elolvasták-e, vagy föl sem szelék? —
Korcs volt, üres volt, aljas volt: elég.

¹⁾ Az első éneket lásd: *Arany János összes művei*. Pest, 1867. VI. k.

4.

Ki gondolt arra, hogy van benne *eszme*,
 Czigányfölötti érzés valami,
 De, *Pucheim* kardja szívemnek szegezve,
 Félig se mertem azt kimondani!
 A *szalmapörnye* sem volt tőlünk messze,
 Miről magyar fül nem tud hallani,
 S melytől sötétén jártunk akkoron,
 Barnítva színünk' s szívünk nagy korom.

5.

Dicső, nemes faj, mely vérzett Idánál!
 (Ott volt a végcsapás, *Világoson*)
 Halálra mennék érted, ha kívánnál;
Engem esz a lúg, ha fejed mosom;
 Rothadjon a nyelv, mely téged profánál
 Édes enyim, szentem, magasztosom!
Azért kívánnám még, hogy el ne haljak,
 Hogy rólad méltán zönghessen ez ajjak.

6.

Oh láttam én (hisz ott is voltam egyszer:
 Tenni kevés — de halni volt esély)
 Győzelmeid napját; s a szörnyű perczcel
 Én is alólbukám, midőn esél.
 Bámulta *egy világ* a mit cselekszel,
 Minőt rege is csak ritkán mesél:
 De vállvonítva kullogott tovább
 Hogy sebeidben tipra büszke láb.

7.

És engem akkor oly érzés fogott el.....
 A szőlős gazda is, az egyszeri,
 Magánkívül s örjöngve kaczagott fel,
 Látván, hogy szőlejét a jég veri,
 Dorongot ő is hirtelen kapott fel,
 Paskolni kezdé, hullván könnyei:
 „No hát, no!” így kiált, „én uram-isten!
 Csak rajta! hadd lám: mire megyünk *ketten!*”

8.

Így én, a szent romon, emelve vádat
 Magamra, a világra, ellened :
 Torzulva érzem sok nemes hibádat,
 S kezdék *nevetni*, a sírás helyett;
 Rongy mezbe burkolám dicső orczádat,
 Hogy rá ne ismerj, és zokon ne vedd :
 S oly küzdelemre, mely világcsoda,
 Kétségb'esett kaczaj lőn Nagy-Ida.

9.

Rajongva tűnt elém a sátrak népe :
 A vajda Csóri, a nagy *álmodó*,
 Ki maga alszik egy nemzet nevébe',
 Álmában újabb, szebb hont alkotó ;
 S hogyan koppasztja, mely még nincs kezébe',
 Madarát a többi por-puffogtató ;
 Mind csupa bátor, nyílt őszinteség :
 De a bús tréfa mégis megesék !

10.

Dicsőséget szomjaznak minden áron,
 De, ha nem kell vér, olcsón is veszik ;
 Ritka dolog, hogy egyet értsen *három* ;
 A holnapot *ma* bizvást megeszik,
 Stb. — — hisz megirtam akkor-nyáron.
 Ne irtalak vón' kis könyvem pedig !
 Rosz vagy, silány vagy ; másként nem hevernél
 Száz számra most is *Julius Müllernél*.

11.

No s a cigányok . . . Ejnye! — Várjanak.
 Nagy számadással tartozunk elébb.
 Húsz éve már, hogy a költő hanyag :
 Tűzokká nőtt az akkori veréb.
 „Ígérted: add meg!” csúfra mondanak,
 „Mért vagy a here méhnél is herébb ?
 Húsz év alatt más száz kötetre menne,
 Sok millió betűt számlálva benne.”

12.

Tudom, bevallom gyöngeségemet;
 Nem dolgozom, csak ha *valami* hajt;
 Egyébkor lusta mélabú temet,
 Mely elefántnak néz szűnyognyi bajt,
 (Ámbár nagyobb is ért biz' engemet.)
 S nem tagadom meg a keleti fajt,
 Mely ópium-gőz, latakia s ambra
 Illat között vár — vár a sült galambra.

13.

No meg, mi tűrés-tagadás? *Bolondom*
 (Istókot értem) alig született,
 Nagyobb volt ő nála kisebbik gondom;
 Hamupipőke lőn és megvetett.
 „Ha méltóbb énekim' eldanolandom
 (Mátyást, Lajost, Csabát s még vagy hetet!)
 S időm azontúl még verselni jut
 Kirántom a sutból szegény fiut.“

14.

Ezt gondolám, nagy-bizton és kevélyen.
 Oly dús, pazérló az ifjú remény:
Örökké, nem hiszi ugyan, hogy éljen,
 De *jó sokáig*, s a mi egyre mén:
 Hogy változatlan, át borún, veszélyen
 Kedv, ihlet, alkalom és érzemény,
 Erő, kitartás, ízlés, akarat —
 Egy szóval a mi kell, mind *ép* marad.

15.

Ezért halasztám mind tovább-tovább el;
 Tudtam, kevésnek is fog tetszeni:
 „Istók“ bolond, s nem épen *respectábel*,
 Mily képtelen, ily hőst megzengeni!
 Tárgy, dictió silány, a nyelve bábel,
 Írója nem tud „eszményíteni“;
 Magyar dicsőségről nincs benne *nagy szó*....
 S nem ily példát adott Virgil, se Tasso.

16.

Így a közönség. Egy-két műbirám
 Akadt ugyan (elismert jó fejek)
 Biztatva, hogy nem hasztalan irám,
 Bármily bolondos úton tévelyeg.
 De annyi „Első Ének“ várt reám,
 Annyi kerített óriás „fenek“:
 Hogy, a melyekben semmit nem haladtam,
 Ezt még azok közt is utólrá hagytam.

17.

Isten veled, jobb részem arany álma!
 Hü Toldi, Csaba, isten veletek!
 Oly messze a czél, oly magas a pálma!
 Rég törve lelkem, és a test beteg.
 Ily hangulathoz Istókom talál ma:
 Előveszem — ha mire mehetek —
 (Kerülve inrázó erőlködést)
 Mint öreg asszony a letett kötést.

18.

Hol is hagyám el? Mind egy! Régi nóta:
 Húsz éve, mondom, egy-kettő hián;
 Jó nagy kamaszszá nőhetett azóta
 S túl járhat Istók óperencián.
 Hosszúra nyúlnék minden élte-volta:
 Ugorjuk által! Jó ötlet; *bien!*
 Így francziás lesz, meglepő, regényes;
 Költő segít magát, ha leleményes.

19.

Különben is, a mennyi életírat
 E zsenge korról, mind egyforma rajz;
 A jellem, az lassan, elrejtve virrad,
 Nézőnek összefoly, mint gyermekarcz;
 Így a biograph egyebet sem írhat,
 Mig nem ütöget az ifjúi bajszt:
 Nőtt, nyúlt; az iskolát szerette, unta;
 „Jeles“ számár volt, vagy zseni *secunda*.

20.

Hip-hop, édes lovam, te vén Pegaz!
 Hozzuk szénánkat egy csapásra rendbe;
 A mondaként is, úgy-e, szent igaz?
 Egyszer „bekukkant Istók Debreczenbe“;
 Aligha ott nincs. No ni! *rittig*, az!
 Ott ül szerényen a „bagoly“ terembe,
 (Ez egy fellegvár, egy magas Sion,
 Melylyel dicsekszik a kollégium.)

21.

Halvány, sovány alakját hosszú *tóga*
 — Mint gyászlobogó a nyelét — fedí;
 Nem látszik, hogy nagyon jól menne dolga,
 Étvágya is több, mint betöltheti; —
 Hagyján az éhség! a test földi szolgál:
 Lelkét dicsőség vágya kergeti,
 S mindig valami olyanért sovárog,
 Mit nem tanítanak a tudós tanárok.

22.

Nem, mintha geniális hetykesége
 Böcsmérlené a tisztos tudományt;
 Söt a tudásnak vonzaná is *vége*
 Akármi szakban, s mindben egyaránt;
 Ismerni ő mindent hő vágygyal ége,
 A Zend-Avesztát úgy, mint a Koránt:
 De azt az iszonyú „kásahegyet“
 Keresztül enni, míg tud csak *egyed!*

23.

Oh, hányszor elmereng a tiszta mennybe,
 Hol a tejút és többi napkörök
 Egy-egy láncszem tovább, a végtelenbe,
 Hol milliárd nap és bolygó görög;
 A sirius-hossz, ily távollal szembe,
 Már semmi, hát még ez a földi rög!...
 De iskolában rettenté a sok
 A + b, nagy V, a dült ∞-asok.

24.

Zsúfolva is van termők: ő tanára
 Alig százötvenedrész gondja volt;
 A tábláig sem ért el szemsugára,
 A legszebb képlet rajta — szürke folt;
 „Folytassa Istók!“ „X, elosztva á-ra“
 Szegény myopsunk csak ötölt-hatolt; —
 S ha csillagásztak, ő nézvén a csőbe:
 Sipkát akasztott más lurkó elébe.

25.

Szerette volna ő ismerni, oh nagy
 Természet, alkotó kezed művét!
 Keresve, hol szüzen található vagy,
 Erdők virágát és a bércz kövét;
 De a padokban (ah, szánni való agy!)
 „Magolni“ kelle kö, virág *nevét*;
 S ha kézről kézre járt valami ásvány:
Brúgó ¹⁾ darabbá vált körútazásán.

26.

Isten, világ, ember: a tiszta ész
 Nyitját ezekhez vágya feltalálni:
 De, a mi pár évezred óta *kész*,
 Belátta, hogy *neki* kell megcsinálni.
 Mind „térj-meg-utcza“ ez, bár merre méssz;
 Így kedve nem sok volt philosophálni; —
 Egy ismerethez mégis eljutott:
 „Hogy semmit nem tud, annyit jól tudott.“

27.

Nem volt erős fej: kategóriák
 Szerint sehogy sem járt bolond esze;
 A logikában nincs gyöngébb diák,
Major- s *minor*ban ő nyakig vesze,
 Vagy az *okot* nem lelte, vagy *fiát*;
 Kivéve, mint pók, ha mit *érezte*:
 Mert (a min elbámulna Kant, Spinoza)
 Észtanszerűbb volt verse, mint a próza.

¹⁾ Collegiumi barna kenyér.

28.

(Tudnillik azt is irt ő; hogyne? *stultis*,
Pictoribus . . . s mi még a harmadik?) —
 Történelemből ha micskét tanult is,
 Meg elfelejté a vizsgálatig;
 Mert a fonál, ha oly hosszúra nyult is,
 Nem az volt, mi szellemnek mondatik:
 De a föld minden évszáma s királya,
 Meg a tanító körmönfont írállya.

29.

Classicusokhoz épen szíve vonta:
 Kedvenceze volt Horác, Virgil, Homér;
 De szót hüvelyből nem örömet bonta,
 Virágot nem tiport el a gyomér';
 Ő az *egésznek* bátran nékironta,
 Kileste, hol foly az a finom ér,
 Melyen halad cselekvés, érzet, eszme —
 Habár egy *szócska* néhol kárba veszne.

30.

Egy szóval, a mi tesz egy jó diákot,
 Abból kevésre ment Istók szegény;
 Az érdemlépcsőn nem magasra hágott,
 Se' a tanuló hosszas évekén;
 A pálya fele-útján félre vágott,
 Nem, mint amolyan kirugó legény:
 De csüggeszté e taposó malom
 Egyhangusága, és az únalom.

31.

Tanulni ugyan annyit a „tanárnak“
 Iparkodott ő, „a becsületért“,
 Hogy nem nevezték publice számárnak,
 S elfújta hangosan, a mit nem ért;
 Jobb „*calculusa*“ is alig egy párnak
 Lőn, mire az esztendő véget ért:
 Azonban őt ez mind nem boldogítja,
 Sőt, hogy időt lop, azt érzé, gyanítja.

32.

A pálya végén hosszú reverenda
 Intett felé, vagy olyan kutyabőr,
 Minőt nem rejteget az ős gerenda:
 Pap is lehetne, ügyvéd, ingenieur;
 Bajtársit e pálmák varázsa vonta,
 Lett is valami, valamennyiből,
 Ki mind az iskolát végig taposta,
 Lesz az. (Ha más nem, egy falusi „kosta“.)

33.

De ő a „lenni vagy nem lenni“ czélt
 Nem így fogá föl: „enni vagy nem enni“;
 „Kenyérrel“ ő csak napról napra élt,
 Tíz-húsz év múlva *ma* szüksége semmi;
 Annak fejébe nem tűrt és remélt:
 Hol fogja egykoron magát „letenni“
 Mint doctor, prókátor, ludi-magister,
 Vagy más ilyen *tor-ter* nevű philister.

34.

Látszik, bolond volt. A mi szünidőre,
 A megszabott órák s napok során,
 Önvád ne'kül szert tehetett, a dőre!
 Azzal henýélte el későn-korán,
 Hogy *olvasott* borúra és derűre,
 Mohon, systéma nélkül, szaporán,
 Mintha, mit a világ nyomdái nyomnak,
 Fejébe kéne férni mind, a lomnak.

35.

Legjobban a versköltőket szerette,
 Ünnepe volt, ha effélét kapott;
 De szükségből a prózát is meg-ette:
 Új s régi könyvet, pamphlét, hirlapot;
 A „Juhtenyésztést“ egyformán bevette,
 Meg a vitázó dogmás vén papot;
 A bibliát rég tudta volt merőben,
 S mind, a mit nyomtanak „ez esztendőben“.

36.

Vágyának az sem épen akadálya,
 Ha könyve néma, nyelve idegen: •
 Előbb egy-két szó értelmét kívájjja,
 Tünődve mint hieroglypheken,
 Míg a mondatnak is nyitját találja; —
 Így ássa, mint szű, a laprétegen
 Magát keresztül; — s ha kezére jön,
 Nyelvtant is olvas, meg szótárt — *külin*.

37.

Csodálatos fő: hova fér e zagyva,
 Emészthetetlen *brutto* töltelék?
 Jut-é fiókja mind ennek az agyba'?
 Vagy, mint edény ha színig megtelék,
 A többi átfoly még nyomot se' hagyva? —
 Elfolyt biz' abból, gondolom, elég:
 Sőt, a mi része benmaradt nehánynak,
 Nevezni azt se' merném tudományak.

38.

Tény az, hogy Istók, minden olvasása
 Daczára, *tudni* többet nem tudott;
 Nincs tárgy, miből, az iskolák szokása
 Szerint, kiállná a vizsgálatot;
 De általában véve, egyremásra,
 Elméje még is nyílt, gyarapodott:
 Mint testi étküink nagy részben lemállik,
 S mi benmaradt, az *más anyagra* válik.

39.

„Elég! elég!“ kiált az olvasó,
 „Mit érdekel s kit, e könyvek molya?
 Az ilyenektől könyvtár, folyosó
 Hemzseg, kiállhatlan egész faja;
 Mozgó halálfej, létrataposó
 Gép, a betű lelketlen szípolya;
 Képzelve alacsony, kedélye száraz,
 Érzése nincsen, vagy rideg, sivár az.“

40.

De jó bolondunk (ebben is bolond)
 Mélyen tudott érezni s melegen,
 Szeretni embert — és szeretni hont
 Melyből pedig, az éltető egen
 Kivül, sajátjának semmit se' mond,
 Legtöbbször azt is nézi üvegen:
 Mert ő felőle már az volt megírva,
 Hogy, míg csak él, bámuljon a papírra.

41.

Azonban olykor, ha gyér alkalom
 Kirántá mégis holt falak mögül;
 Vagy mert hiányzott a csend, nyugalom
 Hogy olvasson tovább, szünet ne'kül;
 Vagy e holtig viselt *czilícziom* —
 A kötelességnek ha menekül
 Szúrásítól, kissé hogy szertenézhet,
 Szent templomodban, oh dicső Természet,

42.

A boltozatra föl, mely tiszta kéken,
 Éjből, sugárból szöve, domborul;
 A zöld mezőn el, a rengő vidéken,
 Mely délibábot öltve fátyolul
 Egy rész alul leng, más fölül, az égen
 Mely, mint ezüst tó, közzéjük szorul;
 Ha szétekint — — aligha lát sokat
 Szegény myopsunk, bárhogy pislogat.

43.

De jut, s halálig jutni fog eszébe
 Egy földi elvesztett paradicsom:
 Az élet első tiz-tizenhat éve,
 Midőn látása még nem vala rom;
 Honnan — „tudásnak a gyümölcsit“ éve,
 (Apró betűket) s éve nagy-mohon —
 Kiüzte a fény kardos angyala:
 S a kék, mit a látás nyújt, elhala.

44.

S az nem csekélység. — Oh, ha negyven évem
 (Vagy közel annyi) nem lett volna vak!
 Ha mint egy fényrajz tárult vón' elébem
 Természet, ég, föld, hegy, mező, patak;
 A távol' a kicsiny' körrajza épen,
 A lég, — az égnek *folytatása* csak —
 Mint mikor elnéztem a kicsi pontot:
 Röptében a golyát: egy szem porondot!

45.

Ha fűben apró — s végtelen világok
 Titkát az ürben, leshetem vala;
 Ha népes körbe én *a tudva* hágok,
 Hogy nem csalékony e szem sugara;
 Ha szenvedélyek s millió hívságok
 Tükrét az arczon, s szívet általa,
 E negyven év alatt híven figyelve,
 Tapasztalással himesebb ez elme:

46.

Talán poéta lettem vón' — különb.
 De sorsa üldi a szegény vakot;
 Kinek szemében a látlencse gömb:
 Bár nem vadászhat, mindig lö (bakot).
 Kitárul a legszebb festői tömb:
Zwickert hamar! *guckert!* szemablakot!...
 Ah, már hiába! ő meg nem ragadja —
 Tovább röppent a *költő pillanatja*.

47.

Szerette Istók a természetet
 Éhomra is; — ha egy szünnapra szert tön,
 Ebédre vaczkort és kökényt szedett
 S egész nap elcsatangolt a Nagy-erdőn;
 Olvasni fűbe ha telepedett,
 Nem olvasott, — csak egy mohlepte cser-tön
 A mikrokosmost, sürge hangyabolyt
 Órákig nézte, a mint föl- s lefolyt.

48.

Vagy elbocsátá lelkét ringatódzni
 Szellő fuvalmán, bólintó galyon,
 Felhők futásával versent hajózni,
 Hanyatt terülve egy partoldalon, —
 Engedte önmagából kilopódzni:
 Hang, szín, sugár lett, tér és mozgalom,
 Ő a természet, a nagy és örök —
 Mi ott henyél, csak hitvány földi rög.

49.

Télen is olykor — a fél öl fa végett,
 Mely nyolcz diákra egy „házban“ kijár —
 Meglátogatta ez erdős vidéket
 Gyér köpönyegben (hét galléra bár),
 Metsző hidegtől keze, arcza égett,
 S mikép a czet fuvallta vízsugár
 Úgy tornyosult fagyos lehellete
 A mint a kristály hóban törtete.

50.

De a „vágásban“, hol tágas karám
 Fogadja nagy fatörzsekből leverve,
 Ott máglyatüznél jó világ van ám!
 S felejtí a fázást, mellé heverve;
 Pírít, szalonnáz; míg künt szaporán
 Felelget, a nyers viszhanggal perelve,
 Száz fejsze, — közbe meg, a mint ledől, ha!
 Ropogva ágyúz a fagyvette tölgyfa.

51.

Estére megtér; s hall vigalmi neszt:
 Laktársi egy bitang pallót oroztak,
 Ennek hasábja fűti a lemezt
 Vörösre, — ők danolnak és boroznak;
 A karczos vinkó, mit fanyar gerezd
 Kinjába szült, alig válik be *rosznak*;
 De a dal ömlik fájós-édesen:
 „Je-her a-hab-lakomra, kedvesem!“

52.

Istók nem egyszer maga is kirúg,
 Lelkérül a pedantságot lehántja
 Mikor „tanyáznak“ a vidám fiúk;
 Most is belévág átható discántja.
 De majd kijózanúl, és koszorúk
 Távol kecsegtető sejtelve bántja:
 Sovárg egy *czél nélküli* czél felé,
 A melynek útját-módját nem lelé.

53.

Majd alabástrom sótartó-darabból
 Egy rossz bicsakkal vés szobor fejet,
 Ferenczy híre pislog néki abból,
 S *Vitéz* fanyar mellképe ránevet;
 Fogalma sincs, hogy mintázná agyagból,
 Sohsem látott még szobrász műhelyet,
 (Mert akkor Debreczen szobrászata
 „Vászon“-pipán túl még nem baktata).

54.

Majd apró válu-festék és ecset
 (Mihez a macska szőrit megrabolta)
 Kerül napfényre; — rajzol keveset,
 Gyönyörrel üzi gyermeksege oltá.
 Arcz, ló, virág, tájkép, torony, mecset....
 S mindezt csak úgy *találta*, nem tanulta;
 Szép is volt rendesen az *ideál*:
 De töle a mű — száz mérföldre áll.

55.

Ezekben ő a *mester* névre várt.
 Zenét már csak *dilettans* módra üzte;
 Elpöngeté a zongorát, gitárt,
 A hangjegyet lassacsán elbetűzte,
 Hallása jó volt és ütemre járt,
 Lelkében a hangot jól összefűzte,
 Még *componált* is (megbocsásson e szó):
 De nem készült — czigánynak ex professo.

56.

Hanem billentsük a mesét odább. —
 Istók elúnta, mondok, Debreczent,
 Lévéen fejében csodásnál csodább
 Ábrándozásból jókora proczent.
 Mint elmosódó, játszi délibáb:
 A képzelet mindég előtte ment,
 Csalván az útról nyom nélküli tájra,
 Sivar pusztákba, zsombikos lapályra.

57.

Történt, hogy ekkor tájban egynehány
 Kortársa, némi bűnös „alkalomból“
 (Már nem tudom, bor volt-e vagy leány)
 Megugrott a tisztos kollégyiomból;
 S mivel Dunában ott nagy a hiány
 Meg, ifju ember nem is arra gondol,
 Sejtván a bakkancsot mégis nehéznek:
 Ég-föld daczára — felcsapott színésznek.

58.

Istók előtt most nyílt meg a világ:
 Hisz ez dicső, mindég szerette pálya!
 Ő nála jobb színházjáró diák
 Úgy sincs — ha Cerberus utját nem állja;
 De a bent hangicsáló Délilák
 Szavát *kívül* is bájosnak találja;
 S ha pénze nincs s az ör-eb rámorog:
 Künt óraszámra is elkuncsorog.

59.

Különben is, mit olvasó dühében
 Nyomtatva egyszer-másszor megkapott.
 Mind olvasá — nem, *eljátszotta* épen,
 Úgy képzeletben, a szindarabot;
 Hős volt, király, nő, agg, váltott személyben,
 És mindenikre más jelmezt szabott;
 Rosz volt darabja, férczmű, slendrián:
 De hát törődik *gyermek*, ló hián?

60.

Ez naptól fogva vessző paripája
 Csak a színészet: mind szaval, danol,
 A hősi állást tükörben csinálja,
 Ha ily butorhoz férhet valahol;
 Bűdös neki „Pallás“ vén laktanyája,¹⁾
 De a színháznál örömet napol,
 Melyet Harminczados köz vagy sikátor
 Rejtett zugában ápolt N. szenátor.

61.

Próbára ez s ez „úr“ — „tens“ vagy „kisasszony“
 Ott leste szüntelen ha megy, ha jő,
 Volt gondja hogy semmit el ne mulasztson
 A hódolatból, mint hű tisztelő;
 Hogy' fénylenek, suhognak a terasszon!
 Mily arszlán, a ki már előkelő!
 De a volt társit is, ámbár kopottak,
 Bámulja szinte már, hogy bejutottak.

62.

De nem mint olyatén „rugott“ deák
 Akart ő szökni Thálja templomába;
 Őt vonja ihlet, vérmes ideák,
 S van bizodalma *testimoniumba*;
 Előbb is ezt kivenni fut tehát
 (Baráti, hogy bolond, inték hiába)
 Aztán aláíratni; — sok tanár
 Fejet csováll rá, és azt mondja: kár!

63.

Egy ősz tanára, egy agg Síneon,
 Kinek nem fért a híre Debreczenben,
 Sőt már nevének keskeny volt e hon
 (Kibőgte a deák ezt is különben)
 Föllelkesült a lelkes ifion,
 Szavalni fogta, énekelni.... minden....
 Említe *Shakspeare* „hallatlan“ nevet:
 Megáldá, s írt ajánló levelet.

¹⁾ Debreczent is láthadd szép oskolájával,
 Hol lakik a *Pallás*, gyászos táborával.

64.

Ily készüllettel Istók a *direktor*

Szent ajtaján kopogtat és belép,
Nem oly merészen, mint valami Hektor,

Künn fészkelődött jósoká elébb.

„Azért jön — úgymond — hogy szeretne *aktor* . . .“

S kibontá nagy bizonyosság-levelét.

Belétekint az, csak vállán keresztül,

Pedig virít ám a sok *eminens*-tül.

65.

„Tud-é tánczolni — kérdé — vagy dalolni?“

Ráhagyta Istók a dalt, hogy igen,

S a táncz helyett majd fog *Kontból* ¹⁾ szavalni;

„Épen, magának! . . .“ szolt az hidegen.

„Hát *garderobja*? frakk, s e féle holmi? . . .“

Egy *tóga* volt a falba vert szegen:

Azt elcserélte egy diák barátja,

S helyette most van, im, tisztos kabátja.

66.

Igazgató úr végignéze rajta,

S nem mondta bár, minő a „láttelelet“:

Érezte a fiú, nagyot sohajta

S átnyújtá az ajánló-levelet.

Mosolyra görbült a direktor ajka,

Mert az aláírt név köztisztelet-

Tárgy a vidéken, s monda: „Így . . . no . . . tán.“

Jöjjön gyűlés — azaz hogy délután.

67.

Jött hát, szegény — vagy inkább el se' ment, ,

Künn várta míg foly a halál-ítélet —

Szabott időben aztán megjelent

S megtudta, hogy fölösleg bár, színész lett.

Az este kissé már szétnéze bent;

Nem oly szép, sejtí, mint kívül, ez élet:

Erdő, terem, *kulisszák*, *kortinák*

Mind lécz, papir, vászon, kötél, — fonák.

¹⁾ A *bujdosók*, Vörösmartytól.

68.

Szerepje is volt már, a szín megett:
 Majd vas-lemezt ráz és dörögve-morgó
 Zajjal rendíti, mint Zevsz, az eget,
 — Mig gyantaporral a színlap-kihordó
 Kulisszamécsvillámot ereget; —
 Majd mint *tüzér* áll, a kezébe' furkó,
S inspiciens úr hogyha jelt adott:
 Döngeti hátul, bum! bum! a padot.

69.

Már másnap a színpadra kelle menni.
 Ez egyszer a nehéz, nem a szerep!
 Mi az, fényes ruhában megjelenni
 És ott szavalni mint a szélkerep?
 De *változáskor* a széket betenni,
 Öböngni fel s alá, mint vak-veréb,
 Hol már a puszta *bennlét* megaláz:
 Ez ám a csúfos, kínos lámpaláz!

70.

Volt olyan este, *szóhoz* is jutott,
 Több volt ugyan a „schlagwort“, mint az a szó:
 „Érttem!“ — „Befogtak.“ — „Tessék: a botot...“
 Ebből bizony nem alkot *Garcilasso*.
 Szerencse, hogy segítni jól tudott
 Melodramában, és mint *primo basso*
 Kótából a szót pontosan nyelé:
 „Oh! (mint) *so*-(vár-)gok (fény-)la-(kod) fe-(lé.)“

71.

Azonban egyszer köpezősebb mondóka
 Jutott részére, több mint fél lapon:
 Egy német *herczeggel* gyült meg a dolga,
 Nagy hódítóval ott a színpadon,
 Kinek Damokles-kardja győzve lóga
 Egész város fölött e gyász napon,
 Melyet tövéből most kívágni készül
 S léolni aggot, nőt, babát vitézül.

72.

E fenevadhoz polgártársi épen
 Istókot deputálák esdeni:
 Hogy nézzen istent, s az ártatlan népen
 Ne álljon bosszut, mint fogát feni.
 Felöltözik hát bő kantusba szépen,
 Szenes dugóval ránczossá keni
 Ábrázatát s tesz nagy fehér szakállat,
 Ha *vén* korát megszánná e vadállat.

73.

S lábához esve, mond: „Kegyelmes herczeg!“
 Sattöbbsi; — mondja szívből, melegen;
 Előtte nincs más, mint a szörnyü perczek:
 Az égő város, rabló idegen;
 Köny felbuzog, kebel gyorsítva perczeg
 Halomra ölt anyákon, gyermekén! . . .
 Úgy hogy kendőt emel sok gyenge szülő,
 És tapsba tör ki fenn a kakasülő.

74.

Másnap korán hivatja a *régisseur*:
 „Jól van, barátom; *tudta* szerepét,
 De mondja fel csak, kezdje újra, többször —
 No lássa, hogy az *accentusba'* vét;
 „Ke-*gyel*mes herczeg!“ így; halkán először,
 Ott hangsulyozza *gyel*, a közepét.
 „Ke-*gyel*mes“ érti hát már . . . ? nem „*ke*-gyelmes.“ —
 Maga nem kap *rollét*, ha nem *figyelm*es.“

75.

Nem is kapott szegény, vagy mind olyat,
 Minőt idéztem (*lásd: nro 70*);
 Környékezé is már a gondolat,
 Hogy színpadon ő hasznavehetetlen;
 Azonban hol a *díszítő* alatt
 Segítve, hol csoportos jelenetben,
 (Minthogy hé-lelke nincs hová legyen)
 Pályáján nem halad, de hát — megyen.

76.

Egy reggel — éppen a bolondok napja,
 Az ő névnapja, april 1-seje
 Volt, hogy fülét a hír oldalba csapja,
 Hogy *társaság* nincs, már csak hült helye,
 Már útra is kelt egynehány darabja. —
 No, mit tegyen most ő, szegény feje?
 Mondják: egy vándor színész verbuál
 A hulladékból, — ő bizony beáll.

77.

S fut a *civishez*, melynél a director
 Megszállva volt, nem is kap kosarat;
 De ott áll két szekér rakodva, s hatkor
 Indúlni fog: „ha itt nem lesz, marad.“
 Igéri Istók, hogy pontban berukkol,
 Csak még az ágyért, ládáért szalad;
 „Mi—it? ... magának ágy, podgyász, barátom? ...
 Köszönje meg, ha *úgy* jön, a mint *látom*.“

78.

Mit volt csinálni? Hősünk holmiját
 „Mig érte nem küld“ a gazdára bizza,
 S hogy el ne vétse a kompániát,
 Nyargal megint lélekszakadva vissza;
 Direktor úr éppen *indúl*-t kiált,
 Csak még előbb kancsó sörét kiiszsza:
 Aztán az ostor, piff, paff! (a nyele)
 „Arany fővenynyel ékes“ Nyír fele!

79.

Oh, szép utazni még *most* is: robog
 A gőzös, mint egy elsütött rakéta;
 Lágy pamlagon, időt, tért meglopok,
 Bécs, Páris, London egy alkalmi séta;
 Gunyasztok, füstölök, az oszlopot
 Számlálom a min fut villám-staféta;
 Van társaság (egyet sem ismerek):
 Plaid, táska, bunda, ordító gyerek.

80.

De szebb volt akkor, fiatal koromban,
 Hej, akkor volt még útagatni jó!
 Az ember messzi sem ment egy huzamban,
 És mégis, mennyi *com-* s *emotio*!
 „Kifogni“ mindig, a hány alkalom van,
 Szekéren hálni, vagy a „nagy-ivó“
 Tölgy-asztalán; ... örült az ember szíve:
 Mily útazást tón, — bár csak *intensive*.

81.

Istók az utat élvezé örömmel,
 Mint a kalitból menekült madár;
 A bámulást nem győzte volna szemmel
 Midőn kitágult a sík láthatár;
 Kocsis mellett, övé a legkülönb hely,
 (Mert a szekér csak ernyős, nem batár;)
 Nyílt a kilátás — benn, kulissza, ponyva-
 Trónjárul mit se' lát a primadonna.

82.

Könnyű podgyászszal utazik, de keble,
 Úgy érzi, könnyebb mint málhája is;
 Aggódni a jövődön semmi kedve,
 Búsuljon a ló! (lám fogadja is.)
 Ott játszik ő, falun! ... ott megrekedve
 Nincs a talentum, — s ha meg volna is:
 Nem adna — hol regény vár rá, kaland —
 Száz bizonyosért egy bizonytalant.

83.

„Gyihé! ...“ de Sámson és Acsád homokja
 Az ifju vágynak, hajb, szárnyát szegi;
 A társaságnak minden férfi tagja
 Tehát gyalog száll, könnyebb *így* neki;
 S vigan — kezökben kard vagy szini kopja —
 Mennek Thalía bátor gyermeki,
 Kalandra készen, — ez sisak-tarét
 Tett, annak a fején lovag-barét.

84.

De a kaland — egy Fra Diavolo
 Vagy Sobri — úgy látszék, el fog maradni,
 Csak a falukban szét csatangoló
 Ebek zsavajját késztek felriadni;
 Így ment falun, mezőn át, danoló
 Csapatjok, míg öreg delet mutatni
 Kezdett az árnyék; így *ebéd* után,
 Melyhez egyéb se' volt — idő csupán.

85.

Volt egy tarisznya, a director úré
 S azé, kit illet primadonna-kegy:
 De másnak a szájába, — hogy ha *júré*
 Részt nem vehetsz — bámúlni még se' megy;
 A csárda hölgye meg haluskát gyúr-é,
 Ha réz garasból sincs zsebedben egy?...
 A csárda hűsén hát nagyot deleltek,
 S újabb erővel ismét útra keltek.

86.

Így eljutának a kis tiszaháti
 Városba, mely kíván komédiát,
 Hol a színészetnek nemes baráti
 Böven tenyésznek, a csizmadiák;
 S emeltek csarnokot, melyben a táti
 Nappal csizmát árúl, este DIÁT-
 ROM tartatik, mint akkoron nevezték:
Utile a nap, *dulcis*-ok az esték.

87.

Legott, a mennyi deszka száradóban
 Acs-, asztalosnál fel lön hajtható,
 Elkunyorálták, melyekért, adóban,
 Szabadjegyet küld az igazgató;
 Mind neki gyürközik, s másnap valóban,
 A színpad áll, függöny *felvonható*,
 Minek titkát, a díszítő teremben,
 Kileste Istók-mester Debreczenben.

88.

Ő általában hasznossá tevő
 Magát a fűró és festék körül:
 Az a paraszt-ház függöny már övé,
 Az „erdőt“ is kifoldá emberül,
 A „kortinát“ ő varrta együvé
 Négy-öt darabból, s most a szív örül
 A rája festett három Gráczianak,
 Kik tánczot oly szűz negligzébe járnak.

89.

Nosza, *megírni*, és kihordani
 A színlapot nagy harcban a kutyákkal;
 Aztán sietve próbát tartani,
 Butort felkölsönözni napvilággal,
 Öntetni mécesst, — majd felgyújtani: —
 Jött a közönség, ámuló pofákkal:
 De a kifestett pénztárnok panassza
 Egyre susog, hogy még se' gyűl a kassza.

90.

Mert a padokban, kimutatható:
 Az ott a „hivatalos engedély“
 Egész családdal; ott szállásadó
 Gazdáik, a czéh, az ingyen-fedél;
 Az ott a *mécses*; ott az alkotó
 Léc, deszka, vas-szeg, fűró és kötél;
 A többi is majd mind csak *requisitum*:
 Szék, pamlag, asztal, — satt. *in infinitum*.

91.

Nem csoda hát, mire lejárt a hónap,
 — Bár a director jó „gázsit“ szabott: —
 Egy szörnyeteg (hívják *proportiónak*)
 Régen benyelte azt a hónapot;
 Úgy hogy szerencsés a ki, kóstolónak,
Igért forintból krajezárt is kapott;
 Díj száz forint: „aránylag“ öt telik:
 Nem csuda, hogy adós lett mind fülig,

92.

Istók barátunk is, jó *huszonöt*
 Pengő forintját úgy se' látta, mint én,
 Hanem bizony, míg eszméletre jött,
 Magát ő is „zálogba ette” szintén;
 Azontul közebed elöl szökött,
 Csavargni a hegyen, s a lanka mentén,
 Ott áfonyával élt, böngészve, szedve
 Egy oldalon ő, másfelül a medve.

93.

De még az ábránd, a varázs igézet
 Mind' bírta, bírta, s ő türt és remélt;
 Csak az bántá, hogy a *látott* művészet
 Nem *isteni* (kenyérrel bár nem élt);
 S hogy a darabból sohse' tud *egészet*
 Csak épen a nyakába varrt személyt,
 Mert „a darab” féltett, becses portéka:
 Hét zárral őrizi a „bibliothéka”.

94.

„Próbát” ugyan tartottak hébe-hóba:
 Próbálok erről képet festeni.
 Hát, összegyültek a „nagy” fogadóba,
 (Lévén a színház csizmával teli);
 Ott kiki várta, míg a *pécze-szóba*
 Beléakadhat, és nyitját leli:
Hol már *övé* az egyhangú szerep,
 Mit a sugó hadar, mint szélkerep.

95.

Azazhogy *várta* Istók és néhány
 Ujoncz barátja; mert a többi „úr”
 Ki már kolompos, fő-fő veterán,
 Az, bár felejthet, többé nem tanul;
 Ők adomáznak serkancsó s dohány
 Mellett, s fecseg mind, szakadatlanul,
 Vagy kergeti egymásnak a pagátját —
 Míg a sugó megdöfi a kabátját.

96.

Szerephez — ahhoz ő itt sem jutott,
 Nem, mintha nem lett volna a darabban,
 Hanem, mivel négy-öt megalkudott
 A legjavára (szépen, vagy haragban);
 S a többi jellem mind *vesszőt* futott,
 Nagy *virgulákat* irt pennájok abban;
 Meg- vagy *kihúzták*, vagy egymásba toldák:
 Papot leányba, és uracsba szolgát,

97.

Hogy nem maradt más, mint a leg-kocsánya,
 Mit valakinek épen *tenni* kell:
 „Jő“ „távozik“ „nevet“ „kardját kirántja“ —
 Hozzá csak egy szó, mely *kérd* vagy *felel*.
 Istóknak ebből állott tudománya,
 Restellte is már, a mit ott mivel:
 De, mondom, a bűbáj még egyre húzta,
 Még színpadon cipőjét el se nyúzta. ¹⁾

98.

Máskép, a társaság morálja ellen
 Istók panaszra nem talált okot,
 Maradt ő, a mi volt, szüz tiszta jellem;
 Ittak, ha volt mit (más is úgy szokott):
 De külsőkép megvolt a társas illem;
 Mert azt, ha Q-né X úrral lakott,
 Csupán szükség okozta, semmi más:
 Így, összetéve, olcsóbb a *menázs*.

99.

Még akkor is, midőn Klárcsi kisasszony —
 Hanem, ki volt ő? lássuk azt elébb.
 Nem épen oly rút, hogy visszariaszson,
Kifestve plane tetszik, ha belép.
 Írást ugyan nehéz hogy baggadozzon,
 De máskép helyt áll, mint *soubrette* (cseléd)
 (Hiszen folytatja csak;) — még akkor is
 Hogy Klárcsi, mondom, (az előtt Boris),

¹⁾ Közmondás, hogy a ki színpadon egy pár cipőt elnyő, az aztán végkép ott marad.

100.

Őtöle vett leczkét magános órán,
 (Istók előtte monda szerepét,
 Az meg követte, egykissé az orrán
 Keresztül ejtve az *m*-et, s a *b*-t;
 Nagy munka is volt feltörni a jó lány
 Elméje már rég nem művelt gyöpét;)
 Őszinte volt vesződség, áldozat:
 Istók, a jámbor, nem gondolt rosztat.

101.

Játék után egy este, vacsora
 Helyett, Bolondunk a szín ágasát
 Künn támogatta, minthogy még kora
 Volt a lefekvés, — andalgott tehát,
 Ragadván képzelet hosszú sora
 (Kivált hogy meg sem terhelé hasát):
 Midőn jól hátba vágja Klárcsi *mondur*-
 Csomagja: „Kísérjen haza, Bolond úr!”

102.

Átvette a nagykendős csomagot
 Istók szerényen, Klárcsi meg nevetve
 Karjára ölté a hű lovagot
 S ballagtak együtt, csöppet sem sietve;
 Istók a holdat nézte, csillagot,
 S szavalt *Iréneből* nagy-lelkesedve;
 Míg Klárcsi a sós kiflit tördelé,
 Mit a zsebébe nappal gyűrt belé.

103.

Elérve a kis ajtót nagy-sokára,
 Hol Klárcsi hajadon-szállása volt,
 (Két szárny egymás felett, ki az utczára,
 Léven sajátkép az só-mérni bolt;
 Nappal közös, hol öt-hat garas-ára
 Sót mér az „asszony”; estve ott hajolt
 Szép Klárcsi a magános nyugalomra,
 S jól rejté az ablak-nélküli kamra),

104.

„Jöjön be hát“ sugá a declamáló
 Istóknak a lány, húzván a kezét,
 Ki rögtön észrevette, hogy a váló
 Percz itt van, már sok is volt a beszéd;
 „Késő van, instálom“ mondá, találó
 Mentségre kunkorítván az eszét;
 Azzal köszönt, ment. S hallá, hogy mögötte
 Becsapta az ajtót Klárcsi, nem betette.

105.

A színpadon, hol rendesen tanyázott,
 Lámpákba' gyertyafarkat kerese;
 Rosz garderobból éjjeli matráczt
 Terít a földre (ez már nem mese);
 Elővevé az ócska zseb-Horáczt,
 S álomba szenderítő kedvese
 Oly szépen mondja: „Nox erat et coelo“
 — S hamissan — „fulgebat luna sereno.“¹⁾

106.

Mit álmodék, mit nem? ... másnapra kelve
 Utcán bevárta director urat,
 S határozottan, bár rebegve nyelve,
 Kimondá, hogy tovább ő nem marad.
 Megérlelé kiábrándult szerelme,
 Mit eltökélni nem birt hamarabb;
 És, kérem, itt ez nem jellemhiba:
 Ő csak *bolond* volt — de nem *ostoba*.

107.

Oly korba' volt, midőn az ifju ember
 Az első nőszemélyhez, kit talál,
 Hajlik zománczos, tiszta érzelemmel,
 Előtte az tündérkép, ideál;
 Még jó, ha hozzá közelíteni sem mer,
 Úgy, bár „kegyetlen“, szent fénykörbe' áll:
 Ellenben Istók az olcsó kegyet
 Megútálá — mint borban a legyet.

¹⁾ Éj vala és a hold ragyogott felhőtelen égen.

108.

Aztán hová megy? kérdé a direktor.

Harminez mérföldre, most mindjárt, gyalog;

Lesz tán belőle írnok, vagy preczeptor —

Kijózanult: többé nem andalog.

„Biz a, barátom“ — szólt megszána ekkor

Igazgató úr — „nem csekély dolog“,

És útra egy fehér huszast adott;

Ő ment, — az erdőn tört vándorbotot.

109.

Hét napra elvergődött a parányi

Helységbe, hol lefolyt gyermekkora,

Melynek lapályos, erdős ingoványi

Közt megvonúl a kunyhók gyér sora;

Nincs tornya, csak — hol fiai, leányi

Tanúlnak — templom a rossz iskola,

Előtte fábul egy rozszant harangláb,

Melyről becsengi egy mozsár a lankát.

110.

Ott most gyűlés van, az egy ablaku

Teremben, mert nem t'om miféle csínt tett

A mester, a *peregrinus* Paku,

Ivott bizonynyal, szám nélküli pintet;

Most a kurátor a keménynyaku

Presbitereket összehívta mindet,

És „kicsapás“ foly a ház szőnyegén —

Künn hallgatódzott a mester, szegény.

111.

Különben ez nem újság: évről-évre

Barangol ő, míg állomás akad,

(Így tön szert a peregrinusi névre)

S egy állomáson nem tanyáz sokat:

Pár hét az ő leghosszabbik tan-éve,

Aztán a kostákhöz ¹⁾ belátogat

És rajtok él, a míg ki nem lökik; —

Hol el nem csapják, onnan megszökik.

¹⁾ Falusi rector, azaz tanító és kántor gúnyneve.

112.

Künn hallgatá hát, míg foly a vita,
 Orrát tekervén a sokféle büz,
 S midőn megérté, hogy nem *lévita*¹⁾:
 (Konyhán az erdőháti Veszta-tüz)
 Egy üszköt a fedélre lódita,
 S az ablakon, melynek redőnye füz-
 Galy (hón' alatt egy zsebkendő ingóság)
 Nagyot kiált be: „ég a templom, oltsák!”

113.

Azzal: vesd el magad! — Rögtön kizúdul
 A gyűlés; nézi: hát való a tett;
 „Utána! fogjuk el!” ordítja rútol,
 De már a szalma lángot is vetett,
 Míg azt eloltják, Paku messze lódul. —
 Hogy mért beszéltem e történetet?
 Azért, hogy Istóknak épen e furcsa
 Véletlenből fejlődik további sorsa.

114.

Mert híre futván: megjött „a diák”,
 Egy vélemény lön a mesterre nézve:
 „Nem kell bitang, sehonnai!” kiált
 Mindenki, és tódul, hogy lássa, nézze;
 „Tegyük meg István jó hazánkfiát!” —
 Azon vevé magát a jámbor észre,
 Hogy ő vasárnap surrogál papot,
 S köznap tanítja az *a*, *b*: *ab*-ot.

115.

Mellesleg olt fát, burgonyát kapál,
 Hízal malaczkát, csak könyvet nem olvas;
 Bírakkal a közügyben elpipál,
 Jegyző helyett is ő levén a *tollas*;
 Ábrándos multja, mint törölt lap áll
 Mögötte, nem érdekli semmi ollyas;
 Búcsúztató verset ha írogat:
 Embernek gyászost, disznónak vigat.

¹⁾ Pap, mester, kántor egy személyben.

116.

Majd Debreczenből megjött holmija,
 Azaz: néhány könyv és *írott füzet*:
 A többi tárgyat „a világ molya
 Megette“ — de raktárdíjt nem fizet.
 Átlapozá még a phantasia
 Első szülöttit, de elébb tüzet
 Gerjeszte borzalmas *auto da fé*-nek,
 S egymás után röpült belé az ének.

117.

Az első zsenge „Kis-Tükör“ modorban
 Nyolczéves gyermek dadogása volt;
 Haladva, Csokonait vette sorban,
 „Légy-pókcsatáról“ víg eposzt dalolt;
 Majd irt „Regét“ is, mely az ősi korban
 Egy képzelt várrom odvából huholt:
Kovács műasztalos remekbe *szépen*
 „Rakott“ riméből is tüzre *tesz épen*.

118.

Jött majd az óda-kor: „Hová ragadtok
 Pieri szüzek?“ . . . s méltó szuszt keres
 Elzöngni ottfenn, hol sas-szárnya csattog,
 Minő félisten a vén esperes.
 Virgiliusból is „scandálva“ pattog
 Egy hosszú ének, hexameteres, —
 Nem-ismert bűnökről itt egy szatíra,
 Ott egy Priap-vers, mit csak borhoz íra.

119.

Most látszik, a következő darabból,
 Hogy már az újabb nyelvben otthonos,
 Mert *rény* a virtus, *hullám* lett a habból,
 S a dal rövid, elől-hátúl csinos:
 Hanem hiába! oly *eszményit* abból
 Nem tud kinyalni, mint Császár, Kunoss;
 Mindig marad — ha a fejére áll is —
 Ónála valami vaskos, *realis*.

120.

Még a zsebéből egy kis-rétbe hajtott
 Csomót keres ki: czíme „K... csihoz“,
 Átfutja egyenkint a leszakajtott
 Lapost, s bedobja égő társihoz;
 Hogy vége lett, mélyen, hosszan sohajtott
 Felnézve a menny tűz lámpásihoz:
 Előbbi ön-jét, úgymond, eltemette —
 Csak még a fejfa hiányzik felette.

121.

Igen! megírja — és ez lesz utolsó —
 Elzöngi, versben, életíratát;
 Azzal bezárul a mult, mint koporsó,
 Ábrándozásnak mond jó éjszakát.
 De, írva, nem majmolja senki olesó
 Fogásait, vagy a kor divatát,
 Csupán a belső ösztönt követi,
 S lesz, jó avagy rossz, — de eredeti.

122.

Felejtí, úgymond, mit annakelőtte
 Tudott s tanult: nem publikumnak ír;
 Sajátjából — mint pók a maga-szötte
 Fonált — ereszti a mit tolla bír;
 Tekintély vagy szabály nem lesz előtte,
 Csak a mit gondol, s az üres papír;
 És ily szavakkal rögtön is belékezd —
 De már hosszú ez ének: Múzsá, végezd.

ARANY JÁNOS.

BÉCS ÉS A VILÁGTÁRLAT 1873-BAN.

II.

AZ IPAR.

Ha 1867-ben Párisban vállalkoztam volna a vezető szerepére az ottani világtárlaton, maga a tárlat berendezése nagy könnyebbséget nyújtott volna. Nemcsak az volt ott czélszerű, hogy az ember, általában véve, mert egyes részletek ily kérdésben nem döntenek, az egynemű tárgyakat együtt találta; hanem az is, hogy az olyan, a ki nem akart egyoldalúan csupán valamely egyes ágával foglalkozni az iparnak, nem is érezte szükségét, hogy a látogatás megkezdése előtt tervet készítsen magának arra nézve, hogy hol kezdi és mily sorrendben folytatja a nézegetést; maga a tárlat egyszersmind vezette is a látogatót, még pedig meglehetősen helyes egymásután szerint. Legalább nem volt épen fonák dolog, ha az ember kívülről jöve legelőbb a gépcsarnokba jutott, onnan beljebb hatolva a szorosán úgy nevezett ipar terményeit látta, elkezdve a nyers terményeken, átment a félkészítményekre és a gyáriparra, erről a kézműiparra, a műiparra és végre legbelül találta az átszellemült ipart, ha szabad a művészetet úgy nevezni és azt az osztályt, a melyet a szellemes francziák oly talpra esetten neveztek el a *Histoire du travail* osztályának. Talán nem épen pusztán esetleg volt, hogy ez osztályozás, a melynek eredeti oka volt a különböző osztályokba tartozó egyes kiállítványok száma és térbeli szüksége, oly jól talált a valami rendszert kereső néző érdekével.

Nem úgy Bécsben. Itt a tárlat megismerését valóságos terv készítésének kellett megelőznie, mert soha sem tudta az ember, hogy ha gondolomra megindult a tárlat csarnokainak vezetését követve, hol talál valami nevezetes és figyelemre

méltó kiállítmányt ott, a hol a környezetéből ítélve éppen legkevesbbé kereste volna. A kinek nem volt az a szerencséje, hogy egy nagy társasághoz tartozott, a mely tervszerűen küldte szét tagjait, hogy egymást figyelmeztessék az érdekes kiállítmányokra, az hetekig járhatott fel és alá a zsúfolt folyosókon, avval a megnyugtató édes öntudattal, hogy ha majd egy s más ismerőse azt fogja tőle kérdezni, hogy ez vagy amaz érdekes tárgyat vagy kiállítmányt látta-e, alig minden negyedik-ötödikre fog igenlő választ adhatni. Igen jól jegyezte meg egy komoly tanulmány szándékával Bécsbe jött úri ember, hogy két hét kell mindenenek előtt, a míg az ember összekeresi magának azokat a tárgyakat, a melyek érdeklik.

Azonban nem volna igazságos e rendszertelenséget egészen a főigazgatóság rovására tenni; hibások ebben az egyes országok bizottságai is és még nagyobb mértékben magok az egyes kiállítók. A magát előtérbe tolás és tündökölni kívánás vágya, az üzlet hirdetésének és ajánlásának kedvéért egyeseknél mutatkozó nagyobb vagy kisebb áldozatkészség, az a különböző felfogás, a mely általában nagyon különböző irányban keresteti magával az iparossal és kiállítóval a tárlatból reá háromolható hasznot és előnyt, és a mi mindezeknél fontosabb, az a különböző foka az ügyességnek, a melylyel az egyes a tömegben tud érvényt szerezni egyéniségének és igényeinek: sok fonákságot idéztek elő, a melyekből reánk nézőkre az a fontos tanúság következik, hogy ne adjunk igen sokat a látszatra; ne tartsuk névszerint valamely ország legvirágzóbb és legjövődelmesebb iparágának azt, a mely a legtöbb és legfényesebb helyet foglalja el, és a legczifrább vagy legalább legszembeötlőbb csoportosítással állította ki készítményeit. De jellemző az, hogy az ipar terén legelőbbre haladott országok a legügyesebben is rendezték a magok osztályait és leginkább igyekeztek oly rendet követni, hogy az egynemű tárgyak a lehetőségig egymás mellett leljék helyöket.

Én pedig bátorodom szíves olvasóimat úgy vezetni, hogy nem kérдем, mit akarnak előbb látni? A ki rám bizza magát, meg is kell bizznia bennem. De azért mégis megmondom előre a tervemet. Elkezdjük a gazdasági ipar, e szót legszélesebb értelmében véve, félnyers terményein, a melyek fogalmat fognak nyújtani az országok természetes gazdagságáról, átmenyünk aztán arra a gyári és kézműiparra, a mely e nyers vagy félnyers anyagokat feldolgozza, még pedig előbb oly tárgyakká, a melyek

nélkülözhetetlenek; azután olyanokká, a melyek igen hasznosak, de mégis inkább csak a kényelemnek szolgálnak, mint a szükségnek; innen átmenyünk azokra, a melyek csupán arra vannak rendelve, hogy széppé tegyék az életet, értem a szó teljes értelmében, fényűzési czikkekre; ezeket bevégezve szemlét fogunk tartani azokon a kiállitmányokon, a melyek a szellemi műveltség és tudomány terjesztését és gyarapítását célozzák és végül megnézzük azokat, a melyek arra valók, hogy a többi ipar minden készítményeit összerombolják, azokat a törvényszüntető zsarnokokat, a kiket az összes emberiség utál és még sem tud nélkülözni, a kik egyaránt emésztik a nemzetek erejét és az országok zsírlát, akár működjenek, akár nyugodjanak; a melyek akkor használnak legtöbbet, a mikor a legtöbb kárt teszik; legelkeseredettebb ellenségei a békének, a kiket ez maga nevel és táplál magának — szóval a fegyvereket és hadi szereket.

Azt azonban ne várja tőlem a kegyes olvasó, hogy itt lajstromíró módjára mondjam meg, melyik osztály, melyik csoportjában, hányadik szám alatt, ki, mit állított ki. Megvallom, sok esetben épen a legérdekesebb tárgy kiállítója nevét nem is tudom, hazáját csak sejtem. Kiválóan pedig az ellen előre óvást teszek, hogy olyannak a leírását is kívánja tőlem valaki, a mit nem láttam vagy nem értettem.

És már most lássunk dologhoz.

Ha tervünk szerint akarunk eljárni, egyelőre nagyon kevés dolgunk van a sajátképi iparpatotában. Igaz, hogy nyugaton Brazília, Kelet-India némely része és Algier, keleten pedig Görög- és Törökország, azt a helyet, a melyre nem tudtak iparcikkeket állítani, földművelés és erdőszet, sőt még bányászat terményeivel töltötték meg, de a nagyobb része az országoknak gazdasági, erdőszeti és bányászati czikkei számára külön pavillonokat emelt. Maga a főigazgatóság két nagy csarnokot építtetett; egyet nyugaton Angol-, Francia-, Olaszország és Helvétia számára; egyet keleten a német birodalom, Ausztria, Magyar- és Oroszország számára. Bár merre fordult az ember ez osztályokban, mindenütt a földművelés, az állattenyésztés terményeit találta, néha az előállításukra szolgáló eszközök és gépek kíséretében, de általában csaknem mindenütt elegyítve azokkal a belölök előállítható közvetlen emberi élvezetre szánt készítményekkel, a melyek kiválóan enni, inni, sok esetben csak nyaláncodni valók. Tehát a búzák különböző fajtái és más

gabonaneműek, ezekből előállított lisztek és kásák, különböző módon aszalt és becsínált déli és nem déli gyümölcsök, veteményfajok; a keleti és déli világrészekből kávék, kakao és fűszerek, sós és szárított vagy füstölt hal- és húsneeműek, sütemények, borok, eczetek, pálinkák, sörök, olajok, zsír, méz és viasz; kender, len és hasonló rostszálak, a melyek fonásnak, szövésnek nyújtanak anyagot; ezek közt mint különösen kiváló anyag a jute, a mely mind nagyobb szerepet játszik a hasonló anyagok közt; gyapot és az állatországokból gyapjú és szörneműek, selyem, a melyek ruházat előállítására szolgálnak; végre a hajlék szerkesztésére és felszerelésére való anyagok, fa, kő, agyag, gipsz stb., a melyekhez, mint egy rendkívüli élvezet tárgya a dohány, mint rendkívüli szükségletek az orvosságok alapanyagjai az úgy nevezett drogueok csatlakoznak.

Itt mindenek előtt szemünkbe ötlük az a roppant különbség, a mely melegebb égálj alatt termesztett szemes gabonák és a mérsékeltebb égálj hasonló terményei közt mutatkozik. Bámuljuk azt az óriási szemű búzát, a mely Egyiptomból, Algierből, Braziliából származik; de egy gazda barátunk azt mondja, hogy szép, szép az a nagy szem, de jobb a mi apróbb szemünk, mert súlyosabb és aránylag sokkal több és jobb lisztet ad, mert több benne a siker. Úgy látszik, hogy kávé-, gyapot- és rizstermelés roppant lendületet kezd venni a dél-amerikai országokban, legalább nagyon sokat és sokfélét állítottak ki belőle és a feltett árak elég jutányosoknak mondhatók; czukrot nem igen lehet látni, már nem élünk többé nádczukorral és a répaczukor termelésében nem igen teszen túl Ausztrián és Magyarországon a külföld.

De álljunk meg! Így nagyon unalmas lesz a nézegetés, még unalmasabb a magyarázat. A persa sah már megmondta, hogy ő úgy is tudja, hogy egyik ló gyorsabban fut a másiknál, minek hát lóversenyt nézni? Mit is beszélek én itt oly dolgokról, a melyeket tárlat nélkül is tudhatni?

Nos hát tudod-e, kegyes olvasó, hogy a gazdasági ipartárlatnak melyik volt a gyöngye? Oda menjünk, a Schwarzenberg herczeg csarnokába!

Nem az tette e tárlatot oly felette érdekessé, hogy itt aránylag csekély téren együtt láthattuk egy hatalmas úr nagy kiterjedésű birtokainak valamennyi terményét le egészen az erdők lombjaig és az alkalmatlan kártékony rovarig, hanem az, hogy a tárlat a hozzá értőnek egyszersmind képét nyújtotta

annak, hogy mily módon és minő rendszer szerint foly az a gazdaság, a mely oly jövedelmet tud szerezni a birtokosnak, hogy jövedelme és földadója többre megy, mint más nagybirtokosnak sokkal nagyobb birtok után bejövő összes nyers jövedelme; és e talány *sesamja*: figyelem, ész, szorgalom!

Hja! mondja egy magyarországi úr mellettem, könnyű Schwarzenbergnek! Birtokai nagyobb részt Csehországban vannak, a hol sűrű a népesség, könnyen lehet tehát munkaerőre szert tenni; a napszámba fogadott munkás szorgalmas, értelmes és, a mi ennél még fontosabb, engedelmes.

Igaz! De hát hiszen Magyarország sem áll csupa pusztából, a mi hazánknak is vannak meglehetősen népes vidékei; földünk legalább is épen oly termékeny, mint a csehországi; népünk átlagosan véve értelmes és kevés kivétellel nem is oly munkakerülő, mint a milyennek sokszor magunk képzeljük; a felső megyék tótjai egész karavánokban mennek évenként Dél-Magyarországra munkát keresni az aratásnál: ezt tunya nép nem cselekszi; a székelyek seregesen vándorolnak ki a szomszéd Dunafejedelemségekbe; miért? azért, hogy ott jutalmazó munkát találjanak. Vajon miért nem jönnek inkább Magyarország néptelenebb vidékeire, a hol a gazda terménye a mezőn pusztul, mivel nincs a ki betakarítsa?

Baj van itt uraim! De lehet e bajon segíteni, ezt bizonyítja a Schwarzenberg-pavillon. A segély első alapszabálya pedig aligha nincs megadva e szóban: Keressük a baj okát mindenek előtt önmagunkban! Ennek kétszeres hasznát fogjuk venni. Egyfelől, ha csakugyan komoly szándékunk segíteni, önmagunkon fogjuk kezdeni a javítás munkáját; másfelől másokra is a leghathatósabb módon fogunk hatni a példaadás útján, a mely sokkal többet ér, mint akár hány és akár milyen prédikáció.

Panaszkodunk általában, hogy nálunk a munkabér nagy, a termények ára csekély. Nem lehet tagadni, hogy van ebben valami. Hogy segítsünk rajta? A munkabért alább szállítani nem vagyunk képesek, sőt, a mint látjuk, a napról napra szálló pénzérték inkább arra fog kényszeríteni, hogy mind magasabb munkabéreket fizessünk; annnyival is inkább, minthogy nálunk kevés lévén a munkás kéz, nincs verseny; népünk pedig nem elég szegény — azaz, hogy nem érzi a maga szegénységét úgy, a hogy kellene. Államunk pénzügyviszonyai csaknem bizonyossá teszik, hogy adóink inkább emelkedni fognak, mint szállani.

Itt tehát csak egy mód van, tudniillik emelnünk kell terményeink árát az által, hogy becsesebbeké tegyük.

Erre pedig kétféle mód van.

Az egyik a természetesebb, egyszerűbb. Kitanúlva a talaj minőségét, a vidékbeli időjárás természetét stb., oly termények művelésével foglalkozni, a melyek hasonló munka mellett a lehető legdúsabban fizetnek. Hogy a Schwarzenberg herczeg jószágain követik-e ezt? nem tudom, de azt hiszem, minden esetre. A ki ily okos renddel tud kiállítani, meg is tudja válogatni, hol, mikor és mit termelhetni legtöbb haszonnal.

A második nem oly egyszerű, de mindenre alkalmazható, minden körülmény közt kivihető. Abból az elvből indul ki, hogy a természet adta anyagnak, mint olyannak, meglevén az úgyszólván vele született belértéke, ez érték csak munka hozzáadása által szaporodhatik. Bizonyos mennyiségű anyagnak tehát annál nagyobb lesz az értéke, természetesen az ára is, mentől több munkát tettünk rá, azaz mentől kevésbbé nyers, mentől közelebb van vívé ahhoz a minőséghez, a melyben közvetlen felhasználásra alkalmas. Ezért ér a kész bor többet, mint az a must, a melyből lett, és többet jövedelmez a szőlő annak a gazdának, a ki termését borrá érleltetheti, mint annak, a ki kénytelen mustul eladni. Ezt az értékelését a terménynek lehet itt mindenütt észlelni. Mindenik már egy-két fokkal felebb van vívé a valóban nyers anyag színvonalánál. Legvilágosabban látszik ez a fatárlaton. Ugyanabból az egy erdőből, talán ugyanabból az egy fenyőtörzsből volt ott közönséges deszka, asztalosnak és ácsnak való durva munkafa, de mellette hegedűkészítőnek való, még pedig külön felső és alsó fedőnek való; zongorakészítők számára finom szálú válogatott fa, a melyből a hangerősítő pad készül stb. Vajon nem búsásan fordul-e meg itt az erdőtulajdonosnak az e fák kiválasztására fordított fáradság és munka? És vajon a mi erdőink fenyei nem tudnának-e ily fát adni? Miért nem tudunk hát mi egyebet előállítani, mint gerendát, deszkát, léczet, zsindelyt és szitához való forgácsot? Miért prédálunk el évenként milliókat érő legbecsesebb szerszámfát oly célokra, a melyekre fordítva egy tizedrészét sem nyújtják a belölők vehető jövedelemnek? Melyik erdőtulajdonosunk fordít gondot az erdei gyantákra, az erdei fák magvaira? Minek is? Mit tudnánk vele csinálni? Lám, az okos gazda pénzt csinál belőle, hol többet, hol kevesebbet, de min-

dig pénzt. Már pedig azt hiszem, hogy pénz oly cikk, a mely nálunk igen jól elférne.

Akarsz lenet nézni kegyes olvasó? Menjünk el Belgiumba, Csehországba, de főleg Olaszhonba, hol a lentermelés az utolsó évtizedekben különös lendületet vett, kivált Bologna környékén. Az élelmes olasz kitalálta a módját a lennövény legezelszerűbb hasznosításának, neki selyemszerű finomságú szálát is, sok és olajdús magot is ad; Svédhon, Norvégia, Dánia, a keleti tenger mellékei is állítottak ki szép, gyönyörű lenet. Riga ma is legkitünőbb forrása a jó lenmagnak. Ugyanez országok állítottak ki kenderet is; de már itt büszke öntudattal mutathatunk a magyar kenderre is. Ezt nem múlja felül egy is, és az angol tengerészek irigykedve nézhetik, mily kenderből készíti Fiume és a Dunagözhajózási társaság ó budai hajógyára gyönyörű alattságait.

Kiváló szerepet kezd játszani ez anyagok közt az úgy nevezett jute (olvass zsute), a *corchorus capsularis* és *corchorus olitorius* Kelet-Indiában otthonos hársféle növények (*tiliaceae*) hársszálai. Az osztrák osztályban nagy tárlata volt egy gyárnak ebből készített zsákokból és ponyvákából; legszebb mutatvány pedig voltak azok az óriási ponyvák, a melyek a körönd (rotunda) födelének belső oldalát borították.

Roppant mennyiségben voltak kiállítva mindenünnen a szeszes italok számtalan fajai. Önkénytelenül lep meg az az iszonyú gondolat, hogy istenem, mennyi pálinkát iszik meg az emberiség évenként mindenféle alakban, rum, cognac, arac, liqueur, rosoglio, rostopsin, raky.... ki tudná előszámolni neveit mind azoknak a különböző színű, ízű és erejű italoknak, a melyek alaplényegökben mind abból az ártatlannak látszó, kristálytisztaságú folyadékból állanak, a mely amott áll egy meglehetősen nagy üveghordóban és magát *esprit*nek nevezi.

Borüveg is nagyon sok volt kiállítva, természetesen nem borral megtöltve. A kigöngyöléskor egynéhány munkás, a ki nem volt jártas Izraelben, épen a magyar osztályban csent volt el egynéhány bouteillát. Elképzelhetni, micsoda káromkodásra fakadtak a jámborok, a mikor az üvegeket kibontva borzadva tapasztalták, hogy a mit ők tokaji bor gyanánt loptak, nem volt egyéb, mint — *büdös bodrogvíz*. No de azért boraink dicsőségeseen állottak ki a versenyt nemcsak a fél világ, hanem az egész világ boraival. Itt teremhet számunkra oly folyó arany hegyeinkből, a mely többet ér és többet is jövedelmezhet, mint az, a

melyet nagy fáradsággal roppant mélységekből bányászunk. A bortermelés különben helyes útra is tért már nálunk. Elmondhatjuk, hogy hála az égnek már a magyar bornak is szabad drágának lenni; becses már rég volt.

Tessék itt megismerlélni két furcaságot. A magyar osztályban egy londoni borkereskedő állít ki Londonból küldött magyar borokat; ha pedig látni akarjuk a XVII-ik századbeli tokaji bort, menjünk az — orosz osztályba.

Valóságos gyönyörűséggel nézhetik a gazdaasszonyok az osztrák osztályban kiállított vegyes befőtteket és salátákat. Ha oly jók is, mint a milyen szépek, a kiállító méltán megérdemli a kitüntetést.

Hát a chocolate-tárlatok? Nagyszerű monumentumok barna chocolate-koczkákból, igen csinosan készített ember-szobrocskákkal, állati alakokkal. Sok chocoladenak kell elkelni, a míg a haszon az e kiállítványokra tett költséget behozza.

A czukorgyárak csoportos tárlatai, elrendezés és a kiállítványok minősége szempontjából egyaránt nagyszerűek.

Gyapjút a világ minden országa állított ki. A ki ért hozzá, nagy tanulmányt tehetett e tárgyban, különösen ha nem mulasztotta el a világkereskedelem csarnokát is meglátogatni.

Gyapotat legtöbbet állítottak ki a dél-amerikai államok; igen ügyes gondolat volt az egyik kiállítótól gyapotból egy csepegőkö-barlangot alkotni és abba állítani ki kávéit, dohányait és gabonáit. Érdekesekek voltak a laicus emberre nézve a kiállított gyapotnövények.

Dohány és szivar nagyon sok volt kiállítva. Spanyolországból, Amerikából, Oroszországból egyes gyárosok és termelők állítottak ki; azokból az országokból, a melyek az egyedárúság áldásait élvezik, az illető kormányközegek. Boldog volt, a ki a brazíliaiktól vagy a spanyoloktól vásárolhatott egynéhány szivart; sokat nem lehetett kapni, mert nagyon sok volt a kérő. Legjobban búsított a magyar pénzügyministerium dohány- és szivartárlata. Istenem, beh szépek voltak, beh jók lehettek azok a szivarok! Beh kár, hogy nálunk Magyarországon nem készítenek pardon! azt akartam mondani, hogy nem árulnak ilyen szivart.

Valóban, ha már bosszantó más kiállítványoknál is, hogy olyat állítanak ki, a melyet rendesen nem szoktak készíteni, legbosszantóbb az oly czikkeknél, a melyek közvetlen élvezetre valók.

Eszembe sem jut itt az egyedárúság helyes vagy helytelen, hasznos vagy káros volta felett okoskodásba bocsátkozni; de még sem állhatom meg, hogy egy kérdést tegyek, ha nem is fog rá felelni senki.

A leghatalmasabb érv, a melyet a dohányegyedárúság védelmére felhoznak az ellene intézett megtámadásokkal szemben, az, hogy az állam nem mondhat le azokról a milliokról, a melyeket ez üzlet mint tiszta hasznót eredményez.

Evvel szemben azt kérdem, hogy szabad-e egy vállalkozónak, ha szinte állam is és minster a képviselője, oly üzletben, a mely saját vallomása szerint reá nézve jó, előnyös és jövedelmező, visszaélve kiváltságos állásával, a fogyasztó közönségnek drága pénzért oly rossz készítményt osztogatni akkor, a mikor nyeresége csökkenése nélkül ugyanabból az anyagból s talán ugyanavval a munkaerővel is, ha nem is valami kiváló jót és finomat, de legalább tűrhető jó közepszerűt szolgáltatni képes volna?

Azt mondják, hogy a fogyasztás oly roppant mérvben növekszik, hogy a gyárak nem győzik a készítést. Ez nem mentesség, hanem vád. Vajon az egyedárúkinestár elfogadna-e hasonló mentséget egy magánvállalkozótól, a ki szerződött vele, hogy szabott áron bizonyos minőségű terményt vagy gyártmányt fog neki szolgáltatni; főleg ha még arról is meg van győződve, hogy a vállalkozó e szállításból aránylag óriási nyeresényt húz?

Pénzügyministerünk egy alkalommal oda nyilatkozott, hogy a jólét általános gyarapodására mutat, hogy napról napra mind több *drága* szivar fogy el, mint olcsó. Ugyan kegyelmes uram! mit csináljon a szegény fogyasztó, ha az olcsó — már tudniillik a mennyiben olcsó — szivar merőben élvezhetetlen?

No de menjünk tovább. Nevezetes szerepet kezdenek játszani a világkereskedésben azok az élelmi cikkek, a melyek úgy vannak elkészítve, hogy húzamos ideig el lehet tartani romlás veszélye nélkül és a nélkül, hogy akár táperejükből, akár természetes minőségekből valamit vesztenének. Sós és füstös hús és hal, szárasztott főzelékek régi dolgok; tartósak, de oly eljárással vannak tartóssá téve, a mely azután az emésztő szerveknek is ellent áll, az ízöket is módosítja. A befojtott nyers hús, az összesajtolt zöltségek és a háború legújabb békés talál-mánya, az *Erbswurst*; a Liebig húskivonata (!!) valóságos elő-haladások e téren. Kár, hogy nem lehet szemmel megízlelni.

Menjünk tovább! Itt vannak gazdasági gépek. Ekék, boronák, kapálók, irtók, sorban és szórva vetők, aratók, kaszálók és gyűjtők, cséplők és takarítók. Nem igen látunk újat köztük. Igen csinosak azonban az angol gyepnyírók kétkerekű talyiga alakjában; oly annyira, hogy egy jó ismerősöm komolyan szőnyegkeféknek nézte. Gözeke is volt kiállítva, de nem láthattuk működésében, nem mondhatunk hát róla semmit. A mit nem láttunk, az a könnyen járó jó cséplő, a gazda jogos igényeit kielégítő célszerű váltó eke, és mindenek fölött valami könnyen járó és mégis jól dolgozó lisztelő malom lóerőre. Érdekes volt az a szélkerék, a mely a gépcsarnok keleti végénél forgott; a szomszédjában felállított vízkerekek is nagyon szépen voltak csinálva.

Minthogy már itt vagyunk, tekintsünk még egy kissé tovább kelet felé az erdőszeti tárlat felé. Albrecht főherczeg nagy erdőségei és hazánk őserdei ide küldték óriásaikat, hogy legyen a világnak mit bámulni rajtuk. Van is méltán mit. Csak az a szerény észrevételünk van, hogy ha onnan, a hol e hatalmas törzsök állanak, másként nem lehet elhozni, mint eldarabolva, mit ér óriási nagy voltak. De nem tudom hinni, és végre ha valamennyit nem is, de bár két szálát el lehetett volna hozni épen. Hiszen mi lesz vala könnyebb, mint a Dráván vagy a Száván leúsztatva a Dunáig, ott oda kötötték volna valamelyik fölfelé menő vontató gőzöshöz, a mely azután elvitte volna a hely színéig.

A magyar ministeriumnak erdőszeti tárlata nemcsak a magyar, hanem mondhatni az egész tárlatnak egyik díszje volt. Maga a faépület, a mely e tárlatnak központja, figyelemre méltó kiállítmány volt és mi épen azt dicsérjük rajta, a mit némelyek rosalltak, hogy tudniillik az egyes részletek kivitele meg lehetőszen kezdetleges volt. Hisz épen ez által vált hű képévé annak a sajtóságos faépítészetnek, a mely ama vidékeken divatozik; nem úgy, mint a hozzá közel kiállított orosz parasztház, a mely mindig azt a benyomást tette reám, hogy valami fejedelem egy furcsa szeszély uralma alatt a parkjában egy dísznyaralót építtetett parasztház alakjában.

A templomszerű épület belsejében rendezett tárlat valószínűleg meglepő volt. Hivatalos része szépen volt összeállítva és világos bizonyosságot tett arról, hogy az igazgató tisztviselőség földadata színvonalán áll; tudja, érti, mit kellene és lehetne a természettől oly pazarul nyújtott adományaiból csinálni. Annál

szomorítóbb volt az a tapasztalat, a melyet a sajátképi faipar-tárlat eredményezett. Az tudniillik, hogy ez az ipar ma is csak ott áll, a hol évszázak óta állott; semmi vagy alig észrevehető haladás. Vajon az a nép, a mely avval az iparral foglalkozik, valóban oly kevéssé tanulékony, oly tunya, oly kevéssé vágyik anyagi jobb létre, hogy kellő útmutatás mellett sem kívánja idejét és erejét jutalmazóbb munkára fordítani? Nem hiszszük. Ime, ti népboldogítók! a kik rekedésig kiáltoztak e nép elidegeníthetetlen jogaiért, a kik e nép nevében igényeket formáltak oly politikai jogok névleges visszaszerzéséért vagy megnyeréséért, a melyeket e nép nemcsak nem ismer és nem ért, hanem még bírni sem, annál kevésbbé gyakorolni tudna: itt a tér számotokra! Bizony, bizony! a ki megpillantva a vízbe fúlót nem tud egyebet csinálni, mint átkozni azokat, a kiknek hibájából a vízbe esett, kárhoztatni azokat, a kik meg nem mentik: az soha meg nem fogja menteni. Van jó indulatod? kívánod kimenteni? légy magad embere, nyújtsd neki saját kényes kezedet, legyen bátorságod, ha meg is ázik bele a lábad, bele menni a vízbe hozzá és ott segíteni rajta. Nem a vármegye zöld asztalánál, nem az országgyűlés termében hangoztatott izgatott szónoklatokkal segítünk a népen, hanem ha közibe elegyedünk és közvetlen érintkezés útján oktatva őt arra, hogy a polgári jólét és a politikai szabadság első alapja az értelmes munka, előbb a megélhetés módját biztosítjuk számára, ebből átviszszük abba az állapotba, a melyben becsületos munka után szerzett némi bőség a kényelemre való vágygyal egyidejűleg az e kényelem megszerzésére való eszközöket is nyújtja. E fokán az anyagi jólétnek önkényt áll elé a tanulás által való értelmi tökélyesedés szükségének érzete és bizonyosak lehetünk benne, hogy ekkor nem lesz szükségünk kényszerítő törvényre, a mely a gyermekeket erőszakkal hajtsa az iskolába. Azt mondták volt régebben, hogy a háború táplálja a háborút; igaz is! de éppen oly igaz, hogy a béke szüli a békét. Másfelől az is igaz, hogy jólétét kényelemben élvező munkás és művelt nép nem az a talaj, a melyen önző izgatók vetései tenyésznek.

Nincs fonákabb nézet, mint az, a mely a nép művelését a kormánytól várja. Nézzünk körül széles e világon, azt fogjuk tapasztalni, hogy, az egy Poroszországot kivéve, a mely éppen e tekintetben nem lehet minta, a hol művelt és vagyonos népet találunk, se a kormány, se a kormányforma, se a politikai szabadság nem tette műveltté, nem tette gazdaggá a népet. A gya-

korlat itt is, mint sok más esetben, egyebet mond, mint az elmélet. Azt fogja ugyan erre az elmélet felelni, hogy mégis szabad államokban gyorsabban és könnyebben fejlődik anyagi jólét és műveltség... Igen biz az! de hogyan? De most jut eszembe, nem az a feladatunk, hogy itt a népművelés emelése módjairól értekezzünk; hiszen ha tetszik ez a tárgy, majd el-tárgyaljuk azt otthon is. Most nézzük tovább a tárlatot.

Lehetetlen a magyar erdőszeti tárlatról távoznunk úgy, hogy egy pillantást ne vessünk azokra az óriási hordókra, a melyeknek bécsi készítői ide állítottak ki azért, mivel e hordók fája Szlavóniából jött. Gyönyörű művek! az ember nem tudja az óriási dongákat bámulja-e inkább vagy azt a valóságos cyclopsi erőt és ügyességet, a mely belőlök alkotta e nemcsak nagy, hanem a legapróbb részletekig csaknem művészileg szépen és matematikailag pontosan elkészített hordókat, a melyek szépsége arra van kárhoztatva, hogy örök sötétségben a pin-czében lappangjon. Az egyik 2000 akós, a másik 1500 akós. Búj el Heidelberg! óriási hordódat nem fogjuk többé bámulni, van itt nagyobb is! Bár mondhatnánk hasonlót egyetemedről is!!

Minthogy már a fáknál vagyunk, a műcsarnokba pedig úgy sincs szándékunk még most bemenni, lépünk be egy perczre az iparpalota keleti kapuján. Itt is, a török és a görög osztá-lyokban két nagy fatárlat ötlük szemünkbe; de itt már nem a tömbök nagysága vonja magára figyelmünket. Ellenkezőleg, az egész tárlat csupa apró hasábokból áll, a melyek mindegyiké-nek egyik oldala simára van gyalúlva és csiszolva, és azután átlátszó fénymázzal (Schellackpolitur) kifényesítve. Bámulatos változatossága a színezetnek, a szálak és egyszövődésök (textur) finomságának teszi e tárlatot érdekessé; tanulságossá pedig az, hogy minden hasábra rá van írva az anyafa tudományos neve, többnyire a lomb és gyümölcs vagy mag melléklésével. Kár, hogy a hazánkban előforduló sokféle finom munkafából nem láthattunk hasonló tárlatot.

Még nagyobb hiány volt, hogy köveink nem voltak ki-állítva. Azok a kőzetgyűjtemények, a melyeket a magyar tan-ügyi osztályban, a dr. Szabó József szekrényében és a bányá-szati osztályban láttunk, és a melyek közül a kolozsvári országos muzeum kőzetgyűjteménye vonta magára különösen a szakfér-fiak figyelmét, inkább tudományos szempontból és tudományos célra voltak kiállítva. Francia-, Olaszország, a német bi-rodalom, az osztrák tartományok kiállításáiban láttunk óriási

márvány- és granitkoczkákat és lapokat, pedig ezek mellé igen jól illett volna, bár csak a nálunk oly közönséges vörös márvány, a melyből egy kis jó akarattal és áldozatkészséggel legalább is épen akkora koczkákat és lapokat tudtunk volna bemutatni a bécsi építészeknek; és meg vagyok győződve, hogy egy ügyes vállalkozó az erdélyi ditroitból tudott volna oly tárgyakat kiállítani, a melyek méltó versenytársaik lesznek vala az orosz malachittárgyaknak. Cement is volt kiállítva, mint a fedett folyosók egy részének kövezete, de nem állotta ki a versenyt vetélytársaival, mert a vállalkozók nem fordítottak kellő gondot a lerakásra.

Kiválóan meg kell itt még emlékeznünk a Neuschloss-féle kis csarnokról, a mely az Erzsébet-avenueben, szerényen elrejtve a régi Prater erdejéből még fenmaradt facsoport árnyékában, szemben a természetes ásványvizek csarnokával, volt elhelyezve. Magának a kis faépítménynek jóízű alakja, a kivitel csinosága és pontossága magát az építményt is figyelemre méltó kiállítmánynyá tették; a benne bemutatott parquettek becsületére válnak a gyárnak; feltéve, ha mindig ilyet csinál, a minőt itt kiállított; keletre e kis templomocska forma épülettől egy más, hasonlólag görög templom forma épületecske vonta magára a figyelmet, a mely egészen cementből készült.

E helyt egyszersmind középpontján vagyunk egy rakás igen gyakorlati kiállítmánynak. Itt van az orosz ebédlő, ennek háta mögött balról a *Wigwam*nak csúfolt indiai sátor, jobbról a párisi *Trois frères provençaux* híres restaurantjának fiókja; a kettő között egy nagy fabódében a gróf Chotek-féle sörfőzés sörmérése, e mögött a stájer borház, ettől tovább jobbra az olasz *Café ristorante*. Gastronómiai szempontból igen érdekes, és kétségen kívül valamennyien nagyon látogatott helyek, a melyek, bármi különböző étkekkel és italokkal kínálták is meg vendégeiket, egyben egyeztek mindnyájan — minden, a mit találunk vagy mértek, nagyon borsos volt.

Egy új Apicius bő anyagot találhatott volna egy vasos kötet megírására, ha a tárlati helyiség legkeletibb pontján, az úgy nevezett Krieauban berendezett Sacher-féle vendéglőn kezdve egészen a nyugati végpontra helyezett vendéglőcsoport legvégsőbb előőrséig, a pilseni polgári sörfőzés vendéglőjeig minden egyes étkező és csemegélő helyet meglátogatva, tapasztalatait közzé akarta volna tenni. Mi itt röviden csak annyit jegyzünk meg: drágán, de jól lehetett étkezni a

francia vendéglőben, a triesti nem sokkal állott hátrább, a többiről legjobban hallgatunk. Volt ott egy mesterségesen emelt domb tetején egy szalmafüdeles ház, a melyet magyar csárdának neveztek. Jó magyart nem találtunk benne egyebet, mint a vendégek legnagyobb részét és a borokat. Csemegélni jól és jutányosan lehetett Uhl Alajos bécsi udvari sütőnél.

Forduljunk most a bányászathoz és a fémműveléshez.

Aranyat, ezüstöt mint bányaterményt első sorban Ausztria, Oroszország és hazánk állított ki; a magyar és az osztrák ministeriumok tárlatai tündököltek kiválóan. A magyar birodalom tárlatának súlypontja a terméсарanyban, az úgy nevezett stafákban volt, a melyek nagy számmal és kiváló szépségben voltak bemutatva; az államvasúttársaság Dognácskáról, az osztrák ministerium Prizibamból állítottak ki nagy ezüstitömböket, Oroszország ismét fémtartalmú közeteket; ez utóbbi platinát is hozott, a mely a műtanban mind fontosabb szerepet kezd játszani; Németország Saxoniaból és a Harczhegységből főleg ezüstit.

Gyönyörű kiállítmány volt az osztrák ministerium csarnokában az a 30,000 fontnyi kéneső, a mely egy nagy vasüstben volt kiállítva és a melynek tükrén egy tömör ágyúgolyó úszott.

Vasban és aczéلبan a német birodalom és Ausztria már felemelkedtek oda, hogy Anglia régi híré gyártmányaival bátran léphet a sorompóba. Stájerország, Karinthia, Albrecht főherczeg tárlata, a gróf Dietrichstein-féle vasöntődék, az államvasúttársaság, a szab. Dunagőzhajózási társaság, a németországi essen gyárak stb.; továbbá a francia vasipar és természetesen Ó-Anglia gyönyörű versenyben mutatták meg, mit tudnak. Krupp egyetlen aczéltömböt állított ki a maga külön csarnokában, a mely nem kevesebbet mint 52,500 kilogrammot, azaz 1050 vámmázsát nyomott, oly tömeg aczél, a melynek előállítását még a jelen század elején lehetetlennek tartották volna. Gyönyörű tanulmányra nyújtott anyagot a karinthiai osztályban az a hosszú sorozata a ketté tört aczélrúdaknak, a melyek ugyanazon egy anyagnak különböző belalakulását tüntették fel a keménység különböző fokain. Az Albrecht főherczeg tárlatán főleg a rúdvasak vonták magokra a figyelmet, a melyek a legvékonyabb szegvason kezdve fel a három hüvelyk átmérőjű hengeres vasig és aczélig minden szokásos átmetszetben, a vasúti nyomrúdakat sem véve ki (Schienen), mindannyit négy ölnyi hosszúságban mutatva fel, fogalmat adtak arról, hogy milyenek lehetnek azok a hengerművek, a melyeken készültek.

Most is látunk kiállítva 3 hüvelyknyi átmérőjű vasrúdakat, a melyeknek a közepére göcs van kötve, mint valami madzagra, a nélkül, hogy a vasrúd a rövid hajtásban felszálkázott volna, a mi kitünő szíjjasságra és hajlékonyságra mutat; 1867-ben a párisi tárlaton ilyen csak az angol vasgyárak mutattak volt be, most már a németek és osztrákok is tudják. Oroszország most is tömegekkel tündököl, nagyon hosszú, széles és vastag pánczéllapokat állított ki pánczélos hajók számára 5—6 hüvelyknyi vastagságban. A svéd vas is megérdemli figyelmünket. Ebből a köröndben látunk egy hatalmas lapot, a melyet azonban csak azért állították oda, hogy mutassák meg, hogy azt is keresztül tudják löni. Azután minő vastárlat a gépcsarnok, az orosz ágyú-udvar, az ó budai hajógyár csarnoka stb.; de hiszen még beszélünk ezekről. Annyi bizonyos, hogy a ki a világtárlaton megfordult, nem kétkedhetik többé, hogy vaskorban élünk. Vasból építünk házakat a szárazon, hajókat a vizen, hidakat és utakat és rajtok járó szekereket, vaskemenczékben sütünk, főzünk, fűtünk; vashúttal szereljük fel, vasajtókkal és táblákkal biztosítjuk lakásainkat; vasszekrényekben őrizzük kincseinket; vasból öntünk szobrokat, vas minden szerszámunk az író tollig, és a mit vassal és vasból építünk, vaságyúkból lött vasgolyókkal össze is rontjuk; vasedényben főzzük ételünket, vascsőveken vezetjük vizünket és világosságunkat, sőt nálunk még a polgári érdem jutalma is vaskorona-rendjel.

Nagy jelentőségű különben a különböző vastagságú vaslemezek (pléhek, bádógok) gyártása is, a mely számos kiállítványt mutatott be; feltűnőleg tolakodik előtérbe annak az utolsó számú kondor vaslemeznek az előállítására, a mely épen kondor volta által vastagságához képest nagy merevséget nyer és ez által fedésre, ajtók és ablakok biztosítására, de főleg úgy nevezett vasházak külseje beborítására mind több és szélesebb alkalmazást nyer.

Más fémekből, főleg réz a maga vegyületeivel, úgy mint bronz, sárgaré, pakfong, továbbá ólom, horgany azok, a melyek az ipar szempontjából kiválóan fontosak levén, legnagyobb mérvben is jelentkeztek a tárlaton. Svécia, Oroszország, Osztrák-Magyarország és a dél-amerikai államok mutatnak e tekintetben legnagyobb természetes gazdagságot; feldolgozása Németországban, Franciaországban és az osztrák-magyar birodalomban nagy tökélyt ért el, Oroszországban, Svéciában, a török birodalomban, de azután igen sajátos alakban Japanban

nagyon sok gyárt és kezet foglalkoztat. E helyen főleg a csőgyártás érdemel figyelmet, a melynek egy nagyszerű mutatóványát van alkalmunk épen a köröndben bámulni.

Oroszországnak fémgazdagsága, kivált az Európa és Ázsia határán végig vonuló Uralhegységben régen ismert dolog; a mi azonban a bécsi tárlaton különösen meglepett, az az aránylag magas foka az ipar fejlettségének, a mely minden léptenyomon szembe tűnik. Meg vagyunk szokva, a hányszor oroszról van szó, meglehetős barbárság fogalmát kapcsolni a roppant kiterjedésű birodalom lakóinak legnagyobb részéhez, holott egy kis figyelmes számba vétele e nép történelmének számos bizonyítványát nyújtja annak, hogy az orosz nép sok értelembeli képességgel van felruházva és ott, a hol alkalom volt rá, mindig munkás, szorgalmas és a mellett takarékos fajnak bizonyult be, noha nem tagadhatni, hogy van benne természetes hajlam a mértékletlenségre. Minthogy kevés alkalmunk van a nép szellemi művelődésének fokáról megbízhatólag tárgyilagos tudomást szerezni, természetesen keveset is mondhatunk róla; de az ipar, a melyet Oroszország a világtárlaton bemutatott, nagyon tiszteletet parancsoló, annyival is inkább, minthogy némely ág világosan feltűnő nagyszerűsége számos hazai munkás alkalmazását teszi kétségtelenné. Úgy látszik, hogy az orosz kormány igen sikeresen találta el annak a módját, hogy mikép kell külföldi ipart a saját hazába átültetni. Lehet, hogy itt egy kis muszka erőszak is járult azokhoz az eszközökhöz, a melyek alkalmazásával ily szembetűnő sikert arat. De hiszen a népek e tekintetben valóságos gyermekek; és melyik gyermek tanulna, ha rá nem szorítanak?

E mellett nevezetes körülmény, hogy ez a bámulatos fejlesztése a gyári és kézműiparnak mily zajtalanul megy végbe. Sőt talán az is egyik főtényező a haladásban, hogy zajt nem ütnek vele. A tanulásnak nincs nagyobb ellensége, mint az önelégültség.

Mikor a műtani fejlettség a polgárosodás útjára lépett, nemzeteknél általában meglehetős kezdetleges állapotban volt, nyugodtan nézhették a nemzetek sorsát intéző hatalmak, hogy miként vergődik mindenik az előhaladásra törekvő erőlködésben. Minta hiányában nem is lehetett másként, mint úgy, hogy mindenki igyekezett maga magából fejteni, önerején kitalálni a módokat és eszközöket, a melyek előbbre vihették törekvéseiben. A közlekedés bajos volt. A czéhrendszer titkolódzással

járt. A találmányok tisztán tapasztalati úton és szintügy esetlegesen merültek fel, követték az ajánlott vagy ellesett eljárásokat, mert jóknak, sikereseknek bizonyultak a gyakorlatban; tudományos alapja nem volt, nem is lehetett a műtani gyakorlatnak. Még azután is, hogy egyes nemzetek önerejükön valami nagy tökélyre vitték volt az iparnak egyik vagy másik ágát, meg lehetett nyugodni abban, hogy egy pár iparczikk tekintetében egyik nemzet függjön a másiktól és legyen úgy szólván adófizetője. Ma, a midőn Európa csaknem minden nemzete meglehetősen magas fokon áll, fejlődött ipar és műtani gyakorlat tekintetében, egyes elmaradt nemzetek csak kettő közt választhatnak: vagy megfeszítik minden erejüket, hogy magok közt is kellően kifejlesztve az ipart, függetlenekké tegyék magokat a mennyire csak lehet a külföldtől; vagy pedig — napról napra mind inkább elszegényedve, utoljára kényszerülnek lemondani előbb állami, utóbb nemzeti önállóságukról, tehát létezésökről is.

Nem szeretném, ha e nyilatkozatot félreértenék. Hiszen hol van az a hatalmas önálló nemzet, a mely a külföldtől merőben független levén, úgy szólván a maga zsírjában megfőni, a maga melegén megérni képes volna? Az a függetlenség, a melyről én itt beszélek, ott kezdődik, a hol az a külföld, a melyre bizonyos czikkekre nézve mi vagyunk szorúlva, más nem kevésbbé fontos czikkekért ismét hozzánk kénytelen folyamodni; mert a nemzetközi ipar mezején is áll az az örök igaz tétel: *non omnia possumus omnes*, nincs oly ország vagy nemzet, a mely minden szükségeit magából és a maga erején tudja előállítani. De a viszonylagosság feltételei idő folytán és a körülmények változtával nagy változásoknak vannak alávetve; és ha valahol, itt kell különösen figyelembe venni, hogy az, a mi eddig, ha évszázadok hosszú során át is, jó és üdvös volt, azért még nem marad jónak és üdvösnek jövőre is vagy éppen örökre.

Oly ország, a melyet a természet úgy szólván jó kedvében megáldott minden kincsével, teheti magát darab ideig arra az álláspontra, hogy nyers terményei feleslegéért cserélje be azokat az iparczikkeket, a melyeket ő maga előállítani nem tud vagy nem akar. De örök időkre ez állásponton nem maradhat. Miért?

Egy országnak vagyona két tényezőn alapszik főleg; az egyik az az érték, a melyet a természet adományából maga a föld és az ég alj nyújt; a másik az a munkaerő, a mely lakosainak élő személyeiben áll rendelkezésére. Ez utóbbi a természet

jóvoltából, rendes körülmények közt, kifogyhatatlan; a hol csak némileg rendezett állapotok vannak, a legnagyobb valószínűséggel lehet arra számítani, hogy az ország élő munkereje, ha olykor rendkívüli csapások következtében rövid ideig hanyatlani látszik is, biztosan szaporodik. Másként áll a földben rejlő vagyon dolga. Ha tudott is az új kor tudománya módokat mutatni, a melyek szerint a termékeny talaj termő erejét állandóan fentartani, sőt olykor emelni is lehet; vagy legalább arra tanít meg, hogy a terményekkel róla elvitt anyagokat legalább részben, és a mennyire lehet, visszatérítsük; mégis bizonyos, hogy ez a termő erő nem kifogyhatatlan, és hogy az a természetes átalakulás, a mely emberi munka közbejötté nélkül is a legkimerültebb talajnak képes visszaadni termékenysége feltételeit, sokkal lassúbb, hogysem itt számításba jöhetne. Még feltűnőbb ez a jelenség a földből merített más kincsekre nézve. Egy kiaknázott sótelep, emberileg szólva, soha többé helyre nem áll; és ha Anglia eleven munkereje képes volna még százezer akkorára nőni, a mekkora most, széntelepeinek tátongó üregeit még sem volna képes újra megtölteni avval a nagybecsű tüzelő anyaggal, a melyet évszázadok hosszú során át belőlök kiaknázott. A föld gazdagsága tehát apad abban az arányban, a mint kiaknázzák, kizsákmányolják, azaz mindennapi szóval élve, a földben rejlő tőkét a folytonos költekezéssel ténylegesen és kézzel foghatólag apasztjuk. Az eleven munkaerőben levő tüke ellenben nem apad, sőt gyarapodásra képes, mintha épen egy jó kamatra kihelyezett tőkének csak kamatját költenők, és még azt sem egészen. Ebben áll az iparos ország előnye a földművelő fölött. Amaz csak kamatjából költ, ez tőkéjét apasztja. Egy kis utánagondolás e szerint meggyőz, hogy semmiféle országnak sem szabad gazdaságát csupán yers termények előállítására alapítani, mert az arány, a melyben apadó és nem apadó tőkéjéből költ, hátrányos; az apadóból sokat, az állandóból aránylag keveset költ el és ez aránytalanság szükségképen elszegényedésre vezet.

Az a sajátság mutatkozik itt ugyanis, hogy a költhető tüke magára, tiszta tüke, nem szerzemény, hanem úgy szólván örökség; az elkölthetetlen eleven tüke ellenben egyszersmind fogyasztó is, annak fentartása és gyarapítása beszerzés útján foly. Még megjárna, hogy ha egyszersmind legalább annyit tudna létesíteni, mint a mennyit megemészt; ámde épen ez csak az ipar terén lehetséges.

Még egy harmadik tényező veendő itt tekintetbe.

A föld terményei, az úgy nevezett nyers termények, egy önálló és állandó becs képviselői. Így például, egészen tárgyilagosan véve, az úgy nevezett tápanyagoknak bece se épen azon alapúl, hogy az emberi vagy állati élet fentartására okvetetlenül szükségesek; és minthogy itt a becs mértéke a táplálkozás szükséges volta, jogosan mondhatjuk, hogy állandó, mert hiszen átlagosan véve egy embernek táplálására egy napra mindig egyenlő mennyiségű tápanyag szükséges. Áll tehát például mint értékegység: *egy ember egy napi tápláléka*. E szerint az egység után mérve a termések értékét, azt mindig egyenlőnek, illetőleg a mennyiséghez arányban állónak fogjuk találni. De e természetes és egyszerű arányt sok körülmény változtatja és módosítja, és ennél fogva az ily czikkek ára, tudniillik a pillanatnyi becs mértéke változik. Változik pedig oly módon, hogy miután a szükséglet részint a fogyasztó elemek szaporodása, részint a készlet apadása következtében folytonosan nő, az árnak folytonosan hágni kell; és ezt igazolja is a tapasztalás. Hág pedig a nyers termény ára annál gyorsabban, mentől nagyobb a fogyasztás, mentől gyorsabb arányban apad a készlet és mentől több eleven erő szükséges a termény előállítására. Így például Angolországban a kőszén ára azóta kezdett oly ijesztő mérvben emelkedni, mióta az ásadékszén csaknem egyedüli tüzelő anyaggá vált, tehát a fogyasztás erősen nőtt; másfelől a bányászat kénytelen a felső és könnyen hozzáférhető rétegek elfogyása után mélyebben fekvő rétegek kiaknázásához fogni, a honnan a szén több munkával és nagyobb fáradsággal, illetőleg még több veszéllyel is, lehet csak kihozni.

Innen következik, hogy oly országok, a melyek népessége számos, tehát fogyasztása nagy, munkaereje drága, nyers terményeit mind magasabb árban kénytelenek felszámítani, és ez által letűnnek lassankint a világ piaczaról, mivel a kevésbbé népes országok, a melyekben a természetes készletek még érintetlenek, a fogyasztás még csekély és a munkaerő még olcsó, mivel kevésbbé van igénybe véve, olcsóbb terményeikkel onnan leszorítják. Hiszen például Amerika képes zsírral és nyers hússal saját piaczainkra jönni mint belföldi terményeink veszedelmes versenytársa. Mihelyt ez az állapot beáll, a régi földművelő és állattenyésztő országok vagy elmaradnak a piaczról, vagy kénytelenek terményeiket veszteséggel árúba bocsátani. Mindkét esetben elszegényedés és pusztulás következik be.

Csak egy mód van a megélhetésre. Abból a tőkéből, a melyet folytonosan képesek vagyunk ujjaáteremteni, a mely soha ki nem apad, kell a termény értékéhez pótolni, vagy kép nélkül szólva: munka alá kell venni a nyers terményt, hogy ne mint olyat, hanem mint iparczikket vihessük a piacra. Itt aztán nagyon kedvező módon lehet az értékarányon változtatni. Észszerű munkával fokozva a nyers anyag értékét, mind kevesebbet fogunk költeni a fogyható, mind többet a kifogyhatatlan tőkéből a magunk fentartására, és az ország napról-napra vagyonosodva biztosítani fogja állami és nemzeti függetlenségét.

Bocsánat! ismét nem tárlatot néztünk! Elmélyedve elmékedéseinkbe, a melyekre az orosz ipar szép fejlődése adta az alkalmat, elhaladtunk a magyar osztály mellett, a hol pedig meg kellett volna nézni még a rónaszéki só-obeliszket, az oraviczai szén-obeliszket, ki kellett volna menni a Krupp pavilonja elébe, a porosz közséntelegek kiállítmányát bámulni, aztán jobbra fordulva ismét az osztrák ministerium pavillonjában a wieliczka-i só-oszlopot, az államvasúttársaság közséntelegeinek küldeményeit, szenet és sőt mindenfelől; szinte el is feledém a maros-újvári sóakna tiszta fehér sóból faragott mintájára mutatni: hogy is ne, hisz úgy eldugták, hogy alig lehet meglelni; aztán mára bucsúzom, talán úgy is megunták már elmékedéseimet, a melyek azonban, ha ténylegesen ott volnánk, igen jó útrövidítők volnának. Igérem, hogy jövőre megjobbitom magam, többet beszélek, kevesebbet okoskodom.

FINÁLY HENRIK.

Vázlatok az alkotmányozási elmélet köréből. Irta Taray Andor. Pest, 1873. A szerző tulajdona.

Mostanság rendkívül csekély azok száma, kik politikai irodalmunk mezején az elméleti tanok, a tiszta, elvont tudomány művelésével foglalkoznak. Irodalmunk ez ága jó idő óta nagyobbára csak pillanatnyi életre szánt röpiratokkal, gyakorlati czélokat szem előtt tartó, gyakran tendentiosus színezetű termékekkel táplálkozik. Nem is szólva arról, hogy Eötvös ide vágó nagy munkája még mindig nemcsak eléretlenül, hanem követők nélkül is áll, tagadhatatlan, hogy politikai irodalmunk

jobban, súlyosabban érezi ama pangást, mely a tulajdonképeni szellemi munkásság és irodalmi productió terén szembetűnően mutatkozik. Taray fent címzett könyve mindenestre örvedetes jelenség tehát annyiban, hogy benne végre ismét olyan könyv lép elénk, mely az elmélet nagy elveinek vizsgálatával és igazságainak földerítésével foglalkozik s a politikai tudományt, magáért a tudományért, műveli.

Taray munkája a politikai elmélet legfontosabb kérdéseit kisebb-nagyobb terjedelemben tárgyalja és a kor fontosabb jel-szavait megmagyarázni, az állami élet alapinstitutióit földeríteni iparkodik. Külön fejezetet szentel az állam és az emberiség fogalmainak, meg akarja határozni a cultura lényegét, czélját, irányát és módszerét, a reform fogalmát, a szabadelvűséget s az elvszigorúságot mint kormányzási principiumot. Tárgyalja az alkotmány, a monarchia, az aristocratia, az alkotmányos királyság, a király, a felsőház, a köztársaság és democratia kérdéseit, melyek legtöbbje a legújabb kor életében még kiválóbb szerepet játszik, mint az irodalomban, tárgyát illetőleg tehát senki sem fog a mintegy tizennégy ívnyi terjedelmű kötet ellen panaszt emelhetni. Elismerésre méltó változatosság kínálkozik benne és szerzőjében meg volt a tapintat, hogy csak azt a tárgyat karolja fel, csak azt hozza olvasó közönsége elébe, a mi minden gondolkodót, minden értelmes embert egyaránt érdekelhet.

Mindemellett meg kell vallanunk, hogy e tárgyak csak a tartalomjegyzéket teszik érdekessé. Maga a munka a szerző kétségtelen nagy olvasottsága daczára semmiben sem emelkedik felül az első kísérlet színvonalán. A könyv rendszere, beosztása és irálya első látásra elárúlják a dilettanst, ki az eszméket, melyeket külföldi írókban olvasott, a tanokat és gondolatokat, melyekkel megismerkedett, saját agyában kel-lően feldolgozni s azokat összefüggő és szerves egésképen előadni nem tudta.

Mindjárt a bevezetés mutatja, hogy a tanulmányok írója nem tudott magának teljes rendszert alkotni. Az első fejezet címe: *Szabadelvűség és elvszigorúság*. Ekét fogalomból, melyeket különben világosan seholy nem definiál, indul ki, midőn az alkotmányozó politika legfontosabb mozzanatairól elmélkedni akar. Különben a kiinduló ponton hibáját szívesen megbocsátanók neki, ha csak azt tudnók, mit akar az ilyen első fejezet-tel mondani. Mi a szabadelvűség? mi az elvszigorúság? Ha már

velök kezdi munkáját, magyarázná meg legalább, hogyan érti őket, és pedig annál inkább, mert azt állítja, hogy Franciaországban 1815, más államokban 1848 óta megszűnt a szabadelvűség a haladó pártok jelszava lenni. Ez ép oly tévedés, mint szerző azon állítása, hogy a „bomlófélben levő állami rendszernek ostromlása *mindig* a szabadelvűség alapjáról történik“. E szerint a szabadelvűség az örök negatio, a tagadás elve lenne; a szerző azt olyannak képzei, mint a faltörő kost, melylyel a létező állami szervezetek erős falait döngetni, ostromolni szokták, és azt állítja, hogy a szabadelvűség évszázados, sőt ezer éves alkotmányokat megdöntött. Pedig az alkotmányokat nem abstract elvek, hanem a gyakorlati életviszonyok kérlelhetetlen hatalma szokta megdönteni. Élnek, a míg meg van bennük a vitalitás, módosulnak, átalakulnak, eltűnnek, a mint azon szükség, mely létesítette őket, módosul avagy eltűnik. Kisserű s az ítélemben könnyelmű felületességre mutató állítás az, hogy a szabadelvűség Európa államaiban oly óriási átalakulásokat vitt véghez. Nem egy elvont fogalom, melynek tartalmát rendesen félre szokták magyarázni, hozta létre az átalakulást, hanem a tudomány és a szellem haladása s vele járva a nemzetek egész értelmi, erkölcsi világnézetének gyökeres átalakulása. Áttérve a conservatismusra, szerző elvszigorúságnak fordítja e szót s ezzel a fogalmat eredeti lényegéből kiforgatja; azt mondja róla, hogy az a polgári erény fogalmával azonos. Ha ez igaz, akkor azt kellene állítani, hogy viszont a liberalismus azonos a polgári bűnnel.

Nem lehet ez úttal és e helyen feladatomban, hogy a munka tartalmával hosszasan foglalkozzam és főbb mozzanatait megjegyzésekkel kísérve mutassam be a *Szemle* olvasóinak. Igen sok paradox állítást kellene regisztrálnom s az elvi kérdéseket nem is tekintve, igen számos tévedését helyreigazítanom. A munkának leggyöngébb része az eleje, a mi már magában azt bizonyítja, hogy ha nem is fiatal, de mindenesetre kezdő íróval van dolgunk. De éppen ezért igazságtalan lennék, ha meg nem emliteném, hogy vannak a könyvnek olvashatóbb és élvezhetőbb fejezetei is az elsőnél.

Gondolatok. Irtta b. Eötvös József. A hátrahagyott kéziratokból bővített második kiadás. Budapest 1874. Kiadja Ráth Mór 404. l. Ara 3 frt. Mint emlékkiadás, a szerző arcképével sárga dupla velinen, vörös szegélylyel, fűzve 5 frt, pompás díszkötésben 8 frt.

Goethe angol életirója, Lewes említi, hogy Goethének szokása volt gondolatait lejegyezgetni és alkalom szerint felhasználni regényeiben. Eötvösnek is szintén ez volt szokása. Kora ifjúsága óta minden évben tele irt egy pár tárcza-jegyzőkönyvet gondolataival, a melyek élményei és tanulmányai közben mintegy eszébe ötlöttek. Ő is sokat felhasznált belőlök regényeiben, sőt beszédeiben is. A mi felhasználatlanul maradt, ezelőtt tiz évvel kiadta *Gondolatok* czíme alatt. Az előttünk fekvő könyv második kiadása e munkának, megbővítve hátrahagyott kézírataiból, a melyek az egésznek mintegy harmad-részt teszik.

Egy így készült könyv rendesen egyenetlen szokott lenni tartalom- és formában egyaránt. Megérezni rajta, hogy hosszú időközben íratott, különböző benyomások alatt, az írói kedv szerencsés vagy kevésbbé szerencsés perceiben. A mélyreható gondolatokhoz könnyen társulnak könnyed ötletek, sőt olykor majdnem közhelyek is. A legsikerültebbek mellett gyakran kevésbbé sikerültek foglalnak helyet s a míg egyik önmagához méltó alakban vonja magára figyelmünket, a másik mintegy érezteti, hogy az írónak vagy ideje vagy kedve nem volt gondot fordítani a kifejezés rövid szabatosságára vagy fordulatos könnyedségére. Eötvös különben is nem annyira a forma, mint az eszme és érzés embere. Nem mindig találja meg, hol a bel-, hol a külformát, de fenkölt gondolkozásának és nemes kedélyének varázsát érezhetni még legcsekélyebb s pongyalán oda vetett ötletén is.

A könyv öt szakaszra oszlik: *Hit és vallás. Ember és világ. Irodalom és tudomány. Állam és politika. Észrevételek és szabályok.* A gondolatok és érzések, a benyomások és tapasztalások nagy és változatos gazdagsága tárul ki előttünk most a philosophiai elmélkedés, majd a lyrai szárnyalás, hol az elegiai merengés, hol pedig epigramszerű gúny alakjában. Napló ez, hol reflexiók jelölik az elhallgatott tényeket, eseményeket és küzdelmeket; emlékkönyv, melybe remények és csalódások, örömök és szenvedések irtak be egy-egy tanulságot; mozaik-

kép, mely töredékessége mellett is kiemeli a szerző nemes vonásait. Valóban mindenütt Eötvösre ismerünk e könyvben, az íróra és emberre egyaránt; sőt néhol azt sem volna bajos kimutatni, hogy e vagy ama gondolatot irodalmi vagy politikai pályája melyik korszakában jegyezte föl. Az egész munkán keresztyén szellem ömlik el, a mely nem köti magát a catholicismus vagy protestantismus dogmáihoz, bár igazságot szolgáltat mind kettőnek. Keresztyén idealismus és ember-szeretet lelkesíti a szerzőt, a tudományban a materialismus ellen harczol, a moralban szigort szeretettel párosít, századunk uralkodó eszméiben pedig a keresztyén polgárosodás szellemét nyomozza. E mellett sok oly gondolatot találunk, kivált az újabbak között, a melyek leplezve vagy leplezetlenül Eötvösnek mintegy vallomásai saját politikai és irodalmi pályájára nézve s így némi adalékul szolgálnak jellemrajzához.

Nem egyszer említi, hogy a tudományok körében csak kéte-lyek, a közélet mezején csak erős meggyőződés által hathatunk s mindazok, a kik a közélet mezején csodálatos eredményeket vívtak ki, a társadalmi tudományokat soha sem gazdagították új igazságokkal; hogy azok, kik a politikával tudományosan foglalkoznak, ha az állam kormányában gyakorlati részt vesznek, többnyire úgy járnak, mint a költők, midőn saját műveiket felolvassák; nincs senki, a ki gondolatjaikat rosszabbúl adná elő s valamint a legnagyobb költő még azért nem színész s többnyire nem is az, úgy az állambölcs még nem államférfi s mind ketten saját hírók érdekében nem tehetnek rosszabbat, mint a midőn műveikben magok játszszaák a főszerepet, sat. De ha kicsinyleni látszik magát mint gyakorlati államférfiút, érzi, hogy mint bizonyos politikai eszmék kezdeményező bajnoka és hazafi betöltötte helyét. „Két dologra meglegédeéssel tekint-hetek vissza — úgy mond — s ezt tőlem még ellenem sem tagad-hatják meg. Az egyik az, hogy bár mennyiszer csalódtam, bár mennyiszer kételkedtem egyes nézeteimben: érzelmeimben soha sem ingadoztam, és egyes eszmékhez soha sem vesztettem el bizalmamat. A másik az, hogy egész életem ez eszmék létesí-tésének volt szentelve s mint magamat, úgy minden tehetsége-met csak az eszmék eszközének tekintettem.“

De nem folytatjuk tovább e vallomásokat, hanem utasít-juk az olvasót magára a könyvre. Gyönyörrel fogja azt olvasni agg és ifju, férfi és hölgy, mert minden kor és osztály számára van benne valami érdekes, nemesítő és vigasztaló; különösen

azokra nézve, a kik Eötvöst ismerték és tisztelték — s nem ilyen-e az olvasó közönség nagy része? — kétszeres érdekű e könyv: az államférfiú, költő és hazafi mintegy sírja széléről szól hozzájok, mintegy közli velök utolsó éveinek élményeit.

Három nemzedék. — Széchenyi és Vörösmarty. — Kossuth és Petőfi. — Deák és Arany. — Budapest 1873. (Franklin-társulat. 8-ad rét. 47 lap.)

E kis tanulmánynak sok fénylő tulajdonsága van, melyek belévigyannak a szembe, megragadják a figyelmet s ragyogásukkal első pillanatra vakítólag meglepnek. Csillogó eszmék, fényes stylus, nagyzó előadás, elmés párhúzatok és ellentétek, sokféle tárgyának összehalmozása, nagy nevek, nagy események: Aeschylos és Feuillet, Byzancz és Paris, Aristophanes és Offenbach, Washington, Mohamet és Napoleon sugároznak szemünkbe egyetlenegy lapjáról is.

De a fényes máz alatt nincs belső erő; a kicsíszolt gloriett gyöngé alapon épült.

Az egész művecske egyetlen alapötletre van rakva. Szerzőjének eszébe jutott, hogy párhúzatba állítsa Széchenyit és Vörösmartyt, Kossuthot és Petőfit, Deákot és Aranyt. Az első párt nevezi a tettekre ébredés, a másodikat a lázas küzdés, a harmadikat az alkotás férfiainak.

Ez az ötlet kétségen kívül tetszetős. Igen alkalmas téma lehet egy kis irodalomtörténeti elmefuttatásra, mert ama három korszakos politikus és költő csakugyan egy korban élt egymással s vannak érintkező pontok, melyek által össze lehet őket foglalni s beszélni együtt rólok sokat és szellemdúsan. De e tanulmány szerzője nem vett magának annyi fáradságot, hogy részletesebben is kutasson, mélyebben is gondolkozzék e dologról. Tetszett neki az alapeszme, föltette magában, hogy e párok között mindenben ki kell mutatnia a rokonságot, fölületesen végig suhant gondolatával e három korszak történetén, s a hol oly vonást talált, mely beleillett az ő rajzába, azt fontolgtatás nélkül azonnal bele is illesztette, a hol pedig akadály volt, azon igyekezett könnyű szerrel átsíklani. Így készült a munka, így került bele sok apró hiba és sok nagy tévedés.

Ha kedvencz ötletébe oly szenvedélyesen bele nem szeret, ha a kimutatandó párhúzat már előre is, mielőtt leírta volna, elfogulttá nem teszi, ha igyekezik tárgyat minden oldal-

ról megnézni s ítélni a tényekből: lehetetlen, hogy sok hibáját észre ne vette volna. Sőt valószínűleg lemondott volna e hármassághoz és ez összerokonítás kieroszakolásáról. Mert erőszakolva van az.

Széchenyi és Vörösmarty között oly kevés a rokonság, hogy kevesebb alig lehetne azon politikus és azon költő közt, a kik egy korban szerepeltek az újra ébredő nemzet közéletének és irodalmának terén. Széchenyi a jövő embere volt, Vörösmarty a múlté. Széchenyi a politikában a legerősebb reformer és agitator; Vörösmarty az irodalomban csak annyiban nevezhető reformernek, mert eredeti tehetség volt, de a szó valódi értelmében éppen oly kevéssé lehet a radikális költők közzé sorozni, mint Walter Scottot vagy Göthét. Széchenyi oly izgatottan tevékeny volt, hogy a *lázás küzdés* emberének őt is csak annyi joggal nevezhetnők, mint szerzőnk nevezi Kossuthot; Vörösmarty jellemében inkább a merengő hajlam volt túlnyomó.

Ilyes ellentéteket e tanulmány semmibe sem vesz. Ő a hasonlóságot akarja kimutatni mindenben: nagy vonások, frappant ellentétek által akarja a korszakokat jellemezni, de nagy valótlanságokba esik. Hogy élesebben kitüntesse, mennyire az *ébredés* férfiai voltak Vörösmarty és Széchenyi, kétszer is ismétli ezt a mondatot: „A nyelvújítóknál a nyelv készült: Vörösmartynál készen volt; a Nagy Pálok panaszkodának: Széchenyi a tettek terére lépett.“ Hatásos ellentét; de vajon igaz-e? Mit tesz az, hogy a nyelvújítóknál a nyelv készült, Vörösmartynál készen volt. Nem kész költői nyelv-e például a Berzsenyié, Kölcseyé? Nem tudták-e ezek gondolataikat igen sokszor szabatosan és szépen kifejezni? S viszont Vörösmartynál is nem találunk-e verseket, melyekben a gondolat nem leli meg a formát, s az eszme küzd a nyelvvel? Valóban ama szép ellentétnek se egyik, se másik fele nem egyéb üres látszattal.

Alább pár sorral elmondja, hogy Széchenyi szelleme leginkább Angliában fejlett; s nosza, mindjárt hozzá teszi, hogy Vörösmarty is legtöbbet az angoloktól tanult, távol tartván magát a francia és német romantika befolyásától. Pedig Vörösmarty csak akkor tanult meg angolul, mikor époszai már régen meg voltak írva s bár német fordításban előbb is olvassatta az angol költőket, de művein akár a német, akár a francia, sőt a keleti költők hatása is inkább kimutatható, mint az angoloké; nem is említve közelebbi mestereit, a latin és olasz époszirókat.

Ismét néhány sorral alább kimondja, hogy Széchenyi magyarabb volt mint Kossuth s természetesen azzal egészíti ki ezt az állítást, hogy Vörösmarty is magyarabb volt mint Petőfi. Elismeri ugyan, hogy Petőfi érvényre emelte a magyarnak minden sajátságát, „de a hol idegen folyt be reá, ott sokkal érezhetőbb nála az idegen zamat, mint Vörösmartynál.“ Ez sem való. Petőfire Beranger és Burns folyt be leginkább, de hatásuk soha sem érezhető annyira, mint Vörösmarty némely műveiben a német romantika.

És így folynak e meglepő de valótlan ellentétek és párhuzamok végig az egész tanulmányon. Hogy Vörösmarty keményen megbírált Széchenyi *Kelet népét*, hogy Petőfi soha sem lelkesült Kossuthért, azt e tanulmány nem tartja szükségesnek megemlíteni. De törve-zuzva bele szorít mindent a hasonlóság keretébe.

Mert nem tanulmányból merítette e hármás párhuzamot, hanem emez ötlött előbb a fejébe s *azért* gyűjtötte adatait, hogy az eleve kigondolt tételt bizonyítgassa. Természetesen ezzel egészen belebonyolodott a tévedésekbe.

Terünk nem engedi tovább folytatni észrevételeinket, de azt meg kell említenünk, hogy e névtelenül kiadott tanulmány utóbb egy pesti lap tárczájában németre fordítva is megjelent s ott Asbóth János neve volt aláírva.

Giorgione Barbarelli di Castelfranco. Történeti korrajz. Irtá Ormós Zsigmond. Temesvárott, 1870. Magyar-testvérek.

Temesvárról, a XV-ik századbéli műértő ozorai Pipo székhelyéről, vettünk egy műtörténelemmel foglalkozó munkát, a melyet Pipónak hivatalbeli mostani utódja, Ormós Zsigmond, temesi főispán irt. A szerző korrajznak nevezi munkáját, mert történelemnek nem történelem, regénynek nem regény, de mindenesetre nem érdektelen olvasmány. Ormós a híres velencei képiró Giorgione életét rajzolja, úgy a mint azt a műtörténelmi munkákban előforduló művészi adomákból construálta. Elég ügyesen bele hozza Bellinét, Catenát, Sebastiano del Piombót, Dürert, Marc Antoniót, Pietro Luzzit, rajzol velencei népszokásokat, megtartja a helyi színezetet s az egészet egy meglehetősen gyöngén componált szerelmi historiába foglalja. A hősnő, Czeczília, jó házból származott, jól nevelt kisasszony, de még

sem számíthat rokonszenvűnkre. Kaczerkodik mindenkivel, bele szeret Sebastianóba, megadja magát Giorgionenak, hozzá szökik, vele él, de a mint ez először is egy pár hétre családi dolgában elutazik, megszökik segédjével, Pietro Luzzival. A hős, Giorgione, természetesen nemes lelkű, lángeszű, bátor és élhetetlen, csak egy hibája van, hogy a concubinatust jobban szereti, mint a házasságot, pedig minden tekintetben papucs-kormány alá termett, annyira, hogy bújában meghal, a midőn Czeceziliája megszökik. A cselszövő nem a csábító Pietro, hanem Marc Antonio, a híres rézmetsző, Rafael ismert barátja. Szegény Marc Antonio! A szerző phantasiája őt durvának, alattomosnak, tolvajnak és gyávának festi, miről se Marc Antonio, se mi nem tehetünk. Legjobban sikerült Dürer jelleme. A stíl egyszerű, sok helyütt lapos, de a mű minden követelés nélkül van írva s könnyen olvasható. Ajánljuk a közönségnek, a mely örvendhetne, ha sok oly főispánja volna, a ki hasonló könyvet képes írni. A nyomtatás becsületére válik a nyomdának.

ADALÉKOK A MAGYARORSZÁGI MŰTÖRTÉ- NELEMHEZ.

Európa emberek emlékezete óta az árja faj öröksége; tudjuk, hogy a nyugati polgárosodás árja és sémi elemek által fejlődött ki, hogy a turáni elemek csak rombolva hatottak rá, azon elemek, melyek, mint a szélvész a korhadtt fák, a magokat túlélő államokat megdöntötték, de maradót nem alkottak. Csak a magyar, e csekély számú altáji faj, volt képes államot alkotni, alkotmányt alapítani s megtartani és beolvasni a nyugati nemzetek családjába. Történetíróink ezt szent István azon bölcsességének tulajdonítják, melylyel a keresztyén vallást, még pedig nyugati alakjában, elfogadta; de mellőzni szokták azon második hasonló horderejű államelvét, melyet utódai is követtek, hogy a magyar nemzetet nem szigetelte el az idegen elemektől, hanem befogadta a vendégeket a nemzet körébe s így megadta ennek a lehetőséget, hogy a civilizatiót Európa minden részeiből magához vonzza, minek következtében a magyar nemzetiség, úgy mint az angol, nem a vér tisztaságán alapszik, hanem az érzületen és nyelven. Nyelvünk turáni, de fajunk már régen nem az, mert nem az a magyar, a ki ki tudná talán mutatni, hogy ősei Árpáddal együtt ide szálltak és soha árjavér nőt családjokba be nem vettek, ha csakugyan találkoznék olyan, hanem az a magyar, ki magyarnak érzi magát. Nevetséges tehát a külföldi felületes touristák gúnyos észrevétele, hogy Magyarországbán mindenütt, a közéletben, az irodalomban, a művészetben, német, tót, franczia, olasz nevű egyénekkal találkoznak, mintha bizony Mac Mahon nem volna franczia, Chamisso, de la Motte Fouqué, Savigny nem német, Baring, Göschén, Labouchere nem angol. Csak akkor volna ez íróknak igazsága, ha nemzeti büszkeséggel kérkednénk az olasz

Pacchiával, a német Dürerrel, vagy a Schlegelekkel és Lenauval, kik mindannyian emlegették ugyan magyar eredetöket, de soha nem érezték magokat magyaroknak. Csak korlátozott látókörű nemzetek büszkélkednek a vér tisztaságával s kerülnek az idegen elemeket, s ez által bizonyítják be, hogy magasabb civilizációra meg nem érettek. A magyart épen az teszi fogékonnyá, mind a latin, mind a germán népek közművelődési eszméinek elfogadására, úgy irodalomban, mint a művészetben és politikában, hogy vére kevert, s ha annak következtében kisebb talán benne az eredetiség, annál nagyobb fogékonysága az idegen elemek assimilatiójára, miből végre még is egy külön nemzeti fölfogás sarjadzik. Irodalmunk hol a latin, hol az olasz, hol a francia, hol a német befolyás alatt fejlődött azzá, hogy most, összeköttetésben ugyan az európai eszmeáramlattal, mégis önállóságot vívott ki magának. Művészeti életünk még nem fejlődött ki annyira, mert vannak ugyan kitűnő magyar művészeink, de magyar művészetünk, kifejlett magyar műstílusunk, melynek oly nemzeti jellege volna, mint az angolnak, francziának vagy németnek, eddigelé nincsen, pedig soha sem hiányzott Magyarországon a művészet iránti érzék, mire nézve néhány példát szándékom felhozni.

Árpádkori királyaink alatt a byzanci stílust uralta az egész nyugat, *lo stilo greco*, habár azt a német, francia s olasz műízlés némileg módosította, mert Konstantinápoly volt Európa legnagyobb, leggazdagabb, legműveltebb városa, hol a művészetnek és műiparnak finomabb kézfogásai még egész épségökben fennmaradtak. Csak itt vertek arany pénzt, *moneta sacra*, mely minden kereskedelmi piacon egész Indiáig ¹⁾ készséggel elfogadtatott, itt öntötték a keresztyénség templomainak érzékapuit, itt volt kifejlesztve és szorosan szabályozva a keresztyén művészet minden feladata, sőt minden compositióban az egyes csoportozatok elrendezése, itt készültek a finom aranyműves munkák, a zománczos keresztek, a filigrános ereklvetartók, az elefántesont-könyvtáblák, melyeket a nyugat durvább modorban utánazott.

Nálunk is mindaz, a mi árpádkori, a byzanci típus jellemét viseli még akkor is, ha a francia vagy a német hagyomány révén módosítva jutott hozzánk. Az aquamanilék a

¹⁾ Ezt írja Cosmas Indopleustes, ki Justinian korában Indiát meglátogatta.

nemzeti muzeumban, Constantin Monomachos zománczos arany, III. Béla s nejének ezüst halotti koronái, azon márvány királyfő, mely mint a legrégibb kalocsai templom legnevezetesebb maradványa, Haynald érsek hazafias áldozatkészségéből, a muzeumba került, a székesfehérvári és pécsi templomok oszlopfejei egészben és részletekben hasonlítanak azon emlékekhez, melyek ez időből Európa egyéb részeiben találtnak, hiába keresünk rajtok egy kis eredeti barbárságot, a művészek s műiparosok aligha idegenek nem voltak; csak a pénzveret az ezüst denárokon mutat némi eredetiségre, sőt némely királyaink alatt csínra is.

Történelmünk második nagy korszaka egykorú az olasz polgárosodás és művészet feléledésével s legszebb virágzásával. A guelf anjoui ház, Florencz barátja, a ghibellin németek halálos ellene, Róbert Károlylyal a magyar királyi székre ül, azon Martell fiával, kit Dante mint védnökét megénekelt. Ez időben a törés Byzanczczal egész Európában végleges. Nicolo Pisano, Cimabue megvetik az újabb művészet alapját; a csücsíves styl foglalja el a román styl helyét, s az emancipatio Byzancz alól, még a pénzverésnél is, felreérthetetlen kifejezést nyer. Már a hohenzaufereni Fridrik, ki egyébiránt mindig inkább siciliainak tekintette magát, mint németnek, megkísérté a XIII-ik század első felében az aranypénz veretését, mi a byzanczi császár csaknem kizárólagos előjogának tekintetett, mert még azon arab kalifák is, kik aranypénzt vertek, utánozták a byzanczi typust. De a Fridrik által vert Augustalis csak emlékérem maradt és soha nem jött általános forgalomba. Ellenben a florenczi köztársaság, hol a kereskedelem virágzott, 1296-ban igazi aranypénzt vert, még pedig nem a byzanczi typus szerint, hanem tulajdon liliomczímerével s védnökének, szent Jánosnak, alakjával. Ez aranypénz a virágtól florenus, fiorino nevet kapott, mely elnevezés nálunk a forint szóban máiglan fentartotta magát, mert Róbert Károly, hogy bebizonyítsa Magyarország államiságát, szintén arany pénzt veretett, kezdetben a florenczi liliommal és florenczi szent Jánossal, úgy hogy a florenczi arany forinttól csak a körirat által különbözik, később szent Lászlóval. Ez arany, mely a gyűjtők közt elég ismeretes, első emléke az olasz művészet és művelődés befolyásának hazánkra. A király fia, Nagy Lajos, csak bizonyos pontig maradt híve háza műszerető hagyományainak, alatta épült a kassai templom egyik része s készültek el domborművei. Azon szent szűz,

melyet Mária-Czellben ajánlott fel, egy gyöngye Giottista műve, a compositió elég ismeretes azon számos másolatokból, melyekkel templomainkban gyakran találkozunk, s melyek Mária-Czellben mostanáig árultatnak. Lajos veje, a cseh Zsigmond, hol francia, hol német építészeket használt, de hadvezére, a temesi főispán, Ozorai Pipo, kit az olaszok Filippus Hispanusnak (Ispán) neveztek, nem felejtkezett meg arról, hogy ő, a Buondelmonte család Scolari ágából származott florenczi patricius, az olasz művészet természetes pártfogója új hazájában. Midőn tehát Florenczet vén napjaira ismét meglátogatta, reá birta az akkortájban leghíresebb festészek egyikét, Masolinót, hogy Magyarországra kövesse s itt templomfrescókban mutassa az olasz művészet szépségét. Hazánk művészeti fejlődését alig érhetette nagyobb csapás mint az, hogy Pipo kevéssel visszatérte után meghalt, s hogy ennek következtében Masolino sem maradt Magyarországon. Még nagyobb csapás a művészet történelmére, hogy Masolinónak semmi frescója Magyarországon nem maradt épségben, mert Masolino személyét homály veszi körül. Vasari, ki a tizenhatodik század közepén írta a művészek életrajzát, régi hagyomány nyomán a brancacci kápolna világhírű frescóit, a karmeliták kolostorában, Florenczben, Masolinónak és Masacciónak tulajdonítja, 1840-ben azonban Castilion d'Olonában falfestmények fedeztettek fel, melyek Masolino de Florentia névvel vannak megjegyezve, de kicsinyes styljök által eltérnek a brancacci kápolna nagy-szerű compositióitól. Kérdés támadt azóta, vajon Vasari tudósítása hamis, vagy két Masolino létezett-e? mire feleletet csak Magyarország adhatna, mert azon Masolino, kit Pipo magához hitt, csakugyan a híres florenczi festész volt. Hazánkban azonban művei végkép elpusztultak, nyomuk sehol sem maradt fen.

Pipo halálával a fonal megszakadt, mely Magyarországot az olasz művészettel összekapcsolta, de kevés évtizeddel utána ismét felvétetett. Janus Pannonius, a csodagyermek, magára vonta Ferrarában egész Olaszország figyelmét, s a mint epigrammáiból tudjuk, Mantegna, a híres mantuai festész, elkészíté arcképét s barátját, Martius Galeottiét; valószínű, hogy e kép Magyarországra került. Mátyás király, ki fogékony volt minden iránt a mi nagy és szép, a művészetet is felkereste ott, hol legszebben virágzott. Ismeretes, hogy Attavante, a híres florenczi miniatore, diszítette kézíratait, ezt tette Vasari szerint (V. k., 61. lap) Gherardo is, csakhogy munkáját, Mátyás közbe-

jött halálának következtében, más könyvekkel, melyek Vante s egyéb mesterek által a király számára készültek, Lorenzo Magnifico fizette ki s tulajdon könyvtárába helyezte. Lorenzo mindig barátságban élt Mátyással, s Verocchiónak, Leonardo da Vinci nagy tanítójának két ércdomborművét a királynak ajándékozta, egyike Nagy Sándor, másika Darius arczképét ábrázolta. (Vasari V. k., 142. l.) Vasari szerint ezekhez még sok egyéb tárgyat adott hozzá, melyekről az író más helyütt többet akart mondani, de nem mondott, hacsak ide nem akarjuk érteni azt, mit ifjabb Lippi Fülöp (Filippino) életében ír (V. k., 247. l.), tudniillik „Filippo, Lippi fia és szint oly híres művész, mint apja, megkeresztetvén Mátyás király által, hogy Magyarországra menjen, nem akarta Olaszországot elhagyni, de e helyett Florenczben e király számára két igen szép képet festett, melyek neki megküldettek (talán Lorenzo által), egyikében a királyt is lefestette, úgy, a mint emlékéremem találjuk“. Vasari e tudósításából vette eredetét azon monda, hogy Lippi Fülöp Mátyás udvari festésze lett volna, miből azután kifejlődött a másik monda is, hogy Lippi Fülöp magyar volt.

Ila Mátyásnak nem sikerült Filippinót Budára hozni, némileg szerencsésebb volt Benedetto di Majanóval, a híres florenczi építésszel, szobrászszal s intarsiatorral. Vasari elég mulatságosan írja le ennek történetét a következő szavakkal (V. k. 129. l.): „E művész különösen arra adta magát, hogy különböző színű fából berakott távlatokat, lombozatot s fantasztikus alakokat készítsen szobabutoroknak. Dolgozott Mátyás király számára is, ki udvaránál sok florenczit tartott el s minden ritkaságot kedvelt, egy szekrénypárt, a legszebb s legmesterségesebb művészettel berakott fával, s minthogy nagy kegyességgel hivatott meg a király által, hogy minden áron jöjön Budára, begöngyölte szekrényét, hajóra ült s Magyarországra ment, hol bejelentvén magát a királynál, általa szívesen fogadtatott. Ekkor felhozatta szekrényeit s azokat a király jelenlétében kezdte kirakni, mert ez nagyon vágyott látásokra. A nedvesség azonban a hajóban s a tengeri levegő felolvasztották az enyvvet, s a mint a művész a viaszvásznat kibontotta, csaknem minden berakott darab földre esett. Mennyire megijedt és megszágyenült Benedetto ily sok úr jelenlétében, ezt mindenki gondolhatja. De ő azért csak ismét összerakta munkáját, a mint legjobban lehetett, s a királyt nagyon kielégítette, hanem e mesterségét mégis megútálta s nem tudta tovább kiállani azon

szégyen miatt, melyet általa vallott. Félretevén tehát minden félénkséget, szobrászatra adta magát, melylyel, már mielőtt Magyarországra jött volna, Lorettóban egy mosdó medenczét készített bizonyos angyalokkal márványból. És mielőtt Magyarországot elhagyta volna, tudtára adta a királynak, hogy, ha kezdetben szégyenben maradt is, a hiba az oly mesterség gyakorlatáé volt, mely alacsony, nem pedig a művészeti tehetségé, mely magasztos. Elkészítvén tehát egypár művet agyagból és márványból, melyek a királynak nagyon tetszettek, visszatért Florenczbe.“

Vasari legújabb florenczi kiadói itt (V. k. 129. l.) megjegyzik, hogy a XV-ik század eleje óta minden tehetséges florenczi, ki Magyarországra vetődött, jól járt Scolari Filippo, az úgy nevezett Pipó Spano oltalma és pártfogása alatt. Így az intarsiatorok közül, kik színezett fával berakott butorokat készítettek, vagyont szerzett itt először Pellegrino di Terma mester, később az ismeretes Ammanatini asztalos, kit *l'astagnak* neveztek el. Ez Ammanatini ismeretes a nagy Brunelleschinek rajta üzött tréfáiról, e szerint Mátyás királyságának első idejében élt.

A király jobban járt egy más építésszel, ki azonban kevésbé volt híres, mint Benedetto, Chimenti Camicciával. Erről Vasari csak annyit tud, hogy „florenczi volt (IV. k. 134. l.) s a magyar király szolgálatában épített számára palotákat, kertet, kutakat, kerti mulatóházakat, erődöket s egyéb nevezetes közművesmunkát, diszitményekkel, vésésekkel, szobrászati erkelyekkel s hasonló dolgokkal, melyeket nagy szorgalommal végzett Baccio Cellini“ (ez különben is híres intarsiator és elefántcsontvéső volt). „Elvégezvén e munkákat, Chimenti honvágytól indítatva, visszatért Florenczbe s Baccióknak, ki Magyarországon maradt, néhány képet küldött Berto Linajuolótól, hogy azokat a királynak adja. Magyarországon ezek igen szépeknek tartattak s a király megdicsérte azokat. Chimenti egyébiránt nem maradt soká Florenczben s visszament Magyarországra, hol a király szolgálatában maradt, de egyszer felrándulván a Dunán, hogy bizonyos rajzokat készítsen malmok számára, kimerültségből betegségbe esett, mely őt kevés nap alatt más világba vitte. E két mester munkái 1470 körül készültek.“

A mi Mátyásnak nem igen sikerült, hogy hírneves olasz művészt állandóan vagy legalább hosszabb időre Magyar-

országban megtelepítsen, az megtörtént halála után. Visino tudniillik, Mariotto Albertinelli legjobb tanítványa, florencei kereskedőkkel Magyarországra vetődött, hol „sok képet festett“, hogy Vasari szavaival éljek, „melyeket mindenki megbecsült. De e szegény ember kevésbe múlt, hogy porúl nem járt, mert természete olyan volt, hogy szabadon és meggondolatlanul szólt s nem tudván tűrni bizonyos magyarok alkalmatlankodását, kik tele beszéltek fejét, dicsérve az ottani állapotokat, mintha nem volna más élvezet s boldogság a világon, mint fűtött szobáikban jól enni és inni, se semmi magasztosabb nagyság s nemesség, mint a magyar királyé és udvaráé, s mintha ezeken kívül az egész világ nem volna egyéb, mint sár, Visino azt találta, a mint igazán is van, hogy Olaszországban mégis más a nagyság, a művelődés s a szépség. Megunván tehát egyszer e bolondságokat, s történetesen egy kicsit jó kedvében lévén, szájából kiszottyant, hogy többet ér egy palaczk fehér bor s egy kalács Olaszországban, mint itt minden király s királyné fénye, kik valaha ez országban léteztek; s ha szerencséjére nem bízta volna e baját egy jóraavaló püspök kezére, ki tudott az emberekkel bánni s tudta s akarta a dolgot nevetésre fordítani, Visino megtanulta volna, mit tesz vadakkal tréfálni akarni, mert ezek a barbár magyarok nem értvén a szavakat s azt gondolván, hogy valami nagy dolgot mondott, mintha nemzetöket s királyokat gyalázni akarta volna, a felbőszített nép által minden szájalom nélkül szét akarták őt szedni. De ama püspök kimentette a bajból, megbecsülvén e derék embert s jóra fordítva a dolgot, őt a király kegyébe visszahozta, kit e dolog, a mint meghallotta, nagyon mulattatott s Visino ezután az országban mindig megbecsültetett s tiszteletben tartatott; szerencséje azonban nem tartott soká, mert ki nem tudta állani azokat a kályhákat s a hideg levegőt, melyek alkatának ártottak, s nem sokára meghalt. De életben maradt híre mindazoknál, kik ismerték éltében s kik később látták műveit. Képei 1520 körül készültek.“

Még egy nagy művésről tesz Vasari említést, ki a magyar udvarnál szolgált, habár csak rövid ideig, ez Don Giulio Clovio, a miniaturisták leghíresebbike. Ő születésére nézve is a magyar koronához tartozott, mert Horvátországban Grisone városában (Körös?), a madrucci (modrusi) egyházmegyében született, családja azonban macedoniai eredetű volt. Vasari szerint (XI. k., 130. l.): „Alberto de Carpi úr, ki akkor Magyarországbán

szolgált, beszegődtette Giulio Cloviót Lajos királynál s Mária királynénál, ki V. Károly nővére volt. A király számára festette Páris ítéletét szürke színnel, mely nagyon tetszett, s a királyné számára a római Lucretiát, a mint magát megöli, néhány más tárggyal, melyeket igen szépeknek tartottak. De bekövetkezett a király halála s Magyarország romlása, s Giulio kénytelen volt Olaszországba visszatérni.

Ennyi az s nem több, mit Vasarinak tizennégy kötetéből Magyarország összeköttetéséről az olasz művészettel ki lehetett böngészni, mihez még Crowe és Cavalcaselle nagy munkájából, melyből a Masolinót illető adatot is vettük, hozzáadhatjuk még, hogy János király a híres Pordenonét, Tizian vetélytársát, lovaggá nevezte ki, miből valószínű, hogy a király birt tőle képet. Több mint tizenkét hírneves olasz művész dolgozott e szerint a XV- és XVI-ik században, ha nem is sokat a magyar udvarnak. De a Magyarország számára készült művek, ha az Attavante miniaturjait kivesszük, melyek közül egyébiránt egy sincs hazánkban, mind elvesztek, az idő egynek sem kegyelmezett közülök. Megmaradt azonban az akkori műiparnak s művészetnek több nagybecsű kincse muzeumunk s különösen egyházaink kincstárában. Ezek közt minden tekintetben a legelső helyet foglalja el az úgy nevezett Kálvária az esztergomi székesegyház kincsei közt. Ez első rendű műemléket Mátyás király rendelte meg Olaszországban, Corvin János örökölte s elzálogosította Esztergomban, hová özevgye véglegesen eladta. Az ötvös mesterség e remeke aranyból készült egészen, feszületet ábrázol, két anygallal a kereszt tövében, jobbra Mária, balra szent János, az egész zománczczal van borítva. Az alakok közel négy hüvelyk magasak, a zománczozás a legfinomabb, a compositió művészeti, a kifejezés mélyen érzett. Ehhez hasonlítva Cellini világhírű sőtartója, melyet I. Ferencz francia király számára készített, s mely most a bécsi császári kincstár díszé, másod helyre szorúl. De hazánkban e legbecsebb műkincse a világ előtt ismeretlen, mert eddig le nem rajzoltatott s ki nem adatott, sőt még fényképezés által sem sokszoroztatott, sőt a híres Bakács-kápolna Esztergomban sincs lefényképezve, mely szintén az olasz művészet a XVI-ik század elején hazánkra gyakorlott befolyásának egyik ritka tanúja. Néhány kitünő szépségű zománczos boglár a muzeumban s némely magyar család ékszerei közt mutatja, hogy magasabb köreinkben az olasz ízlés a XVI-ik század végéig folyvást

uralkodott. Párhuzamosan ez iránynyal a német ízléssel is találkoznak különösen egyházaink kincstáraiban s a felföldi és szász városokban. Már a Corvina-könyvtárban is akadunk Attavante festményei mellett német miniatureokra, olyanokra, milyen most a Vaticanában őriztetik s a főpapjaink bőkezűsége által kiadott fényképekből hazánkban is ismeretes. Híres azon nagyszerű ezüst díszedény, melyet Mátyás király a bécsujhelyi tanácsnak ajándékozott, a csücsíves művészet styljében, úgy mint a két esztergomi szarv ugyanazon időből. A kassai, bártfai, löcsei, brassói és nagy-szebeni templomokban s itt-ott elszórva falusi helyeken is, látunk oltárokat s képeket, melyekben Wohlgemuth s Martin Schön compositióira s általánosan a német iskola nagy befolyására ráismerünk. Henszlmann, Ipolyi s Romer tudós archaeológaink gyakran értekeztek ezekről, azonban e tekintetben is sok még akutatni s még több a kiadni való, így például, hogy csak egyet említsek, a bécsi világtárlaton ki volt állítva egy brassói oltárkép másolatja a XV-ik század végéről, melyen az eddig ismeretlen művész, Joannes de Rozenavia, megnevezi magát. Elég ez alkalommal megjegyezni, hogy hazánkban mind az olasz, mind a német műérzület egész a XVII-ik század kezdetéig jelentékenyen nyilatkozik. Ismeretes az is, hogy hazánk nyugati részének szorosabb kapcsolata Ausztriával az olasz befolyást csaknem egészen megszüntette, s az augsburgi s nürnbergi ötvösök munkái s magyarországi utánzásai csaknem kizárólag ékesíték nagy uraink házeit a XVII-ik században. Erdély azonban kevésbé volt e befolyásnak alávetve, s itt fejlődött ki egy harmadik irány, mely eddigéig alig részesült elégséges elismerésben s ez az ötvös mesteriségben a keleti, szeretném mondani magyar styl, mely a XVII-ik században érte el fénypontját. Már előbb is találkoznak templomaink kincstáraiban kelyhekkal és keresztekkel, melyeknél a filigránmunka, eltérőleg az akkortájban divatozó olasz és német művészettől, nagyban szerepel; a XVI- és XVII-ik században azonban egy kifejlődött technikával ismerkedünk meg, mely a rekeszománcz (émail cloisonné) és filigránmunka művészeti kombinációjából ered. Az arany vagy ezüst alapra stilszerűleg reá van forrasztva a filigrán, mely ismét rekeszománcz-diszitményekkel ékesíttetik. A motívumok e zománczokban eltérnek a klasszikus és német motívumoktól s inkább a keletre emlékeztetnek, különösen azon szerencsés színezeti érzékük által, mely ezeket megkülönbözteti. Az ily stylben készült boglárók,

övek, mentekötők nem épen ritkák, különösen Erdélyben, hol az ötvös műipar e neme leginkább a XVII-ik században dívott. Muzeumunkban s magángyűjteményekben sokszor látjuk e szép munkákat, melyek iparművészetünk ez ágának nagy fejlődését Erdélyben a nemzeti fejedelmek korában bizonyítják. A legjelesebb műemlék e részben, tudomra, azon zománczos aranykehely, melyet Rákóczy György 1645-ben a kolozsvári reformált egyháznak ajándékozott, s mely mai napig is ez egyház kincstárában őriztetik. Kevesen látják ott, kiadva vagy lefényképeztetve nincsen, pedig mint az erdélyi ötvösmesterség remeke, megérdemli a műértő közönség figyelmét. Ha az esztergomi és kolozsvári fényképészek jobban bíznának a közönség művészeti érzelmében, — pedig úgy hisszük, hogy bizhatnának benne — már régen lefényképezték volna e templomok arany s ezüst ékszereit, mint a honunkban található műemlékek legnevezetesebbjeit.

Szerettem volna az erdélyi zománczok stíljét, mely annyira eltér akár az olasz, akár a német ízléstől, sajátlagos magyar stílnak nevezni, de a bécsi világtárlaton, csudálkozásomra, hasonló technikával s rokon színérzülettel csaknem ugyanazon motívumok felhasználása mellett készült ötvösmunkákra akadtam az orosz műkedvelők kiállításában, csaknem kizárólag az ismeretes szent képek fénykoszorúiban, melyek ugyan állítólag régibb századok művei, de valósággal legfeljebb a XVI-ik századba vihetők vissza. E rokonság kimagyarázására alig elégséges azon tény, hogy az orosz czár Mátyás királytól magyar ágyúöntőket, pénzverőket és ötvösöket kért s nyert Oroszország számára, ismerjük inkább el, hogy a byzanci traditiók s a keleti befolyások a szomszédságból csak úgy hatottak Oroszországra, mint Erdélyre, s hogy mindkét helyt párhuzamos irányban fejlett ki azon stíly, mely azóta nálunk csaknem egészen kihalt s csak legújabb időkben kezdett ismét feléledni. Midőn tudniillik Gizela főherczegasszony menyegzőjére Pest városa egy díszalbumot készíttetett nászajándékul, e szép technika újra felelevenítetett s Rauscher Lajos, a központi rajztanoda tanára, nem kis dicséretet érdemel azért, hogy a muzeumban őrzött XVII-ik századbeli ötvösmunkák nyomán, az e részben működő bizottság javaslatára, régi erdélyi módra komponálta a díszkötet két tábláját és sarkait, melyeket Egger testvérek az idő szűke mellett is, itteni gyárokbán, a legtisztességesebben filigrán- és zománczmunkában kivittek. Az oroszok egyébiránt

a műipar mezején például és serkentésül szolgálhatnak nekünk, mert érezve, hogy a párisi és londoni iparművészettel alig versenyezhetnek, zománcz- és ötvösmunkáikat a délszláv hagyományok alapján kezdik kifejleszteni és ez azon út, melyen nekünk is haladnunk kellene. Azon iparágakban, melyek Bécsben virágzásnak indultak, csak akkor állhatjuk ki a versenyt az aldunai tartományokban nyugati szomszédainkkal, ha műiparunk a hazai motívumok ügyes felhasználása által, minőket házi ipargyűjteményünkben sok változatban találunk, újat, izlettest s aldunai nemzeteknek rokonszenvest tud teremteni. Az oroszok e részben megtették az első merész lépést, s míg az egész német birodalom kiállításában nem láttunk egyebet francia minták gyöngé utánzásánál, az oroszok császári pavillonjuk díszítményeiben kimutatták, hogy egy egész épületet fel tudnak szerelni kizárólag nemzeti motívumok alapján. Butorok, csillárok, szőnyegek, lámpák mind egyöntetű a nyugatitól eltérő stylben készültek, mely ugyan kevésbbé nemes, mint az olasz és angol s kevésbbé kápráztató, mint a francia, de eredetisége s egyöntetűsége által mély művészeti hatást gyakorolt. Rokon irány hazai motívumok felhasználásánál adhat életet a még sok tekintetben pangó műiparunknak s megteremtheti a magyar műstílt. Nem akarom én evvel azt kimondani, hogy szigeteljük el magunkat a nyugat-európai művészeti élettől, sőt elismerem s vallom, hogy csak ennek teljes tanulmányozása mellett lehetünk képesek a magunk ösvényén előre haladni, mert a naiv művészetnek kora lejárt s csak a civilizáció történetének teljes ismerete pótolhatja a régi idők öntudatlan naivságának teremő erejét. Összeköttetésben kell tehát maradnunk a nyugati művészettel, ismerni a műtörténelem minden phasisait. Ugyanazért mély hálával tartozunk azon férfiaknak, kik mint művészetkedvelők gyűjtötték s megőrizték a múlt idők műemlékeit s lehetségessé tették, hogy megismerkedjünk a különböző korok jellemző műveivel, ilyenek voltak az Eszterházyak, Pyrker egri érsek, gróf Wiczay Mihály, Jankovich Miklós, Boehm Dániel, Festetics Sámuel, Fejérváry Gábor, nem is említem az élőket.

Herczeg Eszterházy képcsarnoka az ország birtokába került, miután a család egy századig birta. Két nemzedék alakította, azon időben, midőn Mária Terézia uralkodásának vége felé a bécsi nagy urak érezni kezdték, hogy a nagy birtok kötelességekkel is jár s hogy a közönség természetes irigysége csak úgy némúl el, ha az aristocratia jövedelmeinek egy részét

nemes czélokra fordítja. Akkor alakult a nagyszerű Lichtenstein-képtár; Albert, a szász-tescheni herceg, akkor gyűjtötte világhírű kézrajz- s rézmetszet-gyűjteményét, mely jelenleg is nevét viseli s örökösödés útján Albrecht főherceg birtokában van; akkor szedte össze Durazzo örgróf roppant niellóit s rézmetszeteit, melyek tavaly Stuttgartban elárvereztettek; a szintén megcsonkult Schönborn- és a Czernin-gyűjtemények is az akkor adott impulsusnak köszönik létüket. Az Eszterházyak, mint igazi nagy urak, képeket gyűjtöttek, megvették a híres nürnbergi Praun-féle kézrajzokat s rézmetszeteiket, s folyvást szaporították e kincseket. Hogy a képek közül elmaradt a régi florenczi iskola, azon nem igen csudálkozhatunk, az akkori ízlés nem tudta megbecsülni a művészet bimbóját s inkább gyönyörködött a teljesen kifejlett, sőt hervadó virágában; különösebb, hogy a velencei iskola is elhanyagoltatott, ellenben a spanyol festészet, mely azon időben Európa képcsarnokaiban alig volt képviselve, nagy kiterjedésben foglaltatott be e gyűjteménybe, úgy szintén a hollandi arczképek nagy mestereinek művei, melyeknek becsét csak az új kor kezdte elismerni. Egészben véve e képtár a continentalis magángyűjtemények közt egyik főhelyet foglalt el s bármily európai fővárosnak díszére válnék. A régi képek közül itt látunk egy Crivellit, egy Catenát, egy Francesco Franciát, talán egy Pinturicchiót. A művészet fénykorából egy kétségbe nem vont Raphaelt s idejéből egy feltűnően szép arczképet, mely Passavant szerint szintén e nagy művésznek tulajdonítható. Itt van egy nevezetes Leonardo da Vinci s híres tanítványaitól több remekkép, köztök két kitűnő Luini, itt egy részben restaurált Correggio s Ridolfo Ghirlandajo egyik főképe. A hanyatlás korát képviselik a nyalka Bronzinók, Caravaggio durvább arczképe, a választékos Tiepolok, Canálék, Canalettok. A művészet második virágkorában találkozunk Rembrandttal, kortársaival s iskolájával. A Miereveltek, Cuypok, Ruysdaelok, Van der Neerek, Ostadeok fényesen, Hals, Rubens, Van Dyck, Tenier elégségesen képviseltetvék, van egy jó Claude Lorrain, a németek közül Cranach, Aldegrever, Lucidel; a spanyol iskolából remek Murillók s Zurbaranók. Szóval a képtár elégséges arra, hogy a műtörténelem tanulójának megadja az alapot, melyen tovább haladhat. A rézmetszet-gyűjtemény megcsonkult ugyan a herceg egyik lelkiismeretlen tisztviselője által, ki a Rembrandtok s Dürerek virágát eladta, szerencsére nem értett a Marc Antoniókhoz, s

így ezek, úgy mint a legrégibb s legritkább lapok érintetlenül hagyattak. Ez s a kézrajzgyűjtemény megérdemlik a bővebb leírást.

Az Eszterházy-képtár vétel útján, a Pyrkeré hagyománykép jutott az ország birtokába, ez utolsó kiegészíti az elsőt. Az egri érsek, velencei patriarcha korában, különösen a velencei iskola képeit gyűjtötte, első rendű azonban csarnokában csak Memlink, a híres flamandí festész, keresztre feszítése, a képtár legbecsesebb gyöngye. Itt van azonban Catarina Cornara, a cyprusi királyné nevezetes arczképe, Gentil Bellinitől, egy érdekes Cima da Conegliano, egy jó Catena, mellettük a velencei iskola több igen tisztességes képe.

Gróf Wiczay Mihály Hédervárott görög s római érmekeket s vésett köveket gyűjtött; Carronit, a tudós Barnabitát, több éven át Olaszországban utaztatta, ki a *Museum Hédervarianum* című két kötetes munkában leírta a gyűjteményt. A húszas években a tudományos műveltségű gróf Sestinit az akkori numismaták legkitünőbbjét hívta meg Hédervárba, s az olasz tudós európai hírt szerzett e gyűjteménynek, mely a gróf halála után egy bécsi éremárús közvetítése mellett Rollin műárúsnak adatott el.

Jankovich Miklós ismét főleg magyar műemlékeket gyűjtött, különösen az iparművészet köréből. Fegyverei s gyönyörű ékszerei a nemzeti muzeum főkincsei közé tartoznak és műértékök nagy. Igaz, hogy Jankovichnál hiányzott a kritikai szem, s hogy szerette gyűjteménye egyes darabjainak becsét az által emelni, hogy azokat nem elég biztos adatok, sokszor hamisított feliratok nyomán történelmi személyeknek tulajdonította. Kortársai nem ismerték el nagy érdemeit s nem ritkán esetlen éleczeket faragtak rovására, melyekre egyébiránt az öreg úr is megfelelt. Korunk igazságosabb iránta s hálával emlékezik róla, ki a hazai régiségek oly nagy kincsét őrizte meg nemzete számára.

Sokkal szerényebb eszközökkel, de szélesebb látkörrel mint az említettek, kezdett a gyűjtéshez egy hazánk fia, ki élte legnagyobb részét Bécsben töltötte, de kit különösen kiemelni azért kötelességem, mert iskolát alapított, mely honunkban is elterjedt. Ez Boehm Dániel, a bécsi éremvő-akadémia egykori igazgatója. Szepes-Váralján született, Miskolczon nevelkedett mint boltos legény, de a művészet ösztöne Bécsbe vezette, hol megnyerte gróf Friesnek, a híres műkedvelőnek

pártfogását, mely lehetségessé tette, hogy Boehm Olaszországba utazhassék, hol több évig tanult s dolgozott. Az akkori német romanticismus megragadta őt is, katholikussá lett, Werner Zakariással és Schlegel Fridrikkel imádkozott s bölcsekedett, Rumohrral megbarátkozott, Overbeckkel szövetkezett a Portiuncula-templom diszesítésére, kutatta s tanulmányozta a régi keresztyén művészetet s ritka szerencsével gyűjtötte emlékeit. Egész életén át különös befolyással volt mindazon ifjakra, kik körébe jutottak. Eytelberger a bécsi műiparmuzeumnak, báró Sacken az Antikencabinetnek igazgatói, Radniczky, az éremvéső, Heuszlmann s velők én is büszkén valljuk magunkat Boehm tanítványainak. Ő a legnagyobb befolyással volt gróf Festetics Sámuel válogatott képtárának s kézrajz- s rézmetszet-gyűjteményének alakulására, mely később elárvereztetett ugyan, de még most is azon körülmény, hogy valamely kép vagy műemlék gróf Festetics gyűjteményéhez tartozott, nemesi oklevél azon tárgyakra nézve.

Nagybátyámnak, Fejérváry Gábornak, gyűjteménye nagy részben szintén Boehmnek s befolyásának köszönte keretét, mert Boehmnél a gyűjtés célja az volt, műemlékekben kimutatni a művészet történetét s minden emléket oda helyezni, hol az a cultura története által megfejtetik s kimagyaráztatik. Alig volt újabb időkben magángyűjtemény, mely római s görög bronz szobrocskákban, vésett kövekben és keresztyén elefántcsont domborművekben gazdagabb lett volna, mint a Fejérváryé. A londoni és florenczi archaeologok közt nagy volt a híre, Braun Emil leírta főbb darabjait a *Bulletino dell' Istituto archeologico*-ban, a főemlékek kiadattak a monumentákban, sőt a kézi könyvekben is említettnek, jelenleg a british muzeum, a liverpooli St.-Georges Hallban, a Louvreben s a párisi könyvtár régiség-gyűjteményében találtak nyughelyet.

Igaz, hogy mindezen férfiak tulajdon műélvezetök számára alakították gyűjteményeiket, de ez által a haza dicsőítésére is szolgáltak, s hacsak kisebb körben is élesztették a művészet szeretetét s nem hagyták elaludni a művészet és műértelem szent tüzét. Ők főleg a szépnek áldoztak, de a ki a szépnek áldozik, az áldozik egyszersmind az igaznak is.

PULSZKY FERENCZ.

RÓMA A KÖZÉPKORBAN. ¹⁾

Harmadik és utolsó közlemény. ²⁾

IV.

RÓMA A GÓTH KIRÁLYSÁG BUKÁSA UTÁN AZ EGYHÁZI ÁLLAM FELÁLLÍTÁSÁIG ESŐ IDŐKÖZBEN.

Az alapokat, melyeken időteltével az egyház világi hatalma lassankint felemelkedett, előbbi czikkeink egyikében már megjelöltük. A hazát kereső vándornépek által feldúlt országokban az egyház volt az egyetlen hatalom és tekintély,

¹⁾ *Geschichte der Stadt Rom im Mittelalter vom V—XVI. Jahrhundert.* Von Ferd. Gregorovius. VIII. Második kiadás. — E becses folyóirat érdekében tartom szükségesnek megjegyezni: hogy hibásan ítélik meg jelen dolgozatomat azok, kik azt tartják, mintha ez Gregorovius munkájának akár kivonata, akár ismertetése volna csupán. A ki tanulmányt ír, annak nem szabad csupán másolónak lenni. Nekem, mennyiben rendelkezésemre állottak, végig kellett mennem a kútfejek s azok nyomán az eseményekről, végbement változásokról és szereplő egyéniségek- és népekről magamnak külön önálló fogalmat szereznem, az adatokat pedig úgy beosztanom, hogy fel fogásomat, a mennyiben az a szerzőétől eltér, ez által is igazoljam, a mennyiben pedig azzal megegyez, azt legalább is új világításba helyezzem. Az, hogy jelen dolgozatomban tekintettel kellett lennem Gregorovius munkájára, feladatomban nem könnyítette, de nehezebbé tette, mert kitűnő munkával szemben nehéz önállónak és eredetinek maradni és legalább is rosszabbat nem adni. Nálunk meglehetősen zavaros fogalmak divatoznak a tanulmány-, essayféle dolgozatokról. Némi tájékozásul csak Macaulayt említem, ki számos essayt írt, a melyek vegyes iratainak gyöngyei. A közönség olvasni fogja ezeket még akkor is, ha a munkát, melynek megjelenése a tanulmány írására alkalmat szolgáltatott, már rég elfeledte.

D. J.

²⁾ Az első és második közleményt lásd a *Budapesti szemle* 1873. 2- és 4-dik számában.

melyet e népek se el nem űzhettek, se fel nem oszlathattak, se ki nem írthattak: találkozáskor mindig, kik a vérengzések és dúlások közben megüresült lelki állomásokat mindannyiszor elfogadták, az isteni tiszteletet, oktatást, szentségek kiszolgáltatását, az egyházi kormányt és biráskodást, egyes helyi kivételek leszámításával, megszakítás nélkül tovább folytatták. Az egyház mint szervezett egész állt mindig s tartotta meg helyét: midőn minden állami és polgári hatalom, municipiumok, törvényszékek, kormány-praefecturák, szárazföldi és tengeri hadak megfutamodtak, szétugrasztattak és végkép megszűntek. A papság nem hagyta el nyáját. Minél irtóztatóbb volt a veszély, annál elszántabban állott hívő népe élén. Természetes volt tehát, hogy minden más hatóság hiányában reászállt legalább a béke-bírói tisztt, hogy intézze el hívei közt az előfordult viszályokat és peres ügyeket, tartson rendet s öröködjék a személy és vagyon biztossága fölött: a betört hódítóknál ellenben járjon közben a nép érdekében és, a mennyire azt az eszély tanácsolná, még védelmi szerekre és módokra is gondoskodjék.

E kivételes átmeneti állapot azonban csak addig tartott, a míg a keletkező új államok valamely rendezett politikai megállapodásra jutottak. A mint a szervezett állam jelentkezett valamely nép új hazája egén, az egyház volt mindig az első, a mely annak hódolt s tekintélyét és hatalmát a legbuzgóbb készséggel mindannyiszor odakölesönözte, hogy azt első szülemelési vájudásaiban segítse, fejlődésében támogassa, nyugtalanságok idején szilárdítsa, külvészely ellenében pedig oltalmazza. S a papság e szelleme változatlanul maradt egész mai napig, daczára a szolgálalkúság vádjának, melylyel azon okból illették, mert mindig a kormányokkal tart s ellensége a fegyveres revolútióknak!

Kivételül csak Róma maradt meg. Nem a pápák világi hatalmi nagyraavágásából és e nagyraavágás által sugallt ravasz politika miatt, hanem mert e világvárosból egész mai napig egyetlen egy nép sem volt képes tisztán nemzeti fővárost alkotni s azt egy, kizárólag nemzeti, politikai és polgári állam központjává tenni. A pápák azon időtájban, midőn a gothok megbuktak, souverain földi királyságra még nem igen gondoltak. Egyenes bizonyítványok legalább hiányzanak, a tények pedig az ellenkezőről tesznek tanúságot. Az egyház törekvései az állami advocatia jótéteményének biztosításánál nem terjeszkedtek túl, hogy tudniillik a keresztyén világi állam ismerje el

azon hivatását, mely szerint az isten országát a földön védeni s a létezés minden kellékeivel ellátni tartozik, és ezt nemcsak az egyház, hanem önmaga főbenjáró érdekében is. „A világ dolgai, úgymond Nagy Leo pápa, nem lesznek soha sem biztosságban helyeztetve, ha azok nem állanak a királyi és papi, állam és egyház együttes oltalma alatt.“¹⁾ Ez elv, mert egyetértést tesz fel a két hatalom közt, szülte a belső egyesülés és szövetekezés, ez pedig a kölcsönös biztosítékok szükségének eszméjét, mely abban nyert gyakorlati valóságot, hogy mindkét fél saját terén különféle jogokkal, szabadalmakkal, kitüntetésekkel ruházta fel egymást, vagyis az állam az egyház terén egyházi, az egyház pedig az államén nyert sokféle politikai befolyást, polgári javakat és cselekvőségi tért.²⁾

Ez állapot Európa valamennyi keresztyén országaiban egész a legújabb időkig fentartotta magát, mert ez országok rendezett államot képeztek, melyben a világi és egyházi hatalom viszonyai törvényesen szabályozva voltak. Ilyenmő szabályozott viszony Byzancz és Róma közt nem fejlődhetett ki; egyrésről azért nem, mert Byzancz tehetetlenségében nem lévén képes olasz alattvalóinak a kellő oltalmat megadni, ezek ez okból a longobardok szorongatásai közt legtöbbszörre az önségélyre voltak utasítva, melynek természetes feje, vezére, központja mindig a pápa volt; másrésről pedig azért nem, mert a ravennai exarchatus korszaka Róma- és Olaszországra nézve inkább anarchia, sem mint rendtartó kormányzás állapota volt s ennél fogva valamely állandó és rendezett jog- és békeviszonyokra nem is vezethetett. A longobardok dúlták, a görögök zsarolták a sokat szenvedett országot. A római, örökös rettegetésben élő nemzetiség végmaradványai nem tehettek mást, mint hogy a pápa védszárnyai alá menekültek, ki majd a longobardokkal egyezkedett, majd a görög hatóságok gazdasági ellen emelte fel szavát, majd élére állt a várost védő

¹⁾ Can. 21. Cap. 23. Qu. 5.

²⁾ Ez államegyházi rendszer mai napi népszerűtlenségét az okozta, hogy vele az illető hatalmak a lelkiismeret szabadságának elnyomására éltek vissza. Egy egyház egy államban, ez volt a jelszó. Anglia és Magyarország példája mutatja, hogy a lelkiismeret szabadsága, egyházak különfélesége stb. megállhat, a nélkül, hogy az államnak a történeti viszonyokkal, melyben az egyházakhoz áll, szükségképen szakítania kellene.

polgárságnak az ostromlók ellen, majd, miként az egykori császárok, arról gondoskodott, hogy a város és vidéke élelmi szerekben hiányt ne szenvedjen. Mondhatni, hogy a görögök névleg uralkodtak ugyan, de a valóságban az összes polgári hatalmat e főpapok gyakorolták s bírták.

Az étvágy azonban az étkezés közben szokott jelentkezni, tartja a közmondás. Amire a VI-ik és VII-ik századbéli pápák, habár, mint Nagy Gergely, a hatalom teljesbirtokában, még nem igen gondoltak, hogy tudniillik souverain világi államot alkotósnak a magok számára, ez eszmével a VIII-ik századbéli utódaik már tisztában voltak s bámulatos következetességgel, szívósság-, önfeláldozással, eszélylyel és elszántsággal törekedtek az események folyamának azon irányt adni, hogy az esemény valósággá legyen, mit különben az összes nyugat végromlása nélkül el sem mulaszthattak. Felfogásunkat a pápai állam kezdetben önkénytes, utóbb szükségszerű s elkerülhetetlen genesiséről az elbeszélendők fogják igazolni. Szabad legyen, mielőtt ez elbeszéléshez látnék, a figyelmet még csak egy történeti jelenségre felhívnom, mely, mivel még napjainkban is sok gondot ad az olaszoknak, érvül vétetik annak bebizonyítására, hogy a pápák azon idő óta, a mint a római birodalom keresztyénné lett, szakadatlanul és teljes öntudattal arra törekedtek s a végből minden eszközt fel is használták, hogy a lelki mellett világi uralkodói fenhatóságukat is megállapítsák. Róma ugyanis Nagy Constantin óta megszűnt a világi souverain hatalom rendes székvárosa lenni. Nagy Theodosius Mailandban, Honorius Ravennában, Odoaker, Theodorik, a görög exarchák Ravennában, Theodorik megosztva itt és Veronában üték fel székhelyeiket. Az okoskodás kész. A hatalom birtokosai kerültek a várost, melynek népségét a papi cselszövény tőlük elidegeníté s a nyilvános tiszteletet folytonosan és túlnyomó mérvben a pápák, e lelki fejedelmek felé irányozta. Szóval, a pápák mindig úgy vitték a dolgot, hogy Rómában semmiféle világi hatalom gyökeret ne verjen s e cosmopolitikus város, mint birtokolatlan tárgy, végtére is az övék, a lelki világfőnöknek egyszersmind világi hatalmi fővárosa legyen.

Ila ez okoskodás igaz volna *történetileg* is, megvallom, kalapot kellene emelnünk s csodálatunkban mélyen meghajlunk azon pápák előtt, kiknek génieje képes volt e conceptióra. Csakhogy sajnálatunkra, a történet nem tud róla semmit, mintha a pápák e felfogásából eredt titkos, kéz alatti működésük üzte

volna ki Rómának urait akár a Bosphor partjaira, akár északra, közel a határok felé, akár a Po ágai és tenger által kerített s bevehetetlen Ravenna mocsárjai közé. Erős és tartós jövővel bíró történeti alakulat soha sem fogamzik csupán az ember agyában; a dolgok lényében rejlenek a csirák, melyek folyvást kedvező körülmények és az emberek ápolása által, ha tudniillik egyszer reájok ismertek, növekednek nagyra. A történetet büntetlenül még Napoleon sem erőszakolhatta. Megbukik a legnagyobb lángész, a legóriásibb földi hatalomnak élén, még legszentebb eszményeivel, szándékai- és céljaival is, ha azokat a létező történeti szellem ellenében szándékszik megvalósítani. Mi a császárokat és királyokat ama századokban távol tartotta Rómától, az nem volt a pápákkal való vetélkedés akár a köztiszteletért, akár a nyilvános hatalomért, legalább ilyen panaszoknak nincsen semmi nyoma, hanem igenis állampolitikai, különösen hadászati tekintetek egy oly időszakban, melyben a népvándorlás kezdődött s medréből kifordult oceán gyanánt tartott az egész észak-keleti vonaltól a birodalom felé. Nagy Constantin bizonyára nem azért építé Byzanczot, hogy az ősi Rómából kész zsákmányt készítsen a pápák számára. Lángesze felismerte a pontot, melyből két világrész felé kinyújtott karjaival a birodalom a tóduló árnak legkönnyebben gátokat vetethetett s még megvédheté magát, ha utódjai a birodalommal Constantin lelki tehetségeit is örökölték volna. Constantin terve kétségkívül jól volt kidolgozva, s mi volt az eredmény? A birodalom bukását e terv inkább elősegíté, sem mint tartóztatta. Ilyenmő, látszólag jól átgondolt, tényleg megbukott nagy és kis terveknek ezreivel szolgál a történet. S mi még is elhígyjük komolyan, hogy a pápák teljes öntudattal már a IV-ik században tervet csináltak, azt négy századon át folytonosan és rendszeresen nagy ravaszúl és sokféle fortélylyal ápták, míg végtére céljokat érték! Ha a pápai államalkotás nem a történet objectív, hanem a pápák alanyi terve lett volna csupán, bizonyára mindjárt kezdetben megakadt volna, ha máson nem, a terv nyilvánosságra jutásán, titok nem maradhatván az, a min annyi ezren éjjel és nappal fáradnak s a mi, ha másképp nem, számos külső jelenségekben szükségképen elárulja magát. Az ily alakulatokat soká méhében érleli az idő, míg az embryót az emberi ész megsejteni képes s ápolásának gondolata felvillan lelkében.

Különben nem vonom kétségbe, hogy az uralkodók elvonulása Rómából s a tény, hogy a lelki fejedelmek magokra maradtak e megmérhetetlen történeti varázsú városban, tömördek befolyással volt úgy tekintélyök növelésére, mint hatalmuknak polgári irányban kiterjesztésére. Igaz az is, hogy az egyház, legalább nyugaton, gondosan kerülte, nehogy a főbb egyházi méltóságok, patriarchák, primások, metropoliták oly városokban üssék fel székhelyeiket, melyek egyúttal az uralkodók és udvaraik székvárosai voltak. Gallia primása Lyonban, Spanyolországé Toledóban, Angliáé Canterburyban, Lengyelországé Gnezdában, Németországé Mainz- és Salzburban, a miénk Esztergomban székelte. Bécs csakis a legújabb időben lett érseki székhelylyé; püspöke ezelőtt Bécsújhelyben székelvén. Az egyház féltette papjait az udvari befolyásoktól. A caesaropapia kifejlését keleten kétségkívül igen előmozdította a tény, hogy főpapjának székhelye a császárral összeesett Konstantinápolyban.

A mily érdekes, képzeletünket feltüzelő, sok tekintetben tanulságos, ép oly fájdalmas és megható a keleti góthok bukásának története Olaszországban. A tájak, melyeken az óriási küzdelmek vívattak, a hősök, kik azokban vezérszerepet játszottak, egy fél világ jövője, a mely koczkán állott, egy nemzet, mely öt századon át harszol, hogy állandó hazát szerezzen magának, s midőn azt a világ legdicsőbb történeti földjén végre megtalálja, annak múltját és kegyeleit édes magáénál is gondosabban őrzi s polgárosító érdemei még sem menthetik meg a megsemmisítéstől ¹⁾; másrésről az elmúlt hatalom s dicsőség emlékezete, mely Justinián csekély hadainak útnak indítására birodalomszerte éledezni kezd; a siker, mely azt, a valóhoz közel álló, lelkesült reménynyé érleli; Belizár, Afrika és Italia meghódítója, a perzsák megtörője, a világ legedzettebb, legvitéztebb népeivel aránytalan erővel vívott száz meg száz csatákban nyugaton és keleten mindig és mindenütt győztes, csak az egy Antonina, fajtalan neje, ellenében nem; Narses, az eunuch, Totila legyőzője, a castrált természet minden hibájával és előnyével, lángész, látszatra hideg és derült, miként a hold fénye vagy a nyugvó Vezuv, valósággal azon égető tüzrel lelkében, hogy ha már család által nem, legalább nagy tettekkel

¹⁾ Gothorum laus est civilitas custodita, — írja nyomatékka! Jornandes.

tegye örökké s halhatatlanná nevét; Totila költői hős alak, ki nemzete erejének összegyűjtött maradványaival még egyszer megkísérti visszavarázsolni Theodorik fénynapjait, Rómát kétszer ostrommal veszi be, visszahódítja az egész olasz földet, parányi erejével egyik meghódított pontról a másikra rohan, harczol megpihenés nélkül, győz mindenütt, de nem állhat meg sehol, azon sirt kivéve, melybe Caprasnál a gualdo-tadinói (Taginas Busta gallorum) csatában 552-ben hősiecs halállal elesett királyukat övéi fektetik; Justinian és neje Theodora, amaz minde tragikus fejlemények megindítója s lelke, szent Sophia, azóta annyi szent rajongás, nemzeti ábránd és világuralkodási becsvágy symbolicus tárgya, az építészet első műremekének felépítője s a tőle elnevezett codex létrehozója; Theodora, a hírhedt színpadi szépség, utóbb közös hölgy letére, milyenül a trónon is mindvégig megmaradt, császári férjén tökéletesen uralkodó nő, mindig feslett, mindig kéjvadász, de a veszély pillanatában mindannyiszor hirtelen és magasztos lelkesedésre és elszántságra képes; Amalasuntha, Theodorik leánya, kinek magas klasszikai műveltségét száműzéssel, börtönnel, orgyilkossággal torolták meg, a római fénymázt utáló még nyers honfiai; leánya Mathusuntha végre, a szerencsétlen Vitiges neje, kit klasszikai hajlamai épen az öldöklő harc dúlásai közben, férje hadi ellenfele, a római hadvezérrel bűnös szerelmi viszonyba sodortak s kinek sajátságos végzetül jutott ki, hogy az amalok és aniciusok véré, tehát a legnemesebb góth és római vért, egyesítse azon családban, melyet Konstantinápolyban a császár unokájával, Germanussal, kötött új házassági frigyéből reméltek stb., mily és mennyi tárgy! Méltó bizonyára mind egy második Ilias számára! A vandálok megérdemelték sorsukat, a góthokét fájlalja a történet. Annyi nagy munkából, annyi óriás alkotási kísérletről nem maradt fenn egyéb az emlékezetnél ¹⁾).

¹⁾ Egyetlen emlék, mely Róma táján a góthok idejére emlékeztetett, egy híd volt, melyet Narses 565-ben az Anio folyón építtetett, miután a rajta állott régít Totila szétrombolta volt. Ez esemény emléket valamely azon időbeli költő inkább vélvén költeményében megörökíteni, sem mint azt maga a híd a rajta álló pompás felirattal eszközölhetné, azt versekben énekelte meg. Idézzük úgy Narses, valamint az azon időbeli latin szépirodalom jellemzésül e költeményből a következő két szakot (megjegyezvén, hogy a folyónak s következőleg

A mi következik, a longobardok- és exarcháknak megsztott uralkodása se jó, se balsorsban, távolról sem bír a történeti varázs ez ingerével. Róma város történetét jóformán a pápák töltik be. Az örökváros ezentúl a világpapság központjának jellegével bír. Nagy Gergely és Mahomed, pápaság és kalifát, szent Péter és Kaaba, ime az új hatalmi jelenségek, melyek ezredéves jövőnek szabják meg az irányt.

Narses, miután a góthok segítségére siető, de elkésett allemannokat, Capua táján, a Vulturnus folyónál, egy napi gyilkos csatában, mely a Marius által a cimberekkal vívottnak semmiben sem enged, 554-ben megsemmisítette s erre a következő évben az utolsó 7000 fegyveresből álló góth csapat is Compsánál letette a fegyvert, diadallal vonult be Rómába; méltónak ítéltetvén reá, hogy mint Olaszország megszabadítója, a birodalom egységének visszaállítója, a germán népek és velők az arianismus kiirtója, a régi római triumphatorok nyomain lépjen fel a capitoli csúcsra, ha ez ünnepélyes actustól nem tartják vissza a már ker. kath. népet a világhírű, de most elhagyott, élettelen és kísértetiesen holt helyhez kötött antik remniscentiák. A város kapujánál a senatus, most már csak néhány életben megmaradt nemes gyér gyülekezete, üdvözlé a vezért, ki innen egyenesen szent Péter felé vette irányát, hol az apostol sirjánál térdre esett, s a míg a papság és hívek a diadalmi szent dalokat zengék, mely magába szállással látszott imádkozni. Ez volt a közel húsz éves irtóztató háborúnak vége. Procopius öt milliórát eszi csupán az Afrikában elesettek számát, hozzátéve, hogy Olaszország nagyságához mérve e szám

a hídnak is csekély volta semmi arányban sincs a föllengző pathosszal, mely ragadja a költőt):

Ite igitur faciles per gaudia vestra Quirites
Et Narsin resonans, plausus ubique canat.
Qui potuit rigidas Gothorum subdere mentes,
Hic docuit durum flumina ferre jugum.

(Gruternél 161. lap.)

A nápolyiak 1798-ban, midőn Rómából visszavonultak, e hidat szintén lebontották s a kövek, melyeken Narses felirata, tehát több mint ezer éves emlék, olvasható volt, ezzel együtt a hullámokba veszttek. Narses különben igen sok emléket, templomot, várost, köztök Mailandot, melyeket a góthok feldúltak vagy megrongáltak, állított helyre. Ezt róla Marius Avent krónikája világosan mondja.

aránylag még nagyobb ¹⁾. Legyen ez nagyítás bár, annyi minden esetre áll, hogy a pusztítást, melyet ez öldöklő harcok okoztak, leírni nem lehet. Róma lakossága 30—40,000-re olvadt le. Sigonius szeretne volna rajzát adni az akkori Róma és Olaszország szenvedéseinek, de visszariadt e vállalatától, kétségbeesvén, hogy az emberi lélek elég erővel bírhatson, annyi viszontagságot, sorsváltozást, városok megsemmisülését, néppusztulást, embermészárlást, aggok, nők, gyermekek inségteljes menekvéseit stb. egy képbe foglalni ²⁾. A góth háború viharaiban ért tulajdonképen először és örökre véget, és pedig úgy Rómára, mint Olaszországra nézve, az élet antik klasszikus alakja. A felperzselt, összetört és elnéptelenített városokban csak romok maradtak vissza, néma tanúi az elmúlt dicsteljes időknek. A sybillák jóslata teljesült. A barbarismus sötét éjszakája ereszkedett le az omladványai alá temetkezett latin világ fölé, melyben semmi más fény nem vala látható a templomi gyertya- és a kolostorban buvárkodó barát lámpavilágánál ³⁾.

Olaszország és Afrika alávetve a byzanci császári székeknek, a birodalomhoz csatoltatott s Narses mint patricius és császári helytartó kormányzása alá helyeztetett. Narses Rómában székelte s a császárok palotájában vett lakást. Justinian 554-ik aug. 13-áról Vigilius pápa sürgetésére egy huszonhét cikkelyből állt császári edictumot bocsátott ki, mely *Sanctio pragmatica* néven ismeretes s a mely által a végkép feldúlt családi, birtoklási, tulajdonjogi és egyéb socialis viszonyokat kívánta szabályozni. A Totilát megelőző góth királyok rendeletei érvényben maradtak, Totila- és utódjáé megsemmisítettek. A mérték- és súlyrendszer meghatározása a pápára és senatusra bízatik, mely rendelkezésből ismerni tanuljuk úgy azt, mily magaslatot ért el már ez időben a pápa municipalis joghatósága, mert a senatus mellett mint koordinált fél, tehát tulajdonképen annak első tagja gyanánt említetik e rendeletben; valamint azt is, hogy a senatus mint városi közigazgatási főtanács még mindig fenállott s régi módra a praefectus urbis alatt állott. Mint-hogy azonban ugyane sanctióban Justinian az egyes senatoroknak szabadságukra hagyja, hogy ott lakhassanak, a hol nekik tetszik, mert vagy a vidéken visszakerült, de elpusztított jószág-

¹⁾ Procopius *Hist. Arc.* c. 18.

²⁾ Sigonius *De occid. Imp.* 556. l.

³⁾ Gregorovius, I. 455. l.

gaikon vonulnak meg; vagy pedig Rómának elébe teszik Byzanczot s az udvar köré csoportosulnak; e testület csakhamar eloszlott s császári tisztviselők foglalták el helyét. Róma utolsó consula Decius Theodorus Paulinus volt 534-ben. Constantin óta az lévén a szokás, hogy az egyik consul a nyugat, a másik pedig a kelet számára neveztessék ki, nevezett Decius után O-Róma számára nem történt több consuli kinevezés. 541 óta bekövetkezett ez a keletre nézve is, mert Flavius Basilius után Justinián consult ide sem nevezett többé, kikerülni kívánván a költségeket, melyet egy consul hivatalba léptetése rendesen okozott, körülbelül két ezer font aranyat kellvén ez alkalommal szinjátékok rendezésére és a szegényebb nép megajándékozására minden évben fordítani. Az évek azontúl huszonöt éven át, tehát 541-től 566-ig a *post consulatum Basilii* első, második stb. évben féle módon számítottak, azontúl a császári uralkodási évszám volt a mérvadó. A római egyház 584 óta az indictio-rendszerrel élt. A Krisztus után számító mai rendszer csak 968 táján jutott érvényre. Narses, a mint említettük, patriciusi és császári helytartói ezímen kormányzott; utódja, Longinus, exarkha címet vett fel s Ravennában székelte. Róma élén egy *dux* állott, ki az exarchától függött; *dux* talán azért, hogy már e név is emlékeztesse a rómaiakat arra, hogy katonai kormány alatt állnak. Így múltak el a régi Róma ez öt intézményei, melyek annyi századon át a világnak kormányt adtak, az időnek pedig évszámát szabták meg ¹⁾.

A míg Narses élt, Olaszországot nem merte megtámadni senki, Róma tehát békét élvezett. A hős végnapjait mély homály fedi. Kormányzása tényei- s ezek eredményeiről nem birunk egy adatot sem. Valamig császári ura, Justinián, élt, állása szilárd volt. De azért az irigység és még inkább a kinevetés nem maradt tétlen. Belisár ellen is addig áskálódtak, míg végre kinevezték, 120,000 font arany értékig, zsákmányul ejtették. Narsesről az a hír szárnyalt, hogy a góth háború alkalmával ő is tömérdek gazdagságot gyűjtött. Justinián 565-ben történt

¹⁾ Ha a hivatalos actákban vagy történeti kútfőkben a senatus azontúl is előfordult, az az aristocratiát jelenti, melyhez a fő tisztviselők is tartoztak. Pro- és exconsul ezímen voltak hivatalnokok azontúl is. Fenállt a *praefectus urbis*, továbbá a *praefectus Italiae, Africae et Illyrici* is, kik azelőtt Olaszország praetorio-praefectusának, most a ravennai exarchának voltak alárendelve.

halála után utódja, Justin, visszahívta állásáról, ürügyül használva a panaszokat, melyekkel néhány, valószínűleg titkon felbujtogatott római, a trón elé lépett, Narseset dolyfős és szigorú zsarnoknak rajzolva. Narses azonban nem volt Belizár, ki az ellene elkövetett nagy méltatlanságokat határtalan hűséggel viszonza. Sophia császárné azon gúnyos megjegyzésére: „jobb lesz, ha ismét fonószéknél forgatja az orsót“ (emlékeztetés az eunuchnak a palotában töltött ifjúkori éveire) azon fenyegető válaszzsal állt elő: „majd fon ő neki fonalat, melyet egész életén át nem lesz képes legombolyítani“. S a helyett, hogy bizonyos áldozatul önkényt a byzanczi palotában jelentette volna magát, sötét eltökéléssel lelkében, Nápolyba sietett, honnan a góth háború alatt volt szövetségeseihez, a longobardokhoz, meghívást intézett Olaszország elfoglalására. A pápa személyesen jelent meg nála s rábirta, hogy térjen vissza Rómába, melyet, mint gyanítá, csak azért hagyott el, mert a földadók rómaiak voltak. „Szent atya!“ kiáltott fel a méltatlanság érzetében Narses, „mi rosszat tettem én a rómaiaknak? Én visszatérek, leborulva annak lábaihoz, a ki küldött engem s eljő az idő, midőn egész Olaszország el fogja ismerni, mennyit fáradtam én egész erőmből ez ország javáért.“ Narses kevés időre visszatért után Rómában a császárok palotájában bújában meghalt s holt teste ólomkoporsóba zárva kincseivel együtt Byzanczba szállíttatott át ¹⁾. Halálának éve bizonytalan.

A longobardokat már Tacitus ismerte. Őket, úgymond, a csekély szám teszi nemesebbekké (*paucitas nobilitat*). Erőteljes népektől környezve mégis biztosságban élnek, nem az által, hogy meghódolnak, hanem mert harezolni tudnak ²⁾. Vellejus Paterculus vadabbnál vadabb népnek mondja (*gens germana feritate ferocior*). Európai ismeretes szereplésök Odoaker idejében kezdődik, midőn ennek szövetségében megverik Feletheust vagy Fávát a rugok királyát. Utóbb a góth háborúban Narses alatt harezoltak s jutalmául a góth birodalom északi

¹⁾ Így adják elő a dolgot: Anastasius *Liber Pontif. in vita Johan.* III. és Paulus Diaconus *De Gestis Longobardorum*. Lib. II., cap. 5 et XI. Migne kiad. 95 kötet. — Baxonius megkíséرتi Narses tisztára mosni a honárulás bűnétől, de e kísérlet nem elégít ki, habár Anastasius és Pál adatait sem tartjuk kétségteleneknek. Úgy látszik, hogy Narses élete végszakát is csak úgy, mint Belisárét, a rege veszi át.

²⁾ *De moribus Germ.* Cap. 40.

részét, a Duna jobb partján, azon ponttól körülbelül, hol ma Bécs fekszik, egész a mai Belgrádig, nyerték. Erdélyt és Magyarország többi részét a Duna bal partján a gepidák tarták elfoglalva. A keleti határokon az avarok jelentkeztek. A longobardok ifjú királya, Alboin, beleszeretett Rosamunda nevű gepida királyi leányba, kinek fitestvérét egy csata alkalmával agyonverte. Nem remélve, hogy neki a leány önkényt adja kezét, a gepidákat pedig egymaga megtámadni nem merte, az avarokkal lépett szövetségre, szavát adva, hogy azon esetre, ha a gepidákat közösen megverik, ezek országát nekik engedi át. Pár hónap alatt a gepidák megszűntek lenni s országuk helyén a khagánok nagy birodalma emelkedett fel. Alboin Rosamunda birása kielégítette. Ez időtájban érkeztek meg Narses követei. Alboin azon feltétel alatt, hogy ha vállalkozása balúl találنا kiütni, birtokait visszaadandják, Noricumot és Pannoniát átengedte az avaroknak, maga pedig számos más német nép, különösen bajorok és szászok által is, kísértetve, Olaszország ellen indult 568-ban. Ez ország azon része, melyet Alboin mindjárt betörése után elfoglalt s új királysága központjául tett, Lombardia nevét mai napig tartja. E királyság, mely kelet, észak és nyugat felé az avarok-, bajorok-, frankok- és burgundokkal volt határos, magában foglalta a későbbi Velence szárazföldi tartományait, Tyrolt, Mailand vidékét (a mai Lombardiát), Piemontot, Genuát, Mantuát, Parmát, Modenát, Toscanát, az egyházi államnak egy részét (Spoleto hercegséget) s déli Olaszországból Beneventet, Capuától Tarentig. Látható, mily kicsinyre olvadt le az exarcha területe s mi maradt meg mindabból, a mit Belisár és Narses annyi vérnek árán visszahódítottak, főleg miután valamivel később az arabok Afrikát is elfoglalták. Alboin egész hadjárata alatt az exarchák tétlenül ültek Ravennában, ellentállni csak az egy Pávia merészelt. Byzancz tehetetlenségében, s elfoglalva a perzsák, utóbb az arabok ellen folytatott harcokban, eredmény nélkül nógatta és biztatta fel a frankokat, ne engedjék, hogy az arianus nép szomszédságukban elhatalmasodjék: a frankok betörése más sikerre nem vezetett, mint hogy megkettőztette a dülást és növelte a háború rémségeit. A kelet császárai tehát nem bírták meggátolni azt, hogy a góth királyság romjain egy más, kevésbé államalkotó, de annál vérengzőbb, kegyetlenebb és ragadozóbb barbár nép új trónt ne állítson fel, mely Theodorikét fényre és hatalomra nézve ugyan nem érte el, de mégis

elég erővel bírt, hogy Byzancz ellenében fentarthassa magát és több mint két századon át akadálytalanul gázoljon, zsákmányoljon és raboljon szerte az egész országon. Utóbb (a VI-ik század vége felé Agilulf királyuk alatt) a longobardok a katolikus hitre térven, lassankint az olasz nemzetiséget vették fel és külsejökre is annyira elváltoztak, hogy őseik falon függő arezképeire nem nézhettek megborzás nélkül ¹⁾. Azon időtájban, melyben a longobardok, hagyták el az arianus hitet a spanyol góthok s megtérítették a pogány angol-szászok is. Alboin uralkodása fényes, de rövid volt. Neje, Rosamunda, kit Alboin atyja koponyacsontjából kényszerített egy tivornya alkalmával inni, orgyilkosok által 573. jun. 28-án délutáni alvás közben agyonverette s azután Helmichis nevű kedvesével egy leányával s kincseivel Ravennába menekült, hogy Longinus exarcha szerelmi ajánlatait szabadabban élvezhesse; Helmichist mérég által kívánta megölni, de ez ivás közben észrevevén a mérget, kivont törrel kényszeríté e vad szépséget a pohár másik felének kiürítésére s pár percz múlva azon vigasztalással halt meg, hogy bűnös kedvese őt közvetlenül követi a sírba. Alboin utódja, Clepho, tizennyolcz hónapi uralkodás után egyik apródja által szintén meggyilkoltatott, mire tíz évig anarchia következett, harmincz aristocrata a lombard királyságot magok közt osztván fel; körülbelül oly állapot, milyen a magyaroké lehetett Álmos vezér előtt, nem ugyan harmincz, hanem hét főnök alatt.

A góthok e foglalásainak láttára s tapasztalva mindennap, mint bánik el vele a különben tehetetlen s gögjét csakis irányá-

¹⁾ Egyik longobard hadfőnök, névre Droctulf, boszúból a ravennaiakhoz szegődött. Halála után ezek síriratot készítettek neki, melyben dicsőítik hozzájuk való ragaszkodását s tett számos szolgálatait. Mit a sírirat e Droctulf külsejéről mond, úgy látszik ráillett a nemzet legtöbbjeire:

Terribilis visu facies, sed mente benignus,

Longaque robusto pectore barba fuit.

Sülyedésre mutat a dicséret, mely erre következik:

Hic nostra sequens arma et publica signa,

Vastator gentis adfuit ipse suae.

Contempsit charos, dum nos amat, ille parentes,

Hanc patriam reputans esse Ravenna suam.

Paulus Diaconus lib. III., cap. XVIII. Mignenél idézett kötet 521—522. lap.

ban éreztető császári hivatalnoksereg, nyílt fel először a római nép szeme, hogy mit nyert az imperium visszakivánása és a góth nemzet kiűrtása által. Megemlékezett Totila jó szavairól, melyeket, mielőtt Rómát első ízben elfoglalta, a rómaiakhoz intézve, egy felkiáltványban hangoztatott, mondván: hogy eljő az idő, midőn majd visszakivánják az útált góthokat, kiknek paizsa alatt múltjok és jelenök oltalomra talált, dúlt hazájok biztosságot és békét élvezett. Ez idő bekövetkezett. A longobardok Róma bírására vágytak s már ismételve a város falainál mutatkoztak. Mindenki látta, hogy az ostrom kikerülhetetlen s honnan kerül ki a védelmi haderő s az ennek fentartására szükséges költségek? Az exarcha Ravennából rendre azon választ adta az őt szorgalmazóknak, hogy saját vidékét is alig képes megvédelmezni. A rómaiak 3000 font aranyat gyűjtöttek össze s e pénzüsszeget elküldték Konstantinápolyba, kérve a császárt, hogy sereget gyűjtve rajta, Róma védelméről gondoskodjék. A császár Ravenna számára egy kis csapatocskát útnak indított, a pénzt a küldöttségnek visszaadta, tanácsolván, hogy azt a longobard vezérek megvesztegetésére fordítsák, mert az ő erejét a perzsa háború utolsó emberig foglalkodtatja. Találkozott olyan császár is, ki a római ily ügyben járó küldöttségnek azon utasítással szolgált, forduljanak a frankok királyához ¹⁾. Móricz, byzanci császár egy Childebert, frank királyhoz intézett levelében a frank nemzet és római birodalom régi egyességéről szól ²⁾. II. Pelagius pápa pedig, ki 590-ben halt meg, azt írta Annacharius auxerrei püspöknek: nem hasztalanul, de az isteni gondviselés csudálatos intézkedéséből történt, hogy a frank nemzet a római birodalommal egy valláson legyen. Isten akarja, hogy e városnak (Rómának), melyből e hitet kapták, s egész Olaszországnak nemcsak szomszédja, de támasza is legyen ³⁾. 584-ben Childebert hadseregét le is vezette Olaszországba, de Autheric, lombard király, ki e nemzetet ismét egy királyságban egyesítette, ajánlatokkal rábírta, hogy békét kötve hazájába visszatérjen. Az időpont, melyben a frankok közbenjárása sikerrel megtörténhetett, még

¹⁾ Menander *Excerpt.* 126. lap.

²⁾ *Codex Dipl. Long.* Nro. 43.

³⁾ Pelag. Pap. *Epist.* IV. ad Annacharium. *Episc. Autissiodorensis.* — Az eszme, hogy tudniillik Gallia Olaszország védelmére van hivatva, sokkal régibb. Már az V-ik század első felében figyelmeztet-

nem érkezett meg s a rómaiak, ha a longobardok zsákmányává lenni nem akartak, kénytelenek voltak erejüket megfeszíteni s önvédelmekről gondoskodni. Róma, mely egykor hadaival a világot hódította meg, ott állott, hol alapításának első századában: polgárait újra hadtestekbe osztá be, mintha háborút soha ezelőtt nem folytatott volna. E hadtestek azonban nem voltak a régi legiók, képességük a mai napi nemzeti vagy polgári őr-ség színvonalán nem igen emelkedett feljebb. Róma példáját a többi olasz városok követték s e polgári erő utóbb a képtörök (ikonoklaszták) idején mint lépett fel s mily állást foglalt el Byzancz ellenében, azt alább fogjuk látni. A mi azonban Byzanczczal szemközt sikerre vezetett, a szemöket folyvást Rómán tartó lombard királyokat nem lett volna képes meggátolni abban, hogy a világvárost végre hatalmukba ejtsék. Védnökre volt tehát szükség, kit a két századdal előbb Móricz byzanczi császár és II. Pelagius római pápa által megjelölt nemzetben a rómaiak meg is találtak.

II. Pelagius utódja I. Gergely lőn, a nagynak nevezett; az ugyanazon évben kimúlt Autharik, lombard király özvegye, a bajor Theodelinda pedig Agilulf, Turin hősies és szép hercege-
nének nyújtá kezét s vele a lombard koronát.

Nagy Gergely, római ősrégi nemes ivadék, ifjú korában világi hivatalnok, többi közt Róma praefectusa, utóbb szerzetes, azon mai napig fenálló kolostorban, melyet ő a Coelius hegy azon lejtőjén, mely a Palatin hegyre s császári palota legpompásabb részére, Septimius Severus Septizonjára néz, atyja házából szent András tiszteletére építtetett; mint pápa oly tevékenységet fejtett ki, mely bizonyosságot tesz róla, hogy a kereszténység főpapja nemcsak teljes öntudatával birt méltósága-, hivatásának és kötelességeinek, hanem volt lelki ereje is, hogy e hivatást teljesítse s az abból folyó minden kötelességnek megfeleljen. Elméletileg és gyakorlatilag, iskola és élet, elmélkedés

tette erre a Tolosában székelő Eurik, nyugati góth királyt Sidonius költő, írván:

Errice tuae manus rogantur,

Ut

Defenset tenuem Garumna Tiberim.

(Garumna ma Garonn.) Így készítetik előre az esemény, melyről egyik pápa Nagy Károlyra vonatkozólag mondja: hogy ennek törekvése „Romanorum Francorumque concorporavit imperium“.

és tapasztalás által mindazon ismeret-szakokban kiművelve, melyeket a hagyomány a régi görög és római polgárosult világból még megmenteni bírt, rendelkezett minden eszközzel, melylyel a szónok, író, művész, diplomata, államférfiú s hibátlan szent életű pap hathatott azon magaslatról, melyet mint pápa az emberiség élén elfoglalt, az egész világra. Az eredmény csodálatra méltó, óriási, mai napig tartó, úgy szólván örök volt. Él, hat, hódít Nagy Gergely szelleme egész mai napig; s élni és hódítani fog egész az idők végéig mindenütt, a hol csak misét mondanak a világ öt része valamely szögében s megzendül a pap és hívek ajkain a chorál.

Egységes lelki kapcsolatba hozta a nyugatot épen akkor, midőn kortársa, Mahomed, keletet államvallásilag öszpontosítva, útnak indul a másik félvilág meghódítására. De mennyi és milyen különbség a két térítő hitehirdetése: Gergelynek fegyvertelen szerzetesei és Mahomednek szervezett hadseregbe gyűjtött, fanatikus, vad, irtó arabjai között. Az egység, melyet Nagy szent Gergely a nyugatnak adott, volt azon sziklavár, melyen végre ezer éves küzdelem után Mahomed hatalma megtört; Európáé maradván a halhatatlan dicsőség és előny, hogy a világnak törvényeket szab s az emberiséget rendeltetésének céljához vezérli. Vádolják, hogy a szerzetes házak szertelen elszaporítása, a szent képek, szobrok, ereklyék tiszteletének általánosítása, a klasszikus irodalom elleni ellenszenv elterjesztése, biblikus rajongó irány és csodákban való hit meghonosítása által elnyomta az antik műveltséget és polgárosodást és mintegy bevezetője volt a később beállt vastag tudatlanságnak, vak hit- és lelki sötétségnek. Gergelyt levelei, melyek visszatükrözik az ő felfogását mind e dolgokról, igazolják e vádak ellenében legalább annyiban, a mennyiben ő is fia volt korának. A szent képek és szobrok tiszteletét igazolta azzal, hogy ezek megannyi nyílt könyvek hasonlóak a nagy természethez, melyből tanulnak azok, kik különben írni és olvasni nem tudnak ¹⁾. Minden családnak, minden nemzetnek meg vannak az ő ereklyéi, melyeket pietással őriz a család és nemzet mausoleumokban, az egyház, vallási egyesület létre, oltárokon és templo-

¹⁾ Ut hi, qui litteras nesciunt, saltem in parietibus videndo legant, quae legere in codicibus non valent. (*Epist. ad Serenum, masiliensem epis.* Epist. Lib. X. ep. [V. et lib. XI. ep. 13.] Migne kiadás, 77. kötet, 1027- és 1123-ik lap.)

maiban. Gergely a klasszikus irodalom által kiképezett férfiú nem ismerhette félre e műveknek becsét, melyeket maga is használt s melyek tanulmányozását maga is sürgette mindazon tanintézetekben, melyeket, miután a góth háború alatt elpusztultak volt, ő adott ismét az életnek vissza. Irálya ugyan nem klasszikus, de tiszta, folyó, érthető és bibliai eszme és kép gazdagsága által mélyen, olykor a megborzadásig mélyen megható volt. Nem az ősi műveltséget kívánta ő elnyomni, inkább ennek segítségével egy keresztyéni alapját megvetni, jól tudván, hogy a *jövő* ezé. A későbbi barbárságot nem Gergely e gondolkozása és szellemi iránya, hanem a sok írtó tusában kimerült, elpusztult és elalélt világ tehetetlensége okozta. „A kolostorokat illetőleg“, írja Gregorovius, „ezeknek a keresztyén Rómára nézve azon jelentőségük volt, melylyel a katonatelepek a régire nézve. Alig hogy romba dőlt a régi világ, római barátok máris útban voltak gyalog, kötéllel derekukon s félelem nélkül hatolva egész a legszélsőbb Thuleig s meghódítva nyugat még azon vad tájait is, melyeket a legióknak csak félig-meddig, vagy pedig éppen nem sikerült az imperiumba beerőszakolni“ ¹⁾. A mai kor fiának megütközésre csakis a sok csoda szolgáltathat okot. Feledí, hogy a megtért népek, elejtett rege- és mythosaiért, kárpótlást kerestek. A nagy jövőt ígérő átalakulásoknál soha sincsen fogyatkozás abban, mire szükségük van. A világon, s ezzel csak is történeti tényt akarok mondani, mindig volt hit az ég jeleiben, mely isten ujját mindig munkásnak találta. Elítélni való csak az, ki maga hit nélkül ápolta és terjesztette volna álnokul e hitet, hogy általa a lelki világot, mint egy rabpórázon, lekötözve tartsa. E hit közös volt s *moraljával egyaránt nehezedett a papra és népre*. A legenda, mely Theodorikról tudja, hogy holt testét az ördög a légbé ragadva, az égő Liparik tűztorkába dobta, tud ilyesmit nemcsak a királyok- és világi urakról, hanem, és talán még többet, a pápákról, püspökök- és szerzetesekről is. A pokol- és purgatoriumban szenvedő vagy vadon helyeken processiót járó lelkek serege sem nélkülözi e tarkaságot. Gergely kora hitt, és hite volt azon fegyelmi szer, mely felnevelte, mert zablán tartotta a szilaj és féktelen világot. A történetírónak nem saját eszméi világa, hanem a beszámítás elvei szerint kell eljárnia tisztében, midőn bíraskodik. Ezzel azonban, és ezt egyszer mindenkorra mondjuk, semmikép sem

¹⁾ II. kötet, 14. lap.

kívántunk pártolásunk alá venni bár mit is, a mi minde dolgokban akár túlzás, akár visszaélés, akár jámbor, akár istentelen *fransként* valaha szerepelt és szerepelhetett kezdet óta egész mai napig. Nekünk, kik a pápai állam létesülésének történetét írjuk, meg kellett érintenünk e dolgokat is, melyek a keresztyén hit hatalmát a lelkek fölött növelték, tehát a pápai államalkotásnál is mint tényezők szerepeltek.

Gergely élete bővelkedik nevezetes eseményekben. Mi ezekből csupán azokat vesszük figyelembe, melyek a pápai állami eszme akkori fejlettségét mutatják, vagy Róma további transzformációját előmozdították, vagy világot vetnek a pápaság szellemirányára.

Gergely a császárhoz, a franczia, longobard, angol és spanyol királyok- és királynékhoz, továbbá a praefectusokhoz, exarchákhoz, vezérekhez és katonai tribunokhoz intézett leveleiből tanuljuk ismerni, mint fogta ő fel a viszonyt, melyben a pápa mint az állam tagja az állami hatalom irányában áll s milyen volt a hatalom és befolyás mértéke, melyet a pápa a világi téren már ekkor gyakorolt. Móricz császár rendeletet bocsátott ki, mely által megtiltotta, hogy azok, kik számadással tartoznak vagy katonáskodás kötelessége alatt állanak, kolostorokba szerzetesekül fölvétessenek. A rendelet egészben véve jogos és tekintve a sűrűn előfordult eseteket, gyakorlatilag is igazolt volt: de Gergelynek e rendelet ellen némi részben kifogásai voltak. Irt tehát a császárnak s előadva érveit, hogy tudniillik a bűnös adósoknak is menhelyet kell nyújtani s az oly katonáknak is irgalmazni, kiknek örök üdve e pályán veszélyeztetve van, esedezett, módosítaná e rendeletét. Azután levelét következőleg zárta be: „*Én ugyan, mint a hatóságnak (jussioni) alávetett, e törvényt a világ különféle tartományaiba szétküldöttem; de mivel azt a mindenható isten akarátával egyezőnek nem találtam, e nézetemet kifejtő iratomat felségteknek előterjesztettem. Mindkét irányban tehát teljesítém azt, a mivel tartozom; ki a császárnak is engedelmeskedtem, az isten ügyét sem mellőztem hallgatással el*“¹⁾. 593-ban, midőn Agilulf, lombard király, és Ariulf, spoletói herceg, Rómát ostromolták, a város megvédéséről Gergely gondoskodott s kötö meg a békét. Ez időből egy levelét birjuk, János ravennai érsekhez

¹⁾ *Epist. Lib. III., epist. LXVI. Mignenél LXXVII. köt. 662—664. lap.*

intézve, melyben Romanus exarcha eselszövényeiről panaszkodik: „mint a ki semmit sem tesz, a béke megkötését mégis hátráltatja. Ha tehát találkozik ez exarchával, igyekezzék őt reábírní, hogy a békét siettesse, mert a városban nincs katonaság, s a kik Theodosius legiojából még ott vannak, rég nem kapva zsoldot, még a falak őrizetére sem vállalkoznak. Hogyan képzei tehát az exarcha, hogy a minden védelmi erőt nélkülöző város ellentállhasson és megmentse magát?“ E levelében azon büszke vallomással áll elő a pápa, hogy az *excellentissimus* patriciust (exarchát) ő *mind rend, mind rang tekintetében felülmúlja*¹⁾. A mint Gergely a békét végre drága pénzen megvásárolta (Constantia császárnéhez intézett egyik levelében magát a longobardok pénztárnokának mondja), köszönet és hála helyett Móricz császár indulatos levélben hányta szemére, hogy Róma az ostrom idején nem volt kellőleg gabnával ellátva; s bolondnak (fatuus) szidalmazta őt, a midőn Agiulfnak elhitte, hogy a pénz felvétele után személyesen jő el Rómába s szövetségre lép a birodalommal. E szemrehányás, különösen a gabnahiányra vonatkozólag, eléggé mutatja, kit tartott a császár Róma legfőbb hivatalnokának, kinek a többiek alá voltak vetve, ki tehát mint ilyen felelősséggel tartozik. Gergely válaszában gúnyosan elismeri, hogy bolond: „mert ha ezt felséged nem mondaná, kiáltanak a tények“. Emlékezteti a császárt, mint szegte ő meg a békét, melyet Gergely első ízben kötött a lombardokkal a birodalom minden kára nélkül; s midőn erre a háború kitört, Rómából kivitte seregét. „Csak hazám (terrae meae) rabságra fűzésének veszélye ne növekednék perczről perczre, magam megvetéséről örömet hallgatnék, de iszonyúan kell fájlalnom, hogy Olaszországot épen azok sodorják a lombard igába, a kik engem hűtlenség bűnéről vádolnak“²⁾.

Gergely számos más intézkedései is mutatják, hogy a kormányzási hatalom tetteleg már az ő kezeibe ment át. Maurilius és Vitalianus vezéreknek meghagyja, hogy midőn az Ariulf ellen útnak indított sereg emezzel összeütközik, ők hátúlról támadják meg őt³⁾. Meghagyja a nápolyi hadaknak, hogy az általa kinevezett hadi tribun, Constantius irányában engedel-

¹⁾ Lib. II. XLVI. Mignenél id. köt. 583—585. lap.

²⁾ Lib. V. *Epist.* XL. Mignenél id. köt. 765—768. lap. Fel-tűnő ez a császárhoz intézett levélben a *terrae meae captivitas* kifejezés.

³⁾ *Epist.* Lib. III., cap. XXIX.

mességgel viseltessenek ¹⁾. Sardinia, Corsica és Szizilia püspökeihez felhívást intéz, hogy a háború kitörőben lévén, a nép felfegyverzéséről gondoskodjanak. Constantin császárnét értesítvén a zsarolásokról, melyeket a császári tisztviselők Sardinia és Corsica szigeteken oly mérvben követnek el, hogy lakóik gyermekeiket vásáron eladni kénytelenek, csakhogy követeléseiket kielégíthessék, kéri őt, hogy ezt alkalmas módon és órában a császárnak jelentse be. „Tudom ugyan“, úgy mond, „azt fogja felelni, hogy mindazon jövedelem, mely e szigeteken gyűjtetik, Olaszország költségei fedezésére nekünk (nobis) küldetik át. Én azonban úgy vélekedem, hogy, habár kevesebb is lesz, a mit Olaszország kapni fog, az elnyomottak könnyhullatásait birodalmában meg kell szüntetnie. Felségtek tehát parancsolják meg, *hogy bűnösen mit sem szabad behajtani* ²⁾.“ Agilulf lombard királyt, megköszönve neki a készséget, melylyel kérésére vele a békét megkötötte, őt atyai szeretettel (paterna charitate) üdvözli és arra inti, hagyná meg hadvezéreinek, hogy a tartományokban ők is kerüljenek mindent, mi a békét ismét megzavarhatná. „A háború által“, úgy mond, „azon földművelők vére ontatik, kiknek munkájára mindkét félnek szüksége van“ ³⁾. Birodalmi törvény lévén az, hogy a ki valamely hivatali állomásról bármi okból lelépett, utódjának számot adni tartozzék: Liberius, Szizilia *expraefectusa*, utódjának Leontiusnak törvényszéke elé állíttatott s némely sikkasztásokról vádoltatván, csúfosan megvesszőztetett. E végrehajtásról értesülvén Gergely, levelet intézett Leontiusához, mely Gregorovius szerint jellemének legnagyobb becsületére válik. Úgy szól ő e levelében, miként szolt volna a régi római, kinek lelke lángba borult már a gondolatra is, hogy találkozik vakmerő, ki merészel egy szabad rómaít megkorbácsoltatni. „Ily tények“, úgy mond Gergely, „gyalázatot hoznak császáruink korára. A római és barbár uralkodók közt a különbség az, hogy amazok szabad, ezek seláv alattvalók fölött uralkodnak (ezt ismétli Gergely egy későbbi, Phocas császárhoz intézett levelében is). A düh pillanatában el kell halasztani mindent; midőn már lecsillapúlt a lélek, ha tetszik, ítélhetsz. Ha mindjárt igaz volna is, hogy Liberius csalást követett el, vagyonát kellett volna sújtanod és

¹⁾ Lib. III., cap. XXXI.

²⁾ Ep. Lib. V., cap. XLI.

³⁾ Ep. Lib. IX., cap. XLII.

nem személyét megbecstelenítened“¹⁾). Ez esetből is látni, hogy egyrésztől mennyire süllyedt a birodalmi hivatalnokok tekintélye a byzanci despotismus alatt, másrésztől pedig mennyi részt vett már ez időben a római pápa a kormányzat- és közgazgatásban, és pedig nemcsak a városban és környékén, hanem a birodalom más országaiban is. Agilulf Gergelyt, úgy látszik, egyetlen hatalomnak tartotta Olaszországban. A békekötéskor azon kívánságát fejezte ki: hogy neki Gergelyén kívül senki más aláírására nincs szüksége. De Gergely, ki minden hatalmassága mellett is a császári souverainitást mindig elismerte, Agilulfot a császárhoz utasította, állítván, hogy ő csak közbenjáró, nem pedig maga az egyezkedő fél.

Vallási téren Gergelynek állampolitikailag is legfőbb érdeme: nyugatnak egyházi egyesítése. Az ő befolyása- és fáradozásának kell köszönni azt, hogy a longobardok és spanyol góthok elhagyták az arianus hitet és egyesültek Rómával. Ő indítá útnak s látta el nagy költséggel és ajánló levelekkel szent Ágostont és szerzetes társait, kik az angol-szászokat megtérítették; ő készíté elő Németország megtérését, mely később a már keresztyén Angliában nevelt szerzetesek által hajtatott végre. Mily tekintély volt Gergely, mint a keresztyénység főpapja, az egész nyugaton, ezt szépen és meghatóan tünteti előnkbe a már megtért Recared, góth spanyol királynak, Gergelyhez intézett egy levele, melyben mentegeti azon mulasztását, hogy csak négy évre megtérése után hozza ezt tudomására közvetlenül neki. Annak kitüntetésére, a megtérésnek mily horderőt tulajdonított Recared s mennyire nem gondolt ő reá, hogy megtérése által földi souverain hatalma valamely csorbát szenvedett, álljon itt e levélből a következő pár sor: „Hogy mennyire igazán szeretlek“, úgy mond, „azt, úgy gondolom, magad is tudod. Krisztus egyesíti azokat, kiket országok és tengerek elválasztanak. Kik személyesen nem látunk, erényeidet híredből ismerjük. Kérlek, tisztelendő és szent férfiú, s várom is keresztyén bölcsességedtől, hogy engem és népeimet, melyeket *isten után én kormányozok*, és melyek a te pápaságod idejében szereztettek meg Krisztusnak, gyakori imáidban ajánljad az Úrnak, hogy azok, kiket a tág világ távol tart egymástól, az istenben való igaz szeretetben e kapocs által is egyesítenek“²⁾).

¹⁾ *Epist. Lib. X., cap. LI.*

²⁾ *Epist. Lib. IX., cap. LXI.*

Türelem dolgában mint gondolkozott Gergely, arra nézve, hogy tisztában legyünk, elég lesz a sok közül a következő pár adatra hivatkoznunk.

Némely, Franciaországból visszatérő kereskedő zsidók panaszt emeltek Gergely előtt, hogy azon tájakon a zsidókat inkább erőszakkal hurczolják, sem mint tanítással édesgetik a szent kereszt-kúthoz. Gergely erre intő levelet intézett az arlesi és marseillei püspökökhöz, melyben, habár elismeri, hogy ez erőszakoskodásra Krisztus és a lelkek szeretete buzdította őket, mégis szükségesnek találta utasítást adni a püspököknek, mikép kell a tévedező lelket jó útra terelni. „Főtisztelendőséged oktassa őket, hogy magok óhajtsanak kivetkőzni a régi emberből“ ¹⁾. Callinicus exarchának egyik levelében ezeket írja: „Nem az van“, úgy mond, „kegyednek meghagyva, hogy visszautasítsa azokat, kik egyesülni kívánnak, hanem hogy azokat, kik egyesülni nem akarnak, e bizonytalan időben legkevésbé se kényszerítse“ ²⁾. Izsák, jerusalemi patriarchát inti, hogy imádkozzék az összes császári családért, kiknek uralkodása alatt az eretnekek szája be van fogva: mert „habár szivökben dühöngenek is, azt azonban, a mit éreznek, hirdetni még sem merészlík“ ³⁾. Ez és más nyilatkozatait összevetve, kitűnik: hogy Gergely egyes esetekben a megtorlást szükséges- és üdvösnek találta ugyan, de a pozitív és egyenes üldözést vagy kényszert csupán azért, mert valaki téves hitben van, ha különben békét tart, szintén kárhóztatta. Hét egész század kellett még hozzá, hogy az inquisitio eszméje megérjen.

Mint fogta fel Gergely egyrészt a hierarchia, másrészt a papi szolgálati viszonyt, semmi sem tűnteti ki annyira, mint azon viszály, melyet János, konstantinápolyi patriarcha azon igényével keltett, hogy az *egyetemes* (oecomenikus universalis) *patriarcha* címét kezdette használni. Gergely ennek ellentmondott, kiemelve, hogy az első püspöki szék mégis a római, s bár ama címet a chalcedoni zsinat a római pápákra nézve megállapította, még sem élt egyikök sem azzal: „mert“, úgy mond, „elveszi az összes papságnak a rangját (honorem) az olyan, ki azt kizárólag követeli egymaga számára“. A császár ez ügyben a patriarcha részén állott. A byzanczi császárok örömet

¹⁾ *Epist.* Lib. I., cap. XLVII.

²⁾ *Epist.* Lib. IX., cap. IX.

³⁾ *Epist.* Lib. XI., cap. XLVI.

látták volna, ha patriarchájuk a római fölé emelkedik s ők általa befolyásukat a nyugatra megerősíthetnék. Móricz császár egy későbbi alkalommal irt is Gergelynek, indiscretióval vádolva őt, hogy a pusztá czím ellen annyi hévvel kardoskodik. Gergely, ismerve a császár e gondolkozását, szükségesnek találta, közvetlenül hozzá is fordulni s neki ez ügyben a kellő oktatást megadni. Kiemelte tehát e kérdés főbenjáró fontosságát, többi között írja: „A birodalom békéje az egyetemes egyház békéjétől függ. Senki sem tudja helyesen kormányozni a földidolgokat, ki nem érti az istenieket. Kötelességül esik tehát neki, hogy a császárt ez ügyben felvilágosítsa. Ő nem a maga, hanem az egyetemes egyház s minden paptársai ügyét védi e kérdésben. Részemről minden papnak szolgálja vagyok ¹⁾, mennyiben paphoz méltóan viseli magát. A ki az isten és az atyák határozatai ellen emeli fel nyakát, *bizom a Mindenhatóban, hogy az enyimet még bárdjainak ezzeivel sem fogja meghajlítani*. Ime, Európában már mindenek a barbárok kezébe mentek át, lerombolt városok, feldúlt erődök, elnéptelenült országok és a papok, kiknek az utcák kövezetein por- és hamúban sírniök kellene, hiú czímeken kapkodnak s új és szokatlan megnevezésében törik fejöket!“ ²⁾

E viszályban Gergely sejté, hogy e kísérlet előjátéka azon szakadásnak, mely előbb-utóbb kelet és nyugat közt be fog következni. Eszét, tudományát, ékesszólását mind a legnagyobb erélyvel használta fel, hogy a közvéleményt maga részére hódítsa. Innen a sűrű levelek, melyeket ez ügyben, kivált kelet más patriarcháihoz, nevezetesen az alexandriaihoz intézett ³⁾. Gergelynek azon költségeken kívül, melyeket neki a lombard háborúk és békekötések okoztak, gondoskodni kellett az egyház kormányzási költségei fedezéséről is, melyeknek ez időtájban tetemeseknek kellett lenniök, ha elgondoljuk, hogy udvarán és hivatalnokain kívül még számos egyházat, templomot, kolostort, ispotályt kellett ellátnia és fentartania; hogy Konstantinápolyban és Ravennában rendes követeket tartott, kik ma *nuncius*, akkor *apokrysius* czímet viseltek; hogy kül-

¹⁾ A pápának *servus servorum Dei* czime Gergelytől származik.

²⁾ *Epist. Lib. V. Epist. XX.*

³⁾ Lásd *Epist. Lib. V. Epist. XVIII, XIX., XXI, XLIII. Epist. Lib. VII. Epist. XXVII, XXXI, XXXIV, XL. Lib. VIII, cap. XXX. stb.*

döttjei (a későbbi legatusok) a fejedelmek-, püspökökhez és egyházakhoz folyvást úton voltak; hogy missionariusai Angliában, a Rajna táján stb. nagy számmal működtek; hogy a régi császári módra a havi osztogatások a nép közt lisztben, olaj- és borban most is gyakorlatban voltak s a foglyok megváltása is e zavargós időkben tetemes összegeket vett igénybe. Gergely e költségeket a római egyház számos, Róma táján, Olaszhon többi részeiben, Illyrium-, Gallia- és Afrikában fekvő, s Péter örökségének (patrimonium) nevezett, magánbirtokaiból fedezte. Kisebb földdarab egy gunyhóval (casa) *fundus*nak, több *fundus massának*, több *massa patrimoniumnak* neveztetett. Gergely számos levelei, melyeket az e birtokok kezelésével megbízott diakonok- és aldiákonokhoz intézett, tanúsítják, hogy értett a gazdasághoz is s ennek emelését és felvirágzását igen a szíven viselte. „A pápa, ha valamely egyházi meneten vagy egyebütt lóháton megjelent, joggal dicsekedhetett, hogy ménei Trinacria azon tenyészdeiből kerülnek ki, melyek délczeig s győzelmes lovait egykor Pindár énekelte volt meg“ jegyzi meg Gregorius. Egyik levelében szemére veti az aldiákonoknak: hogy neki egy rossz lovat, de öt jó szamarat küldött. „A lovat nem lovagolhatom,“ úgy mond, „mert nyomorúlt; szamarakra pedig nem ülhetek, mert szamarak“ ¹⁾. Általán a birtokkormányzásra vonatkozó levelei igen érdekesek, nemcsak azért, mert az akkori jószágkezelés módjával és eszközeivel megismertetnek, hanem mert a földmivelők akkori sorsa- és viszonyára is sok világot vetnek. Sajnáljuk, hogy e tárggyal feladatunkhoz képest ezúttal tüzetesen nem foglalkozhatunk; az akkori társadalmi állapotokról csupán annyit jegyzünk meg, hogy ez időben Rómában és általán a városokban, a régi municipiumok romjain, a későbbi három rendbeli osztály csirái már felismerhetőleg jelentkeznek, úgy mint: *clerus*, *ordo*, *plebs* vagy *ordo*, *exercitus*, *plebs*. Valószínű, hogy az első osztályzásban az *ordo* vagyis az *aristocratia* magában foglalja a hadsereget, a másikban pedig a *clerust*; mint netalán egyik vagy másik elem vívott ki magának valamely túlnyomóságot vagy fordúlt elő *functió*, melyben majd a *clerusnak*, majd a *hadseregnek* mint külön osztálynak kellett előlépni, a mint ezt egy későbbi osztályozás: *clerus*, *optimates*, *exercitus seu cives* világosan sejteti.

¹⁾ *Epist. Lib. I., epist. 70.*

Róma Nagy Gergely alatt lett először tisztán egyházi és papi várossá, melyben a vallási elv uralkodik az élet összes foglalkozásain. Az *imperator* székén a pápa ült; tribunjai, praetorai és consulai diakonokból, presbyterek- és püspökökből állanak; legióit a barátok és missionáriusok képezik. A római nép, mely hajdan osztályrészét a basilikák csarnokaiban, színházak- és cirkusokban vagy állami raktárok előtornáczaiban kapta ki, — most a templomok- és kolostorokba tódul, hol császári hivatalnokok helyett egyházi szolgák adják ki számára a megszabott eleséget és ruhakelméket. Az egyházin kívül nem volt semmi más nyilvános ünnepély, s a mely esemény csak valamely érdeket keltett, az mind vallási és egyházi természetű volt. Az egyház a társadalom menhelyévé, összes élete központjává lön. Gergely pápaságának mindjárt első évében történt, hogy az összes római nép a középkort első ízben feltüntető jelmezben vett részt egy nagy egyházi menetben. Azon menet volt az, melyet Gergely a nagy halálvész idején 590-ben rendezett, hogy az ég irgalmát ima és bűnbánat által érdemlő ki súlyosan látogatott városuk számára. A város összes lakossága kor és osztály szerint hét csoportra oszlott; minden csoport egy-egy templomba gyűlt össze. A férfiak csuklyát húztak magokra, alkalmasint hasonlót ahhoz, melyben az olasz testvérületek máig a gyászalkalmaknál vagy kéregetéskor megszoktak jelenni; a nők fekete ruhában s lefátyolozva vettek részt. A menet megindult, a kardalok megzendültek, a vészhalál kíséretet tart: a menetközben összeroskadt s a kövezetet borító hullák jelzik az irányt, melyben a menet haladott. A látvány összezúzó volt. Mintha csak a régi Róma, az ő birodalom s minden dicsősége ünnepélyes temetése volna. Scipiók, Mariusok, Sullák, Caesar- és Trajánok támadjatok fel hamvaitokból s legyetek tanúi a szenvedések mily tengere vitte oda Rómát, hogy oltalmát és menedékét azon isten irgalmában helyezze, kit egyik polgártársatok gyalázatosan keresztre feszített. A példa oly világraható és megrendítő volt, hogy azt nagy veszélyek idején még első rangú protestáns hatalmak is máig ismételik. Gergely épen az Adrián-hídra lépett, hogy a menettel szent Péterbe vonúljon s íme egy angyalt lát lebegve Adrián szemközt álló mausoleuma fölött, ki lángoló kardját hüvelyébe rejti, jeleül annak, hogy a vészhalál megszűnt. A mausoleumból azóta az új nevezetét máig tartó Angyalvár lett és Mihály arkangyal érczalakja, ki kardját hüvelyébe rejti, tárt szárnyaival máig

annak orma fölött lebeg! Dicső jelvény, mely azt jelentené, hogy a kard uralmát a békéé váltja fel, melynek hirnöke és őre a pápa!

Főleg Gergely volt az, ki Rómára reányomta az egység folytonosságát és egyetemesség azon jellegét, mely a világvallás universalis főpapjának székvárosát minden másoktól megkülönbözteti. Ő volt az, ki Róma istentiszteleti rendjét, istentiszteleti nyelvét, ájtatos ének módszerét az egész nyugattal elfogadtatá. Az ő, habár megrövidített, missaléja szerint mondjuk ma is a szent misét; az ő antiphonáléja szabja meg máig dalformáját mindazon szent zsoltár- és egyházi himnuszoknak, melyektől annyi századon át annyi nagyszerű és óriási dom viszhangozott, annyi kebel elérzékenyült, egy némely lángész lelkesedésre kelt, a nyomor és szenvedés enyhítő könyárban olvadt fel, a könnyelmű lélek pedig önmagába szállt. Nincs az egyháznak egy-egy jelentékenyebb hőse minden rangból és rendből: apostol, vértanú, hitvalló, doctor, irgalmas, szűz és szent asszony, kiknek képét, szobrát és ereklyéjét Róma valamelyik temploma ne bírná; és nem adta elő magát valamely jelentékenyebb egyházi esemény, melynek emléke e városban valahol valamely monumentumban megörökítve ne volna. El lehet mondani, hogy Róma város egy petrificált múlt, melynek márvány lapjaira a szent történetet márvány betűkkel századok írták be. Ha valamely fatum folytán összes írott történeti adataink elvesznének is, Róma maga elegendő volna, hogy annak műemlékei után az összes keresztyén századok történetét visszaállíthassuk. Városról, mely valamennyi szépművek, Homér, Aeschylus, Sophocles, Cicero, Virgil, Horatius, Dante, Shakespeare, Raphael, Michel Angelo, Milton, Tasso, Calderon stb. arcképeit, szobrát, emlékeit, ereklyéit, műveit egyesítve bírná, nem azt kellene-e szükségképen hinnünk, hogy polgáiraiban valamely magasztosabb elv, valamely *mens divini*or testésüle meg, mely ragadja őket, hogy városukat a nagy költészet, a szép művek cultusának egyetemes központjára tegyék? Róma keresztyén világmúzeum, melyben Krisztus kínszenvedésének eszközeitől egész az utolsó remetéig mindannak, a mi vallásilag nagy, szent, tiszteletreméltó élt és történt a keresztyén egyházban, meg van az ő ereklyéje, temploma, oltára, képe vagy egyéb emléke. Az irtó háborúk által feldúlt kelet itt rakta le dús szent hajdanának összes értékes gyöngyeit. Miként egykor az égő Trojából futó Aeneas penateseit, úgy a kelet menekülő

népei is magokkal vitték szent ereklyéiket. Görög, aethiops, arabs, syr, szláv, indus és perzsa mind emlékekre talál Rómában, melyek ősi szent múltjuk történetét őrzik. Elképzelhetni, mily óriási vonzalmat gyakorolt e város a keresztyén századok hívő fiaira! A világ valamennyi táján zarándok seregek vizárként vonódnak keresztül, Róma, mint központ és közanya felé tartva. A világ fejedelmei, a föld nagyasszonyai, tudósok és vitéz urak keresik fel szent Péter sírját s hódolatul lábaihoz rakják le legdrágább és legkedvesebb ékességeiket. Nem volt a világnak nevezetessége, mely e lépcsőknél ne térdepelt volna. A zarándokot, ki északról jő, Soracte szerzetesei, kik tenger felől érkeznek, Portus szent vendégházai fogadják. Rómában palotaszerű épületeket találnak ország és nemzetiség szerint, melyekben legnagyobb részben a pápa költségén lakást és élelmet kapnak. Róma körül puszta és elhagyatott mindén; már csak pár villa vagy falú füstös romjai állanak; az *avium concentus in agris* megszűnt; a flaminian úton Clituninus fehér nyája helyett *bellator equus* száguldoz; az appiát szelid olajfák, zengő kalászkok, virágzó mezők nem szegélyzik többé. Halálos gázok töltik be a léget s a vést jósló égi látványok egyre szaporodnak. Benn a városban semmi öröm, minden bűnbánat, vezeklés és sírás: mily kép ez a Róma Nagy Gergely idején! Gergely iratai tanúsítják, hányszor nem esett kétségbe, mintha bekövetkezett volna a világnak vége. Halotti beszéde Róma fölött páratlan mű az ékesszólás terén. Sívatag fájdalom, mely összeroskad Ezechiél csontjai fölött, melyeket az életnek viszszaadni nem tud.

A világ, melyet szeretünk, múlik, — ismételte Gergely. Nem vette észre, hogy ő e múltó világba csirákat hintett el, melyekből egy új világ kelt ki; Róma, mely a jámbor hit és kegyelet ezer meg ezer szálaival vonta bűvkörébe a hívők seregét, ismét az élet központja, úgy szólván a világ lelki anyjává lőn. Eszembe jut egy olasz költő, Marchina Mártha, ki költeményeit latin hatásokban írta, következő verse:

Parva satis, nimiumque licet sit pectoris urna,
Hac tamen ex urna flumina mille fluent.

(A szívveder piczi bár, de e vederből ezer számra folyamok fakadnak.) Mi volt ekkor anyagilag Róma? Egy a vad népek által megvetett, összegázolt, tehetetlen város; de köréből, mint parányi szívből, indultak ki ezrei azon folyamoknak, melyek

világrészünk földjét új nemű lelki növényekkel népesítették be. Ez időtájban merült fel az ének:

O Roma nobilis, orbis et domina,
Cuuctarum urbium excellentissima,
Rosco martyrum sanguine rubea,
Albis et virginum liliis candida:
Salutem dicimus tibi per omnia,
Te benedicimus, salve per secula! ¹⁾

V.

RÓMA A NYUGATI CSÁSZÁRSÁG VISSZAÁLLÍTÁSÁIG.

A pápai hatalom s tekintély növekedésének emeltyüiről szólva, említés nélkül nem hagyhatom Gergely *Dialogusait*, egyikét a legnépszerűbb iratoknak, melyeket a világ eddigelé látott. Számos másolatok- és fordításokban olvasták keleten, nyugaton. Arabs fordításban a VIII-ik században jelent meg. Két századdal később Alfréd király fordítá le az angol-szász nyelvre. Tartalma e könyvnek csodák elbeszélése, melyeket Gergely-korabeli szentek, többnyire olaszok, műveltek. Az olasz irodalom tudós történetirója, Giesebrecht, megjegyzi e könyvről: hogy igen alkalmas volt a vad népek gyermekded kedélyét meggyőzni. Más valaki találóan nevezte el hallgatag küldésnek. Ez volt az első *Szentek élete*, egy faja azon épületes

¹⁾ Niebuhr, ki ezen éneket a Vaticánban felfedezte s azután a *Rajnai muzeumban* kiadta, azt hitte, hogy ez ének a birodalom utolsó éveiben keletkezhetett. Alkalmasint Theodorik idejéből való, legalább igen összetalál Cassiodor magasztalásával, csakhogy Rómának nem az ő régi, a mint emez, hanem inkább az ő új keresztyén dicsőségére fekteti a fősúlyt, úgy, hogy szinte hajlandó volnék azon véleménynek helyet adni, mintha ez ének azért íratott volna, hogy az antik szellemnek Cassiodor által üzött folytonos istenítését lehetőleg ellensúlyozza. Theodorik örömet vett Róma ilyenmű magasztaltatását; részint azért, mert Róma az ő birtokában lévén, ennek dicsősége az ő trónja és királysága praestigiumát is emelte; részint pedig politikából, mert czélszerűnek találta, hogy az ősi Róma önérzetre kelve, Byzanczsal daczoljon inkább, sem mint hajlongjon előtte. Többiben az sem véte ne nagyot a történet ellen, ki az ének keletkeztét épen szent Gergely korában keresné.

ajtatás könyveknek, melyek hajdan a bibliát olvasó protestánt s a katolikustól megkülönböztették s csodák dolgában nem egyéb, mint a biblia variációja. Gergely idővel maga is legendák tárgya lett. Egyikről, mely a kardját hüvelyébe rejtő angyal-jelenetre vonatkozik, már emlékeztünk. Érdemesnek találjuk megemlíteni egy másikat is, mely valamint az előbbeni Gergely békeszerető és békekereső, úgy ez az ő humanus jellemét találóan tünteti fel. Egy napon Gergely gondolatokban elmerülve állott a Traján-forumon. Traján szobra eszébe juttatá e császár viselt dolgait és nemes lelkületét. Fájdalom fogta el, hogy ily nemes léleknek örökre a pokolban kell elkárhoznia. Gergely sirva fakadt s imádkozott, valamig a Szent Péterbe ért, hol magán kívül ragadtatva, hallá a mennyei szózatot: imádságod meghallgattatott, de ovakodjál azontúl imádkozni egy pogány lelkéért! Más előadás szerint Gergely a császárt hamvaiból életre támasztotta fel, hogy megkeresztelje; arra mutató módosítás, hogy az elbeszélés megütközést szült; mint volna lehetséges az, hogy üdvezüljön valaki, a ki nincs és nem volt megkeresztelve. És ez emberek, kik így megütköztek, habozás nélkül hittek a patriarchák és próféták üdvezülésében. Traján a keresztyénség után ismét összeroskadt, lelke pedig szemlátomást felszállott a mennyekbe ¹⁾. Figyelmet érdemel, mert a római, alanizsnát szorgalmazó népet helyesen jellemzi, Paulus diaconus azon elbeszélése is, hogy Gergely némileg takarékos utódot kapván, ez nem igen volt hajlandó, a havi osztogatásokat azon mérvben folytatni, melyet Gergely megalapított volt. Inség állván be, összegyűlt a népség s kiabálni kezdé: „Domine apostolice, kiket eddig szent elődöd ápolt, azokat te ne hagyjad éhségben elveszni.“ A pápa elutasítá, mondván: „Az egész világot én el nem tarthatom.“ Erre egymásután háromszor jelent meg előtte szent Gergely, fősვნყნყგéért megdorgálva őt. S midőn az intés és kérés mit sem használt, negyed ízben úgy fejbe ütö, hogy az ütös okozta fájdalmában meghalt ²⁾.

Gergely kétségkívül rajta volt, hogy azon iskolákat, melyekben maga tanúlt, az utókor számára fentartsa. Joannes

¹⁾ V. ö. Paulus Diacon. *Vita Gregor. Mag.* cap. 27 és Joannes Diacon. *Lib. II.*, cap. 44. Migne LXXV. köt., 56—57. és 104—105. lap. — Ezen írók úgy emlékeznek Traján forumáról, mint fenállóról. Ennek tehát a VIII- és IX-ik században még állani kellett.

²⁾ *In Vit. Greg. Mag.* cap. 29.

Diaconus említi, hogy Rómát a tudomány (sapientia) templomává tette, mely hétféle tanon (septemplex artes) mint mennyi oszlopon nyugodott. E szerint a trivium és quadrivium Gergely idején már divatozott, kiképezve és rendszerezve alkalmasint Cassiodor által ¹⁾. Gergely azonkívül kitűnő moralista és jogtudós is volt: feltehető tehát, hogy e tudományokra is gondot fordított. Azon okból, mert az astrologusok és jós matematikusok ellen kikelt, alaptalanul keltek ki némelyek ellene, mintha a klasszikus irodalommal a természettudományokat is száműzni törekedett volna. Voltak írók a későbbi századokban, kik az által kívánták Gergely dicsőségét emelni, ha őt irtó vad keresztyén embernek festik, ki a pogány műveket mint mennyi ördögszerzeményt (opera daemoniorum) megsemmisíti, a szobrokat állásaikról lerántatja s a Tiberbe dobja, a könyvtárakat pedig, nevezetesen a Palatinát és Ulpiát, megégetteti. Gergely római volt és szerette Rómát. Bukásáról annyi érzélemmel különben nem írhatott volna. Egyébkint is az ő épületek, állványok, szobrok, könyvtárak stb. nem az ő, hanem az állam tulajdona voltak. Ha valamely ker. építkezéshez egy-egy oszlopra, architravra, domborműre stb. volt szükség, annak átengedését és általtételét mindig a császár- vagy az exarchánál kérelmezni kellett. Gergelynek tehát azt, a mi nem volt övé, megsemmisíteni, még ha akarta volna is, nem állt hatalmában. Annyi áll, hogy nem szerette, ha keresztyének a klasszikus irodalommal sokat foglalkoznak s vele a pogány szellemet szívják be: vélemény, melyben Gergelylyel mások is osztoznak. Az azonban szinte hihetetlen, a mit Gergely egyik levelében maga vall be magáról, hogy tudniillik nem tudott görögül; ennek ugyanis annál inkább fel kell tűnni az utókor előtt, mert Gergely, mint elődjének pápai követe, pár évig lakott Konstantinápolyban, hol szerinte már alig találtatott valaki, a ki a görög

¹⁾ A hét tant elősorolva találjuk a versben:

Gram loquitur, Dia verba docet, Rhe verba colorat,
Mus canit, Ar numerat, Geo ponderat, Ast colit astra.

A vers a tanok neveinek első szótagját használja csak. *Gram*, grammatica (nyelvtan). *Dia*, dialectica (szavak, phrasisok helyes használata). *Rhe*, rhetorica (szónoklattan). *Mus*, musica (zenetudomány). *Ar*, arithmetica (számтан). *Geo*, geometria (mértan). *Ast*, astronomia (csillagászat). E hét szakból Cassiodor és Boëthius igen figyelemreméltó tankönyveket hagytak hátra.

és latin nyelvet együtt ismerte s egyikből a másikra fordítani tudott volna ¹⁾). E jelenség is mutatja, mennyire el voltak idegenedve már ekkor az olasz latinok Konstantinápolytól és a görögöktől, hiszen elődjeik még inkább birták a görög, mint a latin nyelvet. Jóformán készülöben volt már ekkor a politikai szakadás, melyet csakhamar a keletet a nyugattól kiszámíthatlan időre s mélységesen elválasztó *vallási* követett. Gergely meghalt 604-ben márcz. 12-én. „Soha,“ írja Gregorovius, „egy pápa sem fogta fel feladatát olyan magasztosan s egy sem vitte azt oly erélylyel s annyi szerencsével keresztül, mint ő. Levelezése, gondja kiterjedt az egész keresztyén világra. Egy pápa sem hagyott annyi írott munkát hátra, mint az egyház ez utolsó doctora. Nagyobb és nemesebb lélek nem ült soha a pápai széken“ ²⁾).

Kelet Nagy Constantin óta egymásután szakadatlanul hozta felszínre a legnehezebb metaphysikai természetű dogmakérdéseket. Krisztus istenségén és az e kérdéssel szorosan összefüggő isteni szentháromságon kezdve, logikai rendben, tette vitatárgygyá a bold. szűz istenanyaságát s az isteni és emberi természetnek viszonyát egymáshoz Krisztusban. A monophysiták csak egy természetet, a monotheliták csak egy akaratot engedtek meg Krisztusban, legalább az emberinek az istenivel benne történt egyesülése után. E kérdések, habár tisztán vallási természetűek, sokféle és túlságos beavatkozásra adtak a császároknak alkalmat, mert pártokat, szakadásokat, vérengző kihágásokat okoztak. Az apostoli hiszek-egyben megnyugvó egyszerű hívő lelki nyugalmit felrázták, a nélkül, hogy a titok leplét, mely a végokok országát elzárja a halandó szem elől, csak hajszálnyira is leemelték volna. Nem fordult elő egyetlenegy ily vitaháború sem, hogy annak egy-egy pápa áldozatul ne esett, mindnyájoknak pedig legalább sok kellemetlenséget és nagy bajt ne okozott volna. A császárok megkivánták, hogy az általok elfogadott határozatokat a pápák is fogadják el, kiadott rendeleteiknek pedig hódoljanak; s ha a pápák ezt tenni vonakodtak, börtönbe vettek, száműzettek vagy épen kivégeztettek. A latin nemzetiség mindebben sérelmet látott, nem csak azért, mert a pápa már e nemzetiség feje és védnöke volt, hanem azért is, mert tűrni nem akarta, hogy a régi Róma fölé

¹⁾ *Epist. Lib. VI., cap. 27. és 29.*

²⁾ II. kötet, 98—99. lap.

az új, a latin egyház fölé pedig a görög egyház emelkedjék. E viszályokat mi csupán azon okból említjük meg, mert a keleti birodalmat gyöngítve, a latin nemzetiséget pedig elidegenítve, befolyással voltak azon eseményre, mely a keleti uralkodásnak Olaszországban véget vetett, a nagy egyházi szakadást előkészítette s a pápai állam létrejöttét előmozdította.

A mondottak felvilágosítására álljon itt egypár példa. Belizárnak épen akkor, midőn Vitiges részéről leghevesebb volt Róma ellen az ostrom, meghagyta Justinián, hogy Sylverius pápát mozgítsa el s helyébe Vigilius diacont válassztassa meg. Űrügyül szolgált a vád, hogy Sylverius egyet ért a góthokkal s velők a város átadása iránt alkudozik. Belizár tudta, hogy Sylverius ártatlan; hogy Justiniánt neje, Theodora, ámította el, ki Sylverius elmozdítása által azt akarta elérni, hogy oly férfiú (Vigilius) foglalja el a pápai széket, ki hajlandó lesz a *chalcedoni* zsinat határozatainak módosításába egyezni s Theodora kedvenczét, Anthimust, habár a fejetlenek (akephalosok) sectájához tartozott, konstantinápolyi patriarchának elismerni. Belizár igen megütődött, midőn a parancsot vette s habozott, mittevő legyen. Theodora gondoskodott, hogy a hős e küzdelmében ne nélkülözze azon csalhatalan támaszt, mely előtt ő mindig megszokott hajolni. Belizár nejét, Antoninát, elküldte Rómába. Hasonló színvadi eredet s erkölcsök e két nőt szoros barátságba hozták; e barátságon nyugodott hatalmuk, hogy a birodalom sorsa szinte szeszélyöktől függött. Belizár a Pimius-palotában lakott. „A mint Sylverius,“ írja a pápák könyve, „az egy Vigilius által kísértetve belépett, látta, hogy Antonina az ágyban nyugszik, Belizár pedig ült az ő lábainál.“ Az asszony szitkok- és szemrehányásokban tört ki, Belizár hallgatott. Belép János aldiacon, a reszkető pápa vállairól lerántja a palástot, levetteti vele a püspöki ruhát s reá adja a csuklyát. Ennek vége lévén, az aldiacon az erkélyre lép s az összegyűlt népnek hírvil adja: hogy a pápa barát lett s megszűnt pápa lenni. Sylverius száműzetett s néhány évre reá 538-ban vagy 540-ben Palmari szigeten vagy éhen halt meg, vagy megfojtatott, hogy Vigiliusnak helyet csináljon. Vigilius, nagyravágyó római, Róma egyik legelőkelőbb nemzetségéből, a pápai széken nem találta meg azt, a mit talán remélett. Theodora kívánságát, a papság ellentállása miatt, ő sem teljesíthetvén, parancsot kapott, hogy jelenjék meg Konstantinápolyban. A mint 544-ben nov. 12-én, úgy látszik erőszaknak engedve, hajóra szállt, a nép, mely boszúságát

és átkozódásait Sylverius sorsa miatt eddigelé magában fojtotta, kárörömben tört ki: köveket, botokat, fazekakat dobált feléje, kiáltozván: kísérjen az éhség, környezzen a halál; roszat tévél a rómaiaknak, roszat találj, bárhová mésszsz (*fumes tua tecum, mortalitas tua tecum: male fecisti romanis, male invenias, ubicumque vadis* ¹⁾). Vigilius gyarló jellemű lévén, sorsa a szerint változott, a mint a császár kívánatához vagy hozzájárult, vagy hozzájárulását visszavonta: börtönbe és számkivetésbe került ismételve, míg végre a római nép sürgetésére szabadságát visszanyerve, Róma felé vett útja közben Syrakusban meghalt 555-ben.

Húsz évvel Nagy Gergely halála után I. Honorius ült a pápai széken. Egyike volt a legjelesebb pápáknak, kinél egy sem áldozott többet új templomok és basilikák építésére vagy a már létezők helyreállítására, gazdagítása- és csinosítására. Sok gondot fordított a keleti és nyugati szászok megtérítésére Britanniában; s rajta volt, hogy az Arianál által 625-ben trónjától megfosztott Adelwald lombard királyt trónjára visszahelyezze. Szent Péter templomának közép vagyis fő, recia majornak nevezett, ajtaját 975 fontot nyomó ezüst lemezekkel vonatta be. A confessio ékesítésére 187 font ezüstöt fordított. A felirat, mely amaz említett ezüst lemezektől azóta *argentea*nak is nevezett ajtó fölött Honorius emlékére állott, jellemzőleg adja neki a *dux plebis* (népvezéri) czímet ²⁾. Az apostol sírjához két, egyenkint 272 fontot nyomó nagy csillárt állított. Szent Ágnes temploma a nomentani kapú előtt (igen nevezetes, máig fenálló építészeti mű); a *Quatuor coronatorum martyrum* egyháza a Coelius hegyen; a *Sancta Lucia in Silice*, szent Vincze és Anasztáz egyháza *ad aquas Salvias*, szent Pongrácz temploma az aureliai úton, szent Adriané a három fatum ³⁾ közelében, szent

¹⁾ Anastasius *Biblioth. in Vit. Pont. Vita Sylvestri et Vigili.*

²⁾ A régi szent Péter basilikának öt ajtaja volt: az említett *regia*; a *romana*, melyen azok, kik Rómából jöttek; a *ravennata*, melyen a Transtevereből jövők; a *guidonea*, melyen a zarándokok mentek be; s a *porta judicii*, melyen a halottakat vitték be. A *guidonea* elnevezés későbbi időkre látszik mutatni, habár a mai olasz dialectus nyomain már ez időből sem hiányzanak.

³⁾ A három parca Clotho, Lachesis, Atropos. Így elnevezve per antiphrasin a *parcere* bocsátani, kegyelmezni szótól. A parcák kérlelhetetlenek (fatum).

Luciaé szent Sylvester mellett, szent Severiné Tibur (Tivoli) mellett és szent Cyriacusé az ostiai úton, mind e pápának köszönik eredetüket. A Szent Péter-basilikát újból födette be, és pedig azon aranyozott lemezekkel, melyek az előtt Roma és Venus temploma tetőin ragyogtak. Heraclius császár megadta az engedélyt, hogy a pápa e lemezeket e czélra felhasználhassa ¹). Ez időtájban már nem találkozott római, a ki ennek nem örvendett vagy ez antik emlék elrutitása miatt panaszkodott volna, jegyzi meg futólag Gregorovius. S ez ily jeles és buzgó pápának az a balesete volt, hogy Sergius, konstantinápolyi patriarchához intézett iratában helyeselte ennek egy fogalmazványát, mely által Sergius a monotheliták által felidézett vallási viszályt megszüntethetni vélte, ha tudniillik az elfogadtatik; s melyet a végből közölt előlegesen Honoriuszal, hogy ennek hozzájárulását is kieszközölje. Sergius indítványa abból állott: hogy miután úgy is bizonyos, hogy Krisztusban két természet van egy személyben (Krisztus istenemberi egyediségének kifejezésére jobb szót nem talállok), tehát kétségen kívüli az is, hogy benne mind a két természet munkás: ennél fogva nem kellene új elnevezéseket az egy vagy két akaratról s ennek egy- vagy kétféle munkálkodásáról behozni, hanem az üdvezítőnek minden isteni és emberi cselekvényeit egyszerűen neki, Krisztusnak, mint egységes lénynak tulajdonítani. Honorius, kit e viszályok egyéb vállalataiban zavartak, hogy a békét helyreállítva lássa, beegyezését jelentette ki, annyival is inkább, mert Krisztus emberre lévén, az emberi testet, mint mondá, ennek bűne nélkül vette fel, tehát benne az isteni és emberi akarat soha sem ellenkezik, hanem mindenkor egyezik. Honorius e nyilatkozata, mely a dogma szempontjából egészen helyes, habár az irat maga, melyben azt kifejézi, nem egészen correct, nagy megütközést szült. Egy némely utódja e tettéért kárhóztatta; a hatodik, *trullanus*-nak (a trullos nevű kupolás palotától, melyben megtartatott) elnevezett egyetemes zsinat pedig 680-ban, tehát már halála után, a konstantinápolyi, alexandriai és antiochiai patriarchákkal együtt anathema alá vetette ²).

¹) Honor építkezéseinek hosszú lajstromát lásd in *Lib. Pont. Vita Honorii*.

²) Honorius levelét Sergiushoz fölvette gyűjteményébe Migne is, *Patr. tom. LXXX.* col. 470—474. A levél hosszabb fejtegetés után végzi: *novae vocis... inductum vocabulum aufugientes, unum*

Honorius halálával a vizsály nem volt befejezve. II. Constans császár, ki a trónon Heraclius után következett, *Typus* czímen rendeletet bocsátott ki, melyben az összes keresztyénségnek az egy vagy két akaratról folyó vitában hallgatást parancsolt. Olympiust exarchának nevezve, azon utasítással küldte el Rómába, hogy a *Typust* a pápával fogadtassa el, s az elfogadás bizonyításául azt a püspökökkel, papokkal, tanárokkal irassa alá. Ha a pápa ezt tenni vonakodnék, fogassa el, előbb azonban a római sereg hangulatát nyomozza ki, s ha ez ellenséges lenne, az elfogatást hagyja abba ¹⁾. Ez utasítás arra látszik mutatni, hogy Rómának ez időtájban (648) már municipalis hadserege volt, mely legalább közvetlenül nem függött Byzancztól. I. Márton pápa éppen zsinatot tartott, melyben a *Typust* elítélte, midőn Olympius Rómába érkezett. A város, értesülvén megbízatása természetéről, nagy izgatottságba esett. Olympius nem merte a befogatást végrehajtani, sőt Mártonnal kibékülve, Siciliába sietett, hol a saracenok már állást foglaltak. Megverettetvén, egyideig felkelési terveket forgatott eszében, míg végre nyugtalanságának a halál vetett véget. Utódja Calliopa lett, ki 653-ban azon határozott parancscsal érkezett Rómába, hogy a pápát erőnek erejével törje meg. Calliopa már elégséges számú rendes hadakkal jelent meg, s a császárok palotájában szállt le. Márton meghagyásából a papság összegyűlt, hogy az exarchának a szokott tisztelkedéseket megtegye. A pápa elmaradt és ezt azzal kívánta igazolni, hogy lábbajban szenvedvén, szobáját nem hagyhatja el. Calliopa, miután seregével a laterani palotát bekerítette, fegyvereseivel a templomba hatolt, melynek főoltára előtt a pápa betegen feküdt. Felolvastatván a császári rendeletet, hódolást követelt: mire az összes clerus anathemával válaszolt. A katonák fegyvert ragadtak, s összetörve a gyertyatartókat, s a beállott sötétségben megragadva és megkötözve a pápát, a császári palotába hurczolták, honnan másnap 653. jun. 18-án hajón Konstantinápoly felé utnak indították. Constans felségsértés és honárulás czímen, mintha Olympiussal szövetségben a saracenokat hívta volna be, perbe fogatta, s számkivetésre ítélte. Márton férfiasság és alapos önvédelme mély részvétet kelt ma is. A szerencsétlen, baráttól,

nobiscum Dominum Jesum Christum . . . in duabus naturis operatum, divinitus aequé humanitus . . . praedicetis.

¹⁾ Anast. in Vita Martini.

és ellenségtől elhagyatva, Krimben, a régi Chersonban, a szó szoros értelmében éhség által halt meg 655-ben sept. 16-án. „A rómaiak úgy megfélekeztek rólam, hogy azt sem akarják tudni, ha élek-e, vagy sem,” panaszkodik leveleiben ¹⁾. Szentjei sorába kelet is felvette.

Constans 663-ban meglátogatta Rómát. Vitalian pápának jutott a szerencse, hogy Márton pápa ezen zsarnokát a régi fogadtatási szertartások szerint, a hatodik mérföld-könél, a clerus és városi képviselők élén, kereszttek, lobogók, égő lámpák elővittele mellett tisztelet-teljesen üdvözölje. A megaláztatás nagy volt. Valószínűleg akkor éneklé egy ismeretlen költő: „Róma romlasz! Neveddel ²⁾ becsületed is a görögökre szállt. Ha Péter és Pál érdeme nem oltalmazna, véged lenne.“ ³⁾ Constans 12 napig mulatott Rómában. Se játékokat nem adott, se kenyeret és bort nem osztogattatott. Ellenben leszedette a Pantheon aranyozott érclemezeit, melyekkel azt egykor Agrippa fedte be. Pedig a Pantheon ekkor már a bold. szűz és minden vértanúnak szentelt keresztyén templom volt. Szent Péter hasonló lemezeit Constans nem merte bántani. Miután az említett lemezeket azon bronzszobrokkal, melyek Rómában még találhatók voltak, hajóra rakatta, búcsút vett a várostól, azon szomorító emlékezetet hagyva maga után, hogy volt e város fejedelmei közt olyan, ki a Róma megrablási dicsőségben a vandalokkal osztozkodni kívánt. Constans visz-

¹⁾ Lásd *Epist. S. Martini*. Epist. XIV.—XVII. Migne, tom. LXXXVII. col. 198—204.

²⁾ A keleti császár még mindig rómainak nevezte magát, birodalma római birodalomnak hivatott, Konstantinápoly Új Róma nevet viselt.

³⁾ Muratorinál, egy modenai codex után. *Antiq. Med. aevi*. XXI.

Nobilibus fueras quondam constructa patronis,
 Subdita nunc servis. Heu, male, Roma ruis.
 Deseruere tui te tanto tempore reges:
 Cessit et ad graecos nomen honosque tuum.
 In te nobilium rectorum nemo remansit,
 Ingenuique tui rura pelasga colunt.
 Non si te Petri meritum Paulique foveret,
 Tempore jam longo Roma misella fores.

szatértében Syrakusban, Gelon és Hieron egykori dicső városában, meghalt, s az elrablott kincsek a saracenok kezébe estek.

Mint hatottak a byzanci császárok e zaklatásai Rómára, s Olaszország többi városaira, kitünt akkor, midőn alig pár évtized elmúltával II. Justinian császár megkísérlette II. Constans eljárását I. Márton irányában, I. Sergius pápa ellen is ismételni. A római nép, mely, úgy látszik, a közben eső időt arra használta fel, hogy az önvédelemre komoly előkészületeket tett, ellenszegült. Hozzácsatlakoztak Pentapolis városainak, sőt magának Ravennának fegyveresei is. Ez az első eset, melyben a Pentapolis, vagyis azon hercegség említetik, mely az öt tengerparti várost, úgymint: Anconát, Sinigagliót, Fanót, Pesarót és Riminit foglalta magában. A Byzanczból Sergius elfogatására kiküldött hadvezér, Zacharias protospathar, a ravennai hadak közeledésére hevenyében nem tudott egyebet tenni, mint hogy bezáratta a város kapuit, maga pedig a pápának termeiben keresett menhelyet. Erre a felkelt nép körülvette a laterani palotát, roppant zajjal követelve, hogy a pápát látni akarja. Az a hír volt ugyanis elterjedve, hogy a pápát éjnek idején elfogták, s hajóra hurczolták. Sergius, miután az ágya alá rejtőzött s a reszkető hadvezért biztosította, hogy egy hajszála sem fog sérülést szenvedni, az erkélyre lépett, s lecsendesíté a népet. A császár rendkívüli meghatalmazottja bántatlanul ugyan, de a nép gúnyos kiáltásai közt távozott Rómából ¹⁾. „A nap, a melyen ez történt, egyike volt a legnevezetesebbeknek a pápák eddigi történetében. A világ tanuja volt, hogy az egyház feje, már nagy nemzeti hatalom egyszersmind.“ Az ellentállás e szelleme azontúl folyvást erősödött, elannyira, hogy midőn a képüldöző isauri Leo a képtisztelet elnyomására czélzó rendeleteit Rómára és Olaszországra is kiterjeszteni kívánta, II. Gergely pápa egész megvetéssel bánhatott el vele. „Te, ugy mond, azzal fenyegetsz, hogy miként egykor Constans Mártont, úgy te most engem békóba verve fogsz elhurczoltatni. Tudd meg, hogy a midőn ily szemtelen elbizakodás- és fenyegetésekkel ellenünkben fellépsz, nekünk nincs szükségünk, hogy veled ily viszályba keveredjünk. Nekünk csak vagy 20 stadium távolságig kell a Campagnán megfordulnunk, s te kelet után nézhetsz“ (hogy tudniillik a hajóra szállhass

¹⁾ Anast. *in Vita Sergii* Migno, tom. LXXXIX. col. 21—26.

és elmenekülhess). „... Nyugat összes népei a mi alázatosságunkra szegzik szemeiket, s biznak *abban*, kinek szobrát te összetörni fenyegetődzöl, s a kit az egész nyugat földi isten gyanánt tisztel“ (érti sz. Pétert és annak bronz szobrát, mely ma is a vaticáni sz. Péteregyházban látható). „Ha elég vakmerő vagy, ezt megkísérteni, biztosítlak, hogy a nyugotiak meg tudják boszulni a keletieket is, kiket te ezen ügy miatt méltatlanul bántalmaztál.“¹⁾ Ez alkalommal a pápa védelmére nemcsak Ravenna és a Pentapolis, hanem Velence és a spoletói longobardok is szöveterkeztek: első példája az olasz államok és városok későbbben sokszor előfordult szöveterkezésének, melynek a középkori olasz köztársaságok és hercegségek köszönik függetlenségüket és felvirágzásukat. A szövetség annyira ment, hogy új császárt akartak választani, s őt hadaik élén Konstantinápolyban a trónra ültetni. De ennek már II. Gergely ellenszegült. Látható volt, hogy a görögök uralkodása Olaszországban már csak türelik, s nem sokára végét fogja érni.

A pápa és Byzancz közt fenforgó ezen viszályt Liutprand, lombard király arra kívánta használni, hogy ezen nép régi vágyát, mely Ravenna és Róma bevételével egész Olaszország meghódítására irányult, valahára kielégítse. 727-ben ép azon időben, midőn a ravennaiak Pál exarchát agyonverték, ezen város előtt termett, s azt a felkelők árulása által elfoglalva, s Aemilia és Pentapolis városait megszállva, az exarchatus egy tartományát képező római hercegségbe nyomult. Semmi sem menthette volna meg Róma városát, ha Liutprand elég merész, seregét habozás és haladék nélkül egyenesen ennek falai alá vezetni. De a pápa esedezéseivel, ajándokaival s ügyes diplomatiai előterjesztéseivel rábirta, hogy visszaforduljon, nemcsak, hanem hogy még Sutri várost is a pápának adományozza, ki a byzanci császár e birtokát szent Péter apostol nevében követelte vissza. A pápa (II. Gergely) látva a túlnyomóságot, melylyel Olaszországban a longobardok fognak birni, ha hatalmuk a görögök bukása által még nevededik, nem találta tanácsosnak, Ravennát továbbra is birtokukban hagyni. De mit tegyen, hová forduljon? Hirtelen volt szövetségesére, a már-már emelkedni kezdő Velenczére gondol. Mitsen késve tehát azonnal útnak indítja követét egy levéllel a dogéhoz, fel-

¹⁾ *Epist. I-a ad Leonem Isaur. Imp.* Migne, tom, 89, col. 511—521.

híván a köztársaságot, hogy Ravennát saját függetlenségük érdekében nem szabad a lombardok kezében hagyniok. Követe itt találkozott a byzanci ép' ez ügyben fáradozó követekkel, s megkötöttetett a szövetség, melynek részére Gergely még az önállóságra vágyó spoletói és beneventi hercegeket is megnyerte. A velenceiek hajóhada megjelent Ravenna előtt, elűzte a longobardokat, az exarchát pedig állásába visszahelyezte. Liutprand bosszúságában a pápa ezen hűtlensége miatt, a császárral nemcsak békét kötött, hanem szövetségre is lépett; — mindketten találkozáván azon gondolatban, mintha érdekek úgy hozná magával, hogy a pápa befolyását meg kell törni. Saját-ságos látvány volt, a mint Liutprand az exarcha seregével egyesülve útnak indult, hogy a spoletói és beneventi hűtlen hercegeket megfenyítse, Rómát pedig a császárnak meghódítsa. A hercegek késedelem nélkül meghódoltak. Liutprand tehát akadálytalanul hatolt Rómáig, s táborát a néroi téreken üté fel. II. Gergely a kritikus pillanatban, midőn már-már minden veszve lenni látszott, oly tette határozta magát, mely csupán Imre magyar királyéhoz hasonlítható, a midőn ez koronával fején, minden fegyver és fegyveres kíséret nélkül, a bőszielt felkelők hadsoraik közt egymaga jelent meg. A pápa elszántan kereste fel táborában az ellene a legnagyobb mértékben felingerült királyt, s Leo pápa szellemében hozzá intézett beszédével annyira hatott e különben vallásos uralkodó lelkiismeretére, hogy ez bosszúterveit egy pillanat alatt elejtve, bűnbánólag a pápa térdeiehez borúlt. E pillanat döntő volt a pápaság jövőjére nézve. A lombardok minden további erőlködése sikertelen marad, — egy elmulasztott kedvező alkalom nem tér vissza többé. Liutprand térdreesésének utódjai és nemzete adták meg az árát.

A béke helyreállítván, a rómaiak, a pápa intéséhez képest, hogy daczára a vallási viszályoknak, a római birodalomhoz és császárhoz hívek maradjanak ¹⁾, az exarchák fen-

¹⁾ Anast. *in Vita Gregorii II.* „Gratias populo referens . . . ut in fide persisterent, rogabat. Sed ne desisterent ab amore vel fide romani imperii admonebat.“ Ez adat is tanúsítja, hogy a pápák akár politikából, akár elvből, akár valódi szeretetből, az imperium még meglevő foszlányai iránt, — a byzanci fensőbbiséget lehe-

hatóságát ismét elismerték, s egy időre igen tűrhető és békés viszony állt be. Leo császár azonban türelmetlen lévén, képtő törekvéseivel koránsem hagyott fel, sőt sarkaltatva a vágytól is, hogy a rómaiak ellenszegülési merészségét megtorolja, a pápa siciliai és calabriai birtokait zár alá vetette; hajóhada azonban az adriai tengeren szélvész által semmivé tétetvén, kísérleteivel az egész nyugoton csúfosan felsült. III. Gergely pápa, ki 731-ben II. Gergely utódja lett, egyszerre azt vette észre, hogy a byzanciaktól ugyan a történetek után nincsen mit félnie, de másrésről a lombard király, egyesülve a spoletói és beneventi hercegekkel, oly hatalmat képez, melylyel Róma magára hagyatva aligha daczolhat. III. Gergely ez igenis indokolt aggodalmában eltökélte, hogy Nyugotnak ekkoron leghatalmasb férfiához, Martell Károlyhoz, heristali Pipin fiához fordul, ki a poitiersi téreken a saracenokat semmivé tevén ezek további előnyomulásának határokat szabott, s egész Európában nagy hírnévre s dicsőségre tett szert. Mielőtt a pápa ez irányban ismételve megkísértett lépései valamely eredményre vezethettek volna, 741-ben mind Károly, mind isauri Leo császár, mind pedig maga a pápa, III. Gergely, a keresztyénség három legnagyobb embere, rövid időközben egymás után meghalt.

Az előadott eseményekből, melyek a pápai hatalom emelkedésének nemcsak fokait, de eszközeit is tisztán láttatják, világosan kivehető, hogy egyrésről a byzanci tehetetlenség, zsarolás és rablások, de főleg vallási erőszakoskodás, másrésről a longobardok hódítási törekvése, hogy Ravenna és Roma elfoglalásával uralkodásukat az egész Olaszország felett megállapítsák, — történeti szükségességgel kényszeríté a pápákat azon actióba, mely további fejlődésében a pápai állami felállítását eredményezte. A helyzet igen kritikus volt. Azon arányban, melyben a byzanci befolyás gyengült, nevededett és erősült a lombard hatalom. E nép, mely felvette a katholicus hittet az olasz nemzetiséget is, mely a pápákat oltalmába fogta akkor, midőn Róma veszélyben forgott, hogy isauri Leo hadai által meg fog aláztatni; mely azonfölül a pápáknak városokat ajándékozott, s úgy szólván, kezdeményezte, vagy legalább öntudatra hozta az eszmét, hogy a

tőleg fentartani kívánták, s arra, hogy e felsőbbiséget mással cseréljék fel, magukat csak a végszükségben tökélték el.

pápa világi souverain is lehet, ha egyelőre csak Sutriban ¹⁾, miért idővel nem magában Rómában is? — e nép, mondom, mely mindezen érdemei tudatával birt, melynek királyai nem kételkedtek, hogy egyesítve Olaszországot, azt már nem csupán mint gépiesen összetákolt halmazt, hanem egységes nemzetül készek is, képesek is bárki ellen megvédeni, ki azt nekik kérdésessé tenni merészelné, — meg is védhetik, — természetesen, hogy a legnagyobb mértékben felindult és elkeseredék, midőn a pápa által létrejött azon velencei és görög ligáról értesült, melynek hajóhada, az ezt még mindig nélkülözött arra kényszeríté, hogy a száraz földről bevehetetlen, de a körülmények szerencsés találkozása folytán már megszállt Ravennát kezéből kibocsássa, s ez által Olaszországra, s Theodorik királyságának visszaállítására irányzott vágyait bizonytalan időre, vagy talán örökre újból elnapolja. A lombard királyok érezték, hogy elérkezett a döntő pillanat, melyben nekik nemzetestől vagy el kell veszniök, vagy pedig a művet és pedig haladék nélkül bevégezniök. Ők újból elfoglalják Ravennát, s hadaik sasok módjára szaguldoznak szerte a Campagnán s czirkálnak Római falainál. Szerencsétlen végzetök azt hozta magával, hogy Róma ne legyen az övék. A midőn akadálytalanul sajátjukká teheték vala, — engedtek a pápák kérése- és rábeszélésének, a midőn pedig már el voltak volna szánva, nem engedni többé, már készen állt egy harmadik, ki súlyos fegyverét a mérlegbe veté.

Az világos, hogy a lombard királyság megsemmisítése a pápák műve volt, kik ez irányban mint a római nemzetiség képviselői voltak tevékenyek: a rómaiak nem akarták, hogy idegen, betolakodott nép uralkodjék rajtok. A pápák leveleiből tanuljuk ismerni azon gyűlöletet és megvetést, melylyel a rómaiak ez időben a longobardok ellen viseltettek. A mint híre jött, hogy a Nagy Károlyt Desiderius lombard király egyik leányával akarják összeházasítani, a megijedt pápa (III. István) azonnal levelet intézett a királyi családhoz és a

¹⁾ A római egyház eddigi minden birtokai, bárhol feküdtek is, politikailag alá voltak vetve az illető országos államhatalomnak; Sutrit Liutprand úgy ajándékozta a pápának, hogy a politikai többségről is lemondott, azt országából, úgy szólván, kikeblezte, s a római pápának vetette alá. Sutri volt tehát tulajdonképen az első, hol a pápai állam eredetét vette.

frank nemzet nagyjaihoz, melyben kikel a gondolat ellen, hogy egy frank nemes házasságra lépjen egy leánynyal, ki azon hit-szegő, utálatos büzös nemzetből származik, mely első volt minden népek közt, kit az isten ragályos fekélyességgel vert meg¹⁾. De viszont a lombard Liutprand sem habozott a rómaiakról ország-világ előtt nyilatkozni: hogy „mi, tudniillik lombardok, szászok, sat. a rómaiakat, mint ellenségeinket anynyira utáljuk, hogy mindazt, a mi csak nemtelen, gyáva, buja, hazug, fűsvény, szóval a bűn minden nemét s fajtát csak az egy *római* szó alá foglaljuk²⁾.” De ha a rómaiak irtóztak azon gondolattól, hogy felettök valaha a longobardok fognak uralkodni, — kérdés, ha vajon másrésről inkább kegyelték, kivánták-e a byzancziakat? Bizonyára nem. A régi imperium azonban még mindig birt annyi varázsszal, hogy a mennyire nem szerették görög uraikat, ép annyira irtóztak volna szét-törni a kapcsolatot, mely őket még Byzanczhoz, mint amaz imperium egyetlen örököséhez és hagyományosához kötötte. III. Gergely pápa után kétszer álltak a lombard királyok azon a ponton, hogy Ravennát bevegyék, s kétszer veték magukat a római pápák közbe, hogy hagyjanak fel az ostrommal, adják vissza a *birodalomnak*, a mit az exarchatusban fegyveresen elfoglaltak és kössenek békét. A pápai iratokon, a zsinati actákon még mindig ott tündöklék az idő szerint uralkodó császár neve, nem véve ki isauri Leót sem. Az ő nevökben történnek még mindig a békekötések is. Rómában még mindig egy dux mint császári képviselő székel, s a ravennai exarchától kapja parancsait. Hatalmas, világrendítő eseményeknek kellett közbejönni, hogy a ragaszkodás, kegyelet és legitim kötelem ez érzelmei végleg elpárologjanak: mit a képtörő Leo erőszakoskodása nem volt képes kiirtani, végbevitte Mahomed, azon megaláztatás által, melyet a keresztyénség az ő kardja által a világ három részében szenvedett.

Az arabok Ázsia sivatagjaiban elszórva, minden más kapocs nélkül a törzs- és családén kívül, nem ismerve más törvényt mint az élő szokást és ősi hagyományt, állandó lak és nagy nemzeti és hazai emlékek nélkül, alig vonták valaha a

¹⁾ *Epist.* IV. Migne LXXXIX. c. 1253—4. A frank nemzetet „legfényesebb“- , „fényben úszó“-nak dicsőíti ellentétben a longobardokkal.

²⁾ *Liutprand Legat. Script. Ital.* tom, II. p. I. 481.

világ figyelmét magukra, más, mint fosztogatásaik, egy némely illatos természeti termény és nemes méneiknek a pusztai szélviharral vetélkedő sebessége által. Mohamed lángesze a természet e szilaj, vad és szabad fiait egységes hadi szervezetbe fogva, nemzetté képezte ki, mely alig fél század alatt a félvilágot lángba borította.

„A menny és a pokol kulcsa a kard,” kiáltá Mahomed. „Egy csepp vér isten ügyéért kiontva, egy éj az ő szolgálatában fegyverben töltve többet ér két hónapi böjtnél és imádkozásnál. Ki a csatában elesik, annak bűnei meg vannak bocsátva. Sebei az ítélet napján fénylenek mint a bibor, illatoznak, miként a balzsam, — csonka tagjait angyalok és cherubok szárnyaikkal pótolják és egészítik ki . . .” S íme a pusztában szagulódozó e vad fiak, kiktől legfeljebb a pusztákon keresztül utazó karavanoknak volt okuk tartani, hihetlen rövid idő alatt, a mily mértékben fanatizált, ép annyira fegyelmezett és vitéz, ország s világ ellen támadólag fellépő, nemzeti nagy hadakká alakúlnak össze, melyek a keresztyénség három, az apostoli időkkel érintkező nagy patriarchátusát, a jeruzsalemit, antiochiait és alexandriáit alig négy év alatt (636—640-ig) megsemmisítik, feldőlnek és elfoglalják Persiát és Afrikát, meghódítják Spanyolország nagy részét, áttörnek a Pyrenéeken, átesznek Siciliába s fenyegetik Nápolyt! Az egész világ megdöbbenve áll meg, ha álom-e csak, vagy valóság az egész? Byzancz, hol vannak hadaid? hol a Belizárok és Narsesek, kik egykor a góthokat és vandálokat nyugaton, keleten a persákat törték meg, hogy ha egyebet már nem, legalább a keresztyénség bölcsőjét, azon szent várost mentsek meg, melyben Krisztus született, tanított és meghalt? . . . Byzancz, mely nem volt képes Jeruzsalemet, a szent sirt, megoltalmazni, megszünt a keresztyén földi hatalom székvárosa lenni; s a férfiu, a kinek adva volt, hogy hatalmas karjaival ezen féktelen áradatnak korlátokat szabjon, bizonyos lehetett benne, hogy az összes keresztyén világ őt ölelendi fel lelkében, s helyezendi azon első tiszteletpolczra, mely védnökét és szabadítóját joggal megilleti. A végzetszerű hivatás a poitiersi síkon megtalálta hőseit: csoda-e, ha a keresztyénség szorongatott főpapja is, ki legitim uralkodójától segélyt többé nem várhatott, nemcsak az ő, hanem összes nyája veszélyeztetése e perczeiben szintén reá szegze tekintetét, s a gondviselés emberének oltalma alá helyezte egyházát és magát? Így lön még egy Mahomed is szükségessé

ahhoz, hogy Róma főpapja végre földi értelemben pápakirály legyen ¹⁾!

III. Gergely pápa utódja Zacharias, Liutprandé Hildeprand rövid uralkodása után, Rachis, friauli herceg, Martell Károlynak pedig, miután legidősb fia, Karlman lemondva minden jogairól, zárdába vonúlt, örököse Pipin lett. Pipin elérkezettnek hitte az időt, hogy az elférfiatlanult merowingokat félretolva, a korona után büntetlenül nyújthassa ki kezét. De hogy ezt a becsület és törvényesség némi színével tehesse, a pápa jóváhagyására volt szüksége, mert hiszen az uralkodónak úgy ő maga, miként a frank nemzet többi nagyjai is hűségi esküvel voltak lekötve; ezt pedig ki más oldhatá vala fel, mint a pápa, kinek Péter személyében hatalom adatott, oldani és kötni a földön és mennyben? . . . Pipin tehát 751-ben Burchard, würzburgi püspök és Folrad, saintdénisi apát követei által megkérdezte Zacharias pápát: ha vajon a frank nép feloldható volna-e a hűségi eskü alól az esetre, ha mellőzve a teljesen képtelen királyt, III. Childerikot, őt, Pipint, ültetné a trónra? A válasz, melyet, Gregorovius szerint, Zachariás pápa a követeknek adott, az lett volna: hogy *minden, tehát a királyi hatalomnak is forrása a nép lévén*, ő szívesen járul beegyezésével a bevégzett tényhez. Honnan, mely kútfőből vette Gregorovius e választ, ő nem mondja meg, én pedig, miután minden ismeretes kútfőt átnéztem, arra nem akadtam. Ellenben azt találtam, hogy valamennyi kútfő megegyezik abban, hogy a pápa szóbeli üzenete abból állt: „az a király, a ki tetteleg bírja és gyakorolja a királyi hatalmat.“ ²⁾ Zacharias utódjának, II. Istvánnak jutott a szerencse, hogy Pipint megkoronázza, miután Zacharias 752. mart. 14-én meghalt, Childerik király pedig barátruhába öltöztetve s lenyirva, valódi szerzeteskép kolostorba záratott el. Világos, hogy a nagy szolgálat, melyet a pápaság ez esetben az új frank dynastiának tett, ennek részéről viszonszolgálatot kívánt.

¹⁾ A keleti birodalom azon meggyengítése nélkül, melyet az arabok hódításai okoztak, nem lett volna oly könnyű dolog, a görögöket Olaszországból kivetni, a mint ez később a lombardoknak sikerült. E nélkül pedig a pápai állam nem jött volna létre.

²⁾ *L. Annales Bertin. ad an. 749. Ann. Pith. ad. an. 752. Ann. Fuld. Migna, Patr. tom. LXXXIX. col. 906—908.*

Rachis longobard király pápai párti volt; s mert a pápa irányában ő is csak úgy, mint egykor elődje, Liutprand, engedékeny volt, összeütközésbe jött népe nemzeti pártjával, mely Rómával minden áron szakítást sürgetett, csak így remélve, hogy Olaszországuak egyesítését a lombard királyi hatalom alatt valahára keresztülviheti. Rachis, neje Tasila, leánya Rotrudis, szent Péter sírjánál, levetve királyi jelvényeiket, szerzetes ruhát vettek fel, s miként már előbb Karlman, úgy jelenleg ők is a római Tuscia egyik ékes magányosságában, a Flaminia út mellett, közel a Tiber folyóhoz, a Virgil és Horátius musája által halhatlanná tett Soractes-hegy remeteszerű zárdáiban vonták meg magokat. Karlman, hogy a sűrű látogatásokat, különösen a Franciaországból jövő s a Flaminia úton levonuló zarándokok részéről kikerülje, idővel elhagyta e helyet, s Cassinóba a benzésekhez költözött át. Soractes valamely barlangjában lappangott egykor Sylvester pápa, midőn Nagy-Constantin küldöttjei megjelentek s felkeresték, hirdetve a nagy győzelmet, hogy az üldözés korszaka véget ért. Soha ember nagyobbserű küldetésben nem járt. Ez idő óta e hegyen folyvást egy kolostor állott, melyet Karlman megnagyobbított. Egyszernél többször történt, hogy egyik-másik testvér itt száz évnél is idősebb kort ért el. Mit érezhetett ő, ha e hosszú időtartamon át szűk csel-lája ablakából a Flaminia útra szegezte szemeit, s a világ annyi különféle népeiből megalakult, egymást szüntelen felváltó, megvert vagy diadalmas hadakat rajta elvonulni látta! Mind e hadak élni akartak, s hogy éljenek, nem találtak más módot, mint hogy gyilkolják és kiirtsák egymást! Nagy hatalom az ész, de vajmi keveset nyom a latban, valahányszor érdekek áll szemben. Szomorú sorsa az emberiségnek, hogy existenciáját csak akkor tarthatja annyira-mennyire biztosítottak, ha örökké hadi lábon áll. Sokat beszélünk jog- és lelkiismeretről. De mi volt kivált azon időszakban a lelkiismeret és jog, annak ama szegény szerzetes, ki a lángba borult Rómának romlását igen jól láthatta, tanúja lehetett. En láttam e helyet és annak emlékeit. Hol van a kor, melyben a költő, hahogy a csúcsról maga körül széjjel tekintett, amaz ihlet- és pietás-teljes üdvezletre fakadhatott: „Salve magna parens frugum Saturnia tellus, magna virum?...” ha a hyrpini pásztorok e classicus hegye, melyről a kilátás ritkítja párját, melyen a két évezreden át elnyúló antik és keresztyén reminiscentiák oly jótékonyfájdalmasan hatják meg a lelket, meglehetősen elhanyagolva

van. Nincs költője, ki a Campagna pusztairól rátekintve, Virgilként lelkesedésben törne ki: Summe Deum sancti custos Soractis Apollo ... Rachis, ki időközben szintén a Cassinó-hegyen vonúlt meg, utóbb megbánta lépését, s fegyvert ragadva, vissza óhajtott volna hódítani a trónt, melyről a megáláztatás egy pillanatában, habár a körülmények által szorítatva, de mégis maga vonúlt vissza. Utódja a trónon, Astolph király végrehajtotta azt, mit elődjei oly sokszor, és mindannyiszor sikeretlenül kísérlettek meg: egy 751-ről Ravennából kelt rendelete bizonyítja, hogy e várost ekkor már elfoglalta volt. A következő 752-ik évben pedig összes hadaival már útban találjuk dél felé, hogy Aemilia többi városait, Pentapolist, a római hercegséget, magát Rómát, szóval mindazt meghódítsa, mit a byzancziak Olaszországban még bírtak. A pápa, II. István kétségbe volt esve. Pipin követjei, Droctegang görzi apát, Authar herceg és Chrodegang metzi püspök azon megbízatásából, hogy a pápát kísérjék el Franciaországba, következtethetjük, hogy ez utóbbi Pipinhez segélyért folyamodott, talán személyes találkozást is kért. A mint az említett követek megérkeztek, lázas izgatottság fogta el a várost. Arról kellvén határozni, hogy a lombard foglalás meggátolása céljából, a város védnökségével Pipint kell megbízni, természetesen, hogy a pápa ezt saját egyéni felelősségére nem tehetette, s ha tette volna is, meglehet, magát Pipint sem elégíti ki, mint a ki emez egyoldalú actusnak aligha lett volna hajlandó teljes és egész politikai érvényességet tulajdonítani. Meg kellett tehát kérdezni a római népet, melynek municipalis községi jogai soha sem szűntek meg. Valószínű, hogy a nemesség, hadsereg és polgárok egyik közgyűlése, a pápának indítványára, választá meg Pipint Róma patriciusának, s ezen határozatát annak rendje szerint okiratba foglalva, azt azon megbízatással kézbesíté II. Istvánnak, hogy azt, ha kell, Pipinnek önigazolásul, s minden kétség eloszlatására előmutathassa. Az alatt, míg a pápa az elutazásra készülleteket tett, 725-ik évi ősztáján megérkeztek a byzanczi császári követek, élőkön János silentarius, kik fegyveres segítség helyett a pápának a császár azon parancsát hozták meg, hogy haladéktalanul keresse fel Astolphot, s vele a már elfoglalt Ravenna s egyéb tartományok visszaadása iránt alkudozzék. A pápa aligha közölte a byzanczi követekkel, hogy mily nemű alkudozásokat indított ő meg Pipinnel, kinek követei szintén jelen vannak, hogy a pápát nem ugyan

Astolphhoz, hanem Frankhonba, Pipinhez kísérik. Hogy azonban a császár akaratának mégis eleget tegyen, ezeken, némely főpapokon és hadi főtiszteken kívül, kíséretébe fölvéve még a császári küldötteket is, oct. 14-én útnak indult, hogy Astolphot felkeresse. Midőn elődjei, II. és III. Gergely, elhagyták Rómát, hogy Liutpranddal személyesen találkozzanak, a város kormányát egy *dux*nak adták át: István „az Úr népét az üdvezítő és az apostolok fejedelme oltalmára bízta“. Astolph a pápát elfogadandó, eleve tiltakozott az ellen, hogy Ravenna s egyéb meghódított részek visszabocsátása csak szóba is hozassék. István pápa nem az a férfiú volt, kire hamarjában reá lehetett ijeszteni. Válaszában Astolphnak tudtára adá, hogy ő, akarja nem akarja a király, mindenesetre eljár megbízatásában. A király azután tegyen, a mit jónak és czélszerűnek lát. Astolph, elődjei példáján okulva, hajthatatlan maradt. Sejtve a következményeket, óhajtotta volna, hogy István hagyja fel francziaországi útjával. De itt viszont ő nem akart engedni s feltételében Pipin követjei által, kik kíséretében voltak, erőlyesen támogatatték.

Pipin, ki Bonifác, Németország apostola, által egyszer már meg volt koronázva, a mint a pápa megérkezett, a koronázási actust, hogy annak varázsát emelje, általa ismételtetni kívánta. Hasonló indok vezérelhetette I. Napoleont is, midőn a császárságot felállítva, a koronázási actus végbevételére VII. Piust hívta fel. István teljesíté Pipin óhajtását, felkenve nemcsak őt, hanem egyúttal két fiát is: Károlyt, a jövődöbeli nagy nevű császárt és Karlmant.

Pipin halála nem maradt pusztá szó. Carisiacum (Kiersey) várában vitatta meg e két férfiú, mi történjék az exarchatussal az esetre, ha Pipin azt a longobardoktól erőhatalommal foglalandja vissza. A pápák könyve vagyis azon könyv szerint, melyben Anastasius bibliothecarius a pápák élettörténetét kezdet óta, régi jegyzetek után összegyűjtötte, Pipin eskü alatt ígérte meg a pápának, hogy a ravennai exarchatust és a köztársaság jogait minden módon (*modis omnibus*) visszaállítandja. A hadjárat tehát, feltéve, hogy Astolph nem enged, el volt határozva. De mit kell érteni a köztársaság alatt, melynek jogai visszaállítandók? A császári birodalmat-e, a mint az kapcsolatban Byzanczczal eddigelé fenállt? vagy a régi Rómát, melynek Byzancz csak leánya s már-már a pápa birtokába volt átalmenendő? e kérdésre a bekövetkezett tények adnak választ; de megfejtik II. Istvánnak Pipinhez intézett levelei is, melyek-

ben folyvást szent Péter ügyéről, szent Péternek tett fogadásról, szent Péter irányában vállalt s írásba foglalt kötelességről, azon városok és helyek, melyeket Pipin szent Péternek visszaszerezni ígért, a mint az az *adomány*ban foglaltatik, visszaadásáról, az egyház védelméről és felmagasztalásáról stb. beszél. „Tudjátok meg,“ úgy mond, „a pápáról valamint szent Péterről fel kell tenni, hogy erősen tartja a neki kézbesített *adománylevelet*, oly igen szükséges, hogy annak tartalmát teljesítsék. Az apostolok fejedelme, a mennyország kapusa igen erős számoltató (*fortis exactor*). Ha előbb nem, az ítélet napján, a midőn az igaz bíró eljövend ítéletet tartani az élők és halottak fölött, bizonyára előálland az adóslevéllel. Mi szent Péter minden ügyét a ti oltalmatok alá helyezettük saz egész világ azon hitben van, hogy szent Péter a ti leghatalmasb karjaitok által kapott igazságot (a levél az első hadjárat után van írva) s most (mintán tudniillik Astolph megszegve a békét, újra fegyvert fogott) bámul mindenki, hogy ez meg nem történt . . .“ stb. A pápa levelének e tartalma váltig bizonyítja, hogy ő az exarchatusnak a császári fenálló birodalomhoz leendő csatolására többé nem is gondolt, hanem azt egyenesen szent Péternek *mint tulajdonosnak követeli vissza*. A pápa, meglehet, e követelésében így okoskodhatott: „Az ősi Róma örököse a pápa, mert tetteleg ő uralkodik benne; de a pápa soha sem lett volna Róma örököse, ha ő nem szent Péter utódja; tehát a mi a pápáé, az mind szent Péteré.“ Így lőn, hogy e birtok nemcsak magasabb felavatást, valamely szentebb jelleget, hanem mint tulajdona, egy többé meg nem haló szentnek oltalma alatt is állván, a ragadozás és elpredálás veszélyei ellen több és nagyobb biztosítékot is nyert.

Hogy szent Péter joga alatt a pápa nem értette csupán a *dominium* *utile*t, vagyis jószágokat és jövedelmeket, melyeket a pápa az Astolph által elfoglalt tartományokból húzott, hanem egyenesen politikai uralkodási hatalomról volt szó, bizonyítja az, hogy Anastasius exarchatusról, a pápa pedig *adományleveléről* beszél, melyben ez exarchatus s más városok szent Péternek biztosítottak. Felfogásom szerint tehát a dolog körülbelől úgy állhatott: István és Pipin megegyeztek abban, hogy az exarchatus Rómával, mint fővárossal szent Péter tulajdona legyen; a kormányzási jog annak utódját, a pápát illesse; a souverain hatalmat azonban, melyet eddigelé a császár gyakorolt, mint római patricius örökölje Pipin. Arról, hogy Pipin lemondjon

Rómáról és a vele összekapcsolt ravennai exarchatusról, melyből ő pápai államot teremtett, minden fenségi és felsőbbbségi jogról, nevezetesen a jogról, hogy a megválasztott pápát megerősít-tesse s a választásra felügyeljen, ez időben nem volt és nem is lehetett szó.

István erős franczia fedezet alatt visszatért Rómába, hol az összes lakosság szabadító gyanánt nagy lelkesedéssel fogadta. Pipin pedig 754-ben a Val di Susa szorosán áttörve, a lombardokat egész Paviáig nyomta vissza. Astolph békét kért, melybe az erre különben is hajlandó Pipin szívesen egyezett. Astolph erős esküvel kötelezte magát, hogy Ravennát és egyéb városokat a pápának által fogja adni. A békekötés megtörténte után állította ki Pipin azon adománylevelet, melyre a pápa idézett leveleiben hivatkozik. Az adomány terjedelmét és természetét tüzetesen ugyan nem lehet meghatározni, mert ez okirat elveszett; de sejtethjük nemcsak azokból, miket erre nézve már előbb megjegyeztünk, hanem főleg Pipin azon válaszából, melyet ő a byzanci követeknek a második olasz hadjárat alkalmával adott. Constantin császár ugyanis azon hitben, hogy a pápa az ő és a birodalom érdekében fáradozik, követjeit azon czélból küldötte Rómába, hogy a pápát e törekvésében támogassák. István a követeket ajánlólevéllel ellátva Pipinhez küldötte, kik a királyt táborában Pavia mellett találták meg. Pipin kérésökre azon őszinte és nyílt választ adta: hogy ő ember kedvéért nem kezdett háborút, hanem szeretetből szent Péter iránt; ő Péternek szavát adta és a világ minden kincséért sem szegi meg azt. Ő a kérdéses városokat és tartományokat nem a császárnak, nem a birodalomnak, hanem szent Péternek, a római egyháznak és ennek fejének, a pápának adja ¹⁾.

A béke megkötése után alig vont a ki seregét az országból Pipin, Astolph már megbánta tettét s új háborút kezdett, és ez egyszer az egyesített longobardok összes erejével, csak hogy már későn volt. II. István leveleiből ismerjük, hogy egyesülve a spoletói és beneventi hercegekkel Rómát ostrom alá fogta s minden részről bekerítette. Két századja múlt, hogy Totila óta Róma nem volt ostrom alatt; a longobardok eddigi táborozásai Róma falainál nem vehetők ostromoknak; a pápák csakhamar találtak módot, hogy pénzzel és kéréssel meneküljenek tőlük. 755-ben jan. 1-seje volt, midőn a rómaiak először pillantották

¹⁾ Anast. in *Vita Stephani*. II. id. kötet.

meg a három hadoszlopban előrenyomuló óriási hadsereget. A polgári had, mint láttuk, a városban ekkor már szervezve volt és egynél több próbát is kiállott. A Totila alatt lerombolt falakat és kapukat III. Gergely pápa állította helyre, mintegy látnoki lélekkel, hogy e falakra még szükség fog lenni. A *muro torsót* ő is csak úgy, mint Belizár javítatlan hagyta ¹⁾. A város belső tekintete azóta sokban megváltozott. A városért a pápák mindent, a császárok semmit sem tettek, kivéve, hogy egynémely műekességétől megfosztották. Templom, kolostor, papház, ispotály stb. nagy számmal épült. Egynémely pogány templom, mint a Pantheon, Roma és Venus, Romulus és Remus templomai legalább részben keresztyén templomokká alakítottak át. A forumon egy új oszlop emelkedett, a byzanci uralkodók egyik legméltatlanabbika, Phokas emlékeztére, mely a forumon ma is ott pompázik. A császári palota egy részében még mindig laktak, többi része pusztán és elhagyatva állt. A forum és a capitol még nem volt tetemesen se megrongálva, se pedig kifosztva. Következtetjük ezt az einsiedelni *névtelen* jegyzeteiből, melyeket e nevű kolostorban Mabillon fedezett fel s a melyek a VIII- és IX-ik századból származva, a zarándokok útbaigazítására, ha Rómába mennek, lajstromát adják az örök város azon időbeli nevezetességeinek. Első könyv, mely az antik és keresztyén monumentumokat együtt jegyzékbe vette. A jegyzékiró látta még a ma már egészen eltűnt Circus Maximust, a septizoriumot, a capitoliumban Nagy Constantin ²⁾ lovagszobrát és magát az *umbilicust*, *Urbis Romae*. A Tiber folyó nem lévén már századokon át tisztítva, igen gyakran és nagy magasságban áradt ki s elöntötte Rómát, különösen a *via latat*. Ily áradások alkalmával egynél több műemlék: templom, állvány, szobor, circus stb. alapjaiban alámosatva dült romba

¹⁾ Egy része a falnak, mely a Pincius-hegyet támogatja, felső részében már rég megrepedt volt s a nélkül, hogy lerogyna, állt föld felé hajlott állásában. E falat nevezték el a rómaiak *murus ruptus*-, *muro raptionak*. A mint Belizár e veszélyes falat kijavíttatni kívánta, előálltak a rómaiak; e helyet nem kell féltenie, maga szent Péter oltalmazza azt. Csudálatos, hogy e falat, mely oly édesgető, mert könnyen lerombolható volt, alkalmasint félelmökben szent Pétertől, még a góthok sem merték bántani.

²⁾ Ma már bizonyos, hogy ez Márk Aurél azon szobra volt, mely most is a conservatorok palotája előtt talán épen régi helyén áll.

s a hullámok által a Tiber medrébe sodortatott. S a névtelen mégis még mindig igen sok följegyezni méltót talált ezen széles úton. Hogy a capitoliumban ekkor még mindig számos műszobornak kellett állani, azt a rege is megerősíti, melyről a salerno névtelen emlékezik, irván: hogy a régi rómaiak a capitoliumban 70 ércz-szobrot állítottak fel, ugyanannyit, a hány nép és nemzet volt befoglalva a birodalomba. Minden egyes szobor mellére be volt vésve azon ország neve, melyet az képviselt (kinek nem jut itt eszébe a párisi Concorde-piacz?), nyakáról pedig egy csengetyű függött, s ha valamely tartomány fellázadt, az e tartományt képviselő szobor csengetyűje azonnal megszólalt, jelt adván az őrt álló papnak, ki a hírral rögtön a consul- vagy a császárhoz ment. Az Aventin-hegy már egészen át volt alakítva s körülbelül azon képet mutatta, a melylyel ma bír. E hegyen állott hajdan Juno királyné temploma, melyet Camillus épített a vejusok fölött általa nyert győzelem emlékeztére; továbbá Dianaé, emelve a latin szövetkezett népek által, kik e nevezetes tényt így kívánták megörökíteni; itt csergedezett a faunusok forrása, melyre vonatkozólag Propertius óvja az ő Phylisét, hogy e vizekhez soha ne közeledjék; itt állt végre a bona Dea temploma stb, eltűnt művek, melyek helyét szent Sabina, szent Prisca s az aventini bold. szűz foglalták el. A Vatican táján új városrész keletkezett, ellenben a Palatin, Coelius, Esquilin egészen elnéptelenült. Épültek kétségkívül magánházak is, melyekről egy X-ik századi, Mabillon által kiadott codex azt írja, hogy tizenkét részből állanak: proaulium (előcsarnok), salutatorium (fogadóterem), consistorium (megállapodási terem az étkezés előtt és után), trichorus (étterem), zetas hyemalis (téli melegített lakszoba), zetas aestivalis (nyári hűvesített lakszoba), epidikasterium (dolgozóterem), triklinium (hálószoba három fekhelylyel), thermák, gymnasium (testgyakorló hely), konyha és columbum, melyen a víz a konyhába folyik. A gazdagoknak voltak még hippodromjaik lovaglási gyakorlatokra, csarnok- és árkádjaik (arcus deambulatorii) sétálásra stb. A város különben nem tisztítottván, iszonyatosan piszkos és büzös volt, nem csuda, ha a dögvész oly hihetetlenül gyakran és oly iszonyú módra uralkodott és pusztított benne.

Ez volt a városnak körülbelül a képe, midőn azt Astolph körül táborolta. István esdő, kérő, intő levelei egyre úton voltak. Pipin késett. Valószínűleg a francziák vonakodtak fegyvert ragadni ismételve egy rokon nép ellen, melylyel számos családi

összeköttetések voltak, mely egyszerűen többször szövetségesek voltak, különösen a világhírű poitiers-toursi csatában a sarracénok ellen az ő soraikban harczolt. A veszély tetőpontra hágott; István azon fortélyhoz folyamodott, hogy Pipinnek magával szent Péterrel íratott levelet, a mely így kezdődik: „Petrus vocatus apostolus a Jesu Christo . . . vobis, viris excellentissimis Pipino, Carolo et Carolomanno, tribus regibus“ stb. (Péter, Jézus Krisztus által választott apostol . . . nagyméltóságoknak Pipin, Károly és Karlman királynak stb.) E levélben Péter a maga kéréséhez csatolja a bold. szűz Máriáét, a trónok és dominatiók, az összes mennyei hadak, vértanúk és hitvallók, minden szentek kérését, követelését, fenyegetéseit, intézve azokat személyesen, mintha csak húsban és testben előttök állana, nemcsak a királyokhoz, hanem a püspökökhöz, apátok-, országnagyok-, papokhoz és szerzetesekhez is: hogy siessenek haladék nélkül a longobardoktól megmenteni az egyházat, melyet isten az ő gondjaira bízott, megszabadítani a várost, melyben ő vérhalált szenvedett s melyben teste fekszik, nehogy a hitszegő longobardok, kik lábbal tapossák a szent iratokat, az ő sírját is megfertőztessék. Ha ők ezt megteszik, hosszú életet, győzelmeket, örök üdvességet ígér; ellenkező esetben tartarusi elolthatatlan lángokkal, ördöggel és ennek dögletes angyalaival fenyeget, tudtokra adván, hogy a szent háromság nevében az ő tekintélye és hatalma által a mennyekből és örök életből ki fognak záratni. Szerettem volna e fölötté érdekes levelet, melyben szent Péter Róma városát egyre a maga városának nevezi, terjedelmesen közölni; de a három ív, melyre a takarékos szerkesztő szorított, máris telőfélben van, s még mennyi elmondani való van hátra. Kénytelen vagyok ennél fogva a szíves olvasót csak a gyűjteményekre utasítani, melyek e levelet egész terjedelmében közlik¹⁾).

A levél hatott. Astolph annak hírére, hogy a frankok királya hadait már mozgásba tette, 755-ben febr. 23-án, az ostrom 55-ik napján, felhagyott a vívással s észak felé országa védelmére sietett. Megveretvén s Paviában másodízben bekerítettvén, letette a fegyvert s békét nyert azon feltétel alatt, hogy a frankok királyának évi adót fizet s az előbbi béke által rárótt és általa elvállalt kötelezettségeket haladék nélkül és pontosan teljesíti. A végrehajtással Pipin Fohrad apátot bízta meg, ki az

¹⁾ *Cod. Carol. C. X.* és *Migne Patr. LXXXIX. Epist. Steph. II. Ep. V.*, col. 1004—1007.

exarchatus minden városát sorban személyesen járva be, kiadatta magának a túsokat és a kapuk kulcsait, melyeket a reájok vonatkozó lajstrommal s Pipin adománylevelével szent Péter oltárára tett le, kifejezést adva ez által is a ténynek, hogy királya Pipin mindezen városokat szent Péternek ajándékozta.

Róma, különösen a campagna, az ostrom alatt tömérdeket szenvedett. A campagnára már azelőtt kezdtek a pápák gondot fordítani. Mintegy kényszerítve voltak reá azóta, hogy az arabok Afrikát és Siciliát elfoglalták s ez országok Rómának és Olaszországnak gabonát többé nem szolgáltattak. Zachariás pápáról olvassuk, hogy ő a campagnán több majorságot alapított, melyek azon időben *domus cultae* (lakott házak) nevet viseltek. E majorságok megannyi telepek voltak, földmunkásokkal s a szükséges lábasjósággal, hogy a köröskörül fekvő terület megműveltessék. A pápák könyve őt ilyen telepet említ, melyek közül csak háromnak tudjuk a nevét: Laurentum, mely a Tiber torkolatától Antiumig terjedt (ez adatból kitűnik, hogy Laurentum ekkor már romokban feküdt); szent Czeczília, őt mértföldnyire Rómától a tivoli úton; és Formia, kétségkívül azon a vidéken, a hol hajdan e város feküdt. A campagna tehát lakókat nyert, falvak, villák emelkedtek s a vidám nyájak (*laetae pecudes*¹⁾ újra megjelentek rajta. A longobardok feldúlták mindezt és nemcsak ezt, hanem mindent, a mi a falakon kívül állott, templomokat, kolostorokat, a pápák által időnként helyreállított vízvezetékeket stb. A pápák könyve s István levelei említik, hogy behatoltak a katakombákba is, ott nagy pusztítást vittek végbe s a vértanuk testeit nagy számmal széthordták.

A katakombák labyrinthja a kavicsos tuffban kivájt, szűk, egymást minden irányban átszelő, olykor egymás fölött három-négy emeletkép fekvő, majd egyenes, majd csudálatosan tekervényes, számra tömérdek és oly terjedelmű földalatti üregek, hogy az egész várost köröskörül, mint valamely földalatti sáncz, három-négyszeresen kerítik be. Ez üregek több mint három századon át a keresztyének temetkező helyei voltak, melyekben az ásók (*fossores*) éjjel-nappal dolgoztak, hogy a halál mindig megújuló áldozatainak (pedig az üldözések korszakában ezek száma iszonyatos nagy volt) helyet készítsenek. Az üregek mindkét oldalán a természetes falba három-négy

¹⁾ Habár nem is azon hirnevesek, melyek hajdan a Clytumnus által hófehérré mosva *romanos ad sacra deum duxere triumphos*.

egymás fölött fekvő fulke van alkalmazva, épen oly nagy, hogy egy emberhullát befogadhasson. E fulkébe tették le a halottakat s vagy befalazták, vagy pedig kőlappal zárták le, melyre a halottnak nevét, olykor rövidebb-hosszabb sírirattal, vésték. Ha a halott vértanú volt, mellé adták a vértanúság valamely jelvényét: pálmafát, a kínzóeszközt, mely által kivégeztetett, de a legtöbbször üvegsőt, melybe a vértanú kiontott vére volt lepecsételve. Látszik, hogy e szegény embereknek gondjuk volt reá, hogy az igazságért kiszenvedetteknek földi jutalma, az örök emlékezet, se veszsen el végkép; s mert a sietségekben olykor még csak nevét sem lehetett mindegyikének bevésni, legalább e jelvények által tudatták az utóvilággal, hogy e fulkében egy vértanú fekszik. Sejték talán, hogy eljő az ideje, midőn ez az utak és folyók széleire az állatoknak prédául utálattal odadobott testek kerestetni, kiemeltetni s aranytól, ezüsts ékszertől ragyogó szekrényekbe foglalva nagyszerű dómok fényes oltárain ragyogni s áhitattal tiszteltetni fognak? Ez idő eljött. IV. Bonifác pápáról olvassuk, hogy akkor, midőn a Pantheont keresztyén templommá avatta, nem kevesebb mint harminczkét szekérrel emeltetett ki szent testeket a katakombákból s azokat a már keresztyén templom oltára alá helyezé: e külső jel által is kifejezést akarván adni az eszmének, hogy a minden ördögök templomába minden szentek költöztek be ¹⁾). Bonifácot utánozták más pápák is: a vértanuk testei százados öröksötét fekhelyökből kizaklatva, folytonos költözködésben voltak a világ valamennyi tájai felé, hogy jelenlétükkel a templomok és kolostorok, városok és bucsújáró helyek hírnevét emeljék. A mit Róma adott, azért a hálados népek bőven kárpótolták. Nem volt a világon oly keresztyén nevezetesség, mely vagy egészen vagy legalább részben Rómába ne vándorolt volna. Az ereklyék után oly nagy volt a kérdezősködés s kutatás, hogy e myriadnyi sírtenger sem volt képes a keresők számát kielégíteni. Az *ereklye* ez időtájban első rangú nyereséges kereseti cikk volt. Nem csuda, ha a longobardok e czikkel jól megrakodtak s azt azután vagy otthon, vagy pedig külföldre nagy pénzen eladták. Csak így magyarázható meg, hogy midőn a XVII-ik században e már feledésbe ment sírüregek újra fölfedeztettek, nagy részében a fulkék üresen állottak ²⁾).

¹⁾ Anast. in *Vita Bonif.* IV.

²⁾ Liutprand lombard királyról olvassuk, hogy szent Ágoston

Astolph nem soká élte túl megaláztatását. Már a következő 756-ban meghalt. „A zsarnok és ördög czimborája, a keresztyén vérszopó és isten egyháza ostroma, Haistulph,” jelenti Pipinnek a pápa, „isten nyila által találva, a poklok mélyében sülyedt el.” 500 évvel később hasonló örömdiadallal hirdeté IV. Inceze is II. Fridriknek halálát. *Exultent terrae et lactentur coeli...* Astolph utódja Desiderius lett.

Desiderius első gondja az volt, hogy a hűtlenné lett spoletói és beneventi hercegeket megfenyítse, kik a lombard királyságtól elszakadva, a pápa felsőbbbsége alá helyezték magukat¹⁾. Alboin, a spoletói herceg, börtönben zárta be életét, Luitprand beneventi herceg pedig, Desiderius érkezésének hírére, Hydruntumba menekült. Hercegségét Desiderius Arichis nevű egyik vazaljának adta.

E közben II. István pápa 757-ben meghalt. Utódja megválasztásánál két párt állott szemben; az egyik, melyhez az aristokraták tartoztak, a legitim összeköttetést Byzanczczal megújítani kívánta; jelöltje Theophylaktus főesperes volt. A másik II. István francia politikájának folytatását sürgette. Az új eszme férfai győzött az ó conservativeken, pápául I. Pál, a meghalt pápa testvéröccse, választatott meg. Pál nem késett e fontos eseményt az új Mózesnek és Dávidnak tudomására hozni, biztosítva Pipint, hogy ő és népe testestül-lelkestül egész a halálig hívei kívánnak maradni²⁾. Pipin válaszában szerencsekívánatait kifejezve, egyúttal a pólyák átküldése mellett Pált leánya Gizela keresztyájául kérte fel, a római néphez pedig iratot intézett, melyben azt szent Péter, az egyház és pápa iránti hűség- és engedelmességre intette. A rómaiaknak válaszolni kellett: s e válasz az első nyilvános nyilatkozat, melyben a római nép a pápa irányában *alattvalói* viszonyban jelent meg. „Mi felséges király,” írják többi közt, „a szent egyház és a ti háromszorosan boldog és angyali lelki atyátok, Pál pápa- és

testét a saracenoktól óriási nagy pénzen vette meg. Az ereglyedűh azon fokot érte el, hogy ha valamit más úton nem lehetett megszerezni, még lopás- és erőszaktól sem irtóztak. Így lopták el például Cassinoból szent Benedek és huga Scolastica testét 635-ben némely francia barátok.

¹⁾ „Spoletini deprecanti sunt ut eos in servitio sancti Petri reciperet,” írja Anast. *in Vita Steph.* II.

²⁾ *Epist.* I. Migne, tom. LXXXIX., col. 1136.

Urunknak mindig hű *szolgái* leszünk: mivelhogy ő atyánk és legjobb pásztorunk, ki érettünk azon módon, mint boldogult bátyja, nem szünik meg harcizolni és minket, istentől reábizott nyáját, nemcsak kormányoz, hanem szeret is“ ¹⁾.

Desiderius a nemzet egyesítése után először arra gondolt, hogy a mélyen sértett byzanczi udvarral szövetkezik s e szövetségben kísérlelndi meg a frank befolyást Olaszországban megtörni. De e terve Byzancz tehetetlensége miatt nem valósulhatván, más eszközhöz folyamodott. Az eszme államférfiút árul el, ki valószínűleg célját éri, ha vérengző hadfiak helyett eszélyes diplomatákkal rendelkezhetik terve valóítására. Desiderius azt tette fel: hogy magában Rómában kell pártot csinálni, melynek segélyével, ha sikerül longobard érzelmű pápát a trónra emelni, célhoz jut veszély és vérontás nélkül. A párt létre is jött, sokan lévén, kik Pál megválasztásával s az új alattvalói viszonyokkal és függéssel nem voltak megelégedve; azonfölül Desiderius még Byzancz szövetségesekekép is mutatta be magát. A frank érzelműek nem késtek ellenpárttá alakulni; a város tehát két, lombard és frank táborra oszlott, mely megoszlás pár évtizeden át tömérdek kihágásra, vérengzésekre és pusztításokra szolgáltatott alkalmat és okot. A lombard párt végtére megbukott s Desiderius e bukást megboszulandó, első felgerjedésében fegyvert ragadott s ezzel azon catastrophát idézte elő, mely a lombard királyságnak 774-ben véget vetett. Desiderius mint csudatevő szent a corliai kolostorban halt meg; a 768-ban kimúlt Pipin után következett Károly király pedig fejére tette a vaskoronát s „frankok és longobardok királyának és a rómaiak patriciusának“ czímezte magát. Desiderius fia, Adelchis, Byzanczba menekült s mint trónkövetelő fejezte be szomorú életét.

A longobardok bukását a nemzet jellemében kell keresni, mert kedvezőbb sorsa soha sem volt egy reá oly kevésbé méltó és érdemes népnek. Nem mondom, hogy vitézségének nem adta példáit, de bizonyára nem a javából valók voltak a vitézek, kik vitézségüket, midőn nem volt ellentállás, a hódoló fegyvertele-

¹⁾ *Epist.* XVIII. Migne, I. kötet, col. 1168—1170. E levél *omnis senatus et universa populi generalitas* nevében iratik. A senatus tehát újból felmerül, hanem alatta az előkelőbbeket (optimates) kell érteni. Pipin *rex francorum et patricius romanorum*nak czímeztetik minden levélben.

nek legyilkolása, a kapuikat megnyitó városok és falvak lángborítása által kívánták a megrémült lakosságnak bebizonyítani. Így tettek első benyomulásuk alkalmával, midőn csak az egy Pavia állt ellen; így számtalanszor azután, s ez által és e miatt vonták magukra a latinok azon halálos gyűlöletét és utálatát, melyet azután soha, se az által, hogy katolikusok lettek, se az által, hogy az olaszokkal egy nemzetiségben olvadtak fel — többé megengesztelni nem voltak képesek. Sem eléggé jók, sem eléggé rosszak, hogy a mit akarnak, azt végkép akarják; hódítókul hallgatnak a lelkiismeretre s egy békeapostol intőszavára, közvetlenül magánál a célnál kiejtik kezükből a fegyvert, mintha csak döntő csatában verettek volna meg. Egyesíteni kívánják Olaszországot, maguk pedig hercezségek, örgrófságokra oszlanak s egység helyett anarchiát örökítenek meg. A mily könnyű szerrel tettek szert Olaszországra, ép oly könnyű módon veszítették is el. Komoly, végső harczt nem is kockáztattak. Fegyver helyett diplomatiái fogásokhoz nyúltak. Fölkeresték zárdái magányában Karlmant, hogy testvérénél, Pipin királynál, szószólójuk legyen. Pipin helyén találta, e szegénnyel mint szökevény-baráttal bánni el; egy franczia kolostorba zárta, hol nem sokára meghalt. Károly hasonnevű testvére sem volt szerencsésebb; a Károly udvarából Desideriushoz menekülő neje és fiai szolgáltatnak amannak ürügyet azon utolsó hadjáratra, melyről emlékeztünk. Desiderius több sikert várt a forradalomtól, melyet Franciaországban támasztani kívánt, mint az egykor oly harcziás nemzet egyesített s a halálig elszánt hadi erejétől.

Károly, ki Desidarata lombard hercegnővel, daczára a pápa, ekkor III. István, minden ellenmondásának, házasságra kelt, de attól rövid idő alatt meg is vált, Desiderius ellen leginkább azért volt felingerülve, mert ő a maga leányát, Gibergát, Karlman, Károly testvére, özvegyét és ennek gyermekeit, kiknek örökségét apjuk halála után 771-ben Károly ragadta magához, mint menekvőket Paviában szívesen fogadta, a fiakat különösen arra akarván használni, hogy Franciaországban általok polgári viszályokat és háborút idézhessen elő. Desiderius azt az oktalanságot követte el, hogy a pápát, ekkor már I. Adriánt, kényszeríteni akarta e fiúknak frank királyokul ünnepélyes felkenésére. A pápa határozottan vonakodott, mi Károly határozott pártfogását, idővel mély benső barátságát szerezte meg neki. Károly tehát boszúból is Desiderius ellen, hálából is Adrián

íránt, két kézzel ragadta meg a pápa felhívása által neki nyújtott alkalmat s 773-ban hadait Olaszországba vezeté. Pavia ostroma hosszasan tartván, ez időt Károly arra használta fel, hogy Rómát személyesen meglátogassa s a husvéti ünnepeket e városban töltsse. Károly e zarándoklása első volt azon számosak sorában, melyekről a történet a német királyok életében emlékezik. A fogadtatás oly nagyszerű volt, a milyent az akkori Róma csak előállíthatott. Huszonnégyszáz olasz mértföldnyire mentek elébe a város főtisztviselői és egyes hadcsapatok lobogók alatt; a Marius-hegynél várakoztak reá az összes városi hadak, minden testületek, fiúk és leánykák pálma- és olajfaágokkal és megszámlálhatlan sokaságú nép, mely Károly megpillantására óriási üdvkiáltásokban tört ki: „Üdv a frankok királyának, üdv az egyház bajnokának és védőjének!” Károly e megtiszteltetésben nem mint idegen fejedelem, hanem egyenest mint római patricius részesült, a mit bizonyít azon tény is, hogy a basilikák *keresztjei és zászlai* is elébe vitettek, oly kitüntetés, mely csak is a császárt és ennek helyettesét az exarchát illette. A mint Károly e szent jelvényeket megpillantotta, leszállt lováról és, kíséretétől környezve, gyalog ment Szent-Péterig, hol a pápa összes papságával a csarnok legfelsőbb lépcsőjén várakozott reá. Károly a lépcsőkhöz érve, térdre borult s a lépcsőkön térdén hatolva felfelé, minden egyes lépcsőt, a mint reá felért, külön megcsókolt. Ime a mód, melylyel a világ leghatalmasbjai közelednek ezentúl a római szentélyhez! Károly és Adrián megölelték egymást s az első megragadva a pápa jobb kezét, jobbján ¹⁾ haladt vele a főoltár elé, honnan, végezvén ájtatosságukat, mindketten lementek szent Péter sírját meglátogatandók ²⁾. Róma Károly ifjú és fogékony, habár kevésbé tanult lelkére nagy benyomást tehetett. Ő, ki a régi Rómáról alkalmasint keveset tudott, kinek az ő nevelői és környezete örökre csak a római szent templomokról és csudákról beszéltek, rendkívül meg lehetett lepve, midőn e híres szent építményeket azon óriási romhalmaz közt pillantotta meg, melyben azok mint megannyi törpe kis viskók szinte elenyésztek. Róma ekkor még mindig a rómaiak városa volt; oly túlnyomó volt

¹⁾ E szerint Károly a pápának elsőséget adott; a tiszteleti elsőbbség azon oldalt illetvén, mely a szemközt állóval vagy jövővel jobbra esett.

²⁾ Anast. in Vita Adrian. I. Migne XCVI., col. 1183—1185.

benne az ősi, habár három század rombolása és viharai által elviselt köntösben gyászoló nagy emlékek sora, egész tömkelege a hegy nagyságú műépítményeknek, melyekkel szemközt minden egyéb parányinak és éktelennek tűnt fel. Hol szállt meg Károly? azt senki sem jegyezte fel. Hihetőleg a császári palota állt ugyan még, de ekkor már nem volt lakható.

774-ben ápril 6-án történt, hogy Károlyt a szent Péter-basilikába hivatták meg, hol reá a pápa, környezve papsága és hadserege minden nagyjaitól, várakozott. A mint Károly helyét elfoglalá, felkelt a pápa s beszédet intézett hozzá, melyben a régi egyesség megtartására s a tett fogadások betöltésére hívta fel a királyt. Beszédje végén felolvastatá a Carisiacumban Pipinnel megállapított oklevelet, s Adrián életirója biztosít róla, hogy a frank király és vele levő frank országnagyok nem csak helybenhagyták s újból megerősítették ez okmányt, hanem a király azt Etherius nevű jegyzője által újból le is másoltatta, aláírta, minden nagyjai által aláíratta, azután az ekként kiállított okmányt Péter sírjára tette le s ott szent Péter tetemei fölött, hogy megtartja, erős esküvel fogadta ¹⁾. A pápa viszont beleegyezett, hogy Károly Rómában, a római hercegségben s az exarchatus egyéb tartományaiban gyakorolja mindazon jogokat, melyek a római patriciust megilletik, tehát a jogokat, melyeket azelőtt az exarcha gyakorolt. Azonfelül a pápa az egyház védnöke (defensor ecclesiae) nagy horderejű czímmel ruházta fel Károlyt.

Károly azontúl még három ízben jelent meg Rómában. Második látogatása alkalmával, 781-ben ápril 15-én, Pipin és Lajos fiait királyokul koronáztatta meg Szent-Péterben; harmadízben a Benevent hercegségi zavargások újabb hadjáratot tettek szükségessé. A lombard királyság valamennyi birtokai-ból az egy Benevent maradt meg külön hercegségnek, melyet Károly se Franciaországhoz nem csatolt, se pedig az új pápai államba nem keblezett be, megelégedve, hogy a már említett Arichis herceg az ő és utódjai fenhatóságát elismerte. És e hercegség szolgált most központúl a longobard patriotáknak, kik a lombard királyságnak visszaállításán fáradoztak. Arichis és Adelchis (Adalgisus) Desideriusnak Byzanczba menekült fia megegyeztek: hogy ez utóbbi a császári udvartól segítséget esz-

¹⁾ Ugyanott id. hely. Valamint Pipin úgy Károly ezen adomány-levele sem volt eddig feltalálható.

közül ki, Arichis pedig, hogy a lombard erőt egyesítve tartja, s ha Byzanczból a segély megérkezik, azonnal támadólag lép fel. A pápa értesülve a veszélyről, hadait összpontosítja, s állama déli határait sikerrel védelmezte (az első hadjárat a pápák részéről); de bal kimeneteltől tartva az esetre, ha a byzanczi segély valósággal megérkeznék, Károlytól segítséget kért. Károly 787-ben meg is jelent, s hadai egész Capuáig nyomultak előre. Arichis Salernoba menekült, s békét kért, fiát túszul adva, és 7000 darab aranyat évi adóképen kötve le. Károly elfogadta a feltételeket, s ekként a longobardok foglaltságainak ezen egyetlen maradványát továbbra is fenállani hagyta.

Negyedik és utolsó megjelenése Rómában a 800-dik évre esik.

Két előbbi utazása alkalmával Károly már szemtanúja lehetett, nemcsak a város gyarapodásának, hanem azon felvirágzásnak is, melynek a Campagna béke idején és Adrián pápa által újból neki indult. A majorságok (*domus cultus*) és pedig nagyobb számmal és gazdagabb felszereléssel hamvaikból újra feltámadtak. Adrian főnemesi gazdag családból származván, többi közt egyik, *Capracorum*-nak nevezett családi örökségét alakíttatta át ilyen majorsággá, s jövedelmeit alapítványképen a szegényeknek hagyta. Minden nap száz szegény jelent meg a lateráni palota előcsarnokában, s mindegyikök, több századon át, egy tál levest hússal, egy font kenyert és egy üveg bort kapott, *Capracorum*, a hajdani vezekes ez ősi földje jövedelmeiből. Adrian több vízvezetékét is helyreállított, melyek mivel egész maig megvannak, helyesnek látom, azokat rövideden megismertetni. Adrián a longobardok által megrongált falak helyreállításával fogott a munkához. Az összes pápai állam munkára képes lakosságát kötelezte a munka egy bizonyos részének elvállalására. A falak kiigazíttatván, a pápa elővettette az aquaeductokat, s ezek közül a legnevezetesebbeket: úgymint a trajanát, melyet Traján a Subatini, Rómától 30 mérföldnyire fekvő tóforrásaiból (Lago di Bracciano) magas arkádokon a Janiculus-hegy tetejére vezetett; a claudiát, melynek ívei magasságban minden másokat fölülmúltak, mert a vizet a subiacoi magaslatokról 38 mérföldnyi távolságról, mint Cassiodor magát kifejezi, egyenesen az Aventin homlokára vezették; és az *aqua virgoit*, mely a collatina úton Rómától nyolcz mérföldnyire egy tiszta, szép és igen bő forrásnál veszi kezdetét, s a Pincius

hegyen át a mars-mezei tájakat látta el vízzel. Építője Agrippa volt, ugyanaz, ki az e tájon álló Pantheont is építette. A tényből, hogy e vízvezetéket Adrián szükségesnek találta helyreállítani, következtethetni, hogy a város ezen része már jócskán benépesedve, s a műemlékek azon erdeje, a mely itt pompázott, meglehetősen ritkítva volt.

Adrián Károlyhoz intézett egyik levelében úgy említi Nagy-Constantint, mint a ki isten egyházát Hesperia e részében hatalommal ruházta fel. A pápa ez állítása valószínűleg azon adomány-levéltre vonatkozik, melyet Nagy-Constantin nevében koholtak, s melyben e császár a pápának adományozza Rómát és az egész Olaszországot, kijelentve, hogy maga majd találand helyet valahol a Bosporus partjain, melyben az új Rómát a császárok székhelyeül felépíti, mert nem illik, úgy mond, hogy a császárok a városban uralkodjanak, melyben az isten helyettese és szent Péter utódja székel.¹⁾ A koholt oklevél valószínűleg ez időben készült, s már ismeretesnek kellett II. István idejében lennie, mert különben alig volna megfejtethő, miért mondja szent Péter azon levelében, melyet vele ama pápa irattatott, Rómát minduntalan a maga városának, s miért élnek a pápák is a szóval *visszaadni*, — reddere, restituere, valahányszor az exarchatus adományozását szent Péter részére Pipinnél és Károlynál szorgalmazzák. S ha ez irat csakugyan ez időtájban koholtatott: úgy a koholás czélja is világos, tudniillik azon vádaknak elnémitása, melyek a pápák mint a legitimitás megszegői ellen emeltettek, kik a legitim uralkodóknak nemcsak a hűséget mondták fel, hanem birodalmuk legjelentékenyebb tartományát is magukhoz ragadták.

Ekként, miután a pápai világi hatalom kezdete, nevedése- és megállapítása minden momentumait, rugóit, tényezőit, emeltyűit röviden megismertettük, nincs egyéb hátra, mint hogy a drámát a végső jelenet előadásával befejezzük.

I. Adrián 795-ben meghalt, s helyét III. Leo foglalta el. A választás után, Leo nem késett az erre vonatkozó okleveleket, szent Péter sírja kulcaival és Róma város zászlajával Károlynak azon kérés előadása mellett, megküldeni: hogy

¹⁾ A levelet lásd *Migne, Cur. Patr.* Tom. VIII. 568—578. 1.

valakit nagyjai közül küldene el Károly, kinek kezébe a római nép az alattvalói hűségi esküt letegye. Károly válaszában előfordúl a következő igen nevezetes, mert a pápai és császári hatalom következésének alapeszméjét szabatosan kifejező szakasz: „Minket, úgy mond Károly, illet a kötelesség, hogy az isten segítségével Krisztus szentegyházát a pogányok betörései és a hitetlenek rombolásai ellen ugyan mindenütt fegyveres erővel megvédjük, benne pedig a katolikus hitnek fentartása által oltalmazzuk. Rátok szent atyánk tartozik, hogy Mózes módjára istenhez felemelt karokkal támogassátok hadakozásunkat: hogy imáitok által és isten vezénylete alatt, szent nevének ellenségei felett a keresztyénség mindenütt és mindenkor győzedelmeskedjék, és magasztaltassék Urunknak szent neve az egész világon!“¹⁾ Ime az eszme, mely mintegy dióhéjban az egész középkort magában foglalja. Ez eszmének szemlélhetővé tételére, III. Leo a laterani trichiniumban egy nagy mozaik-képet készíttetett, mely a világnak harmonicus kormányzását a két, egyházi és világi hatalom által találólag ábrázolja, középen az üdvezítővel, s két oldalról térdelő állásban, balról Sylvester pápa- és Nagy-Constantinnal, jobbról pedig Leo- és Károlylyal; Krisztus trónol, pápa és császár imádják, s egységek jeleül kezeiket kölcsönösen egymáséba teszik. S a gondolat-tartalma által a század művei közt messze kiemelkedő ezen mozaik-kép másolata a *Sancta Sanctorum* kápolna egyik fülkéjében ma is szemlélhető. A kép még a császári koronázás előtt készült, mert a felirat Károlyt még csak *rex*-nek, királynak czímezi.

A császári koronázási actust véletlen esemény idézte elő, s fel kell tennünk, hogy arra Károly ezen időben még nem igen gondolt. Leo pápát a megholt Adrián unokái, szövetségve más előkelőkkel, épen midőn egy szent menetet lóháton vezett, megtámadták, földre verték, ruháit letépték, byzanci módra szeméitől és nyelvétől megfosztani megkísérelték, aztán szent Sylvester In Capite nevű kolostornak, mely felé a menet tartott, föltára elé dobták, meghagyva a szerzeteseknek, hogy valamely cellába zárják. Éjjel azonban, hogy kellő őrizet alá tehessek, egy más, a Coelius hegyen fekvő kolostorba vitték. Úgy látszik, a forradalom a népben nem talált

¹⁾ *Epist. ad Leonem Papam apud Alcuinum ed. Froben. p. II. 559.*

támaszra; a felkelők legalább nem mertek más pápa-választáshoz fogni. III. Leo sebeiből meggyógyulva, módot talált börtönéből kiszabadulni. Egyenesen a Paderbornban tartózkodó Károly királyhoz sietett, ki a pápa ez esetéről már értesülve volt. Leo kísértetve Pipin király által, kit Károly tízezer fegyveressel eleibe küldött, érkezett meg Padernbornba, megrakva egész testén, még itt ott vérző sebhelyekkel. A mint a pápa megállapodott, s áldást adni készült, az összes hadsereg, azon paladinok, kik a Dunánál az avarokat, Spanyolországban a saracenokat, Németországban a szászokat tiporták a porba, most maguk is egy sebekkel megrakott öreg, egy pap előtt háromszor omlottak a porba, hogy háromszoros áldását fogadják. Egy jelen volt ismeretlen költőt (valószínűleg Angilbertet) e jelenet Marói lelkesedésre ragadott; hatos versekben örökíté meg e napnak emlékét: *Exoritur clamor, vox ardua pulsat Olympum!*

Leo ellenségei megijedve, tettöket Károly előtt igazolándók, Leót számos nagy bűnről vádolták be nála. Mire Károly erős fedezet és követjei oltalma alatt azon kijelentéssel küldé Leót vissza, hogy legközelebb személyesen megjelenik, s a viszályt biróképen egyenlíti ki. Károly a 800. évi karácsonyi ünnepekre csakugyan megjelent Rómában. Leo szent Péter szószékéről ünnepélyesen az egész közönség előtt elmondott önfisztító eskü által igazolta magát, a papság pedig a Téged Isten dicsérünk háladalban tört ki. A pápa elfoglalta székét, Adrián unokái közül a főttesek a hóhérnak adattak át, a halálbüntetést azonban a pápa kérésére száműzésre Frankhonba változtatta Károly. Mise alatt elővevé Leo a már eleve elkészített s kéznél tartott császári koronát, s azt a meglepett Károlynak a nép zajos üdvözlő és örvendő felkiáltásai közt fejére illeszté. A felkiáltások szövegéből értette meg Károly, hogy mit mivel a pápa. „Károlynak, legkegyesebb, istentől megkoronázott, nagy és békeszerető Augustus császárnak, élet és győzelem!” Károly Augusztussá és császárrá koronáztaték meg, s a patriciusi czímet a császáré váltá fel. A pápa ráadá még a császári palástot, s hogy még jobban megértesse tettét, rögtön elvégezé a koronás főnek tartozó adoratiót is, a császári koronával fején trónján ülő Károly előtt térdre bocsátkozván.

Károly életrőja, a jól értesült Eginhard, azt állítja: hogy Károly a pápa ezen tette miatt kezdetben igen fel volt ingerülve. Részemről nem hiszem ugyan, hogy Károly és a pápák

közt ezen koronázásról, tulajdonképen a császárság visszaállításáról soha sem lett volna szó, de azért Eginhard állításának hitelességét sem merném kétségbevonni. Károly ugyanis időelőttinek tarthatta és méltán a pápa elsietett tettét. Az tény, hogy ő Iréne byzanczi császárnéval alkudozásban volt és pedig házassági ügyben: miszerint valamelyik fia egy byzanczi császári hercegnővel, s viszont egyik császári herceg Károly valamelyik leányával kelnének házasságra össze. Károly ez úton, dynastiai egyesítés által remélhette a kelet és nyugat egyesítését, tehát a régi birodalomnak régi határai közt visszaállítását is. Tarthatott tehát tőle, hogy császárrá koronázásának híre majd ingerültséget kelt, s az alkudozások a hozzájuk fűződött minden reménynyel és kilátással szépszerivel füstbe mennek.

Úgy is történt. Kelet elvált nyugattól; Károly birodalmából csak is nyugati császárság lett. Kelet mindinkább megmerevedett, — nyugaton új élet indult meg, melynek fejlődési folyama ma sem érte végét, — és éri-e valaha és hol? csak az isten tudja. A pápák megmentették az olasz nemzetiséget, — s e nemzettől tanultak minden más nyugati népek mindaddig, a míg kiskorúak voltak.

A pápák által végrehajtott mű nagyságának megítéléséül álljon itt egy párbeszéd, mely költött ugyan, de annak, a mit feltüntetni akarunk, kellő fénybe helyezésére tökéletesen alkalmas. Képzeljük, hogy látjuk a Rómába érkező Péter apostolt¹⁾, mint vonúl halvány arczezal, göndör szakállal, hosszú, az út által elkoptatott köpenyben meztláb a via latán, (a hagyomány szerint Péter éjszokról jött), a város központja felé, hol, talán hogy megpihenjen, talán hogy körülnézzen, talán azért is, hogy tudomást szerezzen a város azon részéről, melyben a zsidóság lakott (ez időtájban a mai trastevere helyén) egy pillanatra az arkadok egyike alatt megállapodik. A kíváncsiak közül egyik-másik közeledik hozzá, s beszédbe ereszkedik vele.

Ismeretlen. Nem szabad-e tudnom, mily ügyben jársz itt, talán szolgálatodra is lehetnék e tengervárosban?

¹⁾ Péter alatt képzelhetni bármely más keletről jött férfit, ki első hirdette Rómában a keresztyén hitet. A tanúlságon ez mit sem változtat.

Péter. Azért jövök, hogy hirdessem az ismeretlen istent, s ennek tiszteletét állítsam a daemonok cultusa helyébe.

Ismeretlen. Ugy-e? az igazán meglep. De honnan, és mely országból jössz?

Péter. Én a népek azon fájához tartozom, melyet ti utaltok, s egyszer már Rómából ki is üztetek. Én zsidó vagyok.

Ismeretlen. Hatalmas egy ember lehetsz sorsosaid között, hogy ilyesmire vállalkozol.

Péter. Nézd meg e szegény hajósokat a Tiberisen, — én is az ő mesterségüket gyakorlom. Életem nagyobb részét halászzattal töltöttem el hazám egyes tavaiban. Nincs sem aranyom, sem ezüstöm.

Ismeretlen. Alkalmasint sokat tanultál azóta, s nagy bölcsésznek és szónoknak képeztet ki magad?

Péter. Én tanulatlan ember vagyok.

Ismeretlen. Eddig elé ugyan nem mondtál semmit is, mi reményt nyújthatna, hogy műved sikerül. Meglehet, az istennek, kit te hirdetni kívánsz, nagy vonzereje van? . . .

Péter. Az isten, kit hirdetek, rablók közt a keresztfán halt meg.

Ismeretlen. De hát mi tanokkal szolgálhatsz te nekünk egy ily istenség részéről?

Péter. Oly tanokkal, melyeket a világ örültségnek tart, de a melyek gyakorlati eredménye az lesz: hogy kiirtatnak mindazon bűnök, melyeknek e város templomokat szentelt.

Ismeretlen. És te hiszed, hogy te e tant Rómában megállapíthatod?

Péter. Nemcsak Rómában, hanem az egész világon.

Ismeretlen (gúnyosan). És hány órára?

Péter. Örök időkre.

Ismeretlen. Jupiterre mondom, talán csak nem esküdtél össze a császárral és a föld más hatalmaival?

Péter. Én a császárt kivetem főpapi (Pontifex Maximus) székéből.

Ismeretlen. Úgy biztos lehetsz róla, hogy a császár és a hatalmasok ellened és követőid ellen fordulnak. Mit teszten majd akkor?

Péter. Mi meg tudunk halni!

Szegény bolond, mormogá magában az ismeretlen, a midőn távozott. Kár érte, van valami jeles és megragadó benne.¹⁾

És íme Nagy-Károly idején mi lett e szegény és bolond emberből!

DANIELIK JÁNOS.

¹⁾ Gerbet *Esquisse de Rome Chret.* t. I. p. 15—16.

AZ ÁLLAMI KÖZMUNKAÜGYEK KÖZPONTI IGAZGATÁSA.

I.

Napjainknak jelszava a közigazgatás reformja. Alig van nap, hogy e kérdéssel a sajtó terén ne találkoznánk; majd a közigazgatásnak meg nem felelő volta, majd annak drágasága, majd ismét a hivatalnokok nagy száma szolgál kiinduló pontúl.

Jelen értekezésem tárgya szintén az állami közigazgatás egyik ágának, a közmunkaügyek állami kezelésére hivatott központi kormány-hatóság szervezetének kérdése.

Fontosnak tartom e hatóság helyes szervezését; mert, noha hét év óta közmunkákra és közlekedési eszközökre talán keleten túl sokat költöttünk és nem egy hang szól a mellett, hogy hazánk jelen pénzügyi zavarait a vasútépítések okozták: meggyőződésem, hogy hazánk anyagi fölvirágzását csak úgy biztosíthatjuk, ha az ország közlekedési eszközeinek megkezdett építését rendszeresen folytatjuk, ha azt minden irányban összehangzatosan eszközöljük; ha el nem hanyagoljuk az útépítést, különösen a hajózási vonalakat, melyeket a tapasztalás a vasútnak egyedül életre való versenyvonalainak tüntet fel mindinkább; ha gondoskodunk a mezőgazdaság szükségeiről, jelesen az ármentesítésekről, vízlecsapolásokról és öntözésekről.

A közmunkaügyi központi hatóság miként szervezésének taglalását hasznosnak tartom továbbá azért is, mert a vélemények arra nézve, miként és kik által kezeltessenek a közmunka ministerium köréhez tartozó ügyek, tetemesen elágazók.

Míg némelyek a műszaki kérdésekre való tekintettel a közlekedési ministerium minden ügyeit kivétel nélkül mérnö-

kök által akarnák elvégeztetni s ott mást, mint műszakilag képzett tisztviselőt megtűrni nem hajlandók; mások ismét a mérnököt a közmunkaügyeknek csak végrehajtása körül szeretnék látni és a központi igazgatásnál neki befolyást engedni nem hajlandók.

Nézetem szerint mind e kérdések iránt csak az előre haladottabb nyugoti államok szervezetének és ezek történeti fejlődésének tanulmányozása által nyerünk tájékozást; mert a közigazgatási tudomány tételeit és igazságait nem prioristicus hypothesisek útján, hanem a tényeknek megfigyelése, okaiknak és összefüggésüknek tanulmányozása által ismerhetjük csak fel; erre pedig hazánk és Ausztria közmunkaügyi köz-igazgatásának múltja vajni kevés tanulságot szolgáltat.

Az 1848 előtti magyarországi szervezetek az akkori kezdetleges viszonyoknak feleltek meg, midőn még folytonosan fentartott és gondozott útaink sem voltak; midőn a vasútépítés még gyermekéveiben volt s a mely kornak egyetlen, de a mértéket ma is minden tekintetben megütő maradványa, folyamainknak tervszerű hydrographiai felmérése. Az akkori szervezet a mai kor fokozottabb kívánalmainak meg nem felel.

A következő, az 1848 és 1867 közötti időszak a köz-munkák kezelésének rendszertelensége által tűnik ki; az e téren akkor történt legfontosabb mozzanatok nem belső szükségeknek tervszerű kifolyásai, hanem a pillanatnyi külső befolyások nyomása alatt tett intézkedések. Csak egy tényt akarok ennek megvilágosítására fölemlíteni.

Az állam, miután az 1842 és 1848 közötti időszakban, nemcsak a főbb vasútvonalakat maga megépítette, hanem a magántársulatok részvényeinek egy tetemes részét is a célból vásárolta meg, hogy e társulati pályákat saját kezelésébe vegye; s miután a megépített vonalak üzletét egy ideig maga kezelte, szóval éveken át az állampályák igen helyes rendszerének hódolt: részint pénzzavarai miatt, részint mert azon szervezési kérdést, miként kelljen az államvasútakat saját kezelésében jövedelmezőkké tenni, megoldani képes nem volt, állami pályáit nagy veszteséggel magán társulatoknak adta el s addig szerzett részvényein ismét túladott.

Tervszerű, folytonos fejlődést tehát hazánkban nem találunk; pedig az intézmények czélszerűségének megítélhetésére épen ez szükséges. Közigazgatási intézmények meghonosodására ugyanis idő kell; szükséges, hogy a kezdet nehézségei

leküzdessenek, az egyének s a közönség beleszokják s a gépezet rendszeresen működjek: s mindezeknél fogva csak bizonyos idő, néha csak évek multán lehet megítélni, mi rovandó akár a sikerből, akár a csalatkozásból a kedvező vagy mostoha viszonyokra és mi az intézménynek czélszerű vagy helyes voltára.

E körülmények oda utalnak tehát, hogy a külföldön, a nyugoti államokban keressük a tanulságokat. De ha helyesen akarunk itélni, ez államok egész közigazgatását, társadalmi viszonyait is figyelembe kell vennünk; mert idegenszerű intézményeket hazánk talajába egyszerűen át nem ültethetünk. A közigazgatás egy minden részeiben az illető állam társadalmi viszonyaival szervesen összefüggő egészet alkot, melynek kiszakított egyes részei elvesznek, mint a nagy törzsnek levágott ágai. Használható példákat csak ott találunk, hol az állam magának ugyanoly feladatokat tűzött ki, a minőket hazánk közönsége vár tőle; s hol ugyanazon ügyek engedtetnek át a társadalom kezdeményezésének és tevékenységének, a minőket saját társadalmunk megoldani képes.

Ez állításomnak igazolására, Angliánál és annak közigazgatási rendszerénél, melyre pedig oly szívesen szeretünk hivatkozni, meggyőzőbb példát nem tudnék idézni, s azért Angliának a közmunkákra vonatkozó intézményeit néhány futó vonásban fogom ecsetelni.

Angliában a közutak építése és fentartása első sorban községi teher; nincsenek ott se állami, se megyei utak. A község tartozik a határában levő közutakat a maga által kivett adókból fentartani; a község választja meg útbiztosát, mely az adókat kivetí, beszedi és az útakról gondoskodik: s csak az újabb törvényhozási intézkedések következtében egyesül e célra több község s alakítanak ezen ügyeikkel megbízott választmányokat. Minden ez ügyben felmerülő vitás kérdés a békebírák által döntetik el s a felfolyamodás a békebírák negyedévi gyűléséhez s nem a kormányhoz történik. Kivételes ritka esetekben jogorvoslatnak van helye az országos törvényszékek előtt. Ha pedig valamely út forgalma oly nagy, hogy fentartására a község képtelen, a törvényhozás nem állami segélyt ad a községnek, hanem megengedi, hogy vállalkozó társulatok ez útakon vámsorompókat állítsanak, azon kötelezettséggel, hogy a vámok jövedelméből az utat jó karban

tartsák fen; e mellett azonban a községeknek útfenntartási kötelezettsége teljesen fenmarad.

A hajózási vállalatok is, melyek, Angliának nagy folyói nem lévén, leginkább csatornák építését tűzték ki célul, egészen magán vállalatok, melyekre a kormánynak, mely létesítésükhöz semmivel sem járult, befolyása nincsen. A szabad verseny hatásától várta az angol állam mindazt, mit más államok ellenőrködésükkel kívántak elérni.

Végre a vasútakat is kizárólag a magán ipar építette; az állam, Írországot kivéve, se állami segély, se kamatbiztosítás által a vasútak építését nem segíté elő. Az angol törvényhozás intézkedései pedig a vállalkozókat minden más államban bizonyára minden vasúti vállalattól elriasztották volna.

Mindenki ugyanis, ki valamely vasútvonal engedélyét elnyerni kívánja, azért november 1-ig a parlamenthez folyamodni tartozik; később beérkező folyamodványok figyelembe nem vétetnek. E folyamodványhoz mellékelnie kell nemcsak a vasútnak térrajzát, hosszszelvényét stb., hanem egyszersmind azon területnek, melyet a vasút elfoglal, egyéni felvételét és a kisajátításra szükséges összeírásokat; szóval a vasútvonalnak teljes részletes tervezetét.

E tervnek illető szakaszai azután minden egyes községnek, melynek határán a vasút keresztül vonul, megküldetnek, s mindenki, kinek birtokát a vasútvonal el akarja foglalni s a kinek érdekei az építés által érintetnek, jogosítva van az ellen észrevételeit és felszólalását megtenni.

A kitűzött határidőnek elteltével a vasútépítés ügye a parlament által e célra kiküldött 7-es bizottság által tárgyalatik, mely valamennyi felszólamlót, valamint az engedélyért folyamodót maga elé idézi, kihallgatja s azután minden egyes kérdés fölött dönt.

Megadatulván pedig az imént említett bizottság javaslata alapján az engedély, ez azon megszorítással történik, hogy a vállalat az általa bemutatott tervekben feltüntetett vonaltól csak igen csekély, az engedélyben számszerűleg meghatározott méretig térhet el.

Ha már most számba vesszük még azt, hogy az engedélyt kérő tetemes díjakat tartozik fizetni, először már a parlamenthez való benyújtás alkalmával, azután minden egyes békebírónak, ki a vasútépítés elleni felszólamlásokat jegyzőkönyvbe veszi, hogy továbbá az összes érdekeltek, tanúk,

szakértők, szóval a parlamenti bizottság által kihallgatandók idézési költségeit is viselni tartozik, azt hiszem, igazolva van azon állítás, hogy Angliának törvényes intézményei nem annyira a vasútépítés előmozdítására, mint inkább hátráltatására látszanak alkotva.

Mily tetemes összegekre rúgnak az engedélyt kérők által fizetni köteles díjak mutatja az, hogy a Manchester-Birminghami és Brighton vasútnál e költségek osztrák mér-földenként 200.000 fírtot meghaladtak; átlagosan pedig mér-földenként legalább 50.000 fírtá tehetők.

A parlament által engedélyezett vasút építését a kormány nem ellenőrzi; a társulat épít, és építésével senki nem törődik, míg panasz nincsen, melyet a békebíró az engedélyezési törvény és a kezei között levő, a parlament által helybenhagyott tervek alapján intéz el. A békebíró határozatától vagy ítéletétől pedig a felfolyamodás ismét nem a ministeriumhoz, hanem a békebírók negyedéves gyűléséhez történik.

A kormánynak a vasútra csak akkor van befolyása, midőn az elkészült és a forgalomnak átadatni szándékoltatik. Ezt a társulat a kormánynak bejelenteni tartozik, mely azután egy felügyelőjét küldi ki a vasút állapotának megvizsgálására. Ha a vasút elkészültnek találtatik, megnyitható, ellenkező esetben a megnyitási engedély csak egy félév múltával lesz megadható.

Ily intézmények csakis oly államban lehetnek czélszerűek, hol a társadalomnak az angolhoz hasonló önkormányzati képessége van s hol a tőke még e roppant terhes feltételek és nyomasztó határozatok mellett is, átlag 4%-nyi kamat reményében, elhelyezést keres.

Általában a közmunkákra vonatkozó angol törvényhozásnak egész szelleme nem irányul oly állami intézmények alkotására, melyek a közlekedési eszközök és más közmunkák létesítését kezdeményezzék, elősegítsék vagy a társadalomra reá kényszerítsék; hanem leginkább arra szorítkozik, hogy a társadalomnak ez irányban nyilvánuló törekvéseit szabályozza s korlátozza annyiban, a mennyiben ezt mások érdekeinek biztosítása megkívánja. A kezdeményezés nem az államtól jó, hanem mindig a társadalomtól.

E viszonyokat bizonyára minden nemzet óhajtja magának, de azokat megszerezni nemcsak akarattól függ.

Mind ez így lévén: vajon vehetjük-e mi az angol állami intézményeket (csak a közmunkaügyekről szölok) mintaképül?

Mi, a kik minden ily ügy kezdeményezését az államtól várjuk; hol az úthálózatnak csak azon része felel meg a jogosult igényeknek, melyet az állam tart fenn; hol a folyamszabályozások az állam terhére esnek; hol vasút csakis vagy államköltségen vagy kamatbiztosítás mellett épül.

Hiszen azon összes közigazgatási teendők, melyeket az angol állam a közlekedési eszközök érdekében kormányára bíz, mindössze négy felügyelőnek tartását szükséglik, kiknek feladata a vasútat megnyitásuk előtt üzletbiztossági szempontból megítélni, s kik ezen kívül csak balesetek és szerencsétlenségek megvizsgálására küldetnek ki.

Bármennyire barátja valaki az önkormányzatnak, s annak, hogy az állam mennél kevesebb ügybe avatkozzék, azt kétségbe nem vonhatja, hogy 800 mértföld állami útnak, 400 mértföld folyónak fenntartása, 130 mértföld állami vasútnak kezelése és azon számtalan érdek megfigyelése, mely a kamatbiztosítás következtében tényleg keletkezik, az angolnál nagyobb állami apparatust igényel.

Számolnunk kell a tényleges viszonyokkal; s habár az ország az utak kezelését kivétel nélkül mind a törvényhatóságokra kívánná is bízni, a mit ma egyszerűen lehetetlennek tartok, habár jövőre törvényhozásunk állami költségen vagy kamatbiztosítás mellett, egyetlen mértföld vasútnak építését sem engedélyezné, a mi szintén kivihetetlen: nagy folyamaink ügye mindig az állam feladatai közé fog tartozni: az állami vasutak kezelése, mert eladatasukat az országra nagy és eredményeiben kiszámíthatatlan csapásnak hiszem, az állami kormányzatnak mindig igen kényes része marad; és az eddig kamatbiztosítást nyert vasutak ellenőrzése fontos érdekek megfigyelését teszi a kormány köteleességévé.

Más oly európai államoknak a közmunkaügyekre vonatkozó intézményeit kell tehát tanulmányoznunk, melyekben az államnak, illetőleg a kormánynak hasonló feladatok jutottak osztályrészül mint nálunk.

II.

Ha a nyugoti államokon e célból végig tekintünk, először is Franciaországra kell figyelmünket fordítani; mert ez országban az állam közlekedési eszközeit már azon időben gondozta, midőn más államokban ennek szükségét sem

éreztek; mert e nemzet erőszakos állami átalakulásai folyamán ismételt szakitott minden hagyományos szokással s intézményeit kizárólag czélszerűségök szempontjából alakította; mert ma ez ország közlekedési hálózata van a közjó érdekében legészszerűbben elrendezve; mert ez állam, azon nagy szerencsétlenség után, mely nem rég sujtotta, anyagi forrásainak kimeríthetetlen voltáról s ezzel kormányainak ez érdemben tett intézkedései helyességéről is fényes tanúbizonyságot tett; s mert végre a közmunkaügyek központi igazgatására hivatott hatóságának szervezetét a legtöbb európai állam átvette.

Franciaországot a központosítás, az állami kormány mindenhatóságának és mindenbe elegyedésének rémképeként szokták odaállítani és én e nézet helyességét elismerem.

Nem is arra való példának akarom Franciaországot felhozni, mit tegyen, mit vegyen kezébe az állam, hanem arra, hogy azt, a mit akár czélszerűség szempontjából, akár a viszonyok kényszerű voltánál fogva tennie kell, hogyan tegye.

Mert Franciaország állami útjai jók és olcsón tartatnak fenn, útkezelési rendszerét érdemes tanulmányoznunk; mert csatornahálózata oly kitűnő, hogy Németország is követendő példának ismeri el, tanulmányozzuk csatornahálózatát; mert vasúti vitelbérei olcsók, mindenesetre olcsóbbak az angoloknál, tanuljuk meg, miként érte ezt el.

Abból, hogy a közmunkaügyek kezelésére szervezett intézményeit átvesszük, nem következik, hogy politikai nyomorát nálunk is meghonosítjuk, mert a közmunkaügyek kezelése túlnyomó részben közgazdasági feladat, melynek a politikai viszonyokra alig van befolyása. Bizonyítja ezt Belgium és Olaszország példája. Belgium a közmunkaügyek kezelését egészen francia mintára szervezte, s e szervezete a francziától csak annyiban tér el, a mennyiben ezt eltérő viszonyok parancsolták, mint például abban, hogy Belgiumnak vasútjai túlnyomóan az állam kezében vannak, míg Franciaországnak állami vasútjai nincsenek; s ime ez intézmények Belgiumnak egyéb szabad-
elvű politikai intézményeivel már egy félszázad óta igen jól megférnek. Ugyanezt látjuk Olaszországban, mely a szabadságot a közmunkák kezelésére hivatott közegeinek francia minta szerinti szervezetével teljes öszhangzásba tudta hozni.

A legmeglepőbb azonban, hogy Poroszországban, Németország e vezérállamában, daczára annak, hogy egyéb közigaz-

gatási hatóságainak szervezete a francziákétól egészen eltérő, a közmunkaügyek központi igazgatását a francziákéhoz hasonló intézményre bízta.

Minthogy tehát Franciaországban a központi kormányhatóságnak nagy feladatok jutottak, e feladatok megoldása körül Franciaország, mint ezt az eredmények mutatják, bámulatos sikerrel járt el; minthogy a többi európai államok Franciaországnak központi intézményeit részben vagy egészben átvették már, a fejlődés történeti menetére való tekintetből is a francia közmunka-ministerium központi szervezetét kell legelőbb tanulmányoznunk.

III.

A francia közmunka-ministerium közegei három csoportba oszthatók.

Az elsőbe tartoznak azon központi közegek, melyek a szükséges közigazgatási intézkedéseket, rendeleteket, utalványokat stb. szerkesztik, a kiadásokat nyilvántartják s a miniszternek a közigazgatási teendők végrehajtására irányadó akaratának szerveiül tekintendők. Ezek a ministerium központi osztályai; ilyenekre oszlik nálunk is minden ministerium.

A második csoportba tartoznak a miniszternek szintén közvetlenül rendelkezésére álló, de az osztályoktól egészen független, ezeknek alá nem rendelt azon közegei, melyeknek egyedüli feladata a bírálás és ellenőrzés. Ezek a felügyelők, kiknek hatásköre kétféle: ellenőrzik ugyanis azt, hogy a miniszter rendeletei pontosan és megfelelően hajtassanak végre, és e célból az országot vagy annak bizonyos részét koronként beutazzák; ezenkívül bizottságilag együttesen minden felmerülő szakkérdésben véleményt adnak, de soha semmi munkát el nem rendelhetnek.

Végre a harmadik csoportba tartoznak azon közegek, melyek a rendeleteket közvetlenül végrehajtják és melyek ugyanazért a végrehajtás színhelyén laknak és működnek, s ennél fogva a ministeriummal csak írásban érintkeznek.

A ministerium központi osztályaiban alkalmazott tisztviselők közül csak az osztályfőnökök technikusok, ezek sem mind; a többiek közigazgatási tisztviselők. Mérnöki tisztviselők az osztályokban alkalmazva nincsenek.

Az ellenőrző tisztviselők, kik együttesen testületileg a ministerium bírálói közegét képezik, a legnagyobb rangú mérnöki tisztviselők, úgymint főfelügyelők és felügyelők.

A végrehajtó tisztviselők szintén túlnyomólag műszakilag képzett egyének.

E szervezetből kifolyólag minden egyes ügy elintézésében három stádium különböztethető meg. A szükséges tervezetek és javaslatok ugyanis a külső közegek által készíttetnek el és általuk hajttnak végre; — e tervezetek és javaslatok műszaki megbirálása nemkülönben a folyamatban levő munkák ellenőrzése a ministerium külön közegei, tudniillik a felügyelők és a belölők alakított bizottságok által történik; — a munka elrendelése, engedélyezése pedig mindig a ministerium osztályainak dolga.

A francia ministerium központi közegei között tehát a szakbizottságok a legfontosabbak; mert minden műszaki kérdésben az ő véleményük, mint alább bővebben közlendem, szükségkép meghallgandó; s az intézkedéseknek érdemét, azoknak szellemét ők határozzák meg, míg az osztályok a legtöbb kérdésben a szakbizottságok érdemleges határozatainak végrehajtására szükséges intézkedések fogalmazói s önállóan csakis azon ügyekben járhatnak el, melyek szakszerű megbirálást nem igényelnek.

Ily szakbizottság az idő szerint tizenkettő van a francia közmunka-ministeriumban, nevezetesen:

1. A *Conseil général des ponts et chaussées*, melyet középítészeti bizottságnak fogok nevezni, foglalkozik kivétel nélkül minden állami vagy az állami ellenőrzés alatt álló építészeti ügy birálatával.

2. A *Commission mixte des travaux publics* tárgyalja azon építési ügyeket, melyek a közmunka- és hadügy-ministeriumot, honvédelmi fontosságuknál fogva, együttesen érdeklik.

3. A *Commission centrale des chemins de fer* tárgyalja a vasútak engedélyezésével kapcsolatos ügyeket. Egy állandó albizottsága:

4. A *Section permanente de la commission* stb. a vasútüzletre vonatkozó kérdésekkel foglalkozik.

5. A *Commission permanente chargée de l'étude des questions concernant l'exploitation des chemins de fer* a vasútüzlet biztonságára és czélszerűségére vonatkozó tanulmányokat s azoknak alkalmazását bírálja.

6. A *Commission supérieur de drainage* az alagsövezésre vonatkozó kérdésekkel foglalkozik.

7. A *Commission des phares* a világító tornyok ügyeit tárgyalja.

8. A *Commission centrale des machines à vapeur* a kormány-
nak a gőzgépek fölött gyakorolt ellenőrzése körül felmerülő
kérdéseket dönti el.

9. A *Commission des annales des ponts et chaussées* fel-
ügyelete alatt áll a kormány által kiadott mérnöki folyóirat.

10. A *Conseil des mines* hatásköréhez tartoznak a bányá-
szati műszaki kérdések.

11. A *Conseil des annales des mines* felügyelete alatt áll a
kormány által kiadott hasonnemű bányászati folyóirat, és végre

12. A *Conseil général des batiments civils* a középületek és
nemzeti paloták építkezési ügyeivel foglalkozik.

Valamennyi felsorolt szakbizottság között a *Conseil général des ponts et chaussées* a legfontosabb, mert általa bíraltatik meg minden útépitési, vízépitészeti, vasútépitési terv és javaslat, nemkülönben a munkák folyama alatt felmerülő minden szakkérdés.

Ezért is, hogy hosszadalmas ne legyek, itt csak e bizottság fejlődését és szervezetét fogom ismertetni.

Tényleg a bizottság már 1740 óta működik, noha szervezete és hatásköre törvény által csak 1791-ben állapítottatott meg.

1740-ben ugyanis Franciaországban a közmunkák kezelése a pénzügyi hatóság alatt álló első mérnök (*premier ingénieur*), négy felügyelő és 28 mérnökre volt bízva. Az ország négy felügyelőségre volt osztva; minden felügyelőség élén egy felügyelő volt, kinek a szükséges számú mérnök alá volt rendelve. Az első mérnök rendeleteit a felügyelőknek adta ki, kik azokat személyzetük segítségével végrehajtották.

Franciaországnak első mérnöke ez időben a 27 éves Peronnet, a régibb gyönyörű kőhidak genialis építője volt, ki kötelességének tartotta a Párisban székelő, nála többnyire idősebb felügyelőket, nemkülönben az esetleg Párisban időző vidéki mérnököket maga köré gyűjteni és a beérkezett tervek fölött, mielőtt határozott volna, véleményüket meghallgatni. Ezen, Peronnet dolgozó szobájában tartott, félhivatalos összejöveteleknek jegyzőkönyvei 1740 óta megvannak és a közmunka-ministerium levéltárában most is kegyelettel őriztetnek, mert

a francia mérnökök Peronnetban a tudóst, a művészt és az *école de ponts et chaussées* alapítóját egyaránt tisztelik.

Ezen *Assemblée des ponts et chaussées*nek elnevezett összejövetelek hivatalos szervezetét az 1791. évi január 19-én kelt törvény állapította meg, melynek főbb határozatai a következők:

„Egy önálló középítészeti igazgatóság szerveztetik, melynek főnöke Franciaország első mérnöke. Rendelkezésére nyolcz felügyelő adatik oly formán, hogy minden felügyelőnek hatósága 10—11 departementra terjed ki; a felügyelők kerületeikben tartoznak lakni.“

Minden 3—4 departement élén egy főmérnök állott s így minden felügyelőnek 3—4 főmérnök volt alárendelve; minden departementban pedig egy mérnök.

A törvénynek a középítészeti bizottságra vonatkozó határozatai a következők:

„Az *Assemblée des ponts et chaussées* tagjai: Franciaország első mérnöke, a nyolcz felügyelő és azon vidéki fő- és almérnökök, kik Párisban időznek; a mérnököknek csak tanácskozási szavuk van.

Ezen bizottság megvizsgálandja a vidéken létesítendő útakról, azok műtárgyaitól, a hajózható csatornák építéséről és a kereskedelmi kikötők javításáról készítendő terveket.

Ezen bizottság a törvényhozó test ülései idején át ennek, és valahányszor szükségesnek fog mutatkozni, közmunkaügyi szakbizottságának rendelkezésére álland.“

I. Napoleon a forradalom alatt szünetelt közmunkáknak tetemes lendületet adott; ő kezdette meg Franciaország bámulatra méltó csatornahálózatát. A felszaporodott teendőknek megfelelően szaporította a személyzetet is, mely az általa kiadott igen részletes és alapvonalaiban maig sem változtatott, 1804. augusztus 4-én kelt szervezési decretum szerint állott:

öt felügyelőből, kik mindannyian Párisban laktak;

15 felügyelőből, kiknek mindenike kerületében lakott;

továbbá minden departementban egy főmérnök- és ennek alárendelve minden járásban egy mérnökből.

Az egész személyzet száma 600 és 700 között változott.

Ezen decretum szerint a középítészeti bizottság állotta középítészeti vezérigazgató elnöklete alatt az öt főfelügyelőből és az e célra felváltva Párisba rendelt öt kerületi felügyelőből. Jelen lehettek ezeken kívül és tanácskozási szavazattal bírtak a Párisban időző felügyelők, főmérnökök és rendes mérnökök is.

Főadata volt ugyanezen decretum szerint véleményt adni a közmunkákra vonatkozó tervezeteken kívül mindazon szak-

és pénzügyi kérdésekben, melyek hozzá utasíttatnak; véleményt adott továbbá mindazon közigazgatási vitás kérdésekben, melyek a vizek hasznosítása körül felmerülnek. Véleménye szükségkép kikérendő volt minden olyan közigazgatási peres kérdésben, mely az államtanács eldöntése alá tartozott.

Ugyanezen rendelet III-ik czímének 11-ik czikke szerint a vezérigazgató kívánságára véleményt adott a mérnöki személyzet előléptetése iránt is.

Az ezen rendelettel megállapított szolgálati szervezet szerint tehát a felügyelők, kiknek kerületökben kellett lakni, a ministerium és megyei főmérnök között álló végrehajtási teendőkkel is megbízott hatóságot képeztek.

Később a kormány elnézésével a felügyelők is Párisba tették át állandó lakásukat és a középítészeti bizottság ülésein többnyire valamennyien részt vettek; míg végre az 1830. évi október 19-én kelt rendelet a felügyelőket a vidéken lakás kötelezettsége alól és ezzel egyidejűleg minden végrehajtási teendőtől felmentette, úgy, hogy azóta működésük a bizottsági tanácskozássra és kerületük évenként egyszeri beútasására szorítkozik.

Idővel a közlekedési eszközök jelentősége tetemesen emelkedvén, a bizottság belső szervezete is átalakulásokon ment át. Így 1832-ben, midőn a juliusi kormány az utak és csatornák építését nagy erélylyel sietett bevégezni, a munka halmozódása folytán a középítészeti bizottság két alosztályra osztatott. Az egyik alosztály az utak, hidak és vasutak (melyek ez időben kezdtek létrejönni) vonalozásának megállapításával és az útrendőrségi kérdések eldöntésével; a másik a hajózás, a kikötők, rakpartok, mocsárszáritások és vízhasznosítási műveletek körül felmerülő munkák bírálatával bízott meg.

Ismét később, midőn Franciaország a szomszéd népek példájára terjedelmes vasúthálózat építését kezdette meg, az 1838. évi december 23-án kelt rendelettel a vasúti ügyek megbírálására egy harmadik albizottság alakíttatott.

A középítészeti bizottság szervezete újlag módosíttatott az 1854. június 17-én kelt rendelettel, melynek főbb határozatai a következők: a középítészeti bizottság elnöke, a ki addig a középítészeti igazgató volt, jövőre a minister, kinek akadályoztatása esetében a főfelügyelők sorából választott alelnök elnököl, az alelnök egy évre neveztetik ki, de lelépésekor ez állásra újra kinevezhető; azon ügyek megvitatására, melyek másod-

rendű fontosságuknál fogva az összbizottság összejövételét nem igénylik, a minister, tetsző számú albizottságoka tálalkithat.

A középítészeti bizottságnak szervezetére vonatkozó utolsó s jelenleg is érvényben álló intézkedés az 1863. évi május 5-én kelt határozat; mely szerint jövőre a másod osztályú felügyelők körútjukat három sorozatban teszik meg.

Az első sorozatbeliek körútjokat márczius 15-től június 15-ig.

a második sorozatbeliek június 15-től september 15-ig.

a harmadik sorozatbeliek september 15-től december 15-ig végzik.

Azon ügyek birálatára, melyek természetüknél vagy kisebb fontosságuknál fogva az összbizottság összejövételét nem igénylik, a középítészeti bizottság két albizottságra oszlik fel, melyeknek mindenike a minister által évenként kijelölendő kilencz felügyelőből áll és a munkák természetére való tekintet nélkül mind azon középítészeti ügyekkel foglalkozik, melyek azon területen fordulnak elő, melynek felügyeletével az albizottság tagjai meg vannak bízva.

E két albizottság mellé négy jegyző adatik, kik közül kettő az útépítési, egy minden vízépítési és egy a vasútépítési ügyekkel foglalkozik.

A középítészeti bizottság tagjainak száma jelenleg:

a minister	1
a középítészeti igazgató	1
tíz első osztályú felügyelő (ezeknek egyike a tengeri építkezések, másika a világító tornyok feletti felügyelettel van megbízva)	10
a tizennyolcz másod osztályú felügyelőnek egy harmada mindig kerületében távol lévén, marad	12
Összesen	24

Az albizottságok tagjainak száma, miután a felügyelők a két albizottság között egyenlőn vannak megosztva, 14.

Jegyzői a bizottságnak ez idő szerint egy felügyelő, egy mellé adott főmérnök és azonkívül még négy főmérnök, kik között a teendők szakmák szerint vannak felosztva, ámbár valamennyien ugyanazon bizottság jegyzői.

E jegyzői hivatalnak rendelkezésére áll egy irodaigazgató, két fogalmazó és három irodatiszt.

Az 1854. június 17-én és 1863. május 5-én kelt két rendelet, az 1791. évi törvénynek, az 1804. évi augusztus 25-én kelt császári és 1838. évi december 23-án kelt királyi rendeletnek, a középítészeti bizottság teendőire és hatáskörére vonatkozó határozatait nem módosította.

Véleményt mond tehát minden építési tervről és minden műszaki kérdésben; javaslatba hozza az állami költség előirányzatba az egyes közlekedési eszközök fentartására felveendő összegeket; felosztja az állami utak fenntartására megszavazott összeget az egyes megyék között; végre az államtanács elé terjesztendő közigazgatási peres kérdéseket megvitatja, s ha oda nem tartoznak, elutasítja és az által az államtanácsot az oda nem tartozó ügyek terhétől megkíméli; az oda tartozóknak pedig kellő felszereléséről gondoskodik.

Hivatva van a felsoroltakon kívül is megoldani minden a közmunka és közlekedési ügyek körül felmerülő kérdéseket és az államok érdekeit ez irányban megfigyelni.

A bizottság mindig csak véleményt mond és nem hoz döntő határozatokat, de e véleményétől eltérő intézkedéseket a miniszteren kívül senki sem tehet, mert a bizottságnak elnöke maga a miniszter, kit az általa a felügyelők sorából kinevezett alelnök csak helyettesít.

Egyébiránt a miniszternek is csak ritkán lehet oka a bizottság véleményétől eltérőleg intézkedni, mert annak amúgy is elnöke.

Igaz ugyan, hogy a miniszter a bizottságban nem minden ülésen lehet jelen; de nagy véleménykülönbségek csak fontosabb kérdések körül szoktak felmerülni, ezeknek tárgyalását pedig a miniszter mindig azon ülések napirendjére tűzheti, melyekben ő maga elnököl.

A középítészeti bizottság bírálata alá tartozó ügyek a ministerium illető osztályai részéről rövid úton küldetnek hozzá; a bizottság jegyzője az egyes ügyeket azon felügyelőnek osztja ki, kinek kerületében az ügyirat tárgya létezik, s ha e felügyelő éppen körútján volna, kívánságára az ügy utána küldetik; a bizottsági ülésben is az ügyet az illető felügyelő adja elő: vagy távollétében mást bíz meg. A tanácskozásokról felvett jegyzőkönyvek két példányban állíttatnak ki, mely példányok egyike az öszbizottság, másika pedig az albizottságok rendelkezésére áll; a tárgyalásokról felvett jegyzőkönyvek a miniszternek mutattatnak be, ki a hozott határo-

zatokat helybenhagyja vagy esetleg módosítja; a minister helybenhagyása után az egyes határozatok az illető osztályokkal jegyzőkönyvi kivonatok alakjában közöltetnek.

A bizottság hetenként rendszeren két ülést tart, régi hagyományos szokás szerint szerdán és szombaton délelőtt.

A francia közmunka-ministerium többi szakbizottságainak állása az osztályokhoz ugyanaz, mint a középítészeti bizottságé, csak a tárgyak, melyek bírálatra hozzájok utasíttatnak, mások.

IV.

A francia közmunka-ministeriumnak imént vázolt szervezetét Olaszország is változatlanul átvette, úgy hogy e tekintetben Olaszországtól újat nem tanulunk.

A belga közmunka-ministeriumban hasonló szakbizottság hasonló hatáskörrel van szerezve.

Az e szervezet megállapítására vonatkozó utolsó, 1860. évi július 18-án kelt királyi rendelet szerint, minden építési ügy a középítészeti bizottság által tárgyalandó és annak javaslata értelmében intézendő el.

A belga középítészeti bizottság áll: a középítészeti felügyelőből (ilyen Belgiumban csak egy van és ez ép ügy, mint Franciaországban nem a végrehajtással, hanem annak ellenőrzésével van megbízva) a középítészeti igazgatóból; az osztályfőnökből, kinek ügyei épen tárgyaltnak (út, víz, vasút és bányaiügyi osztály) a brabanti provincia főmérnökéből és két, sorrend szerint berendelt főmérnökéből.

Belgium hét tartományra van osztva, s azok mindenikében minden építési ügy egy főmérnök alatt áll; miután pedig mindig három főmérnök van a bizottságban, a főmérnökök fele van felváltva a bizottságban.

Poroszországban a közmunkaügyeket kezelő hatóságnak fejlődése sok tekintetben mutat hasonlatosságot a francziának szervezetével.

Nevezetesen 1770. évi május 6-án kelt rendelettel az állami összes építkezési ügyek kezelése egy bizottságra bízott, melynek czime *Ober-Bau-Departement* volt.

Az 1809. szeptember 26-án kelt rendelettel e bizottságnak önálló hatósága meg lőn szüntetve, s mint véleményező bizottság a belügyministerium alá rendeltetett.

1848-ig két ízben is alakítottatott kereskedelmi ministerium, melynek ügyköréhez utasítottak volt az építkezési ügyek; mindkét esetben azonban rövid fenállás után ismét feloszlott; míg végre 1848 april 17-én kelt rendelettel alakítottatott a mostani kereskedelem-, ipar- és közmunkaügyi ministerium. A középítészeti bizottság azonban az egész idő alatt fenállott, de váltakozva, hol a belügy-, hol a pénzügyministerium hatósága alatt.

Mostani szervezetét 1850. évi január 14-én kelt rendelettel nyerte, melynek főbb határozatai a következők:

„Azon ügyek, melyek felett a középítészeti bizottság véleményt mondani hivatva van, a kereskedelmi, ipar- és közmunka-ministerium által utasítatnak hozzá; ugyanezen ministerium közbenjárásával kéri ki a többi ministeriumok is építészeti ügyeik feletti véleményét. Azonkívül minden ministeri építészeti tanácsos úgy hivatva, mint jogosítva van, azon tervezeteket, melyek neki felülvizsgálatra adattak át és a melyeket köteleességszerű belátása szerint a kir. építészeti küldöttségre nézve érdekeseeknek tart, annak tudomására hozni és tárgyalatni.

Az építészeti küldöttség többi tagjai is jogosítva vannak érdekes építkezéseknek tervezeteit a küldöttség heti üléseiben tudomás vétel és tárgyalás végett előterjeszteni.

Az építész-gazdasági ügyek (Bauverwaltungs-Angelegenheiten) és a költségvetések felülvizsgálata a kir. építészeti bizottság teendőinek sorából teljesen kizáratnak.

(8. §.) Az építészeti bizottság tagjai valamennyi ministeri építészeti tanácsos és ezeken kívül kinevezettek, kik a kereskedelmi, ipar- és közmunka-ministerium által kinevezett elnök vezetése alatt a hozzájuk utasított ügyeket együttesen tárgyalni és átvizsgálni tartoznak.

(9. §.) Az elnök mutatja be a beérkezett ügyeket és osztja szét az előadók között.

Az ülések minden héten szombaton tartatnak, ha csak különös okok az elnököt arra nem indítják, hogy a tagokat rendkívüli ülésre hívja össze.

A Berlinben lakó tagok köteleztetnek az ülésekben a kitűzött napon megjelenni, vagy meg nem jelenésüket és az azt hátráltató okot írásban bejelenteni. Külső tagok jogosítva vannak a tanácskozáson bármikor jelen lenni.

A tagok jelenléte mindenkor feljegyeztetik. A tanácskozást a kinevezett elnök vezeti, ha csak a kereskedelmi, ipar- és közmunka-

ügyi minster maga, vagy az államtitkár, vagy végre az építészeti osztály főnöke nem elnököl.

Minden év végén az elnök egy kezelési kimutatást készít és azt a ministernek bemutatja.

(10. §.) Minden ügy az iktatón át az előadónak adatik át és ha még társelőadó is ki van jelölve, előbb ennek adatik, ki a maga véleményét írásban adja; azután átadatik az előadónak, ki azt tovább tárgyalja, az ülésben előadja és a küldöttségnek reá vonatkozó véleményét vagy határozatát elkészíti. Nagyobb középítkezések, valamint általános, minden középítkezésnél alkalmazandó elvek fölötti vélemények, miután teljesen elkészítettek, a legközelebbi ülésben még egyszer előadatnak és a jelenlevő tagok, valamint az elnök által aláíratnak.

Egyéb vélemények fogalmazványai az előadó által iratnak alá és azután, ha ilyen van, a társelőadó és végre az elnök felülvizsgálata és aláírása alá bocsáttatnak.

Ha a tárgyalásnál különböző nézetek nyilvánulnak, azok fölött a szavazás dönt. A szavazatok egyenlősége esetére az elnök szavazata dönt. A szavazat többsége szerint hozott határozatok esetére a kisebbség véleménye is feljegyzendő és az illető tagok által aláírandó, vagy ez az illető által írásba foglalt vélemény az ügydarabhoz csatolandó. A letisztázott vélemények az elnök és legalább még egy tag által aláírandók.

Az üléseken tárgyalt ügyekről egy tárgyalási iktató vezetetik.

A tárgyalás menete, valamint az egyes tagok által előadott tárgyak az ülési jegyzőkönyvekben röviden megemlíttetnek, mely jegyzőkönyvet a legfiatalabb tag vezeti és melyet kivülről még az elnök is aláír.

(17. §.) Az építészeti bizottság irodai munkáit egy kiadó, egy lajstromozó és egy irodaitkár végzik, kiknek elseje az iktatót vezeti, a rendeleteket kiadja, a tisztázatokat összeolvassa és általában az irodai munkálatokra felügyel.

A porosz középítészeti bizottság 1851-ig minden építkezési kérdést, tehát a vasútiakat is, tárgyalta, 1851-ben azonban a közmunka-ministeriumban egy külön vasúti osztály alakítottván, az ez osztály által tárgyalt ügyek a bizottság birálata alá már nem bocsáttattak, hanem a vasúti szakosztályban szervezett műszaki osztály által tárgyalatnak.

A bizottság tagjainak száma ez idő szerint 32.

Elnöke az építészeti főigazgató, tagja a vasúti szakosztály főnöke is.

V.

A fenebbi rövid vázlatból látható, hogy a legtöbb szárazföldi állam közmunkaügyeinek czélszerű kezelése érdekében műszaki bizottságokat szervezett, tagjaiúl legkitűnőbb mérnökeket választván, hogy e szakbizottságok feladata a legfontosabb ügyeket érdemileg megvitatni, azok tárgyában határozni, illetőleg javaslatot tenni s a ministerium osztályai e javaslatok szerint kötelezvék az ügyeket elintézni. E szakbizottságok Francia- és Poroszországban másfél század óta, Belgiumban egy fél század óta működnek, s e lassú idő alatt azon államok számos közbejött szervezési intézkedéseikkel a szakbizottságok intézményét fejlesztették és tökéletesítették, de egyikük sem szüntette meg csak ideiglenesen sem; ez államok példája tehát határozottan ilyen szakbizottságok alakítására út.

De kétségtelen is, hogy minden államban, melynek kormánya a közmunka- és közlekedési ügyekre nagy befolyást gyakorol, és melynek működése ennél fogva sokoldalú, ily műszaki bizottságoknál czélszerűbb szervezetet találni alig lehet.

Előnye ez intézménynek először az, hogy a közmunka-ministerium intézkedéseinek egyöntetűsége vagyis a különböző osztályokban tárgyalt ügyeknek egyenlő alapelvek szerint, s ennél fogva igazságos elintézése biztosíttatik. E kívánatos egyöntetűséget az, hogy valamennyi osztálynak közös főnöke a minister, már azért sem képes biztosítani, mert lehetetlen, hogy a ministerium ügyeinek halmaza mellett a minister maga döntő befolyást gyakoroljon minden ügyben.

Második előnye, hogy az ügyek, különösen azok, melyek szakkérdések eldöntését igénylik, czélszerűbben intéztetnek el ilyen szakbizottságok, mint az osztályokba beosztott egyes tisztviselők által.

A kérdéses szakbizottságok tagjai ugyanis többnyire az építészeti felügyelők, tehát oly tisztviselők, kiknek feladata, a külső munkák folyamát figyelemmel kísérni és ellenőrizni, a külső közegek által bemutatott terveket tanulmányozni, bírálni és bizottsági ülésekben megvitatni. E tisztviselők semmiféle írásbeli vagy kezelési teendővel elhalmozva nem lévén, minden idejüket kizárólag szellemi tevékenységöknek szentelhetik; ennek folytán oly széles látkörű és nagy tekintélyű bírálókká is fejlődnek, hogy javaslataikat a ministerium nagy megnyugvással fogadhatja.

De a szakbizottságok czélszerű működésének föltétele, hogy tagjai kizárólag e működésnek szentelhessék minden idejüket és tehetségüket, mert e czél elérve nem lesz, ha e bizottságok a ministeriumnak az osztályokban is működő tisztviselőiből alakíttatnak, mert e tisztviselőknek a czél elérésére megkívántató képességük rendszerint nincs, elegendő idejük pedig soha sem lesz.

Arra ugyanis, hogy valaki jó szakember legyen, okvetlenül megkívántatik, hogy alkalma legyen a munkák gyakorlati létesítése körül tapasztalatokat szerezni s tanulmányait folytatni; e két föltétel pedig alig egyesíthető az illető tisztviselőnek irodai működésével.

De tegyük fel, hogy egyes az osztályokban alkalmazott tisztviselők a rendszerint hiányzó tájékozottsággal bírnak, ez esetben e kitűnő képzettségű hivatalnokoknak, kik szakkérdések megoldására tanulmányaik és tapasztalataik alapján képesek, fogalmazási munkákkal való elhalmozása a legnagyobb munka- és erőpazarlás; mert ily tisztviselők szellemi munkájának az állam sokkal több hasznát veszi, mint anyagi tevékenységüknek.

A szóban forgó szakbizottságok alakítása ennélfogva a legczélszerűbb munkafelosztás; mert azok, kik hivatva vannak a fontos kérdéseket eldönteni, nem kárhoztatnak egyszersmind arra, hogy e döntvények foganatosítására szükséges fogalmazási munkákat is elvégezzék.

Annak, hogy a bírálatra hivatott műszaki tisztviselők a hozzájuk útalt ügyeket testületesleg tárgyalják és nem külön adják egyéni véleményöket, azon nagy előnye van, hogy az ügyek sokkal behatóbban tárgyaltnak.

A mérnöki tudomány mai terjedelme mellett ugyanis nincsen mérnök, ki annak minden szakában egyaránt jártas volna; a legfontosabb ügyek azonban rendszerint több oldalú jártasságot, széleskörű ismereteket igényelnek s ennélfogva egy bizottság egyeseknél alaposabb véleményt fog mondani ily bonyolult kérdésekben.

Végre harmadik és nem legcsekélyebb előnye e testületi tanácskozásoknak az, hogy a résztvevő tagokra a legüdvösebb befolyással vannak, mert a mindennap felmerülő gyakorlati és tudományos kérdések megvitatása a legalkalmasabb eszköz arra, hogy a bizottsági tagok egymás tapasztalatait s ismereteit

kölesönösen kiegészítsék s ez által tudományos haladásukat elősegítsék. A szaktudósok ezenkívül ritkán bírnak azon előadási gyakorlottsággal, mely arra megkivántatik, hogy nézeteiket másoknak is érthetően előadják. Az erre megkivántató képesség megszerzésére pedig semmi sem alkalmasabb a szakkérdéseknek nagyobb körben megvitatásánál.

HIERONYMI KÁROLY.

MAGYAR LÁSZLÓ ¹⁾.

Tisztelt akadémia! Magyar László elhunyt tagtársunknak óhajtom megújítani emlékezetét. Körünkben sohasem üdvözölhattük, személyesen nem ismertük, míg élt; sirját sem fogjuk látni sohasem. Mint meteor, úgy tűnt fel ő irodalmunk egén, s midőn reméltük, hogy új világot fog vetni addig ismeretlen országokra és népekre, s új dísz fog szerezni a magyar névnek: váratlanul eltűnt, nyomot sem hagyva maga után. Elszakadva szülőföldjétől, elhagyatva és senkitől sem támogatva buzgó törekvéseiben, nem valósíthatta terveit s megkezdett munkája csonka töredék maradt. Amde a „ki áttöri azon gátat, mely életének szűk és homályos kört szab s nem gondolva veszéllyel, fáradtsággal, szükséges költséggel s egyéb megkívántatóságokkal, bátran megy kitűzött célja elé — mely nem alacsony magán érdek, hanem a haza, az emberiség dicsőítéséből veszi eredetét, — az ily egyéniség, hogy sokat ne mondjunk, ha csak megközelíti is célját, minden esetre megérdemli figyelmünket és becsülésünket“.

Magyar László gyermekségéről és ifjúságáról keveset tudunk. Csak azt tudjuk, hogy 1818-ban Szombathely városában születék. Anyja a szülés következtében meghalálozván, öreganyja, Horváth Apollonia, gondviselése alá került, azután D.-Földvárra jutott, hol az elemi iskolákat, utóbb Kalocsán az alsó, Szabadkán pedig, hol édes atyja lakott, a felső gymnasialis osztályokat végezte. Ezentúl atyja, Magyar Imre, gondoskodott róla s megengedé neki, hogy nevét viselje. A bölcsészeti tudományok tanulására Pestre küldték, de 1840-ben felhagyván a

¹⁾ Olvastatott mint emlékbeszéd a M. T. Akadémia 1873. november 23-ki összes ülésében.

tanulmányokkal, gazdasági gyakorlatra adta magát s a báró Orczy család jankováczi urodalmában mint irnok, utóbb mint ispán hivataloskodott egy ideig. Már gyermekkorában határozott hajlamot mutatott a kalandos utazásokra; különösen tengeri utazásokról ábrándozott s gyermekkori vágyainak főcélja a hajós tiszt aranyos vállrojtja volt. Azért a gazdasági ispán állása ki nem elégíthette, s atyja barátjának, Kiss Pál, akkori fiumei kormányzónak felhívására Fiumébe ment a tengerészeti iskolába. Itt a két évi elméleti tanfolyamot elvégezvén, cs. k. hajós-kadetté lett, s mint ilyen 1843-ban rövid szabadsággal Szabadkára ment. Ekkor látta utoljára hazáját, rokonait, ismerőseit. Fiumébe visszatérvén, Triestbe ment s innen cs. k. postahajón, mint kadet, Braziliába utazék. További kalandjait édes atyjához intézett egyik levelében így adja elő: „Szerencsés utazás után a Bahia de todos santos öbölben horgonyt vetettünk. Itt odahagyván az ausztriai hajós szolgálatot, Nyugat-Indiákra hajóztam, hol Havannából egy spanyol contrebande-hajón mint köztengerész a guineai szerencsen partokra vitorláztam. Fölötte szerencsés valék e veszedelmes és átkozott kereskedésben, mert öt hónapi utazás után igen betegem, de teli erszénnyel ismét Cubára visszatértem; a nyert 1500 spanyol koronás tallér tanulni kívánó lelkemet el nem csábította; sőt e pénz vala első műszere tervem kivitelének, melyre való nézve hat hónapig egy jeles nauticus professornál órákat fizettem, hol magamat elegendőleg kiképezve s a szükséges hajósi műszereket megszerezve *Albatros* spanyol hajón mint másod pilot Kelet-Indiákra eveztem, hol a kapitány meghalálozott, és Szumátrán, Jáván keresztül Madagaszkár szigetre érkeztem. Itt csaknem halálra megbetegedtem a sárga hideglelésben. Majd egy francia hadi hajón mint utas a Jóreménység fokára utaztam, hol mintegy két hónapi mulatás után a tengerészek ispotályában egészségem helyreállott. Innét egy portugál hajón, már mint első pilot, Braziliába, Rio-Janeiróba hajóztam. Tudván, hogy e városban lakozik Vámosi József, debreczeni hazánkfia, jónak találtam őt felkeresni. Vámosi igen szívesen fogadott s tudtomra adá, hogy La Plata köztársaság dictatora, Rosas, rendelést adott az itt tartzkodó követjének, hogy a köztársaság flottája számára néhány alkalmas hadi tisztet szerződtessen. Jó víz volt ez malmomra, azért barátomtól a szükséges ajánlólevelekkel ellátva, Buenos-Ayresbe vitorláztam ... hol ajánlóleveleim s jól kiállott vizsgálat következtében

Rosas dictatortól hajós hadnagygyá neveztettem ki s egyszermind a polgári jogot is megkaptam.

Sohasem éreztem nagyobb örömet, mint a midőn először látám vállaimon a díszes arany epauletteket, ezzel látám gyermekkori álmaimat beteljesedve.“

Ekkép hazánkfia La Plata köztársaság szolgálatába lépett s részt vett a véres háborúban, mely La Plata és Uruguay között folyt. Az angolok és francziák beavatkozván a háborúba, Uruguayt segíték, mely ennek következtén majdnem minden ütközetben győzelmeskedett. Végre a franczia és angol hajók a buenos-ayresi flotillát a Plata folyón hosszas ágyúzás után tönkre tevék. Ez ütközetben hazánkfia hadi fogságba esett s Uruguayban hadi törvényszék elé állították. Arról vádoltatott, hogy az uruguayi hadi foglyok legyilkolásában részt vett, s noha e vád alaptalan volt, mégis halálra ítéltetett volna, ha egy franczia hajó parancsnoka, Lainé, közbe nem veti magát s ártatlanságát be nem bizonyítja. Ekkép történt, hogy hazánkfia szabadon bocsáttaték s tiszti rangját is megtartá, de le kellett magát köteleznie, hogy míg a háború tartand, a buenos-ayresi lobogó alatt Uruguay ellen nem szolgál.

Társunk ekkor Montevideóból ismét Rio-Janeiróba ment. A tétlen életet csakhamar megunván, Dél-Amerika belsejébe szándékozott utazni, de e tervét költség hiánya miatt nem valósíthatá. Végre Afrika nyugati partjaira hajózik s ott a kalabári ¹⁾ néger fejedelem szolgálatába lépett; két évig maradt a néger fejedelem hajóhadánál, míg nem megrongált egészsége miatt azon partvidéket elhagyván, délfelé a portugál gyarmatokra hajózott. Benguela városban csakhamar megismerkedék az ott letelepedett portugallokkal. Ott fogamzék meg lelkében a gondolat és terv: életét déli Afrika belsejének kikutatására szentelni. Azért 1849. január 15-én Benguelát, az egészségtelen portugál várost, ott hagyá s belföldi karavánhoz csatlakozva Bihéországba utazék, hol negyven napi utazás után szerencsésen megérkezett. Hogy terveit végrehajthassa, eltökélte magát, Bihében megtelepedni s az ottani népekkel vérségi és kereskedési viszonyba lépni, mert csak így vélte Afrika belsejét idegen segítség nélkül megutazhatni. Megér-

¹⁾ A biafrai öböl partjain a Kamerun hegységtől nyugatra s a Kuára folyótól keletre.

kezte után a tartomány fejedelménél az ottani törvényes szokás szerint tisztelkedett.

Utazónk érdekesen írja le a bihéi fejedelemmel való első találkozását ¹⁾).

„Kajája-Kajángula fejedelem magas, sovány, mintegy ötven esztendőös ember, rendes és nyílt arczvonásai kellemes benyomást tesznek, de apró, szüntelen mosolygó vagyis inkább villogó szeme nyugtalan, s mondhatnók, álnok lelket árul el. Fején színes, turbán módjára felkötött kendő volt, testét sötét-kék, bő, lobogó tunika takarta, mely derekán fehér czafrangos öv által volt összeszorítva, vállairól fehér, vörös és sárga sávolyú sál függött. Ékességül nyakán fekete zsinóron függő s aranyos tokba foglalt oroszláncöröm volt látható, kezében pedig szépen dolgozott rövid gyilkot tartott, melylyel szüntelen játszadozott. Kisérete, a lábánál ülő ifjú rabszolgát kivéve, mind izmos, válogatott, magas termetű fiatal fegyveresekből állott, kik nála pompásabban voltak felékesítve, kivált a dragonyos sisakhoz hasonlító hajfonat, az úgy nevezett *epunta*, mely különféle színű gyöngyökkel volt megrakva, harcziás szép külsőt adott nekik.

Kiszongóm, azaz tolmácsom, végre elvégzé hosszú beszédjét. Ezt a fejedelem tolmácsa előbb szóról szóra a lábainál ülő rabszolgának mondá el s ez halkan a fejedelemmel közlé. A beszéd veleje a tartományban való letelepedésemet s azon szándékomat tárgyazta, innét tovább a belföldre utazni az oda járó bihéi karavánokkal. A fejedelem a beszédet teljes béketűrőssel végig hallgatá, azután mindennel való megelégedését jelenté ki s válaszáat e szavakkal fejezé be: „Isten hozott! Oltalmamba fogadlak s jaj annak, ki téged személyedben vagy birtokodban bántani mer; ezennel megadom neked a *mukombe*, azaz vendégjogot s népeim azt elismerni tartoznak.“ Erre zajos tapsra s helybenhagyó kiáltásokra fakadt a gyülekezet.

Utazónk annyira megtetszett Kajája-Kajángulának, hogy nemsokára országában való megtelepedése után egyik leányát, kinek anyja a fehérek között született és nevelkedett, ajánlá neki feleségül. Magyar némi habozás után kijelenté a fejedelem követének, hogy kész köteles szolgálja levén, ajánlatát elfogadja s leánya, tetszése szerint, bár mikor hozzá mehet s

¹⁾ Lásd *Magyar László Délafrikai utazásai*. I. kötet, 216. s k. lapokon.

házában mint úrnő foglalhat helyet. „Ezek folytán,“ írja Magyar, „1849. május 23-án megérkezék menyasszonyom mindkét nembeli számos rabszolga kíséretében. Miután a kimbanda (pap, jós) szertartásait elvégezte volt, a menyasszonyt két testvérbátyja átadá nekem, mielőtt vele csak egy szót is válthattam volna. Elvevém mint ismeretlen portékát. Menyasszonyom, Ina-Kullu-Ozoro (Ozoro herczegasszony), karcsú, magas és szép termetű, körülbelül 14 éves leány; fényes fekete arczában két nagy kerek szem ragyog, vastag domborodott rózsaszín ajkai közül indiai gyöngyhöz hasonló hófehér fogak tűnnek ki. Öltözete különféle elevenszinű finom szövetekből készült, bő lobogó ruháját czafrangos fehér öv szorítja karcsú derekához, haja sokszínű apró gyöngyökkel van hímézve s a gordiumi csomóhoz hasonló, megoldhatatlan tekercesekbe és fürtökbe felosztva. De a nyakán, vékony arany lánczon, megváltónknak ugyancsak aranyból készült keresztjét vevém észre, s ennek látása bizodalmat s reményt önte szívembe, hogy egyesülésünk szerencsés lesz a menyasszonyom által hordott kereszttyén jelkép oltalma alatt.“

Ekkép hazánkfia a Benguelától majdnem egyenest keletre eső, a tengerparttól 80—90 mértföldnyi távolságban levő Bihé tartományban telepedett meg a Kuanzával egyesülő Kokéma folyó egyik mellékvízénél, a Masisi-Kuitu folyónál, nem messze a tartománynak Kombála nevű fővárosától.

Bihéből azután kisebb-nagyobb kirándulásokat tett a szomszéd tartományokba. 1850. febr. 20-án nagyobb utazásra indult el s azontúl majd kereskedelmi karavánok, majd saját rabszolgái és elefántvadászai kíséretében új meg új utazásokat tett. A következő 6—7 év alatt meglátogatta, mint állítja, mindazon országokat és tartományokat, melyek a déli szélesség 3- és 20-ik, s a Greenwichől számított keleti hosszúság 12- és 27-ik fokai között terjednek el. A Mosszamedesz, Benguela és Loanda városokban levő portugál hatóságokkal érintkezésben maradt s olykor atyjának és rokonainak is írt.

Néhány levelét Autunovics József a *Magyar Hir* lap szerkesztőjének, küldé, ki azokat lapjának 753-ik s következő számaiban közlé 1852-ben.

Épen az ötvenes években Európa tudós és művelt köreiből figyelme különösen Afrika felé fordult, melynek belső országai évezredek óta sűrű homálylyal maradtak eltakarva. A legújabb időig déli részeinek partvidékeit sem ismertük

kellően, kivéve az angolok birtokába került Fokföldet. A portugálok ugyan Afrikának nyugati és keleti partvidékein már a XVI-ik század elején szálltak meg egyes helyeket, honnan élénk kereskedést űztek befelé és kifelé. De ők a zárkózott rejtélyes földség belsejébe nem igen messzire nyomultak, s féltékenyen még azt is eltitkolták, a mit a partvidéki és beljebb eső országokról és népekről hallottak és kikutattak vala. Missionariusaik, kik Kongóban és Angolában a benszülöttek megtérítésén fáradoztak, számos kötetet irtak ugyan, de bő tudósításaikban vajmi kevés a helyes és józan ítéleten s valóságos megfigyelésen és tapasztaláson alapuló adat és ismertetés. Ők rendesen az ábránd és féktelen képzelődés termékeivel tölték be lapjaikat s különösen az általuk meglátogatott helyek távolságait oly túlságosan nagyítják, hogy azt kellene hinnünk, miszerint a földség nyugati és keleti oldaláról kiindulván, annak közepéig nyomultak elő s ott egymással találkoztak. Cooley, az angol kritikus, bebizonyította, hogy ettől nagyon is távol maradtak, hogy a földség szívéig sohasem jutottak. Csak a következő utazók jutottak messzebbre, mint a missionariusok, de az ő jelentéseik csak a legújabb időben tétettek közzé: da Silva Texeira, Lacerda, da Costa két küldötte és Monteiro őrnagy.

Da Silva Texeira Sándor a nyugati parton levő Bahiából indult ki s Lobáleországig jutott; rövid úti jelentése csak 1844-ben jelent meg az *Annaes maritimos e coloniaes* című portugál folyóiratban. Lacerda 1798-ban a keleti partvidéken, a Zambézi folyó mellett levő Tete városból Kazembeországba utazék, ennek fővárosát, Lucendát, szerencsésen elérte, de azután nemsokára elhunyt s kísérője Pinto készíté az úti jelentést, mely 1845-ben jelent meg az említett folyóiratban. Da Costa, a Loandától keletre levő Kasszandzse portugál kereskedőtelep felügyelője, 1802-ben két benszülött utast, úgy nevezett *pombeirót*, küldött ki, hogy Muropue hatalmas fejedelmét látogassák meg s onnan keletnek tartva a Zambézi torkolatáig igyekezzenek előnyomulni. A két pombeiro Pungo-Andongból indult ki, Muropue fővárosát sok vesződség után eléré s néhány évet ott töltvén, csak 1806-ban folytató útját s 1811-ben érkezék meg Tete városában. Ők tehát az első utazók, kik európai ember megbízásából a délafrikai continensen keresztül jártak, nyugati partjától keleti partjáig. De utazásukról csak igen rövid és zavaros jelentést tettek. Monteiro őrnagy 1831-ben

ismét Lucendát látogatá meg Tete felől, de tudósítása alig foglalt magában többet, mint Pinto jelentése.

Azután még egy vállalatot kell megemlítenem, melyet Ribeiro dos Santos portugál főconsul Altonában 1841-ben indítá meg, kereskedelmi érdekből. Ribeiro és útítársai azonban csak a Benguela és Loanda közötti partvidék előtt hajóztak ide-oda s csak néhány helyen szálltak a partra; a mostoha égalj mindazáltal annyira megrongálta egészségöket, hogy Loandában többnyire meghaltak. Egyik bajtársuk, dr. Tams, ki mint hajóorvos csatlakozott vala a társasághoz, szerencsésen visszakerült Európába s tapasztalatait érdekes munkában közlé, mely 1845-ben jelent meg ¹⁾.

Végre 1843-ban egy portugál kereskedő, Graça Joakim Rodriguez, tett egy nagyobb kirándulást déli Afrika belsejében; Angolából kiindulván, a Kuanza folyó jobb oldalán nyomult előre s Bihébe jutott, azután keleti irányban folytatván útját, Lobaleországba érkezett, onnan végre Muropue birodalomba ment.

Ezekből látjuk, hogy déli Afrika belső vidékeiről csak a negyvenes években vettünk némi tudósításokat. Ekkor azonban az elszánt utazóknak és felfedezőknak egész sora következett: Moffat, Galton, Andersson, Krapf, Rebmann, Erhardt, Oswell, Burton, Grant, Speke, Roscher és mások kerekedtek föl, hogy a rejtélyes földrész ábrázatáról a fátyolt fellebbentsék. Mindnyájoknál állhatatosabb és szerencsésebb volt Livingstone Dávid, ki 1840 óta déli Afrikát minden irányban keresztül kasúl járta s kinek az európaiak közül először sikerült Kolo-bengtől fel Loandáig s onnan a keleti partig, Kilimanéig utazni.

Ez utazók s különösen Livingstone tudósításai általános érdeklődést támasztottak déli Afrika iránt; s midőn az az érdek már fel volt költve, akkor jelentek meg hazánkfiának első levelei és tudósításai. 1852-ben a *Magyar Hírlap*, azután 1854-ben a *Pesti Napló* közlé Magyar László néhány levelét és úti jelentését. Leveleiben kérdezi atyjától, nem remélhetne-e némi pénzsegélyt arra, hogy „Délafrikát az atlanti oceántól nyugatról keletre egész az indiai tengerig keresztül utazhassa,” s arra is ajánlkozott, hogy a nemzeti muzeum számára ritkaságokat küldene, ha bizonyos pénzmennyiség valamely hiteles

¹⁾ Dr. Tams: *Die portugiesischen Besitzungen in Süd-Afrika*. Hamburg, 1845.

lizbonai kereskedő házban letétetnék a szállítási költségek fedezésére. Ámde a magyar közönség földrajzi problémák megoldásával az állami elaléltság ama gyászos évciben sem gondolt többet, mint mostanában; Afrika s ott utazó hazánkfia bizony nem érdekelte! A *Pesti Napló*ban megjelent úti vázlatok után hosszabb idő mult el, a nélkül, hogy újabb hírt közöltek volna a lapok. Ekkor utazó hazánkfia édes atyjának, Magyar Imrének s jó barátjának, Autunovics Józsefnek irtam, s midőn tőlük értesültem, hogy már régóta ők sem vettek levelet az utazótól s azt sem tudják, hol és hogy van, a t. akadémiát kértem fel, szíveskedjék hazánkfia ügyét felkarolni s magas kormányunk útján tudakozódni felőle a portugál kormánynál. A t. akadémia teljesíté kérelmemet s azt is elrendelé, hogy Magyar Lászlónak a lapokban elszórtan megjelent leveleit és úti jelentéseit összegyűjtsem s külön füzetben kiadjam ¹⁾. Irtam továbbá dr. Petermannak, ki Londonban is tudakozódott Magyar felől, s irtam Afrikába is. A t. akadémia nemsokára hivatalos értesítést vett hazánkfiáról s végre leveleim Afrikában is megtalálták őt. Felszólítottam, hogy írja le utazásait magyarul s készítsen kimerítő rendszeres munkát, remélem, a t. akadémia ki fogja adni. 1858 végén csakugyan egy tetemes nyaláb kézirat érkezett a t. akadémiához; a nyalábot a mi kormányunk a portugál kormánytól vette vala. E kézirat Magyar László utazásainak első kötetét foglalta magában, melyet a t. akadémia megbízásából én szerkesztettem s jegyzetekkel felvilágosítani igyekeztem. E kötet az akadémia költségén 1859-ben jelent meg. Benne elő van adva hazánkfia utazása Benguelából Bihebe, ottani letelepedése s végre benne a déli szélesség 8- és 15-ik s a keleti hosszúság 10- és 19-ik fokai között elterjedő kimbunda országok és népek, valamint az ottani vidékeken levő portugál gyarmatok vannak ismertetve. Az előszóban azt mondja Magyar, hogy munkáját három kötetre osztja, a második kötetben a déli szélesség 3- és 11-ik s a keleti hosszúság 19- és 27-ik fokai között levő *munganguella* tartományokat, s végre a harmadikban az említett hosszúsági fokok között délre a szélesség 20-ik fokán túlig elterjedő *mombuella* pusztákat fogja leírni. De az utóbbi két kötetre való kézirat, fájdalom, nem került kezünkbe.

¹⁾ E füzet megjelent e czím alatt: *Magyar László délafrikai levelei és naplókivonatai*. Pest, 1857.

Sajátságos balsors lebegett e tekintetben Magyar László ügye fölött!

Mikor a t. akadémia elhatározta vala, hogy munkáját saját költségén kiadja és szerkesztését reám bizza, azonnal irtam neki s felkértem, küldje meg minél előbb a hátralevő két kötetet is. Akkor is irtam neki, midőn az első kötet a sajtó alól kikerült. A t. akadémia őt akkor levelező tagjai sorába igtatta s arról is tudósítottam, s az akkori akadémiai titkár úr az illető oklevelet is megküldte neki. Ismételt leveleimre sokáig nem vettem választ. Végre 1859-ben egy Lucirában 1858. nov. 16-án kelt levelét vettem, mely egy régibb levelemre válaszol. Ebben többi közt írja, hogy Bihéországból Benguelába költözött s fiát Mosszamedeszbe vitte, hogy ott az iskolába járassa, maga pedig rabszolgáival együtt a S.-Martha-fokhegy tövében levő Lucira pusztán egy tengeröböl partján telepedett meg... Irja továbbá, hogy az utazásait tárgyzó munka első kötetét a portugál hatóságok útján elküldé, de minthogy választ nem vett, attól tart, hogy vagy a kézirat nem jutott rendeltetése helyére, vagy hogy azt az akadémia nem találta érdemesnek a kiadásra. Ez utóbbi esetben a kezénél levő két más kötetet el sem fogja küldeni, hanem csak kivonatokat fog belőle készíteni, hogy azokat dr. Petermann kezéhez juttassam. E levélhez volt mellékelve a Moluva-, Moropu- és Lobáleországok ismertetése, melyet mint újdон választott levelező tag székfoglalójául olvastam fel a t. akadémia előtt.

Egyik korábbi levelében többféle munkákat, különösen Afrikára vonatkozókat, kért vala; e kérelmet is teljesítém s dr. Petermann földrajzi közleményein kívül saját munkáját s néhány más könyvet is küldtem neki. E küldemény csak évek mulva került kezéhez; 1859 elején még arról sem volt tudomása, hogy munkáját az akadémia kiadja, mint az 1859. febr. 20-án Lucirában kelt leveléből kitetszik, melyben egyebek közt ezt írja:

„Már huzamos idő óta különféle datumok alatt kelt s haza küldött leveleimre mindeddig választ nem kaptam . . . még utazásom első kötetével sem tudom, hogy mi történt“ . . .

Ezután még csak egy levelet vettem tőle, mely Lucirától délre, Felső-Karundtámbában, Gyikolo-Moinóban, 1861. decz. 21-én kelt s ekkép szól:

„Beccses leveleinek mind a kettőjét, egyike Pesten 1859. febr. 8-án, a másika Budán 1860. febr. 12-én kelt, folyó hó

16-án nagy örömömmre megkaptam ... Látom, mennyi sok hálával és köszönettel lettem adóssá önnek Hogy mindeddig munkám hátramaradt részét be nem küldöttem, annak oka az, hogy több mint három év óta a munka első része beküldése után hazámból arra, nem mondom valamely helybenhagyó választ, de még csak azt érdeklő bármely egyszerű említést sem volt szerencsém kaphatni, azért végkép elcsüggedve véltem, hogy hazámban nemcsak munkám pártolásra nem talált, de még személyemről is végkép megfejtkeztek. De most köszönet nem emberbaráti lelkének, az ellenkezőről vagyok meggyőződve, azért a még tisztázatlanul hagyott munka hátralevő részét elkészítem s azt a már ismeretes úton a t. m. t. akadémiának elküldöm.

Toldy Ferencz úr által levék tudósítva, hogy munkám díjazása következtében 140 császári aranyok állanak ott rendelkezésemre ... Mindezen pénzüsszeget a hozzá intézett levélben öt megkértem, hogy szíveskedjék a Lissabonban levő ausztriai követséghez beküldeni és arról nekem levelében idővel hírt adni, hogy a küldemény iránt rendelkezésemet tehessem.

Állandó lakásom még most is a Lucira-öböl partján létezik, bátor én magam szolgálaim nagy részével valódi nomád életet viselek, messze ide s tova vándorolva e kietlen sivatag tartományban ... Több mint három év óta dühöng a pártszakadasi véres belháború Bihéországban, mióta nőm atyja, a tartomány volt főnöke, a Kangombe dynastia mellékágából eredt Mukinda pártos főnök által meggyilkoltatott s helyébe az országlást elfoglalta. Nőm ugyan ott létezik, várva az alkalmat, míg rokonai valamelyikének sikerülend az elvesztett hatalmat kezéhez keríteni, de nekem nem tanácsos a vérengző pártok között fellépni, azért örömet mulatok itt e békés magányban. Egészségem, hála a jó istennek, mindegyre jó és reménylem azt még huzamosb időre megtarthatni s végre édes hazámat megláthatni“

E levelet 1862-nek vége felé vettem. Ekkor remélnünk lehetett, hogy az ígért kézirat nemsokára megérkezik. Ámde hiában reméltem én s remélték mindazok, kik Afrika fellelmezése iránt érdeklődnek. Évek multak a nélkül, hogy kézirat, újabb tudósítás s ismételt leveleimre bármely válasz érkezett volna.

Végre a t. akadémia újra a magas kormányhoz folyamodott s az ő és külügyi ministeriumunk ismételt megkereséseire

a portugál kormány részéről azon tudósítást vettük: hogy Magyar László Imre 1864. nov. 9-én, Benguela kerületében, a Dombe grande törvényhatósága alá tartozó Ponto do Cujóban ¹⁾ meghalálozott, kiskorú örökösét hagyván hátra. E tudósításhoz a halálozási eset felvételéről s a hagyatéki tárgyalásról való hivatalos bizonyítvány is volt mellékelve. Hazánkfia gyászos haláláról tehát nem lehetett többé kétségünk, de újabb tudósítást óhajtottunk arra nézve, hogy mi történt hagyatékával s különösen a hátrahagyott könyvekkel és netaláni kéziratokkal? Azért ujabban felírt a t. akadémia.

Az előbb említett válasz 1868. aug. 10-én kelt, utóbb 1870. máj. 3-án kissé részletesebb tudósítást vettünk, melynek ez a veleje: Magyar László hagyatékát tették: néhány rab-szolga, ruhafélék s némely más csekély értékű tárgyak, meg 19 darab arany. Az illető hatóság azt a hagyatékot a kiskorú árva fiú Gyula ²⁾ javára írta össze, de hitelezők jelentkeztek s Magyar vagyonából a hitelezők követeléseinek kielégítése is alig telt ki. Az árva fiút bizonyos Joaquim José da Luz vette magához s lakatos-mesterségre adta, de azután rossz magaviselete miatt kiutasította házából. Ekkor édes anyja, ki Kakondában lakik, visszakövetelte a fiát s a hatóság kiszolgáltatta neki.

Végre a portugál kormánytól még egy tudósítást vettünk, mely 1872. decz. 4-én kelt. Ebben az mondatik, hogy az elhunyt Magyar hagyatékának letéteményesévé valami Esteves d'Araujo János neveztetett vala ki s hogy ennek háza a lángok martaléka lett s ekkor többi közt két láda is elégett, melyek Magyar hagyatékához tartoztak s melyek közül az egyikben *könyvek*, a másokban *írományok* voltak.

Látjuk, hogy az értesítésekben, melyeket a portugál kormány az illető gyarmati hatóságoktól az ismételt tudakozódások következtében kapott, némi félszegség, titokszerűség és ellenmondás rejlik. Elsőben csak egyszerűen azt írják, hogy Magyar meghalt s hogy hagyatéka iránt a szolgálatában volt Dias d'Oliveirát hit alatt meghallgatták. Azután írják, hogy

¹⁾ E helység a S.-Martha-foktól északra s Benguelától délre, a Rio S.-Francisco torkolata déli oldalán fekszik.

²⁾ Magyar László leveleiben mindig csak egy fiát emlegeti, ki 1851-ben a Muropuák országában született s kinek neve Sah-Kilembe-Gonga; utóbb Mosszamedeszben Arthurnak kereszteltette, a portugál tudósítás szerint *Julio* a neve.

miből állott az elhunynak hagyatéka s hogy ezt a hitelezők kielégítésére fordították. Végre még azt írják, hogy Esteves d'Araujóra bízta a hagyatékot mint letéteményt s hogy abban könyvek és irományok is voltak, melyek azonban tűz által elpusztultak!

Bizony, magas az ég s Portugallia afrikai gyarmatai távol esnek! Miként hazánkfia életében alig tehattünk valamit törekvései előmozdítására, úgy halála után sem tehattunk semmit könyvei és irományai megmentésére.

Elhunyt társunk neve a legújabb időben ismét gyakrabban emlegettetett a külföld tudós köreiben. Livingstone évek előtt újra elindult vala Afrikába, hogy a Roscher, Speke, Grant, Burton és Baker által felfedezett nagy tavak viszonyait s összefüggéseket a Nilus vízrendszerével felderítse, hogy ez évezredek óta homályos talányt végre megoldja. Kutatásairól és felfedezéseiről csak némi töredékes, összefüggés nélküli tudósításokat küldött, azután sokáig semmi értesítés sem érkezett tőle. Már holt hírét költötték, e hírek hamisaknak bizonyultak, de közvetlen tudósítást senki sem kapott tőle. Ekkor Stanley egy amerikai hirlap szerkesztőségének megbízásából kerekedett föl Livingstone felkeresésére. Stanley bátran neki megy Afrika belső vadonjainak és csaknem akadály nélkül Udsidsibe érkezik, hol a Taganyika-tó partján egy csoport arab közt egy halvány kinézésű, ősz szakállú fehér embert pillant meg, vörös gyapot-kabátban s fején szinehagyott paszomántos tengerészsapkával, — ki természetesen nem lehetett más, mint Livingstone. Stanley a feltalált Livingstonenál néhány kirándulást tesz a környező vidékeken, azután haza siet s itt egy könyvet készít, mely igen kellemes olvasmányul szolgál, szép képekkel s abroszszal is fel van ékesítve. E könyvben a Nilus forrásainak problémája is meg van oldva s a nagy tavak rejtélyes viszonyai is felderítvék, s méltán csodálkozhatunk azon, hogy Livingstone miért maradt még ott Afrikában s miért nem sietett haza új és fiatal barátja társaságában! Stanley munkája elérte célját s Bennet úr, a *New-York-Herald* tulajdonosa, is alkalmasint nem csalatkozott számításaiban. Amde a kaján kritika csakhamar sok mindenféle kifogást tett Stanley könyve és térképe ellen s most már nagyon sokan úgy ítélnek róla, mint nagyszerű humbugról. Különösen Burton kapitány is úgy ítél róla, ki pedig maga is ott járt Afrika tavai körül. Burton Magyar László tudósításait például a Lualaba-folyóról a Kazembeország

egyéb vizeiről helyesebbeknek tartja, mint Stanley s Livingstone állítólagos értesítéseit, s azért angolra akarja fordíttatni hazánkfia nagyobb munkáját és kisebb tudósításait. A múlt nyáron szerencsém volt személyesen találkozni Burton kapitánnyal; ő még kerestetni akarja hazánkfia hátrahagyott irományait s reméli, hogy az új angol expedíció, mely épen Loanda és Benguela felől akar Afrika belsejébe előnyomulni, e tekintetben is sikert fog érni.

Burton kapitány tehát az angol közönséggel akarja hazánkfia utazásait megismertetni, a német közönséggel én magam ismerttettem meg, midőn utazásainak első kötetét német nyelven is kiadtam s leveleit és kisebb úti jelentéseit német fordításban dr. Petermannal közöltem.

Boldogult tagtársunkat nem számíthatjuk az első rendű tudományos utazók közé; ő se a kellő anyagi eszközökkel nem rendelkezett, se elegendő tudományos előkészültsége nem volt s munkájának épen azon része veszett el, mely a tudományra nézve legérdekesebb lett volna, mivel egészen ismeretlen országokat és népeket tárgyalt volna. Mindazáltal utazásai által a Kongo s különösen a Kuanza folyótól délre a Kunéne folyóig, azaz a déli szélesség 7-ik s illetőleg 9-ik fokától a 18-ik s illetőleg 20-ik fokig elterjedő s nyugat-keleti irányban körülbelül 15 hosszúsági fok között fekvő országokról és népeikről többé-kevésbbé részletes és biztos tudósításokat nyertünk, melyek ismeretünket déli Afrikáról lényegesen gyarapítják. Ezt azok is elismerik, kik hazánkfia érdemeit épen nem hajlandók túlbecsülni. Épen most jelent meg Spamer lipcei könyvárus, kiadásában Oberlaendertől e czímű munka: *West-afrika vom Senegal bis Benguela*, ebben Mungo Park, Lambert, Baikie, Burton, Du Chaillu, Bastian és Rohlf's mellett Magyar is felsoroltatik s munkájából több fejezet közöltetik. Kiepert is az imént megjelent földképein, melyeken Afrika belseje felfedezésének történelmét feltünteti, oda tette az illető vidéken Magyar nevét. Annyit mindenesetre mondhatunk, hogy Magyar neve déli Afrika utazói és kutatói között tisztes helyet foglal el. Ha lehetséges lett volna őt folytonos érintkezésbe hozni a tudománnyal, Európa tudós köreivel, bizonyosan többet tett volna, mint a mennyit hazájától, Európától elszakadva, egészen magára hagyatva, minden segély és gyámolítás nélkül tehetett. Maga írja egyik levelében: „Nem kétlem, rosszúl tettem, sok évi Dél-Afrikában tett viharos működéseim vázlatát a közön-

séggel közleni. Vakmerő döreség, szellemi erőmet sokkal meghaladó vállalatot kivinni! De engedje meg, tisztelt uraságod, ha én balgatag úgy véltem, hogy majdnem oly könnyen mint vad népekkel társalgni, lehetne még a művelt világ körében is föllépni. De mióta dr. Petermann *Geogr. Mittheilungen* című folyóiratát olvastam, szaporán mint a reggeli álm phantasiái eltűntek önszereteti hizelgő képzelődéseim, csupaszon maradván szegény tudományi erőm, csak most győződtem meg egészen, hogy kezembe inkább az elefántra hajítandó zagája, mint a gyöngéd író toll vagyon kiképezve.“

Végül e helyen legyen szabad még Magyar munkálatait felsorolnom: *Magyar László délafrikai levelei és naplókivonatai* című füzetben a leveleken kívül a következő tudósításokat találjuk: Magyar László felhajózása a Kongo vagyis Zaire folyón a faro-szongói kataraktákig; kirándulás némely közép-afrikai országokba; kirándulás Káma- és Oukanyámaországokba. A t. akadémia *Értesítőjében* két nagyobb értekezése jelent meg; az egyikben Moluva-, Moropu- és Lobálországokat ismerteti, a másikban Munda-Evámbo, Lungo és Kapota tartományok általános földrajzi vázlatát közli. Végre főmunkája: *Délafrikai utazásai*, 1. kötet, mely tíz fejezetre oszlik; az egyes fejezetekhez csatolt jegyzetekben különböző beljebb eső országokról és népekről is közöltetnek rövid tudósítások ¹⁾.

HUNFALVY JÁNOS.

¹⁾ Rónay Jácint r. t. az akadémiai ülésben az emlékbeszédre a következő megjegyzést tette: „A nagyméltóságú elnök úr felhívására van szerencsém, Magyar László elhunyt akadémiai tag életrajzához egy, talán nem érdektelen adattal járulni. A nevezett afrikai utazó magyar lapokban megjelent s előttem ismeretlen leveleit Szemere Bertalan azon kéréssel közölte velem: ha Magyar László hazánkfa iránt nem kelthetnék-e Angliában érdekeltséget vagy talán épen részvétet és anyagi pártolást?

E felszólítás következtében 1852-ben Magyar László leveleit angol fordításban benyújtottam a londoni geographiai társulat elnökének, Sir Roderic J. Murchisonnak, ki azokat szakértő tudósoknak bírálat végett kiadta s ezek ajánlatára a levelek felolvasását a társulati közgyűlésen megengedte.

E levelek tartalma, bár csak töredékesen ismertették Magyar László kutatásait és érdekes felfedezéseit, közfigyelmet gerjesztett s az elnök megbízásából felajánlván a társulatnak fordítási készséget, irtam Magyar Lászlónak, felkérvén őt, hogy küldené meg utazása részletes leírását a londoni geographiai társulatnak, mely annak kiadatását megígérte, sőt évi segélyezést is helyezett kilátásba. E levél, a társulat részéről hozzacsatolt utazási programmal együtt, a london-portugalli követség által, az elnök különös ajánlata mellett, útnak indíttatott; de valószínűleg nem került Magyar László kezébe, mert válasz, daczára a többszöri sürgetésnek, nem érkezett soha. Később, midőn a m. tud. akadémia kiadványaiban megjelent Magyar László utazásának első kötete, kivonatilag megismertettem ezt is Sir Roderic Murchison elnök úrral, ki a londoni geographia-társulat nagygyűlésén kitűnő elismeréssel emlékezett meg a magyar utazó érdemeiről, sajnálatát fejezván ki, hogy nem birjuk a nevezetes utazó összes műveit, ki ismervén a benszülöttek nyelvét, sőt azokkal némi rokonságban élván, több évi tartózkodása alatt Afrika belsejében, leginkább lett volna hivatva arra, hogy ez ismeretlen földrészt megismertesse a világgal.

A DRÁGAKÖVEK AZ 1873-KI BÉCSI VILÁGTÁRLATON.

Első közlemény.

Azon nagymérvű bazár, mely világtárlatnak nevezve a XIX-ik század második felében született meg és mindjárt születésekor, 1851-ben Londonban, a felejthetetlen kristálpalotában, a világ nyolczadik csudájának tekintetett, minden ismétlődésében fel tudta költeni a meglepetés és bámulat érzetét a szemlélőben. A tárgyak sokasága, azoknak nemcsak viszonyos tökélye, hanem minősége által is egyaránt képes foglalkoztatni a szemet és az észet. Mulattat, szórakoztat, tanít; ki hogy akarja és tudja felhasználni. Azt, hogy egyes jelesek hozzák össze műveiket, hogy egy nagy város vagy nemzet állítja ki együtt terményeit, készítményeit s műtárgyait, szintén mindig érdekel nézzük; de mennyivel érdekesebb egy oly tárlat, hol nemzetek, sőt világrészek jelennek meg legjobb, legszebb, legérdekesebb tárgyaikkal. A tárgyakkal megjelenő emberek nem tudva s nem akarva is, mint kiállítmányok járulnak a világtárlathoz; őket szintén nézzük, megfigyeljük s az egyes népek kis csoportjaiban azon népek leírásában kifejtett különbségeket kutatjuk s feltaláljuk.

A bécsi világtárlat mint ilyen a legsikerültebbek közé tartozik. Ennyi sikerre számítani sem lehetett; az meg lett. Az egészben s a részletekben sok volt az aesthetika, sok volt a művészi tökély; bőven voltak adatok a statisztikára, bőven a kereskedelemre, az iparra, a tudományra. Eleinte szemkápráztatónak találtuk az egészet, s csak idő múlva volt képes az ember a tömkelegben eligazodni, a sokféleségben az egyfélét feltalálni s annak fonalán elindulva részletes tanulmányt tenni.

Én a világtárlatoknak már az 1851-ki londoni óta határozott barátja és tanulmányozója lévén, a bécsit, mint némileg

a mienket, nem mulasztottam el többször ismételve meglátogatni és abban szakomba vágó jegyzeteket s tanulmányokat tenni. Ez alkalommal az ásványok szépeiről akarok szólni, a melyek ott feltűnőbb módon voltak kiállítva, természetes állapotban vagy feldolgozva ékszernek. E szépségek drágaköveknek neveztetnek, mert valóban sokba kerülnek és nehezen kaphatók.

A drágakövek ugyan legnagyobb részt ásványok; de nem ásványok, hanem ásványféle testek is számítatnak oda, ilyen némileg a borostyánkő, a korál, a keleti gyöngy. Én azonban csupán az ásványokról szólván, ezeket sorolom fel többé-kevésbé rangfokozatuk szerint.

Első rangú drágakövet szolgáltat a gyémánt, rubin, zaphir, spinell, smaragd, opál, de csak a legszebb válfajokban.

Másod rangú drágakövek: zirkon, topáz, euklas, phenakit.

Harmad rangúak: gránát, turmalin, dichroit, chrysolith, vezuvian, türkisz, amethiszt.

Negyed rangúak: diopáz, andalusit, axinit, cyanit, epidot, nephelin, augit, staurolith, földpát (napkő, holdkő), malachit, lazurkő, jaspis, heliotrop, karneol, onyx, chrysopráz.

Fél drágakövek: hypersthen, borostyánkő, fopát, chalcidon, labradorit, rhodonit, nephrit, galmei, hämatit, gagát, vaskovand, rostos mész, rostos gipsz; végre jönnek a nagyban közsőrült s mozaikra vagy táblákra használt díszkövek, úgy mint: márvány, achát stb.

Ez csak átlagos sor, de valamelyiknek kiváló szépsége, azt előbbre is juttathatja.

E nevek a mineralog nevei, még annak sem azon nevei, melyekkel csak a tudományban él, hanem a melyekkel a laikkussal is társalog. A drágakőkereskedésben e neveknek csak kis részét halljuk, és még kisebbét a drágakőgyűjtő dilettansnál. A drágakőárús vagy az ékszerész csak a gyémántot nevezi gyémántnak állandóan, akár minő színe legyen, akár piros, akár sárga, akár zöld vagy fekete. A legkeményebb test lévén, természetéről meggyőződni nem nehéz; minden drágakövet meg lehet vele karczolni, de őt egyikkel sem. Az ásványtanban korund család van említve és a leírásban elmondva, hogy vannak átlátszók s nem átlátszók, szintelenek s festettek, szépek és nem szépek. A szépek s átlátszók között vannak a pirosak, s azok a rubinok, még pedig az ékszerészek szerint a keleti rubinok; vannak kékek, ezek a zaphirok, még pedig a keletiek; vannak

ibolyaszínűek, ezek a keleti amethisztek; sárgák, ezek a keleti topázok stb. Ebből látni, hogy a drágakövek neve nem egyezik az ásványtani nevekkal, hanem az magát conservatív módon tartja a mult évezredből átöröklött nevekhez. A drágakőárú-soknál a kiinduló pont a könek a színe, és minthogy a leg-régibb piros drágakő a keletről hozott rubin volt, azt méltán keleti rubinnak nevezik; vannak azonban keletről jövő más piros drágakövek is, ilyen az, melyet az ásványtanban egyszerűen spinellnek mondunk s ebből a drágakőárús csinál rubin-spinelt. Amethisztet szolgáltat Selmech is, sötétebbeket és különösen tisztákat Brazília, a melyek mindkettője a quarcz-ásvány családdhoz tartozik; a korund család ilyen színű tagjait szintén amethisznak, de különösen keleti amethisznak nevezik. A borsárga topáz lelhető Európában, kissé pirosba vegyülve Braziliában, a melyek egyszerűen csak topáznak neveztetnek; ha a korund családból kapnak egy ilyen színűt, azt keleti topáznak mondják. Így van ez a többire nézve is. A keleti mellék-név tehát emeli a minőséget és mindenkor egy első rangú drágakőre mutat.

Azon drágakövek elnevezésénél, a melyeknél ilyen szín-sorozat nincs, hanem mindenkor állandó színben fordulnak elő, ez a zavar ki van kerülve. Az égbék türkisz, a színjátzó opál csak saját nevökön neveztetnek; noha ez utóbbinak legszebb példányainál a drágakőárús még olykor most sem állhatja meg, hogy keleti opálnak ne nevezze; daczára annak, hogy azt a rubinok és zaphyrok ős hazája soha sem szolgáltatta.

A bécsi világtárlaton a következő drágakövek voltak fel-tünőbben képviselve: a gyémánt, smaragd, opál, az alsóbb ran-gúak között az amethiszt és egyéb quarczok, a malachit, rho-donit, nephrit, labradorit és sajátzerű diszkóalakban a graphit is. Azon drágakövekről, a melyek csupán mint ékszerek voltak kitéve és nem egyszersmind nyers állapotban is, a jegyzék-gyűjtést az ékszerészeknek engedtem át, én csak amazokra szorítkoztam.

I. A GYÉMÁNT.

Természettudományi viszonyok. A gyémántnál, midőn fel akarjuk ismerni, általában az alakra s az alakbeli szerkezettel összefüggő némely physikai tulajdonságra vagyunk tekintettel, a minők a hasadás, a sugártörés, a keménység és a tömörség.

Az alak szerint a szabályos rendszerbe tartozik, de ritkán képezvén tökéletes kristályokat, e tulajdonság kevesebbé használható, mint a sugártörés, a mely az ő kristályodásának lényeges kifolyása. Több évvel ezelőtt Bécsben egy érdekes eset adta elő magát, melyben e tulajdonság és a tömörség döntöttek. Egy drágakőárús jött oda egy köszörült gyémánttal, melyre már-már vevő is akadt. Ez azonban teljes megnyugtató véget még a természettudósok bírálata alá óhajtván bocsátani, Haidinger és Hörnes urakat szólította föl megvizsgálására. Meghatározták a tömörségét, az nem állott távol a gyémántétól, de ez egymaga nem volt elég. Az ilyen kényes példányokat nem szabad mindenféle kísérlet torturájának alávetni, hanem csak olyanoknak, a melyekkel bántalmat nem szenvednek, s ilyen különösen a sugártörés. Bizonyos lapjain keresztül nézve, egy gyertyaláng helyett kettő látszott, épen úgy, mintha a calcit két parallel rhomboëder lapján néznénk keresztül. A gyémánt ilyen körülmények között egy lángot mutat, az szabályos rendszerű kristályodásánál fogva egyes fénytörésű, és csak úgy viselkedik, mint valamely üvegtábla, a mely szintén csak egy lángot mutatna. Az ítélet így hangzott: nem gyémánt, hanem topáz. A XIX-ik század mostani szakában a közvélemény már azt tartván, hogy ilyen forumtól fölebbezés nem létezik, a felek belenyugodtak; pedig az egyikre nézve a csalódás szerfelett keserű volt: a drágakő ára, melyet ő százezerekre tartott, hatvan forintra szállott le.

A gyémánt legkeményebb minden ismert ásványtest között; nincs ásvány, melyen a gyémánt hegyével karczólást tenni ne lehetne, míg ellenkezőleg nem ismerünk ásványt, a mely a gyémánt lapját megkarczólná. A gyémánt az ásványok keménységi fokozatában a legnagyobb, a tizedik fokot képezi. Előtte a kilenczedik fokot a korund, a nyolczadikat a topáz, a hetediket a quarcz és a többi. Azoknak, kik e meghatározásokban otthonosak, feltűnik, hogy a kilenczedik és tizedik keménységi fokozat között tetemes ugrás van; a 7- és 8-ik keménység között nem nagy a hézag, úgy a 8- és 9-ik között sem, de a 9- és 10-ik között feltűnő nagy. Magas keménységű ásvány aránylag nem sok van, úgy hogy a 8- és 9-ik fokozat közé csak nyolcz ásvány esik, kilencz keménységű csak egyetlenegy van, a korund (rubin, zaphir) ezután nem lévén más, kénytelenek vagyunk a gyémántot következtetni, a mely az ő keménységével ásványtani értelemben igen magasan áll. Van azonban

különbség a gyémánt és gyémánt között, a fekete halmazalakú gyémántok a kristályodott világos gyémántok lapját megkarcolják; még nevezetesebb, hogy egy mesterségesen készített testet is ismerünk, ezek a Bór vegyelem kristályai H. St. Claire-Deville által a három közül az egyik módon előállítva, melyek a közsűrűlt gyémántlapon karczolást bírnak előidézni.

E keménységet azonban nem úgy kell venni, mint rendszeren a közéletben szokás, a hol keménynek azt veszik, a mi egyszersmind nagy szívóssággal is bír. Így mondják az aczelt a legkeményebb testnek egy szóval; míg a mineralog nyelven ez két tulajdonságra oszlik fel, úgy hogy az aczélról az ásványtanban azt mondanók, hogy keménysége öt-hat között van ¹⁾, de szívóssága felette nagy, nagyobb mint bármely kőkinézésű testé. A gyémánt szívóssága ellenben csekély, az a rideg testekhez tartozik. A gyémánt erősen megkarcolná az aczél sima lapját, valamint megkarcolná a korund és a 8-, 7- és 6-ik keménységű ásványok; de viszont a gyémánt hasadó test lévén, egy aczelvéső azt az octaéder lapok irányában ketté bírja hasítani, a kalapács fokával pedig valami gyémántra ütve, azt ridegsége miatt könnyű volna porrá törni.

A gyémánt lelhelyei közül legjobban kiválik három: Kelet-India, Brazília és Dél-Afrika. Kisebb lelhely azonban több is van; ilyenek:

Ural, hol kavicsban találják arannyal együtt; az aranymosók a gyémántra is figyelnek, de csak mellékesen.

Észak-Amerikában is találtak néhány kristályt több helyen, de valóságos üzletet nem képez.

Californiában több helyen hasonlóan;

Ausztráliában szintén több helyen találják, de eddig sehol sem jelentékeny.

Még Borneóban és Észak-Afrikában, Constantin tartomány, Gunil patakja mentében is van említés előjöttéről.

Nálunk honunkban a régibb geológiai korú kavicstelepek között eddig talán Oláhpiánról lehetne mondani az Aranyos mentében, hogy lehetne figyelemmel viséltetni reá.

Kelet-India, mely azelőtt egymaga szolgáltatta a világnak a gyémántot, jelenleg, mondhatni, teljesen kimerült. Hyderabad és Masulipatam között Purtealnél, a Kohinoor egykori lelhelyén,

¹⁾ Az 5-ik keménységi fokozatot, az apatitot, karcolja, de az üveget, melynek keménysége kisebb mint hat, már nem.

két helyen van jelenleg is gyémántmosás, a kormány bérbe adja benszülötteknek kevesebb mint 25 frankért évenként, s ha egy hónap alatt a bérlők találnak egy követ, mely négy-öt rupeet ér (öt-hét forint), szerencsének tartják. Ennyire jutottak Golconda világhírű gyémánt telepei!

Még Porrua mellett, Bundelcundnál, is találják, hol néhány nagyszerű példányt kaptak, valamint Ellore mellett Mahanuddynál.

A kereskedésbe csak elvétele jön hébe-hóba gyémánt Kelet-Indiából.

Itt agyaggal bevonva találják és egy könnyen fel sem tűnik, hanem a földet előbb beáztatják, mossák s a napra kiterítik. Ilyenkor árulja el magát erős csillogása által, a mi gyémánt.

A fejedelmi kincstárakban pihenő nagy gyémántok mind Kelet-India szülöttjei. Kincset, ékszert sokat szolgáltatott, de tudományos felvilágosítást onnét nem sokat birunk.

Brazília jelentékeny lelhely még ma is. Azon a tájon, hol a gyémántokat találják, egy lemezes, szemcsés quarczkőzet, az itakolumit, fordul elő, melyben a quarcz átlátszó szemein kívül steatit- vagy zsírkőpikkelyek vannak. E kőzetnek igen feltűnő tulajdonsága az, hogy vékonyabb táblákban hajlékony, honnét az angol mellékneve *flexible*, míg a német neve *Gelenkquarz* azon sajátoságára vonatkozik, hogy olykor vastagabb darabok, vagy a táblák a szélesség irányában olyféle ropogtatást engednek, mint az ujjazek.

Ugyan ilyen fordul elő a gyémánttelepeken, az Uralon és Észak-Amerikában, Georgia- és North-Carolinában, de sehol sem nagy mennyiségben.

Találják a gyémántot Braziliában egy conglomerátban is, melynek quarczhömpölyeit vastartalmú agyag ragasztja össze. De leginkább a talajból mossák ki.

Minas Geraesben két képletben fordul elő: az egyik gurgulho, quarcztörmelék, földve homokkal és földdel; a másik cascalho, quarczhömpölyök, összetartva vasas agyaggal, fekvője zsírköves agyag, mi nem egyéb, mint steatites kőzetek kopadéka. A legszebb gyémántok a gurgulhóban találtnak. Mind a két képletben mint kísérők előfordulnak: arany, platina, magnetit, rutil stb.

A benszülöttek nem ismerték a gyémántot; európai ember fedezte föl 1727-ben véletlenül. Gyermekeket látott játszani olyan kavicsokkal, melyek a napon feltűnő csillogást mutattak.

Értvén a nyers gyémántokhoz, azonnal felismerte s nem mulasztotta el azokkal magát megszédni s Portugalliába áthozván, eladni. Ez új lelet megdöbbenetete a keleti gyémántkereskedőket s kihíresztelték, hogy a braziliai gyémánt nem jó, csak szemete az indiainak s kiviszik Braziliába, hogy eladhassák. A közönség hitte s a brazilaira többé vevő sem akadt. Azonban egy új fogás segített: a braziliai gyémántokat kivitték Bengalba s onnét mint indiait küldötték Európába. Most jók voltak, mindenki valódi gyémántnak tartotta.

Úgy becsülik, hogy Brazília eddig vagy húsz tonna gyémántot szolgáltatott összesen.

Dél-Afrika. 1867-ben fedezték föl, hogy a Jóreménység fokától valamennyire északra, a Vaal folyó környékén, gyémánt fordul elő. Valamint a legtöbb bányászati leletre, úgy erre is a véletlen szolgáltatta az alkalmat. Története ez: egy igen eladósodott birtokos azon töprenkedvén, hogy hitelezőitől mily jó volna arany vagy kincsek feltalálása által megszabadulni, föltekint és a levegőben egy erős csillogást vesz észre. Egy kavics idézte azt elő, melylyel griquagyermekek játszottak, a levegőbe felhajgálván. A követ megnézte, csillogását rendkívülinek találta s a gyermekek anyjától azt meg akarván venni, mosoly kíséretében ingyen megkapta. Hazament vele s legelső gondja volt arról meggyőződni, hogy üveg-e, minek előjövését azon a tájon valószínűnek nem tartotta. Ablakaiban még talált épen üveget s azt megkarcolván, tapasztalta, hogy a kavics nemcsak karcol, hanem hasít is. Bement vele Hoptown városba, hol azonban szakember nem volt, onnét Colesbergbe, azután Grahamstownba vitte, hol egy geolog, dr. Atherstone, azt megnézvén, valódi és igen tiszta gyémántnak ismerte föl. Vevőt nem talált, de érdemesnek tartották ugyanazon évben Párisba küldeni a világtárlatra. Köszörülve nem lévén, ott nem költött fel nagy figyelmet s vevő sem akadván, visszament. Itt végre a kormányzó Sir Philipp Wodhouse megtartotta 500 font sterlingért. Súlya $21\frac{7}{10}$ karát.

A feltaláló e lelettel nem volt megelégedve, folyvást azon gondolat foglalkoztatta, hogy a hol egy volt, többnek is kell lenni. Keresését azonban siker nem koronázta. Említették a benszülöttek, hogy egy bűvész van közöttük, kinek egy sokkal nagyobb olyan csillogó köve van s azzal betegségeket is gyógyít. A mi boérunk betegnek tette magát, elhívatta a bűvészt, ki csakugyan meg is jelent csillogó kövével, mi a betegnek

különösen megtetszett és megvétele iránt alkudozott. A bűvész sokáig nem akart varázs kincsétől megválni, míg végre a boér egész birtokát felajánlotta. Két ló, 12 tehén meg 500 birka volt ez, vagy 300 font érték, s ennyi vagyonnak nem birván a benszülött ellentállani, a követ átadta. Súlya 83 $\frac{1}{2}$ karát és meg is vette 11,200 font sterlingért Hopetownban Lilienfeld kereskedőház.

Londonba jött Mosenthal & Co. czéghez, hol az 20—40 ezer font sterlingre becsülték. Alakja mint a mandoláé egyik végén vastagabb laposabb, másikon vékonyabb hegyesebb. Ezekről a híres ékszerészek Hunt & Roskell vették meg s Amsterdamban köszörültették. Alakját általában megtartotta, többé kevésbbé szívalakú, de súlyából közel felét (37 karát) elvesztette, úgy hogy most köszörülve 46 $\frac{1}{2}$ karátot nyom, de egyike a legszebb gyémántoknak, és minthogy szépsége mellett addig a legnagyobb is volt, *Dél-Afrika csillagának* nevezték el. A londoni ékszerészekről végre Earl of Dudley vette meg s neje gyönyörű ékszerei között egy coronetbe középkő gyanánt foglaltatta, mit a többi ékszerek között bámulnunk Bécsben jó alkalom volt s alig is volt látogató, ki ezeket az angol osztályban Hancock & Co. (London, Silversmiths to the Queen) szekrényében ismételve meg ne tekintette és bámulta volna.

Egy évre reá a Vaal folyó partjain negyven digger dolgozott már és jelenleg a gyémánttelepek táján, a mely vidéket most Diamondiának nevezik, 50,000 ember van telepedve.

A lelet körülményei egészben véve ugyanazok, mint egyebütt, tudniillik kavics között találtatik itt is, de a részletekben vannak eltérések. Két folyó mentében találják, ezek egyike a Vaal, másika az Orange, melyek közel a tengerhez a nyugati part felé egyesülnek. A kavicsréteg néhol több száz láb mély és alant épen úgy tartalmaz gyémántot, mint fent. A hömpölyök legtöbbsnyire quarczból állanak, de azonkívül egyéb ásványok is fordulnak elő benne, különösen vörös gránát, turmalin, titanvas és más több. Kőzetekből csillámpala és gránit vannak benne, ez utóbbi olykor igen nagy gömbölyű darabokat képezvén. A legtöbb ember eddig a Vaal folyó táján foglalkozik, a távolabb eső Orange folyónál az előfordulás viszonyai mindeddig részletesebben megismertetve nincsenek, csak annyit tudunk, hogy hasonló.

A kavicsréteg alatt egy régibb vulkáni kőzet terül el, melynek felső határán az vöröses agyaggá van mállva, mit ott

rotten stonenak neveznek és annyiból nagyon fontos, hogy ebben gyémánt nincs; mihelyt tehát a kavicsba bemélyedvén, ez anyagot elérik, tovább le nem mennek. A gyémántok nagy része a legnagyobb gránithömpölyök alján agyagos homokban találtatik. Vagy egész darabok olykor ép kristályokban vagy pedig igen gyakran töredékek. A londoni geológiai társulat egyik ülésén Mr. Tennant jelentette, hogy vagy tíz ezer dél-afrikai gyémántot nézett keresztül és azok között meglepő volt a sok törmelék; közöttök nem egy volt, a mely nagyságra, midőn egész volt, a kohinórral mérközhett. A másik feltűnő körülmény e lelhelynél az, hogy a homokban és agyagban apró gyémántokat nem találunk. Londonban több szakember vizsgálta az anyagot mikroszkop alatt, de apróbb gyémántkristályokat felfedezni egyiknek sem sikerült. Az előjövő gyémántok mind akkorák, hogy azokat pusztá szemmel is fel lehet ismerni, apróbbak, a minőket méltán lehetne várni, ha a gyémánt az ő eredeti képződési helyén volna ott, nincsenek.

Nemcsak a folyók mentében találják, hanem azoktól távolabb is azon a terjedelmes fensíkon, mely ott egész sivatagot képez és a geológok által a benszülettek nyelvén *Karoo*-¹⁾ képletnek neveztetik. A területén e tájnak palák fordulnak elő, melyeken itt-ott másodkori eruptív kőzetek törnek keresztül. Kelet felé emelkedik a táj, ott gránit, csillámpala s egyéb kristályos pala képezvén a hegységet. A folyóktól távolabb a fensíkon szintén találtatik kavicsképlet, a mely nincs összefüggésben a folyó mentében huzódó kavicscsal, hanem egyes független medenczéket tölt ki. Ezek hasonlóképen szép és nagy gyémántokat szolgáltatnak s műveltetnek is. A kavics egyes ásványai egészen azok, mint a folyó mentében: gránát, igen szép vérpiros színnel, achat, jaspis, titánvas és a többi azon feltűnő különbséggel, hogy itt szögletes darabokban fordulnak elő, nem pedig gömbölyűre kopva, mint a folyók mentében. E kétféle telepet röviden így különböztetik meg: *dry diggings* és *river diggings*.

Ha összefoglaljuk mindazt, mit a gyémánt különböző lelhelye az előfordulás körülményeire nézve nyújt, valamint egyrészt kitéjük az, hogy eredeti fekhelyen eddig sehol sem találtatott, mert még azon itakolumitnak nevezett quarczkőzet sem tartható más, mint törmelék kőzetnek; úgy másrészt elég

¹⁾ Karoo — sivatag.

határozottan van kimutatva, hogy a gyémántok lelhelye a kristályos palák között és különösen ezeknek steatites (zsírköves) tagjai között keresendő. Se Braziliában, se Dél-Afrikában nem hiányzanak bizonyos távolságban a gránit s e fölött az ilyen kristályos palák, a melyekből a törmelékek, melyek a gyémánttelepek kavicsát főleg képezik, eredtek. Eredeti fekhelyén a gyémánt igen gyéren, elszórva fordulhat elő és így nem valószínű, hogy abban, ha előbb-utóbb feltűnik is, haszonnal lehessen keresni. A kavicsban ellenben már mintegy koncentrálódva találjuk és így arra nézve épen úgy, mint a platinára a másodlagos előfordulási hely van hivatva annak bányászati nyerésére.

Kiképződését illetőleg vagy kristályokban, vagy halmazokban, de némileg alakatlan állapotban is vették már észre. Leggyakrabban a kristályok, de ezek között szépen kiképződve igen keveset találunk, mert legtöbbször az élek és csúcsok kopottak és így leggyakrabban a gömbalakhoz hajolnak. A tökéletesen átlátszó és szintelen példányok csaknem mindenkor kristályok, a halmaz alakok tökélytelen kristálykák szemecskéiből állanak s ezek gyakran feketék és nem átlátszók; végre vannak a fekete gyémántok közt olyanok is, a melyek mint egy darab anthracit veszik ki magukat és Amerikában carbonit vagy néha carbonoid név alatt is jönnek kereskedésbe s használtatnak keménységöknél fogva többi között karczó, hasító és fúró szerszámokra. Ezek között Dufrénoy Párisban talált a tanulmányozás alkalmával olyakat, melyek közepe kristályodott volt és a szélek felé ment át az alakatlan fekete állapotba. Tömöttségök csak 3.₂₇, míg a gyémántkristályoké 3.₅₅.

Az egyes kristályokon kívül a bécsi világtárlaton láthatók voltak összenöttek is, még pedig úgy, hogy az egyik felismerhetőleg volt kristályodva, a másik nem; amaz átlátszó és csaknem szintelen, emez nem átlátszó, szürke; amaz alkalmas köszörülésre, emez nem; és így amannak jegyzése volt *second white*, emezé *bord*. Az egész darab súlya 55 karát. Egy más példány is volt még kitéve az angol gyarmatokban Dél-Afrikából Adler által (Port Elisabeth, Cape of Good Hope), a melyen a két darabnak összenövése szintén gyanítható volt. Színök világos sárga. A súly 27½ karát.

Hogy azonban nemcsak két darab lehet összenöve, hanem a gyémántok egész csoportokban is kristályodhatnak ki, arról Dufrénoy jelentéséből merítünk tudomást, kinek alkalmá volt

az első londoni világtárlat után egy-két évre Brazília legnagyobb gyémántját, a *dél csillagát*, Halphen, mint tulajdonosnak, szíves-ségéből nyers állapotban tanulmányozni. E nagy gyémánt (254 karát) csak egy oldalról volt kristálylapokkal határolva, melyek rhomb tizenkettőszögre mutattak, az ellenkezőn egészen szabálytalannak mutatkozott. Ez érdekes felületű oldalával az anyaközzettel függött össze. A kristálylapok magok sem voltak épek, több helyen benyomások láthatók bennök, a melyeknek űralakja tisztán kivehetővé teszi, hogy más gyémántkristályok idézték elő, a melyek e nagy kristálynak, midőn ez növekedett, útjában állottak. A brazíliai nagy gyémánt tehát a képződési körülményeket annyira földeríti, hogy a gyémántnál sem találunk valami rendkívüli, a többi ásvány képződésénél elő nem forduló körülményt. Képződik egyes benőtt kristályokban, úgy látszik leggyakrabban, de képződik, látszólag, gyérebberen, fennőtt kristálycsoportokban is.

Magát a gyémánt anyagi képződését illetőleg alig jutottunk tovább, mint Newton, ki nagy törési képességénél fogva legelső állította, hogy szerves eredetű. A vegyészek még a múlt században oda döntöttek el a kérdést, hogy a gyémánt nem egyéb, mint kristályodott szén. A körülmények azonban, a melyek között a szénenyből gyémánt lesz, nem sokkal lettek tisztábbak előttünk, mint azelőtt, mert az eredeti fekhelyen úgy, mint egyéb ásványoknál, a képződés viszonyait tanulmányozni eddig nem nyílt alkalom. Tekintetbe véve azonban a fönnebbi adatokat, nevezetesen, hogy a kristályos őspalákban fordul elő, tehát nem tűz eredésű, hanem üledékes kőzetekből fokozatos kristályodás által átváltozott képletben, a legvalószínűbb módjára nézve a következő felfogás áll jelenleg. Chancourtois hasonlatosságot talál a kén és gyémántkristályok lehető képződési módja között; a kén vulkáni vidékeken kénhydrogengőzből képződik, a mely különféle kőzeteknek repedésein jön nagy mélységből a fölület felé. Bizonyos magasságra felérvén, találkozik a levegő oxygenjével, felbomlik hydrogenre és kénre, a hydrogenből képződik víz, a kénnek csak egyik része egyesülvén oxygennel, ad kénessavat, másika elemi állapotban rakódik le és adja a ként tökéletes kristályokban vagy vaskos tömegekben. Hasonló módon a gyémánt eredeti anyagául hydrocarbon vegyet vesz fel, mely szerves anyagból fejlődik azon vegyváltozásoknak következtében, melyeknek az üledékes kőzetek nagy mélységben, nagy nyomás és hőmérsék alatt

kitéve vannak. A mint e változások következtében hydrocarbon vegyek gőzalakban fölfelé szállanak, a mint az oxygen régiójába érnek, vegybomlást szenvednek: a hydrogenből lesz víz, a carbonnak csak egy része oxydálódik, a másik mint gyémánt jeged ki.

A gyémántok a világtárlatokon. E fölötté vonzó tárgyak némileg a világtárlatokat is jellemezvén, azokat e szempontból röviden áttekintve szemléltethetjük.

A legelső világtárlat 1851-ben Londonban természettudományi tekintetben még nem igen mutatta be a gyémántokat; volt ott egy gyűjtemény apró gyémántkristályokból, abban látható volt a sokféle alak, a mely a gyémántkristályokon előfordúl; volt azután egy másik, a mely a physikai tulajdonságok közül különösen a színsorozatra nézve volt érdekes, mert ott apró kristálykákból egyesítve voltak a gyémántok minden fősínben, kezdve a szintelentől, folytatva a szürke, zöld, kék, sárga, piros, barna gyémánttal s végezve a feketével. A színes gyémántok között mint egyedüli állott Mr. Hope gyűjteményében egy kék nagy gyémánt ($44\frac{1}{2}$ karát), egészen hibátlan, búzavirágkék és átlátszó. E drágakő jelenleg Mr. Hope leányának, ki a newcastlei herczeg neje, birtokában van. Volt azon nevezetes gyémánt-gyűjteményben egy lapos, melyen feketés növényrajzok mutatkoztak, mint valamely mokkalövön. A lehelhelyek csupán Kelet-India és Brazília voltak, de semmi különös figyelem sem volt fordítva az előfordulás körülményei felderítésére.

A köszörülésre nézve érdekes volt a közönségre nézve látni ennek módját, Amsterdamból egy-két köszörűs folyvást dolgozván, mi által nemcsak ezen eljárás módja, hanem annak különféle fázisai is figyelemmel voltak kísérhetők. Legérdekesebb oldal volt az 1851-ki világtárlaton a gyémántokra nézve a történelmi. Itt mutattatott be legelőször a világnak a kohinoor, mely csak néhány hónappal előbb érkezett volt meg Indiából Londonba az angol királyi kincstár birtokába. Minden gyémánt között ez a legérdekesebb, a legkiválóbb, szóval a legfejedelmibb. Története kezdődik Krisztus előtt ötvenhat évvel, mindig fejedelmek birták, birtokáért cselszövények, háborúk, vérontások hosszú sora van feljegyezve. Története India történetével együtt szövődik; ott fénylett, míg India királyai hatalmat tudtak fejteni; de a mint ez megszűnt, a kohinoor is hazát

cserélt. A londoni 1851-ki világtárlaton a legvonzóbb tárgy volt, akkor még indiai köszörült alakjában láttuk, mely azonban európai ízlés szerint nem lévén megfelelő, a következő évben Amsterdamban megváltozott, de ez új alakjában, noha súlya tetemesen apadott, szépsége annyira növekedett, hogy magas rangját ez oldalról sem bírja tőle más gyémánt elvitatni.

Súlya 186 karát volt a mint Európába jött. Hogy nyers állapotban mennyit nyomott, nincs feljegyezve, de hogy a legnagyobb gyémántok egyike lehetett, következtethető abból, hogy már a XVII-ik században Indiában újra köszörülte egy velencei, kinek feladata volt, egy jégcsapféle hibát a széléről lekösörülni. Mikor kezébe kapta, *rosette* alakú volt és $279\frac{9}{16}$ karátot nyomott. A velenceinek köszörülése után lett $186\frac{1}{16}$ karát a súlya. Az 1852-ki amsterdami köszörülés által ismét sokat veszített, úgy hogy most 123 karátot nyom.

Egy karperecz volt még kitéve az angol királyné ékszer-tárából négy brillianttal, a melyek történelmi eseményeknek érdekes képviselői voltak. Egyik ezek közül kitűnő jósága miatt az angolok előtt feledhetetlen Charlotte Augusta, walesi hercegnőé, a második és harmadik Marie Antoinetteé, a negyedik, a legtisztább, a hasonlóképen halvégzetű Maria Stuarté volt.

Nem lehet mellőzni Mr. Hope páratlan gyémánttárlatában egy cameát, melyre II. Lipót arcképe volt köszörülve, kinek egykor tulajdona volt. Csaknem megfoghatatlan az ügyesség, türelem és fáradság, melyet a művész e munka kivitelénél tanusított, s azért e mű a maga nemében mindedig páratlan.

Az 1862-ki londoni tárlaton a kohinoor ismét szerepel új alakjában; hanem itt újdonságul Brazília lépett fel a legnagyobb gyémántjával, melyet a *dél csillagának* neveztek el. A nyers állapoti súlya 254 karát, a köszörülés után 125 karátra szállott le. Ez bennünket, miként már fennebb elő volt adva, a kristály eredeti helyezkedési körülményeit illetőleg egymaga többre tanított, mint Kelet-India minden nagy gyémántja.

Az 1867-ki párisi világtárlatban lépett fel először Dél-Afrika, de még szerényen, még nem is gyaníttatva azon fontosságot, melyre magát a jövő években képesnek mutatta.

Az 1873-ki bécsi világtárlatnak volt fentartva dél-afrikai gyémántokat nemcsak az ékszerek között nagyszerűen bemutatni, mint erről elragadtatva győződünk meg lady Dudley

briliántjai között, hol *Dél-Afrika csillaga* a legtisztább vizű és legerősebb tűző nagy gyémántok egyike gyanánt tündöklött; hanem ott láttuk hosszú sorát a nyers gyémántoknak is, szabadon és közetben, úgy hogy természettudományi tekintetben a gyémántokat illetőleg a bécsi tárlat minden előbbénit messze maga után hagyott.

A legkitűnőbb kiállítás az angol gyarmatok osztályában volt. Két kiállítóval találkoztunk itt, egyik nyers gyémántokat állított ki szabadon és közetben, a másik a nagyobbakat gipszmintában mutatta be.

N. Adler & Co. (Port Elisabeth, Cape of Good Hope) cég egy kis szekrényben, mely vastag tükörüveggel fődve és csak egy-két kereszt-húzállal sárgarézből erősítve (valóban nagy bizalom a kiállítótól a közönség discretiója iránt!), fölötte érdekes tárgyakat mutatott be. Már fentebb tettem említést két példányról, melyek két összenőtt gyémántot képviseltek, a sok közül e néhányat még érdemes felhozni:

a) Egy úgy nevezett *bord* $32^{9/32}$ karát, mit csak a köszörléshez vesznek. Félíg fekete, nem átlátszó. Nagysága és élénk gyémántfénye miatt azonban mindig nevezetes ásványtani tárgy.

b) Egy kis, de fölötte tiszta (*very rare white*) gyémánt fehéres és elég szilárd anyaközetben. Nyers gyémánt rendszeren homályos burookban van, ez mintha egy nagy darabból tört volna ki, fölötte tiszta és erősen sugárverő.

c) Két sárga gyémánt volt jól kristályodva, egyik $10^{15/16}$, másik $10^{5/32}$ karát.

d) Egy tizenöt karátos octaéder gyémántot azonban legjobban bámultam. Csaknem víztiszta. Az alak igen szabályos. A csúcsokon mutatkozott öszalaklat. Minősége *prima whitetal* volt jelölve; valamint az alakbeli szokatlan tökélyére a figyelem is felhíva a kiállító részéről e megjegyzéssel *such as nature formed it, not touched by any cut; perfect crystal formation*. Ásvány-gyűjteményben rendkívül becses tárgy volna. Ára ötszáz font sterling.

e) Anyaközet szabálytalan hosszas négyszög vagy tenyér-nagyságú, és ebben több apró gyémánton kívül négy nagyobb is volt, a legnagyobb $37\frac{1}{4}$ karát és ez igen jó hasadást mutatott. Egy ily kis anyakőben ennyi gyémánt igen ritkán fordul elő. A maga nemében páratlan.

A másik kiállító, szomszédja az előbbinek, Ochs Brothers Londonból. Ez a legjelentékenyebb kereskedő az afrikai gyé-

mántokra nézve. 1871-ben Londonban lévén, akkor ő csaknem egymaga látta el a kereskedést jóreménységfoki gyémánttal, de azóta változtak a körülmények és most már más úton is érkeznek azok hozzánk. Ochs szekrényében gipszből volt az afrikai gyémántnagyságok egész sora mintázva, és így legalább az alakra nézve tájékoztatást nyújtottak. Ki volt itt téve üveg-mintában a *Dél-Afrika csillaga* (46 $\frac{1}{2}$ karát) és mellette a híres *Sancygyémánt*, szintén üvegből (53 karát), annak kimutatására, hogy ezek egymással igen megegyeznek alakra és minőségre nézve.

Meg volt említve az is, hogy jelenleg a Jóreménység fokáról évenként másfél millió font sterling értékű gyémánt jön Európába. E rendkívüli mennyiség kezdetben lenyomta a gyémánt árát; a nyers gyémántoknál áll ez csakugyan ma is; de köszörülteknél nem venni észre, a nagy tolongás Amsterdam gyémántkőszörülő két gyárába azt idézte elő, hogy a munkadíj harmincz százalékkal magasabbra ment, és így az ékszerészek nem szállítják alább az árakat.

A rotunda és Ausztria határán volt azonban a legnevezetesebb gyémánt kiállítva Kobeck & Aegidi bécsi udvari ékszerészek vasszekrényében, kik azt valószínűleg megbízás útján állították ki. Eleinte úgy volt, hogy csak mintában lesz kiállítva Dél-Afrika legnagyobb gyémántja, melynek *Stewart* nevet adtak, a postai küldés (Londontól Bécsig) biztosítási összege oly tetemes volt, hogy azt a tulajdonos viselni nem akarta, de végre is találtak oly módot, hogy a maga valóságában láttunk oly nagy gyémántot, minő európai közönség szemei előtt még nem állott. A Stewart súlya 288 $\frac{3}{8}$ karát. Kristályodott, élei kopvák, s alakja e miatt nem határozható meg pontosan. Rhom-tizenkettős van talán legjobban megközelítve, de kissé torzulva. Nagyságra minden eddig ismert gyémánt között talán a harmadik. Színe kissé sárgás, hogy ezt köszörülés által elveszti-e, előre bajos megmondani. Különben kár, hogy oly némán volt kiállítva, sem történetéről, sem tulajdonosáról nem volt említés téve. Kobeck maga egyebet nem mondott meg, mint az árát. Először 375,000 forint volt, a kiállítás vége felé már 300,000. Gröger úrtól, ki Dél-Afrikában mint geolog több ideig tartózkodott a gyémánttelepeken, annyit megtudtam, hogy a Stewart lelhelye Vaal folyó mentében (river diggings) Waldeck's Plant, 3 $\frac{1}{2}$ német mértföldre Pniel Klipdrift alatt.

Kobecknél még más öt nyers gyémánt volt kiteve Cape coloniából, két tálacskán. Kettő fehér anyaközetben volt, három feketésben. A fehér általánosabb, azt már többször látván, nem vonta figyelmemet annyira magára, mint a fekete. Ez utóbbit Kobeck úr engedelmével közelebbről néztem, de az is csak olyan törmelékközet, olyan breccia volt, mint a fehér, csak színben különböztek. A fehér anyaközetű gyémántnál oda volt írva, hogy 20—70 láb mélységből; a feketénél: több mint 100 láb mélységből. A fekete színre vonatkozólag Grüger úr azon felvilágosítást adta, hogy ez öt darab a *dry diggings*ből való és ott 100 lábnyi mélységben víz adja fel magát, a mely feketés palákból jön. E pala fog, és valószínű, hogy a festékrészeket a víz finom osztatú állapotban magával ragadja és átjárván a gyémánt kavicsot, a fehér törmelékközetet feketére festi. Kobeck ez öt darabért nem kevesebbet mint 2500 forintot kért.

Brazília osztályában oda való gyémántok egyes szabad kristályokban voltak kiállítva; nevezetesen érdekes volt, a mit Rio de Janeiróból a nemzeti muzeum állított ki: Brazília gyémánt- és aranytelepeinek jelleges kőzetei; Minas Geraesből egy nagy tábla itakolumit.

Dr. Miguel Antonio da Silva kiállított gyémántkristályokat, itakolumitot és aranyat; úgy szintén *S. A. R. Monseigneur le Duc Auguste de Saxe Coburg-Gotha* is mint kiállító szerepelt szabad gyémántkristályokra és gyémántokra nézve közetben.

A kiállítási mód azonban ezekre nézve fölötte szerencsétlen volt; úgy voltak egymásra halmozva, gyakran felírás nélkül, hogy csak sokszori nézés után lehetett az ember reájok figyelmes.

Nyers és csillogó gyémánt sok volt kiállítva, de a dolgozó gyémántokra nézve egészen meddő volt a tárlat, ezek legkevesebbé sem voltak képviselve. Hogy a rosz gyémántok porrá töretnék s a porral drágaköveket köszörülnek, ismeretes épen úgy, mint ismeretes az, hogy gyémánt-töredékdarabokkal üveget vágnak vagy a hegyes szálakkal irnak. Észak-Amerikában azonban egész hosszú sora van már a szerszámoknak és eszközöknek, melyeknek a fő alkatrésze gyémánt. Különösen a fekete gyémántokat veszik ezen célra. 1871-ben Amsterdamban lévén, Mr. Dickinsonnal ismerkedtem meg, ki e sajtáságos iparágban ott egyik legfőbb képviselője. Sok fekete gyémánttal jött oda köszörültetés végett. Nyomtatványaiban a rajzokat

láttam és az eszközök leírását, melyek számára a dolgozó néger gyémántokat idomíttatni jött. Egyik általánosán elterjedt szerszám a malomköveknél használtatik. Amerikában nem likacsos quarezt vesznek a malomkövekhez, mint Európában, hanem sűrűt, tömöttet, de gyémánt szerszámmal karczolnak rajta bizonyos görbe vonalokat, s ha elkopott, újra vágják. Európába e szerszámok közül még alig van valami használatban.

Még inkább sajnáltam, hogy a dolgozó gyémántok között nélkülöztem nagyító lencséket. Egyszer már készítettek s Párisban az akadémia elé terjesztették. A siker fölötté jó volt. Most, midőn a mikroszkop annyira közhasználatúvá vált, midőn annyi gyémántot találnak, valóban elérkezett az idő, hogy azokat ismét e térre vezessék. A dolog nem experimentum többé, hanem hódító tény; megindulása biztos diadalmenetté válnék.

SZABÓ JÓZSEF.

AZ IND JOGRÓL.¹⁾

Az újabb korban nagy befolyásra emelkedett bölcsészeti elméletek közt Hegelé volt az első, a mely a történet egyetemes egységét felfogta, hirdette. Az eszme előbb fogant meg s többször ismételtetett már; Vico, Herder, Condorcet a maguk idejében elég nyomatékkal pendítették meg; mindazonáltal Hegelé az érdem, hogy a történetet mint az emberi összes tevékenységet egybefoglalót tekintve, törvényt keresett és talált folyamatában, a mely alól fejlődési menete önkényesen ki nem szabadúlhat; és Hegel volt az első, a ki az általános történetet illető e tételt egyes részleteiben is keresztül vezetve, kivált a jogot mint egyetemest, mint az egész emberiségnek terményét tárgyalta, a melynek tünetei és részletei az egyes nemzeteknél csak megannyi külön szakaszok, s csupán együttvéve képeznek szerves egészet. Az óta ez eszme többé nem ejtetett el s helyet foglal Comte, Spencer, valamennyi bölcsész rendszerében, a mely általános érvényre igényt tart, valamennyi elméletben, a mely az utolsó negyven év óta az emberiség sorsának magyarázatára és indokolására kifejtetett.

A szoros jogtudomány körében azonban kevésbbé s lassabban gyökeresedett meg. Történt ugyan néhány egyetemes jogtörténeti kísérlet, s köztük nem egy, a melynek jelentősége tetemes. Gans, Unger, Michelet a szoros magánjog terén, Laurent inkább a társadalmi intézményeket illetőleg, igen nagy fontosságú tanulmányokat bocsátottak közre, de, az utóbbit némileg kivéve, mindezen munkák a jog fejlődési folyamatát valamely általános bölcsészeti elv tényleges valósítása gyanánt tüntetik fel, s a történet törvényeit nem a tények-

¹⁾ *Das indische Erbrecht* von Aurel Mayr. Wien, Beck'sche Buchhandlung. 1873.

ből iparkodnak kutatva levonni, hanem inkább a külvilágot fogják fel szellemileg előzetesen kiderített tétel megtestesítésének színhelyéül. Ennek következtében azt találjuk, hogy a főszűly e bölcselkedésekben nemcsak hogy mindig azon jogrendszerekre helyeztetik, a melyek egyrészt a legalaposabban ismereteseek, másrészt legnagyobb befolyást gyakoroltak a bölcsész korának s hazájának intézményeire, hanem egyszersmind, hogy az ezek körén kívül fekvő jogalakulatok csupán egészen mellékesen és mint ezek előkészítői szerepelnek, és bővebb taglalásuk és történeti részletes felderítésök elhanyagoltatik; igaz, könnyebb is így azokat az előre kitűzött keretbe beilleszteni. Másrészt a római és a germán jog körén kívül fekvő rendszerek tanulmányozásában a jog-történeti irány hívei sem fejtettek ki valami nagy buzgalmat. Elmélyedve a római rendszernek majdnem görcsövi tanulmányozásába, ennek határozott körvonalaiban és tagolt alakulataiban gyönyörködve, a melyeket még a legrégebb és a legkezdetlegesebb korban is felismerhetett, Savigny iskolája elfogadta teljesen Cicero tételét, hogy: „Incredibile est quam sit omne jus civile praeter hoc nostrum (romanum) inconditum ac paene ridiculum“, és ha néha pillanatra fel is hagyott az alaposan művelt, az annyiszor át és át aknázott talaj folytonos átkutatásával, legfőlebb a római joggal oly gyakran érintkező, a befolyásának alávetett, minden tekintetben másodlagos középkori joghoz fordult, teljesen figyelmen kívül hagyva azon rendszereket, a melyek Európán túl első pillanatra azzal semmi összeköttetésben nem látszottak állani. Így a tulajdonképeni történeti módszer bővebb alkalmazásának elhanyagolása miatt az általános jog terén történhetett csupán az, hogy, míg a nyelvészet, míg a vallásmélet körében már teljesen elmellőztettek a feltétlen bölcsészeti rendszerek, s az összehasonlítás folytán egészen új, az emberiségnek új népesaládok, újonnan felismert rokonság szerinti felosztására vezető történeti összefüggés domborodott ki, a jogban még mindig a keletnek és nyugotnak, Ázsiának és Európának régi ellentétei divatoztak, s oly különböző és össze nem tartozó rendszerek, minők a chinai, az ind és a mohamedán, tisztán külső felületes hasonlóságuk miatt még mindig együvé soroltattak; valamint, míg amaz érintett tudományok körében az árja nemzetek története mint közös alapon nyugvó tárgyalatott, derült ki, a jogbölcsélet előtt a római jog eredete és intézményeinek sajátos

alakulata még mindig megfejtetlen rejtély maradt. Az egyedüli írók, a kik nagyobb gondot fordítottak az Európán kívüli népek jogainak tanulmányozására, az ethnographiával és az emberiség kezdetleges állapotával foglalkozók, Waitz, Lubbock, Mc. Lennan, Tylor, Bastian; e tudósok azonban természetesen sokkal inkább kutatták az egyes különöz jogintézményeket, mint a köznapiasaknak látszókat s fősúlyt inkább azon felvilágosításra fektettek, a melyet egyes esetekben a jog valamely nép tételes gondolkozás-módja felől nyújt, mint azon szerves összefüggésre, a mely a különféle nemzetek intézményei közt netalán észlelhető s a melynek felismerése, valamint az összehasonlító nyelvészetnél és mythológiánál, úgy a jogbölcseletben is arra képesíthet, hogy az emberi történetből kiszakított lapokat helyreépíthessünk, a kiesett láncszemeket kiegészítsük s a tételesen egymással egyidejűleg egymás mellett jelentkezőből a múltban egymás után bekövetkezettekre következtetést vonhassunk.

Mindazáltal alig képzelhető, hogy kivált India jogintézményei nagyobb mérvben magukra ne vonták volna a figyelmet, ha két körülmény gátlólag nem hatott volna közre. Hiszen az ind nyelv és irodalom e század első felében a legnagyobb érdeket keltették, s tanulmányozásuk folytán a tudománynak átalakulása csaknem oly fontos volt, mint ama nagy mozgalom, melyet a klaszikus irodalom újjászületése indított meg a XIV. században; az ind polgárosodás és bölcészet a lelkesedésnek, sőt divatnak váltak tárgyaivá; a legősibb kelet közel érintkezése a nyugat legelőhaladottabb nemzeteivel költői érdeket, kíváncsiságot idézett elő. Másrészt pedig még gyakorlatilag is fontos volt az ind jog kutatása. India angol uralkodói szigorún fenn kívánták az ind nemzeti magán jogi intézményeket tartani, s törvényszékeik előbb ismeretlen pontossággal és részrehajlatlansággal iparkodtak szabványaikat érvényre juttatni. Jogi és társadalmi tekintetben tehát a legfontosabb kormányzati kísérlet színhelyévé vált India, a melyet eddig az újkor szemlélt. Az angol kormány elé kitűzött feladat egy magas fokú polgárosodással bíró, 180 millió lelket számláló birodalmat saját szokásai alapján 20 ezer egészen idegen műveltséghez tartozó férfival igazgatni, lassankint önkormányra képesíteni, méltán szülhetett érdeklődést a törvénytörvényeinek minden nyomozójában. De első tekintetre az ind jog kétségen kívül visszataszítónak tűnt fel, és azon elő-

zetes bölcsészeti rendszer-alkotóknak látszott igazat adni, a kik Indiát az álmok országának állították, a melyben az egyéniség, a határozott társadalmi szabályok még öntudatos érvényre nem jutottak, a hol az élet minden viszonya felett a vallásos ábrándozás dönt, a mely tehát az általánossal szemben kifejlődő akarat nyilvánulásai felismerésére teljesen alkalmatlan tért nyújt. S csakugyan azon jog, melyet az angolok Indiában uralkodónak találtak, a melyet törvényszékeik alkalmaztak és kifejtettek, egészen papi jelleget viselt, el volt a vallási szabványok tömegében temetve, azok alkatrészévé alázva, mintha csak a brahmin rendszer fentartására alakult volna. Eleinte még azon hit szolgáltatott e tüneménynek némi magyarázatot, hogy a punditok, brahmin tudósok, a kik az angoloknak először adtak a jog felől felvilágosításokat, hamisításokat követtek el saját vallási felfogásuk érdekében. Mélyebb behatolás a társadalmi szervezetbe azonban megmutatta e gyanú téves voltát s a vallási szellemnek teljes túluralmát bizonyította a mai Indiában; meggyőződést keltett azonban egyszersmind az iránt, hogy a történeti időkben dívó vallási rendszer viszonylag kései, s hogy behatolása az élet minden körülményeibe, minden rétegeibe utólagos, hogy tehát a jog szabad fejlődése fojtatott el a vallási szertartások túltengése által, nem pedig a brahminok vallása szolgált a sokkal előbb kifejlődött társadalmi szabályok alapjául.

A második s talán még nagyobb akadályt, a mely az ind jog tanulmányának útját állotta, az okozta, hogy India soha nem volt központosított ország, soha nem bírt oly szerves egységes kormányval, a mely nemzeti alapon a nép jogmeggyőződésével összhangban fejlődött volna. Ennek következtében jogi tekintetben a legfelsőbb egyed mindig a község maradt. Törvényszékek, jogszolgáltatási hatóságok nem alakultak, a rend nagyobb mérvű megzavarását a katona torolta meg; a magán jogi viták a falusi község előjárói vagy legfőbb az adószedők által intéztettek el. Előttünk szinte képzelhetetlennek látszik az ily állapot, a hol a jog nagyobb része úgyszólván a végrehajtás szentesítését nélkülözi; de oly társadalomban, a melyet alakulása egész idején át csupán egy világnézet vezérelt, a hol a különféle rendű meggyőzések összeütközései ennek folytán elő nem fordúlhattak, a hol századokon át az azonos feltételek közt kifejlődött élet a hagyományban szinte megdönthetetlen támaszt nyert, a szokás oly hatalommá válik, a melyvel az erkölcsiség újkori rendszerei

minden vallási és rationalistikus segédeszközök mellett is alig képesek versenyezni. E szokásjogi szabályokat összegyűjtötték ugyan a brahmin iskolához tartozó írók, s Manú törvénykönyve, valamint Yájnavalkya munkája, amelyek minden későbbi jogmagyarázónak alapszövegül szolgáltak, történeti időn túl keletkezett, isteni kijelentés tekintélyével felruházott művek; de egyrészt az élő gyakorlat igen tetemes része feljegyzetlen maradt, másrészt a brahmin írók, a kik minden intézménybe vallási értelmet iparkodtak erőszakolni, mindent vallási alappal s czéllal ellátni, anyagukat nem a természetes alakuló jogmeggyőződéssel összhangban magyarázták s fűzték tova, hanem pusztán mellékcéljaik tekintetéből. Ennek folytán az ind jog fejlődése a római jog történetével egészen ellentétes képet nyújt. Míg Rómában a nép jogmeggyőződése a jogász kör magyarázása által érleltetett, a mely mindig szigorúan a jogintézmények társadalmi feladatát s a viszonyok nyomása alatt czélszerűen módosuló közvélemény iránylatát tartotta szem előtt, míg tehát ott a jog mindinkább szabadon képződött s a tudomány hatása bővítő, terjesztő volt az eredeti polgári *jus strictum*mal szemben, addig Indiában a papi jegyzetírók teljesen kiragadták a körből, a melyben eredetileg gyökerezett; alakszerűségekkel elhalmozták, szertartásait szaporították; a szabályokat végtelen, nem társadalmi szükségeken, hanem pusztán dialecticus okoskodáson alapuló határozmányokba aprózták fel, és a szokások természetes fejlődését nem hogy elősegítették volna, hanem megakasztották, midőn erőszakosan idegen s végleges elemzést nem tűrő hittan szolgálivá alacsonyították.

Midőn tehát az ind jog eredeti alakját kutatjuk jogtörténeti célokból, szükséges mindenekelőtt magát anyagát a felhalmozódott vallási magyarázatok tömegéből kibonyolítani, a másodlagos képződmények alatt rejlő eredeti szabványokat kikutatni, teljes képet pedig csak úgy nyerhetünk, ha az így kiderített részeket a tényleges szokásokból kiegészítjük; mindazonáltal ez utóbbi forrás csak nagy óvatosság mellett használható. Nincs ugyan conservatívabb ország Indiánál, de a régihez leginkább ragaszkodó országban is mindig némi bizonytalansággal jár a szóbeli hagyomány; s ha egyrészt a szokás szentségéről való meggyőződés elterjedése a régi gyakorlat fentartásának kedvez, másrészt a szokásnak, mint egyedül törvényes tekintélyvel bírónak felfogása könnyen azt eredmé-

nyezi, hogy a szokás és törvényes tekintély fogalmai felcserélhetőkké válnak, hogy minden, a mi törvényes tekintélyre emelkedik, legyen az bármi új, bármi forrásból származzék, szokás jelentőségét ölti magára és hogy öntudatlanul alakuló jogképelem folytán ez által előidézettnek tartatik. Egy szóval, oly társadalomban, a melyben a határozott jogalakulatok annyira háttérbe szorultak, mint a brahmin Indiában, a szokásnak nincs az az értelme, a melyre a római jogelméletek befolyása mellett az újkori jogtudományban emelkedett, hanem e fogalom egyszerűen azon szabályok összegére terjed ki, a melyek a papi befolyás alatt keletkezett gyűjteményekbe nem vétettek fel s mégis gyakorlati érvénnyel bírnak, akár ősi időkből származtak, akár új viszonyok folytán, emlékezetten belül, keletkeztek, sőt, még ha a fejedelem vagy politikai hatóság közvetlen parancsa által is teremtettek.

De még maguk az említett irott, papi befolyás alatt keletkezett törvénykönyvek, valamint a commentatorok használatánál egy további nehézség merül fel. Az ugyanis, hogy koruk igen nehezen meghatározható. A történeti érzék Indiában mindig teljesen hiányzott. Az időszámításra nézve alig bírnak egy-két támpontot, a melyet Indiának a külfölddel való érintkezéséből ismerhetünk fel. Nagyobb részt tehát csupán belső okok alapján határozhatni a különféle források viszonylagos kora felől, s még ekkor sem lehetünk mindig bizonyosak abban: vajon a későbbi keletkezésű magyarázat egyes esetben nem vonatkozik-e valamely kezdetlegesebb jogszabályra; vajon a fejlődésnek két párhuzamos menetét nem tekintjük-e egymásután következőnek; vajon a vélt eredetibb alakzat nem pusztán már elemeire feloszló intézmény vegy-bomlási terménye-e?

Midőn így ennyi tekintetben kell úgy szólván a sötétben tapogatózni, természetes, hogy az ind jog tüzetes tanulmányozása aránylag kevésbé haladt előre, s hogy az anyag minden feldolgozása még majdnem kezdeménynek mondható. Ilyennek tekinthető dr. Mayr Aurel pesti egyetemi tanár fent idézett műve is, bár épen az ind örökjog már többször tárgyalatott röviden a jogirodalomban; itt azonban első ízben az összes hozzáférhető eredeti források felhasználásával. Természetesen, a nem irott jogot, a mely legcsekélyebb részben van még összegyűjtve, dr. Mayr sem használhatta fel; de épen az örök jognál ez legkevesebb jelentőségű. Az örök-

jog ugyanis a társadalmi életnek azon mozzanataira terjed ki, a melyekben a vallási tényezők, a köztekintetek és a család magán vagyoni érdekei legszorosabb érintkezésbe jutnak; azon pillanatra, a mikor a pap legkönnyebben léphet közbe, s gyakorolhat befolyást a múlt felfogására, a jövő alakítására. Az örök jogra vonatkozó szabványok tehát rendszerint legelőbb vétetnek fel az egyházi intézkedések keretébe, legelőbb határoztatnak meg s állandósíttatnak; legkevésbé forognak a szokás általi módosulás veszélyében. Ennél fogva az irott források a jog e részét illetőleg, legalább viszonylag, legteljesebbek. De egyéb tekintetben is tapintatosnak véljük az örökjog, mint először tárgyalandó rész, kiválasztását szerző által; tárgyalása alkalmával ugyanis állást kell foglalni a társadalmi képződést illető két, talán legnagyobb fontosságú kérdéssel szemben, a melyeknek megoldása a történet fejlődési menete felismerésének nélkülözhetetlen feltételei.

Ezek elseje a jogi és vallási elvek kezdetleges összefüggésére vonatkozik. Nem azon viszonyt értjük itt, a mely a kiképzett brahmin rendszer és a törvénykönyvekbe foglalt jog közt fennáll; említettük, hogy ennek kései létrejötte kétségtelen, minthogy magának a brahmin rendszernek aránylag utólagos kifejlődése sokkal korábbi hagyományok által bizonyult, s e viszony ennél fogva csak azon eseteknek szolgáltatja példáját, a melyekben a jog oly erkölcsi elvek alapján magyaráztatik, a melyekkel eredetileg közösségben egyáltalában nem volt, de a melyeknek befolyása alól azután többé kiszabadulni nem bírván, bizonyos határozott, egyházi eszméken alapuló elméletbe foglaltatott. De ezen későbbi egyházi rendszerek is csak előzetesen meglevő vallási hit alapján hathattak; s ha egyrészt kétségtelen, hogy azon majdném kizárólagos befolyás, a mely a családi áldozatoknak a mai ind örökjogban tulajdoníttatik, s minek folytán, Maine szerint, a legfelsőbb angol ind törvényszék megállapította, hogy az örökjog teljesen azon lelki jótétemények szerint rendeztetik, a melyek az elhunyt tulajdonosra háritandók, főleg az egyházi rendelkezések szabatosító és a talán esetleges összeköttetést szükséges cél gyanánt felfogó szellemén alapúl, — másrészt tagadhatatlan, hogy maguk a halotti áldozatok, hogy az ezek fontosságát, illetőleg az egész ind életet átható mély meggyőződés az ind nép történetének sokkal régibb korában győ-

kereznek, a melyben a polgárosodás első elemei kezdtek kifejlődni.

Még mindig fenmarad tehát a kérdés: vajon az ősök e kezdetleges tisztelete nem képezi-e az alapelemet, a melyből fejlődött az összes családi és örökjog; vajon az ind család e szerint csakugyan eredetileg is, — mint Gans mondja — nem egyéb-e a vallási követelmények bálványtisztelete közegénél; vajon az ind örökjog csakugyan csupán a halotti áldozatok joga-e, a mely egyedül annyi tartalommal bír, a mennyit a sacra privaták nyújtanak; s e kérdés általános érdekű, mivel a sacrák nemcsak az ind, hanem a többi árja népek kezdetleges hagyományaiban is mindenütt jelentkeznek, s mint a római jog történetéből is ismeretes, a polgárosodás egy vagy más szakában mindenütt igen tetemesen szerepelnek.

Azt hiszszük, hogy, bár magába e kérdés taglalásába nem bocsátkozott, a megoldás helyes, a melyet az előttünk fekvő munka szerzője elfogad. E szerint a kezdetleges jogintézmények a kezdetleges vallási intézményekkel párhuzamosan fejlődnek. Egyikök sem ered másikából, hanem mindegyikök az emberi felfogásnak különböző téreken való nyilatkozványa azonos körülmények behatása következtében, s ennél fogva egymást folyton kísérik. Meglehet, az ősök tisztelete, — a mely, mint Bleke és Tylor kutatásaiból kiderül, az elhalt főnökök hatalmának élénken fenmaradt s álmokban és különféle psychikus tünetekben folyvást jelentkező emléké, valamint az ebből folyólag az emberi lét láthatatlanságára vont következtetésen alapult — régibb eredetű, mint az önálló családi csoportok; de azon forradalomra, a mely ezek kifejlődését eredményezte, bizonyára szintén nem a hagyományok iránti tisztelet, hanem az egyéni önállóságnak kedvező indokok vezethettek; s a tünetmenny, a mely épen az ind jog legódonabb vonásainak egyike, hogy tudniillik a családi vagyon tulajdona nem a családfőt, hanem az összes családot illeti, s hogy abban bizonyos körülmények közt még az atya életében is történhetik osztály, azon feltevés ellen szól, hogy átháramlása csupán a halotti szertartások kedvéért történnék. A polgárosodás gyermekkorában az emberi élet semmi esetre sem tekintethetett valamely vallásos cél eszközének; s a felfogás, hogy a házasság, a gyermekeknek nemzése, az örökbefogadás mind „a temetési

gombóc, víz- és ünnepélyes áldozatok“ szembentartásával esz-közlendők, mindenesetre későbbi erkölcsi közvéleménynek szüleménye. Hogy a halotti szertartás kötelessége együtt járt az örökséggel, hogy ennek teljesítése az örökségre való képességnak bizonyítékául, s így lassankint, időmultával, attól elválaszthatatlannak tekintetett, igen természetes, mint-hogy az emberiség gyermekkorában, legalább az önállóan fejlődő csoportozatokban, a jog és a vallási felfogás közt meghasonlás be nem állhatott. De azért Indiára vonatkozólag azt következtetni, hogy mivel utóbb a jog a vallási szabványokban elmerült, kezdetben is azok alá volt rendelve, épen oly hibás volna, mint azt állítani, hogy Rómában, mivel a jog később a vallási szertartások fölött teljesen diadalmaskodott, ezek kezdettől fogva is csupán annak eszközei, kifejezésre juttatásának módozatai voltak. A korai ind jognak, mint pusztán világinak felfogását tehát igazoltnak, sőt nyereségnek tartjuk az eddig divatos nézetekkel szemben; csakis ez alapon eszközölhető haszonnal összehasonlítása más árja nemzetek kezdetleges jogával.

Kevésbbé érthetünk egyet dr. Mayr nézeteinek minden részleteivel magának a család képződésének mozzanatait illetőleg. Az alap ugyan, a melyből kiindul, kivált az általa összegyűjtött bizonyítékok után, szinte kétségbe vonhatatlan. A Rig- és Atharvavedából, Manú törvénykönyvéből és Yájnavalkya és Nâradha műveiből, valamint számos más jogforrásból felhozott idézetek, a ksetraja és a gûdhotpanna, a nôtől törvényes alakok megtartása mellett vagy a nélkül idegen s nem férje által nemzett fiúk, állásának tünetei, a nyôgának vagyis a férj által más családbelinek adott meghagyásnak, helyette fiút nemzeni, szokása megannyi tanúbizonyságok, hogy a kezdetleges állapot Indiában is az volt, a melyben a község felnôtt fi- és nôtagjai vegyes közösségben éltek minden határozott házassági alakzat nélkül, s hogy az átmenet e fokról az elkülönzött család kifejlődése szakára a polyandrián és a leviratus egy sajátságos módozatán vezetett keresztül. De ez átmenetnek egyes lépéseit illetőleg bizonytalanságban hágy szerzô, sôt némi ellenmondásokba is bonyolodik. Igaz, hogy az ind jogban felismerhetô nyomok sok tekintetben hiányosak, s hogy a tüzetesen e kérdéssel foglalkozók közt is több nézetkülönbség áll fenn. Bachofen igen nagy tanulmánynyal irt, de mystikus, kissé rajongó, *Mutterrecht*jében azt véli, hogy a vegyes közösség állapotának, a mely-

nek a fékezetlen, pusztán a termékenység eszméjéből fejlődő természetvallás, illetőleg tellurikus tisztelet felel meg, s a melyet a *hetairismus* szakának keresztel, a nők fellázadása vetett véget, minek folytán a házasságnak a női felsőséggel összekötött rendszere létesült, a családi leszármazás, minden rokonság kizárólag nőágon vezetett keresztül, s a politikai hatalomban, a vallásban is a női elemnek tulajdonított felsőbbiség. Végre ezen általa *Mutterrecht*nek elnevezett szak állapotait megdöntötte az atyaság elvontabb elvének elismerése, a mely az anyaság anyagiasabb eszméje fölött diadalmaskodott. A férfiak túlsúlyt követeltek, a vagyoni és családi leszármazás fiágon eszközöltetett s a családi kifejlődés azon alakulatokat öltötte magára, a melyeket a polgárosodott világban ma is ismerünk. E nézeteit Bachofen számos adattal támogatja, a melyek kétségen kívül azt bizonyítják, hogy igen sok népnél a világnak majdnem minden részében, köztük a görögöknél is, volt kor, a midőn a család csakugyan nőági jelleget viselt s a mikor a nők a polgári hatalomban tetemes osztályrészt nyertek.

Ezzel szemben Mc. Lennan, a ki szintén a vegyes közösség állapotából indul ki, erre következőnek a polyandria azon alakját tekinti, a melyben a testvérek közös nővel bírtak, azután következett volna a leviratus rendszere, a mely szerint, a mikor az öregebb testvér meghalt, özvegyét a második vette el s így egymásután sorban. Ezután pedig szétágaztak volna a különféle törzsek szokásai, némelyek csupán saját törzsbelit vevén nőül, a mit találó kifejezéssel endogamiának nevez; mások kizárólag más, idegen törzsbelit, a mit párhuzamos elnevezéssel exogamiának hív. E két alak közt az exogamiát régiebbnek tartja s azt a vad törzsek azon szokására alapítja, hogy a nehezen felnevelhető és megóvható nőgyermekeket rendszerint megölték, azt véli továbbá, ez vezetett a világban oly általánosan elterjedt nőrablásnak, mint házassági tényezőnek, elfogadására. Későbbi fejlemény a nőági leszármazás eszméje, a mely a törzsben osztályokat teremtett s így az exogamiát könnyítette, a házasságnak eszközölését nőrablás által fölöslegessé tevén.

Lubbock ismét, bár megegyez Mc. Lennannal az endogamia és az exogamia különbözetét illető felosztásra vonatkozólag, azt hiszi, hogy éppen a nőrablás, illetőleg a nőnek hadi zsákmánnyúl ejtése szolgál a magáncsalád képződésének alapjául s vezetett egyszersmind természetesen az exogamiára, a nőgyermekölésre, valamint magyarázza a nők szolgaságát, a mely a

társadalmi alakulás bizonyos korában mindenütt úgy szólván kivétel nélkül bekövetkezik. A polyandriát és az endogamiát kivételes állapotoknak tartja; elismeri azonban Bachofennal együtt oly művelődési szak általános bekövetkeztét, a melyben a gyermek csupán anyjával tartatott rokonnak, s a mely a fiágu vagyis agnat rokonság, valamint a mindkét ágú vagyis cognat rokonság fogalmait megelőzi. Mások viszont, mint Morgan és Tylor, az exogamia keletkezését a közel vérrokonok házasságától való irtózásból származtatják, a mi azonban alig látszik a fejletlen népek felfogásával összhangzóan.

Részünkről azt véljük, hogy mindezen elméletek még eléggé át nem rostált s nem teljes adatokra alapítvák és hiányosak; mindnyájában ugyanis betöltetlen hézagok találhatók, hirtelen fordulatok, a melyek a lassú, természetes fejlődésben egyáltalában be nem következhetnek. Az egyén önállósodása jogi, valamint politikai és vallási tekintetben csupán igen hosszú időn keresztül és csakis fokozatosan eszközölthetik, s a magán család sem képződhetett rögtöni szökéssel a vegyes közösség állapotából, hanem következetes hosszas alakulás útján. A család nőági átszármaztatása tényét, a törzs eredeti női tagjait képviselő osztályok későbbi tiszteletét, a mire majdnem mindenütt bizonyítékkal rendelkezünk, összeegyeztethetlenné tartjuk az exogamiával, a mely szükségképen keletkezésénél fogva együtt jár a nőnek rabszolgai állapotával. A polyandria sem egyezik össze azon kizárólagos tulajdon fogalmával, a melyre a nőnek hadi zsákmányul ejtése vezetett s ennél fogva csak az endogamia mellett következhetett be. Ennek során tehát legvalószínűbb feltételezésnek tartjuk, hogy az első lépés a vegyes közösség állapotából akkor történt, a mikor egyesek rendkívüli tulajdonaik miatt a községből kiválván, kiváltságos állásba emelték magukkal együtt a törzs azon nőtagjait is, a kiket illettek, s így endogamikus alapon elkülönzött aristokrátiát képeztek, a mely a körülmények szerint pusztán egy családból vagy többek csoportjából állhatott. E kis aristokratikus körön belől endogamikus alapon, tehát nem általában a nagy tömeg közt, fejlődhetett azután a nőági családnak fogalma, a melynek minden Bachofen és Lubbock, valamint Bastian műveiben fel említett vagy idézett esete, s e jelentőséggel bíró tünet úgy látszik az említett írók figyelmét elkerülte, politikai uralommal, illetőleg kiváltságos állással van összekötve, s a mely talán a fejlődöttebb szervezetek alkatrésze gyanánt szintén egyetem-

legesen jelenkező családi jellegű politikai egyesületeknek, minők a gótrák és a gensek, alapjáúl szolgálhatott. E folyamattal pedig párhuzamosan, talán annak egyes fokozatait követve és utánozva, fejlődhetett a törzs alsóbb rendű nagyobb számú tagjainál a nőrablásból keletkezett, női rabszolgasággal járó exogamia, eleinte talán szintén nem egészen magáncsaládokban, hanem kisebb vegyes csoportozatokban, a melyekből a tulajdonképeni értelemben vett családok csupán lassanként válhattak ki, néhol a polyandria és különféle leviratusok fokozatain át, míg végre ez alakzat lön általánossá s vetett teljesen véget az arisztokratia körében is úgy az endogamiának, valamint legalább nagy részt a tisztán törzsbeli származású nők kezdetleges szabadságának, a mely oly sajátságos ellentétben áll a nők elnyomatásával és pusztán dolgokúl felfogatásával a jog későbbi, sokkal fejlettebb szakában.

Hosszadalmas volna itt mindazon jelenségeket egyenkint felsorolni és idézni, a melyek alapján e nézeteinket igazolhatni véljük. Itt csak útalni kívántunk azon felvilágosításokra, a melyeket a dr. Mayr által az előttünk fekvő munkában feldolgozott anyag a jog eredetének és kezdetleges fejlődésének kérdéseit illetőleg szolgáltat. De nem kevesebb fényt derít a jog későbbi haladása szakainak problémáira. S e tekintetben számos részlet, a melyet a jelen munkában először találunk tüzetesen kiemelve, felette nagy érdeklél bíz. Így a kasztok képződésére vonatkozólag a különböző állású nőktől származott fiúk egymás közti viszonya; így a tulajdon fogalmára nézve az ősi és szerzeményi vagyon közti megkülönböztetés keletkezése és hatása az osztályra, a mely azután épen e megkülönböztetés folytán válik tulajdonképen örökösödéssé; így, mint az árja népeknél, a rómain kívül, általában elterjedt s késő időkig érvényben maradt jogintézmény legrégibb alakú jelenkezése, a fiú nélküli atya leányának fiúsítása, illetőleg a leányától született fi unokának közvetlen saját fia gyanánt való helyettesítése; így a törvényes gyermekek lassankénti elkülönítése a törvénytelenektől s magának a családnak, mint jogi egységnek fokozatos feloszlása a rendesen beálló osztályoknak s a testvéreknek egyenlősülése következtében; így a nők vételárának lassankinti szabad, azután törvényes hitbérre alakulása s a nők saját tulajdonába átmenetele. Kivált egy esetben pedig szinte meglepő a párhuzamosság, a mely a brahmin egyházi és a középkori kánonjog szerepe közt mutatkozik. A nők állására ugyanis a

két egymástól oly távol fekvő és oly különböző anyagra ható rendszer csaknem azonos befolyással bírt. A kánonjog állandósította azon elvet, hogy a *dos* a házasság nélkülözhetetlen kelléke; az egyház a kánonjog által századokig fáradozott, míg az özvegyek anyagi sorsáról való gondoskodást biztosította. Épen így Indiában az egyházi jog befolyásának köszönhető nagy részt a nő személyiségének és önálló vagyonyjogának elismerése, az özvegy örökjogának megállapítása. Másrészt azonban épen, valamint a kánonjog, úgy a brahminjog is mindinkább nehezíteni törekedett az özvegyek másodszori férjhezmenetelét, s ezzel hátrányokat kapcsolt össze, míg végre nem ütköztvén azon akadályokba, a melyek az európai egyházjognak netaláni hasonló tova képződését megakasztották; s mindinkább azon tekintetet követve, hogy a nő csakis férjének él, az özvegyet lassankint mindazon előnyöktől megfosztotta, a melyekkel maga ruházta volt fel, sőt még önfeláldozását is szentesítette férje emlékéért, a miben egyébiránt a legkezdetlegesebb korból származó s nyomokat csaknem minden árja népnél fennhagyott szokást és felfogást élesztett fel, vagy inkább szentesített ujjolag.

Számos tanúlságra s kutató összehasonlításra méltó részletet sorolhatnánk még fel az előttünk fekvő tartalmas műből, a mely, a mint a fentebbiekből kitűnik, az ind örökjog intézményeinek nem szorítkozik pusztá felsorolására és magyarázatára, hanem lehetőleg, történeti összefüggésük tárgyalását is magában foglalja. Épen e tömörségénél fogva azonban helylyel-közzel kissé homályos, és pusztá vonatkozással elégszik meg, a hol az olvasó érdekében magyarázat is szükséges volna. Az író ilynemű hibái egyébiránt, kivált szakmunkában, az inkább megbocsáthatók közé tartoznak, s könnyen elkerülhetők későbbi műnél, a mely a jelenleginek kívánatos kiegészítését tenné.

PULSZKY ÁGOST.

PETŐFI HAGYOMÁNYAIBÓL ¹⁾.

I.

ODA JÁROK, HOVA...

Oda járok, hova senki nem megyen,
Hogy a világ szeme észre se vegyen.
Neki adom ott magam a bánatnak,
Szememből a könnyek csak úgy szakadnak.

Soha, soha ilyen örült szerelem!
Nem tudom én, mit fog tenni én velem!
Mérföldekre belátom a világot,
Szerelmemben egy lépésre sem látok.

Örökös bujdosásban van a lelkem,
Egyre űzi nyughatatlan szerelmem.
Hol lesz, hol lesz az én megpihenésem?
Öledben-e lány vagy a sír ölében?

(1846.)

¹⁾ E költemények elsejével Petőfi boldogult neje ajándékozta volt meg e folyóirat szerkesztőjét, ezelőtt kilencz évvel, kiírva azt egy levélből, melyet még leánykorában intézett hozzá Petőfi; a második költeményt a költő testvére, Petőfi István, küldötte be a *Szemle* számára, bátyja reá maradt irataiból. Egyik sem jelent meg Petőfi összes költeményei között.

II.

EGY GOROMBA TÁBORNOKHOZ.

Tábornok úr, én nem tartom magam
 Nagy embernek, de akkorácska csak
 Vagyok, hogy oly parányok, a minő ön,
 Levett kalappal szóljanak velem.
 S ön engemet gorombaságival
 Elhalmozott, hogy két orezám pirult.
 Igen pirultam, de nem magamért,
 Pirultam a magyar sereg miatt,
 Hogy annak egy ily tábornokja van.
 Tábornok úr, van ellenség elég,
 Gorombáskodják azzal, ott szabad,
 De bánják szépen a jó honfiakkal,
 Különben azt hiszszük, hogy őket el
 Szándékozik ön kergetni a seregből.
 És ez kemény vád lenne majd, kemény vád.
 S gorombaságit épen rajtam űzi!
 Nem fél-e ön, hogy tollamnak hegyére
 Tűzöm fel önt? Ez a toll, istenemre,
 Hegyesb a törnél, lelkiismeretnél,
 S a kit megszúrok véle, fáj neki
 Még akkor is, ha a sír férgei
 Czirógatják ott lenn a föld alatt.
 Kiírnám önt itt név szerint, de a mit
 Saját kardjával tenni képtelen,
 Tollammal tenni én nem akarom,
 Nem fogom önt megörökíteni.
 Csak azt ajánlom, hogyha még leszen
 Szerencsétlenségünk egymáshoz, akkor
 Beszéljen vélem emberségesen;
 Mert én ugyan nem tartom magamat
 Nagy embernek, de akkorácska csak
 Vagyok, hogy oly parányok, a minő ön,
 Levett kalappal szóljanak velem.

(1849).

A HUNOK HARCZA.

Sietős munkája lehet a világnak,
Mindenki farag-fúr, kalapál, fut-fárad;
Sürg-forog az ember az egész föld színén,
Éhes tömegekben ide-oda árad;
Csak te, jó magyarom, te maradsz a régi,
Bomolhat a világ, oda sem népsz néki,
Ha veszély nincs rajtad, ha tatár nem kerget,
Bizony a gyors tettvágy most sem igen sürget,
Verseny heve nem bánt, szorgalom nem sarkal,
Mit bánod, akárki akárhova nyargal;
Sőt nyugodalmadban azt sem veszed észre,
Mily fenevad tör rád s tép szét ezer izre:
Hogy rohan ellened félelmes erővel
Hős Eduard Kattner, vitéz Franz von Lőher,
Hogy feni rád körmét, mily gonoszat forral,
Hogy ijesztget szörnyen berzegetett tollal
S hirdeti, fűlszállván a kakasülőre:
„Haldoklik a magyar, mienk lesz a bőre.“

De nem úgy, hős urak, még ne olyan könnyen!
Az ilyen irtó harc nem megy olyan könnyen.
Bár ontana tintát Lech-etek és Spree-tek,
Százszor keserűbbé sűrülne epétek,
Bár, mint stymphalidák tollainak szála,
Valahány tollatok, csupa nyillá válna,
S vaskos csata-ménné vessző-paripátok:
Ti ugyan nyugtunkból fül se zavarnátok.

Más harczot is éltünk, más szelet is láttunk,
 Más nép vala hajdan, kikkel szemközt álltunk;
 Nem pletyka-beszéd volt s nem nyomdai festék,
 A mivel az ősök ezt a vizsályt kezdték.
 Mert ős tusa küzd itt, örökös, végetlen,
 Kard kardra feszítve, pajzszaal paizs ellen;
 Változva alakban, nem fogyva erőben,
 Nincs kezdete multban, nincs vége jövőben;
 Száz ivadék jó-megy, löki egymást sirba,
 S e küzdelem átka van róla megírva;
 Hasztalanúl nézünk ezer évet hátra,
 Ködbe vesző titkát mai szem nem látja,
 Mert a hagyományok fáklyája kialszik
 S a szürke homályból csak riadó kürtszó,
 Kardok csattogása s ló-dobogás hallszik.

Lódobogás földön, suhogás a légben,
 Fönn eredett e harcz a levegő-égben.

Mikor ama nagy hős, ura hunnak, gótnak,
 Bálványa keletnek, ostroma nyugotnak,
 Viharos néptenger szigorú Neptunja,
 Mikor nagy Attila szemeit behunyta,
 És sirba temették az isteni kardot,
 Melylyel egész földet remegésben tartott:
 Az uratlan nép, mely addig az ő fékén
 Bujt vala egy nyájban, szórtalanul, békén,
 Hun, alán, gót, svév-faj, gepidák, herúlok,
 Fejevesztett zürben egymásra tolúltak,
 Nép néphez ütődvn, ide-oda zúgott,
 Vad bonyolodásban napkelet és nyugot
 Mig rokon- s ellen-vér — mint víz az olajtól —
 Atyafi törzsekben vált ki faj a fajtól,
 A szerteriadtt nép rémült zavarából
 Kiigazult lassan két rengeteg tábor,
 S kiki ön-vérével: itt hunok, ott gótok,
 Netád vize partján egymásra csapódtak.

Ne keresd a harcztért, nincs sehol emléke,
 Romja fölé nem szállt rege-mondó béke,
 Nyomtalanúl porlik százezerek sirja,
 Hagyományát nem volt élő, ki megírja;
 A tusa mint gyp-tűz harapózott szerte
 S ön-ön emlékét is hamvval beseperte;
 Nem lefutó ár volt, melyről, a hol átront,
 Még a maradék is sok csuda mondát mond,
 Hanem az özönvíz, országokat rontó,
 Nem marad abból név, esemény, hírmondó,
 Csak az enyészetnek néma siket éje,
 Mely betemet mindent s fövenyt hord föléje.

Ilyen özön volt az; iszonyú végirtás,
 A hol egy öltő nép önmagának sirt ás;
 Harcz, hol a meghaltnak sem volt menedéke,
 Harcz, mit a síron túl sem követett béke,
 Diadal nem végzé, halál szét nem vágta,
 Túlélte az éltet gyűlöletök átka,
 S mikor élő nem volt az egész harcztéren,
 S nem lehetett többé vért cserélni véren,
 Csak seregek romja heverészett szélyel
 S a nagy temetőre leborúlt az éjjel:
 Im, a csatasíkról fölfakadó pára,
 Mint darabos ködfolt lengvén, idomulván,
 Emberi formákat kezd venni magára.
 Eleinte szállong, viszi a szél kénye,
 Majd tömörebbé lesz foszladozó lénye,
 Majd önerejével fölszáll a magosba,
 Ruganyos léptekkel levegőt taposva;
 Szél sem vesz erőt majd gigászi alakján,
 Leple ki is duzzad izmosodó tagján,
 Metszi a híg éthert karja, feje, válla,
 Talpa alatt hosszan húzódik uszálya
 S mintha kilótt nyílnak zizeg éles tolla,
 Suhog a lég, a mint rohanó röptében
 Előre feszített pallosa széttolja.

Igy párolog a tér szerte közel s távol,
 S mind hősi alak lessz az üres párából;

Minden kicsi ködfolt megannyi harczossá,
 Lenge alak válik marczona izmossá,
 Seregökkal a lég népesedik gyorsan,
 S új zaj riad ott fenn, tárogató harsan,
 Kavarnak, zúgnak, mintha vadász-fegyver
 Pihenő nádasból vad madarat felter,
 S gém, vadruca, kócsag, gerle, ölyű, héja
 Följedten kóvályg, nem leli fajtáját,
 Egymásba ütődik, összeveri szárnyát,
 Süketítő zajjal kiki társát hívja;
 Majd csapat és had gyűl, szállva alább-fellebb:
 Alakuló-félben két viharos felleg,
 De csak hely ahhoz a fekete orkán
 S oly iszonyú terhet még soha sem hordván,
 A tömeges, súlyos, sűrű csatarendtől
 Erőlködik a lég, meginog s megzendül,
 Mint repedő jégnek szétriadó hangja,
 Vagy a hogy az ég zeng, mielőtt csattanna.

De nem csatarend az, rendszeresen fejlőd,
 Hanem árad, kóvályg a két hadi felhő,
 Nincs se vezér, sem terv, jelszó, se elő-örs,
 Együtt, tömegestől megy odább a fő törzs;
 Viszi a gyűlölet, — delez annak szomja,
 Mely az ellenszenvet egymás fele vonja,
 Öntetetlenül, végzetes ösztönben,
 Mig összezsúfolnak egy bonyolult tömbben,
 S forr, nyüzsg egymáson a sok testtelen test,
 Milyet le nem ír toll, milyet ecset nem fest,
 Mert ki fejezné ki emberies arczon
 E haragot, küzdést, kínokat, izgalmat,
 E százezerenként küzdő bonyodalmat,
 Mi üvöltött, tombolt, sajogott e harczon;
 Ki utánozhatná színnel, mi színetlen,
 Ki rajzol alakot, mely nő-fogy színetlen,
 Idomúl, hömpölyög, se árnya, se fénye,
 Örökös bomlásban szakadoz szét lénye;
 Csak látszata ember: nincs húsa, se csontja,
 Testébe ütött kard vérét ki nem ontja;

Átverheti a nyíl, mint az üres léget,
 Küzdő erejének nem vet vele véget;
 Bár két fele vágják, két tagra oszolva
 Folytatja tusáját, újjá alakulva;
 Nincsen olyan bennök, mit meg lehet ölni,
 Nem halni születtek, csak dúlni, gyűlölni.
 S nem látva halottat, nem félve haláltól,
 A düh nem irtózáván a vér iszonyától:
 A tehetetlen harcz maga-magát szitja,
 Had hadat üz, egymást nyomja, veri, győzi,
 Alúl ostromolja, felülről tetőzi,
 Felhőkbe szorítja, földig letaszítja;
 Néhol kiszakadnak, küzdve ketten-hárman,
 Tova elszáguldnak, majd vissza lehullnak,
 Újra elenyészvén a tömeges árban;
 Máshol gubalyonként átölelik egymást,
 Karukon, mellökön, derekoknál fogvást
 S a tehetetlen tömb, a lég magasából,
 Küzdve esés közt is, a földig aláhull,
 Itt szétszakad ismét s föl, vissza csapódik,
 Kettes-hármasával harczát tovább víjja,
 S mint a levegőben veszekedő héja,
 Űzi, veri egymást, felhőkbe furódik,
 El, tova, végetlen, föl egész a holdig.

Lenn, a csatatéren, hol az *élők* küzdtek
 S temetetlen testtel szétszórva feküsznek,
 A holt tetem e zajt hallja, de nem ébred;
 Neki e rém-látvány egy iszonyú álom,
 Szelleme fönn harczol, de teste nem eszmél
 Amaz örök éjből, mit a halál rá nyom;
 Mint néha az alvó, a kinek, álomban,
 Lelke tusakodik szörnyű izgalomban,
 Hasztalanúl óhajt serkenni tudatra,
 A szökevény lelket hasztalanúl hívja,
 Fogva van az s nem bír hüvelyéhez térni,
 Álma varázs-leplét letépni nem bírja,
 De az élénk kintől, mit gonosz álom fest,
 Vergődve vonaglik ide lenn is a test.

Ily kinokat érzett, halva, de fél-ébren,
Az elesett harczos lenn a csatatéren,
Látja mi ott fönny foly, noha behunyt szemmel,
Erzi miként harczol szelleme szellemmel,
Delejes ár ömlik csontja velőin át,
A szellemi harcznak ő érezi kinját,
És minden ízében remeg a látványtól
Hang akadoz torkán, idege megrándúl,
Őt égeti a seb, őt üti át kopja
Ideges rángással összeszorúl jobbjá,
S vergődve vonaglik — míg eljön a hajnal
Szétverni az éjnek ködeit és árnyát
S had eloszlik, zaj szűn, harcz kihal s a síkon
Az enyészet ismét leteríti fátylát.

De azon éj óta, mint örök ígézet,
Marad e két népen az iszonyú végzet,
Hogy soha gót s hun közt ne lehessen béke,
Küzdjön a két fajnak minden nemzedéke,
Örökösen egymást kínozza, gyötörve,
Leveretve százszor, soha meg nem törve,
S bár a kimerült test félhalva lerogyjon,
Szellemök egymástól nyugodni ne tudjon,
Életüket folyvást fenekedve töltsék,
Éjőket, napjokat zaklassa gyűlölség,
Ha az egyik nyugszik, verje föl a másik,
Erejök fogytáig, lélek-szakadásig.

A harcz foly az óta, földön, levegőben,
Százszor is a hun faj volt már kiveszőben,
Néha csak egy-egy folt, némi palócz, székely,
Messze hegyek mélyén bújva menekvék el,
De szorongó harczát, felhők magasából,
Figyelemmel nézé a szellemi tábor,
S ha erejök lankadt, ha bizalmok csüggedt,
Ha egész éltök már imádságon függött,
Akkor riadó kürt harsog megint ott fönny
Szellemi seregével Csaba vezér megjön,
Szállva alá a menny ivezetes hidján,
Amaz örök mivű fényes Hadak-útján,

S védve marok népét, már-már kiveszöket,
 Míg messzi keletről, újabb hatalommal
 A magyar is eljött megmenteni őket.

Jött legutolsónak, faja közt legvégül,
 S rá maradott e harc átkos örökségül;
 Folytatja az óta, sem nyeri, sem veszti,
 Soha nem végezvén, mindig elül kezdi.
 Folyt nyílt csata-síkon, bajnoki fegyverrel,
 Folyt rejtve, falak közt, ravasz, álnok csellel,
 Néha vérontással, majd tinta-özönnel,
 Néha igen nyájas krokodilus-könnyel,
 Néha reánk törtek irtani, pusztítani,
 Máskor vad fajunkat szépen finomítani,
 Mosolyos jósággal, békés olaj-aggal,
 Kínálva bennünket csupa boldogsággal.

De ez is múltóban. Változik a küzdter.
 Csata, bajnok, fegyver más alakot ölté;
 Levegőből a harc rég lejutott földre,
 Majd nyílt csatasíkról beszorult fal közzé,
 S most újra alább száll, le a föld gyomrába,
 Bányák üregébe, gépek odújába;
 Nem is a lőpor küzd, jobban küzd a kőszén,
 S nem fellegek ormán, de kazának gőzén,
 Otromba kürtökből kigomolygó füstben,
 Mozdonyok öblében, katlanokon, üstben,
 Ott jön a hódító, nesztelenül rejtve,
 Egy ujjal sem bántva, egy szitkot sem ejtve.

Mert nem ez a csürhe fenyeget most vészszel,
 Mely váltig ijesztget hadonázó kézzel,
 Mely feszeleg, paszkáz, szid, kiabál, ordít,
 Fenyeget, hogy rád tör s leigáz, meghódít,
 Hányja-veti büszkén nemzete nagy-voltját,
 Mások küzelmének szedi ingyen zsoldját,
 Ég-szagoló göggel írja üres könyvét,
 Adja-veszi pénzért rokon-, ellenszenvét;
 Ne törődj ily néppel, bármily dühvel ront-bont:
 Csupa lé a mit főz, csupa szó a mit mond.

Amoda nézz s ott légy, most vagy soha, rendben,
Hol ama munkás raj közeleg halk csendben,
Ki nem éget-pusztít, nem öl és nem sarczol,
De serény munkával, szótalanúl harczol,
Kit hősi vitézség vissza soha nem tart,
Kit nem ijeszt ágyú, kit nem sebez a kard,
Mert nem erővel jön, nem tör be hadastul,
De kitart, tűr, fárad, soha meg nem lassúl,
Nem koszorúért vív, nem harczy babérért,
De az éh-hom készti küzdeni a létért;
Nem bánt, de eláraszt zord idegen szóval,
Bizvást megy előre vasúttal, hajóval,
Öt hozza magával a siető mozdony,
Ott van előörse minden kicsi poszton,
Ott ül türelemmel gyár, huta, gép, hámor
Zugaiban s vés, fűr, dolgozik és számol,
Csáklya, gyalú, pöröly forog a kezében,
Csatarendjük megfér egy-egy kicsi gépben,
Nem alél, nem csügged, ha korán vagy későn
Izzad koha mellett, kalapácson, vésőn;
Szívós türelemmel vasat is meggyúrja,
Czélja felé útját mindig odább fúrja,
Mint hangya-seregnek portyáz elül örse
S ha mi értékest lel, azt meglepi törzse,
Fészket üt a földben, váj bele tág magtárt,
Folyosókat, czellát, alagútát, raktárt,
És a laza földet addig szeli, bontja,
Míg össze nem omlik alá ásott hantja.

Te pedig, óh magyar! . . . mennyi üres látszat!
Hol légvár, hol rémkép s mind csupa káprázat.
Délibábben úszol, csalfa vízű árban,
Mely hol fényben mutat, hol csunya hinárban;
Mint mikor a pusztán dél sugara játszik:
Maga a termő föld élni alig látszik,
S hol levegőben leng kutgém, torony, erdő,
Hol az egész tájat elnyeli egy fertő;
Te is: egyszer csillogsz, majd fölvet a pompa,
Lakomáid fényét bámulja Európa,

Majd változik a báb: szertefoly a légvár,
 S nem marad a helyén csak ijesztő hinár,
 Melyben fenekestől felforgani látszol,
 Mi szilárd is rajtad, mind inog és tánczol,
 A látkör előtted csupa ködben vész el,
 Félbehagyod munkád, lehanyatló kézzel,
 Önbizalom csügged, hit, erély megrendül,
 Az egész nemzetre zsibbadt tunya csend ül, — —
 Iszonyú rémképek s mily tétlen ijedtség!
 Hol van az önhit, mely kétségbe ne esnék?

Óh lessz-e segítőd? lessz-e ki megóvjon,
 Hogy ez a föltúrt föld reád ne omoljon?
 Le bírod-e győzni az összetolult bajt?
 Jön-e csuda ismét, védeni a hun fajt?
 Mint eljőve egykor felhők országából
 Fenn a Hadak-útján a szellemi tábor,
 Mint földi csatákban Magyarok Istene,
 Mint rabigádban is nagy nemzeti szellem,
 Mentő hatalommal, nem földi erővel
 Védett beözönlő népek hada ellen

A haragos mennykőt! — De bizony nem védett;
 El ne higgy valahogy ily mese-beszédet.
 Mi megóvott eddig, nem bűv-csuda volt az,
 Nem szellemi tábor s holmi privát isten,
 De erőd, de kardod, de hazaszerelmed,
 Mely vész idejében sutba nem ült resten;
 Védett okos ildom, ép, józan, erős ész,
 Akarat, mely bátran nagy czélja felé néz,
 Száz vést kikerültél, rab-igád' áttörted,
 Mi hajolt: hajlítád, a mi nem: eltörted;
 Bölcsen az időkhöz idomúltni tudtál,
 Ha szunyókáltál is, még el nem aludtál, —
 Félre kishitőség: szégyen ki most retteg.
 Jön már az erősb kor: szavak után tettek.
 Ál lelkesedésnek kezd fogyni határa,
 Az üres hű-hónak lefelé száll ára;

Kezdj csak te dologhoz, vedd csak magad észre,
Fogd csak ez új fegyvert igazán két kézre,
Leld ki csak a csinyját, tudj vele jól bánni,
A régi hatvágást ezzel is kivágni :
S jöhet a hódító, nyiltan avagy titkon —
Tied ez a föld még, te vagy itt még itthon.

ARANY LÁSZLÓ.

MAGYAR TÖRTÉNETTUDOMÁNYI SZEMLE.

1873.

A hazai tudományos irodalom különböző ágai között, egy század óta, a magyar történelem az, mely legtöbb munkást foglalkoztat; mennyiségre és alkalmasint értékre nézve is legjelentékenyebb eredményeket mutat fel.

A hittudomány, mely a XVII-ik század végéig az irodalomban ép oly uralkodó állást foglalt el, mint a vallás a politikai és társadalmi élet körében, elvesztette a hatalmat, melyet oly soká gyakorolt a szellemekre, sőt a clérus részéről is szembe-tűnően elhanyagoltatik. Az exact tudományok pedig, bár nevezetes emelkedésnek vagyunk e téren is tanúi, még távol állanak azon magaslattól, melyre azokat nyugat nemzetei emelték, többnyire reproductiv munkásságra szorítkoznak, és szélesebb körben csak most kezdenek érdekeltséget kelteni.

Az irodalomban ép úgy, mint egyebütt, a nyilatkozó szükségek kielégítése irányozza a tevékenységet. És azon túlnyomó állás, melyet a hazai történelem irodalmunkban elfoglal, következtetnünk engedi, hogy a nemzet múltjával való foglalkozás a művelt magyar közönségnek egyik főexigenciája.

E tény fontosságát emeli a befolyás természete, melyet a történeti olvasmányok az egyéni és közszellem fejlődésére gyakorolnak, azon benső kapcsolat által, mely a múlt idők tanulságai és a tényleges állami viszonyok alakulásai közt fenáll; főleg oly nemzetnél, mint mi vagyunk, mely históriai jogai és hagyományainak buzgó megőrzésében bírja jövőjének egyik főbiztosítékát; mely ép oly joggal, mint D'Israeli az angol parlamentben, mondhatja el: „A múlt hatalmunknak egyik eleme.”

Igazolja ezt azon hullámvás is, melyet a hazai történettudomány kifejlődésében tapasztalunk; ugyanis emelkedése a

XVI-ik század közepén, a XVIII-ik végén és az 1850-ki évet követő időkben, összeesik mindannyiszor a nemzeti szellem erősödésével, mely a történelmi tanulmányokban mindig táplálékot talált.

E körülmény egyrészt a hazai történelem művelésének nagy nemzeti érdek jellegét kölcsönzi; másrészt művelőinek magasztos missiót jelöl ki, s ezzel kapcsolatban *kiváló* mértékben teszi kötelességükké a lelkiismeretes gondosságot. Az időszaki sajtónak pedig természetszerű feladatává válik: a közönséget és írókat a jelezett szempontokra minden alkalommal hathatósan figyelmeztetni. E feladatnak hivatvák részben megfelelni e szemlék is, melyek a hazai történettudomány terén időközönként mutatkozó tevékenységet s ennek eredményeit megfigyelni és ismertetni fogják. Igen természetes, hogy ily átnézetek a részletekre kiterjedő bírálatokat kizárják. De midőn a közönség figyelmét az irodalom ez ágának nevezetesebb jelenségeire felhívjuk, nem mulaszthatjuk el, megtenni észrevételeinket is, melyeket akár az általános irányok, akár az egyes művek mintegy követelni látszanak.

I.

A magyar történettudomány terén az 1873-ik évben feltűnt jelenségek között kétségkívül legfontosabb az, hogy Horváth Mihály *Magyarország történelme* új kiadásának utolsó kötetei is elkészültek. Miután ugyanis 1871—72-ben hat kötet megjelent, most a VII- és VIII-ik kötet is forgalomba hozatott. Ekként a kitűnő szerzőtől bírni fogjuk hazánk teljes történelmének összefüggő és egyöntetű feldolgozását, a legrégibb időktől az 1849-ki szabadságharcz befejezéséig, tizennégy kötetben. Mert habár a fennebb említett munka VIII-ik, utolsó kötete 1823-ig terjed, folytatásául és kiegészítő részéül tekinthető ugyanazon szerzőnek két műve: *Huszonöt év Magyarország történetéből, 1823—1848-ig* (Genf, 1864 és a harmadik kiadás Pest, 1873) és *Magyarország függetlenségi harcának története 1848—49-ben* (Genf, 1865 és Pest, 1872) három-három kötetben.

Míg latin nyelven Katona, német nyelven Fessler és Engel nagy munkákban írták meg Magyarország történetét a legrégibb időktől saját korukig: Horváth az első, ki e feladatot magyar munkában oldotta meg; és kétségtelen, hogy hosszú időn át egyedül, versenytárs nélkül, fog maradni; mert minél inkább gyarapodik a történelmi kutatások által összehalmozott

anyagkészlet, annál nehezebben fognak találkozni, kik annak teljes áttanulmányozására és feldolgozására vállalkoznak. Nagy mértékben örvidenünk kell tehát azon, hogy Horváth művének legújabb kiadása képes minden jogi igényt kielégíteni. Felhasználja a legújabb kutatások eredményeit s ezek alapján, például, Gejza vezér, II. Mátyás, II. Ferdinánd, Lipót, Mária Terézia és Ferencz uralkodásának történetét egészen újra dolgozta; sőt közvetlenül is tett, főleg az új kor politikai eseményeinek földerítésére, levéltári kutatásokat. Világos nyelve és könnyed előadása vonzó olvasmánygyá teszi a művet, míg a hazafias szellem, a szabadság és a haladás eszméi iránti lelkesedés, mely azon keresztül vonúl, nagy mértékben alkalmas emelő hatást gyakorolni az olvasóra. Sajnálattal nélkülözzük azonban a jelen kiadásban is a politikai, vallási, műveltségi állapotoknak korszakonként összefüggő előadásban való feltüntetését, mire Fessler oly szerencsés sikerrel adott példát.

Az egyetemes hazai történelem feldolgozására, Horváth művén kívül, csak kézikönyvek alakjában történnek kísérletek. Kerékgyártó Árpád *Magyarország történetének kézikönyve* című munkájából, melynek hatodik része 1870-ben jelent meg, — mint értesülünk — sajtó alatt van az utolsó, hetedik rész, mely a legújabb kort (1840—49) tárgyalja. Miként a címlap is hirdeti, nem közvetlen forrás-tanulmány gyümölcse, hanem az újabb nagy művek alapján íratott. Miután különös tekintettel van a chronologiai egymásután feltüntetésére és az összefüggő események csoportosítására: tanárok- és tanulóknak jó szolgálatokat tehet; de száraz, szellem nélküli előadása miatt a nagy közönségre nézve alig élvezhető.

A szent István-társulat kiadásában Frankl Vilmostól jelenik meg: *A magyar nemzet története*. Eddig két füzet jött kezünkhez; a második a mohácsi csatáig ér. E munka hivatva lenne a nagy közönség, hihetőleg a kath. közönség, igényeit kielégítve vonzó olvasmányt nyújtani. Habár szerzőnek ez utóbbi törekvése egészen nem sikerült, el kell ismerni, hogy a jelentéktelen események mellőzése, egyes történeti képek rajzolása és a műveltségi mozzanatok kiemelése által e czélt sok tekintetben megközelítette. Felekezeti elfogultság vádját sem emelhetjük ellene, habár erre nézve a harmadik kötetben fogja kiállani a tűzpróbát.

Az iskolai használatra szánt történeti könyvek az utóbbi években sűrűen tűntek fel, Környeitől, Ribárytól, Schwickertől,

Viszontay- és másoktól. Sajnos, többnyire gyarló dolgozatok, paedagogiai érték nélkül, melyeken meglátszik, hogy csak üzleti czélból irattak. Egyik sem közelíti meg Horváth Mihály régi tankönyvét (negyedik kiadás, 1873), melynek a hazai ifjúság érdekében általános elterjedést kell kívánni.

II.

Nagyobb történeti monographiákban a jelen év kevésbé volt termékeny. A mit felmutathatunk, legnagyobb részben az akadémia által bocsáttatott közre. Ilyen Rómer Flóris tanulmánya *A régi Pestről* (Budapest, 1873. 240 lap), mely a nagy szorgalommal összegyűjtött adatok segítségével ismerteti jelen vi-rágzó fővárosunk viszontagságait és szerény multját, de *alaki* tekintetben sok kívánni valót hagy hátra. Még jelentékenyebb tárgygyal foglalkozik Frankl Vilmos műve *A hazai és külföldi iskolázás a XVI-ik században*, a m. t. akadémia által jutalmazott pályamű (Budapest, 1873. 424 l.). Szintén terjedelmes könyv- és levéltári kutatások eredménye. Meglepő világításba helyezi összes műveltségi állapotainkat ama nagy fontosságú korszakban, mely hazánk állami, vallási és szellemi viszonyaira nézve oly nevezetes fordulatot idézett elő. Másfél száz iskolának történetét adja, ezernél több magyar tanár emlékét újítja meg és több ezer magyar tanulót sorol fel, kik a külföld tanintéze-teiben művelték ki magukat.

Az akadémia üléseiben felolvasott dolgozatok az *Érteke-zések* czimű gyűjteményben jelennek meg, mindegyik külön füzetben s mindegyik külön — többnyire csekély áron — sze-rezhető meg. A *Történeti tudományok köréből* 1873-ban tíz értekezés látott napvilágot. Kettő székfogló: Balássy Ferencz-től *A székhelyek alapszerződése* (57. l.), mely a jelentéktelen tárgyról semmi újat sem mond. Több újat és érdekesebbet tartalmaz ellenben Botka Tivadar *Trentsini Chák Máté és kortársai* czimű előadása (71. l.); azonban, habár e férfiú- és korának halvány körvonalait több tekintetben élénkebbekké tudta tenni, czélját, mely nem csekélyebb, mint a történelem által oly sötétben raj-zolt főúr rehabilitációját megkísérteni, nem érte el.

Wenzel Gusztávtól négy értekezés látott e rövid időköz-ben napvilágot. Ezek a következők: *Nevezetes per löcsei pol-gárok között 1421—29-ig.* (34 l.) — *Diósgyőr egykori történelmi jelentősége.* (82 l.) — *Adalék 1352-ből az arany bulla néhány*

czikkének alkalmazásához és magyarázásához (15. l.) — *Adalék az erdélyi szászok történetéhez az Andreanum előtti időből* (24. l.). Mindegyik bőven van ellátva oklevél-függelékekkel. Az első és harmadik jogtörténeti tekintetben érdemel figyelmet. A második a királynék uradalmaihoz tartozó, és a XIV- s XV-ik században néha a királyi udvarnak lakhelyül szolgáló Diósgyőr múltját van hivatva földeríteni, a nélkül, hogy az egész terjedelemben vagy kivonatossan közölt oklevelek nagy tömege egyebet hozna tisztába, mint azt, kik mikor bírták e helyet s uralkodóink mikor tartózkodtak itt; általánosabb érdekűek egyedül azon — különben ezelőtt sem ismeretlen — részletek, melyeket emlékeink I. Lajos királyról tartottak fenn, ki többször visszavonult a pálosok diósgyőri kolostorába, hogy itt néhány napot áhitatos contemplációban töltsön. Az erdélyi szászok történetét illető négy árpádkori oklevél jelentékenyen gyarapítja ugyan az e tárgyra és e korra vonatkozólag eddig ismert oklevelek csekély számát; de tartalmukra nézve jelentőséget nélkülöznek, miután egyedül magán birtokügyi vonatkozásúak.

Magánviszonyokkal foglalkozik Frankl Vilmos *Révai Ferencz, nádori helytartó fainak hazai és külföldi iskoláztatása 1538-tól 1555-ig* (94. l.) című értekezése is; de a tárgy műveltségtörténeti természete, eddig kevésbé ismert állapotok és egyének megvilágítása által jelentőséget nyer, és szélesebb körben is képes érdeket gerjeszteni.

Még fontosabb tárgyat ölel fel Szilágyi Sándor dolgozata: *Adalékok Bethlen Gábor szövetekezéseinek történetéhez* (96. lap). Ismeretes, hogy a nevezett nagy fejedelem a diplomacia terén oly kiváló genialitást és oly fényes eredményeket tüntetett ki, milyenekkel elődjai és utódjai közül egyik sem dicsekedett; és hogy a harmincz éves háború világtörténelmi eseményeiben nagy fontosságú szerepe volt, mely ekkoráig teljesen megismertetve nincs. Az oklevelek, melyeket a Rákóczy-ház vörösvári levéltárában legújában fölfedeztek, több homályos pontra vetnek fényt.

Nagy Iván Érdy János fölött tartott emlékbeszédében a kegyelet kötelességét melegen és szerencsésen teljesítette; egy szerény, de munkás életnek hű és vonzó képét állítja elének. Nem úgy azon *Főbenjáró per a XVII-ik századból*, melyet egy harmincznégy lapra terjedő füzetben dolgozott fel s melynek se személyei, se fejleményei, végre se jogi momentumai nem érdemelték meg, hogy az arra vonatkozó iratokat Nográd-

vármegye levéltárában két század óta élvezett, megérdemelt nyugalmaiból kizavarja.

Az akadémia *Értekezései* mellett a Magyar Történelmi Társulat közlönyének, a *Századok*, füzetek kiváló terénél szolgálnak a történettudományi munkásságnak. A társulat és a folyóirat, hét éves fenállása alatt, jelentékeny érdemeket szerzett mind a hazai történelmi tanulmányok előmozdítása, mind pedig azok népszerűsítése körül. Az előbbi évfolyamok Horváth Mihály-, Botka Tivadar-, Ipolyi Arnold-, Szabó Károly-, Thaly Kálmán-, Pauler Gyula- s másoktól is több oly dolgot közöltek, melyeket irodalmunkra nézve lényeges nyereségnek lehet tekinteni. A társulat kirándulásairól, levéltári kutatásairól szóló jelentések becses adalékokkal és figyelmeztetésekkel szolgálnak a történetbúvár részére. A ritka élénkséggel összcállított, s minden a hazai történelemmel összefüggésben levő jelenségre kiterjeszkedő *Tárca* mindig figyelmet érdemel és a társulat körül kitűnőleg érdemesült szerkesztőnek (Thaly Kálmán) buzgalmát hirdeti, mely azonban, sajnos, nem tartóztatja vissza attól, hogy a *Tárca* lapjait időközönként feltűző, személyes vonatkozású, szenvedélyes támadások harczerévé válassza.

A jelen évi folyam közleményei között is sok becses található; azonban magasabb jelentőséggel alig bírnak. Balássy Ferencz *Viszhangjai*, Botka Tivadarnak a vármegyéek alakulását tárgyaló dolgozatára, a nagy szabású kérdést kicsinyes polemia terére vonzolták. Botka Tivadar újabb értekezése *Adalékok a visegrádi merénylet történetéhez* sokat látszik ígérni, de alig tartalmaz egyebet annál, hogyan kelljen kiejteni a merénylet végrehajtójának nevét; tudniillik nem Zács-, hanem Záh-nak. Frankl Vilmos két életrajzi tanulmányának hősei: Berger Illés, XVII-ik századbéli történetíró, és Purkircher György, XVI-ik századbéli botanikus, harmadrendű irodalmi helyzetük-nél fogva alig érdemelték meg a reájuk fordított fáradságot; bár főleg az előbbi korjellemző és pikáns részeket sem nélkülöz. Toldy Ferencz előadása *I. Balassa Bálintról* tartalmi és alaki tekintetben méltó írójához. Nagy fontosságú Pauler Gyulának *Comte Ágost és a történelem* című terjedelmes dolgozata, mely az áprilisi, júniusi és júliusi füzetekben jelent meg. Azon jótékony hatás, melyet a történetkedvelő közönségre és a szakférfiakra gyakorolhat, könnyen elfeledtetni velünk, hogy a hazai történelemmel közvetlen kapcsolatban nem állván, szorosan véve e folyóirat feladatainak határain kívül esik. Comte Ágost

Cours de la philosophie positive című nagy munkája alapján e bölcsésznek — ki a Buckle és Lecky által tovább fejlesztett és alkalmazott positivizmus tulajdonképeni megalapítója — az emberiség fejlődéséről és a történelemről felállított elveit ismer-teti. Habár, természetesen, nem várhatjuk, hogy a magyar történetírás körében az új bölcséleti irány, mely Német-, Francia- és Angolországban is csak lassú léptekkel kezd tért foglalni, érvényre emelkedjék: amaz eszmékben termékenyítő erő rejlik és a gondolkodó elmének új, szélesebb látkört nyitnak meg.

A délmagyarországi történelmi társulat egy éves fenállása óta kevés életjelt adott, és attól tartunk, igazolni fogja azoknak véleményét, kik alapítását nem találták eléggé indokolva. Első kiadványa az *Emlékkönyv*, mely második közgyűlése alkalmából bocsátott közre, csak egy történeti értekezést: *A bánági zsidók állapota a XVIII-ik században* Preyer Jánostól, tartalmaz.

Az akadémia és a magyar történelmi társulat kiadványai úgy szólván teljesen szemünk elé állítják a jelen év történettudományi termékeit. Mert azokon kívül csak egy nagyobb munkának befejezését és két önálló munkát jelezhetünk. Amaz Orbán Balázs műve: *A székhelyföld leírása, történelmi, régészeti, természeti és népismei szempontból*, melynek most hatodik és utolsó, a Barcaság leírását tartalmazó, kötete (448 l.) látott napvilágot. A nagy munka távolról sem felel meg ugyan mindazon igényeknek, melyeket a tudomány mai állásában a helytörténeti monographiáktól követelünk, a történeti kritika és a műtörténelem számos tévedéseket fog lapjain találni, előadása sem mindig megfelelő a tárgynak; mindazáltal méltó elismeréssel kell kiemelnünk azon nagy szorgalmat és áldozatkészséget, melylyel az anyag összegyűjtésében buzgólkodott, személyesen járva be a természeti, népismei és történeti tekintetben egyaránt érdekes, a magyarországi testvérek által kevésbé ismert székhelyek földjét; és kétségtelen, hogy az összegyűjtött meglepően dús anyagkészlet által a munkának oly előnyöket biztosított, melyek azt nemcsak a nagy közönségre nézve élvezetessé, de a szakférfiúnak is becsessé teszik. A szöveget nagy számú fametszetű rajzok kísérik, melyeket elég sikerülteknek lehet mondani.

Fabó András *Az 1662-ki országgyűlés története* című legújabb művében újra kitünteti azon lelkiismeretes szorgalmat, mely minden dolgozatainak közös tulajdonsága; de miként ezek, úgy amaz is nélkülözi a magasabb álláspontot és az esz-

mét, mely megelevenítné s tanulságosakká tenné a holt adatokat. A Pór Antal által irt *Hunyadi János, élet- és korrajz* (309 l.) nem forrástanulmányok eredménye; az újabb nagy történeti művek alapján készült; mindazáltal a gondos feldolgozás és élénk előadás a közönséges compilációknál magasabb értéket biztosít részére. A kiadó szent István-társulat ily hazafias irányzatú művek által az irodalmat és, így véljük, tagjait is hálára kötelezi. De e társulat hivatva lenne talán a hazai egyháztörténelemre is irányozni figyelmét, mely egy idő óta nagy mértékben elhanyagoltatik.

Még ma is egész terjedelmében érvényes azon szemrehányás, melyet húsz év előtt Szalay László tett a magyarországi kath. clerusnak, midőn megjegyzi, hogy az, a mi a kath. egyháztörténelem körében újabb időkben történt „a nagy terjedelmű mezőn, hol tömérdek anyag kínálkozik, véghetetlenül kevés s legalább nem elég azoknak czáfolására, kik úgy vélekednek, hogy a magyar kath. clerus tudományosság tekintetében a múlt század clerusának nagyon, de nagyon mögötte maradt“. (*Magyarország története*. I. 99. l.)

És valóban egy félszázad óta egyetlen egyházmegyének, egyetlen szerzetesrendnek története sem dolgoztatott fel nagyobb munkában; a kath. egyház kiváló alakjai közül, Pázmányt kivéve, egyik sem talált életíróra. Az egyetemes magyar egyháztörténelemnek Lányi művében gyarló, alig használható kézikönyvét nyertük (1866—69), mely, Knauz Nándor átdolgozása daczára, a legszerényebb igényeket sem képes kielégíteni. Még szerencsétlenebb vállalat volt Fuxhofer *Monosterologia*-jának új kiadása (1858). Rupp Jakabnak *Magyarország helyrajzi története, fő tekintettel az egyházi intézetekre* (két kötet, 1870—72) című műve pedig nem egyéb, mint adatoknak szellem nélküli egymás mellé állítása, melynek nehézkességéhez még magyartalan nyelv is járul.

Ezek után nem meglepő, ha kijelentjük, hogy, tudunkra, a jelen évben egyetlen magyar munka sem jelent meg, mely a hazai kath. egyház történetére vonatkozik. A *Magyar Sion* című folyóirat, mely Knauz Nándor szerkesztése alatt az egyháztörténelem gazdag tára volt, pártolás hiánya következtében már 1869-ben megszűnt. Jelenleg csak a *Csanádi adattár* című havi füzetekben megjelenő folyóirat szolgál az egyházi történelemnek közlönyül, de ez a csanádi egyházmegyét illető közleményekre szorítkozik; ezek között az Orthmayer Tivadartól

Csanád monographiája figyelemre méltó dolgozat, mely külön kiadást is megérdemelne.

Azonban a vád, melyet a kath. clerus ellen hoztunk fel, a protestáns egyházakat is illeti. Ezeknek története, habár csak harmadfél századra terjed ki, szintén dús anyaggal rendelkezik, melynek feldolgozása a köztörténelem érdekében fölötte kívánatos. Már pedig e tekintetben is igen kevés történik. A jelen évben csak egy önálló munka jelent meg, ez is német nyelven, egy a múlt század végén irt műnek kiadása ¹⁾. A reformátusok *Figyelmezőjében*, az unitáriusok *Magvetőjében* találunk ugyan egyháztörténelmi közleményeket, de csak gyéren és mintegy mellékesen. Nem hallgathatjuk el sajnálatunkat a fölött, hogy különösen a *Figyelmező* tudós szerkesztője, Révész Imre, kit korábbi dolgozatai után joggal hivatottnak véltünk arra, hogy a magyarországi protestántismus történetírója legyen, tevékenységének más, hálátlanabb tért választott.

E helyen, tárgyrokonságnál fogva, még két vállalatot kell megemlítenünk. Mindkettőt nagyérdemű kiadónk, Ráth Mór, indította meg. Az egyik jelesebb íróink, folyóiratokban szét-szórva megjelent, kisebb munkáinak összegyűjtött kiadása. Már is a kötetek tekintélyes sora jelent meg: Szemere Bertalan, Horváth Mihály, Toldy Ferencz, Csengery Antal, Kemény Zsigmond, Hunfalvy Pál, Greguss Ágost, Szabó Károly, Ipolyi Arnold dolgozataiból, melyek túlnyomó része hazai történetűnkre vonatkozik. Nem szükséges bizonyíthatnunk e kiadványok becses voltát, mert csak így válnak közkinccsé jeleseinknek terjedelemre, de nem tudományos értékre *Kisebb munkái*.

A másik vállalat: nevezetes külföldi írók a világtörténelmi műveinek hazai nyelvünkön való közrebozsátása. Az eszme az akadémia könyvkiadó bizottságától származik, mely a fordítandó munkákat és a fordítókat kijelöli. Eddig Curtius Ernő *A görögök története* és Duncker Miksa *Az ó-kor története* című műveiből jelent meg egy-egy füzet. Közelebb megindíttatik Mommsen *Rómaiak története* és Beulé *Augustus kora*.

E munkák lefordítása a művelt magyar közönség által régen érzett hiányt fog pótolni. Ugyanis hazai íróink által a

¹⁾ Klein, *Nachrichten über die Lebensumstände und Schriften evangelischer Prediger*. Harmadik kötet. Budapest 1873. Az első két kötet 1789-ben jelent meg.

nem magyar történelem teljesen elhanyagoltatik. Évek múlnak el a nélkül, hogy tankönyveken kívül egyebet felmutathatnánk. A jelen év még szokatlanul termékeny volt, miután két munkát s egy füzetet nyújtott. *Bokhara története* Vámbéry Ármin-tól, több idegen nyelven is megjelent és a külföldi kritika által méltánylással fogadtatott. Pór Antalnak az akadémia által a hölgyek alapítványából jutalmazott pályaműve: *Róma története*, melyet az Athenäum imént, illusztrált kiadásban bocsátott közre, a legújabb tudományos munkák felhasználásával készült népszerű dolgozat. Gróf Kuun Gézától pedig az akadémia nyelvtudományi *Értekezései* között jelentek meg: *Adalékok Krim történetéhez*.

A mennyire feltűnő, annyira sajnálatra méltó, hogy a külföldi történettudományi munkásságban nemcsak tevékeny részt nem veszünk, de elmulasztjuk még annak eredményeit is a magyar közönséggel közvetíteni.

III.

A magyar történetírás terén tett szemle után szükséges figyelmünket kiterjeszteni a hazai történelem körül mutatkozó tevékenység egy másik irányára. Érttem a történelmi anyag összegyűjtését és kiadását.

E tekintetben legtöbbet tesz, legnagyobb eredménnyel működik az akadémia történelmi bizottsága. Szabadjon ennél fogva mindenk előtt e testület feladatait ismertetni és azután kiadványainak rövid átnézetét adni, s ezekről némely észrevételeinket elmondani.

Az 1858 óta működő bizottságnak hivatása: a magyar történelmi kútfők felkeresése, gyűjtése és kiadása. E hármas cél közül a két előbbit akként igyekszik elérni, hogy a hazai és külföldi levéltárakban, a magyar történelemre vonatkozó emlékekről, magán vagy hivatalos úton jelentéseket kér ki, tagjai vagy megbízottjai által kutatásokat rendel el és másolatásokat eszközöl. A bizottság erre nézve első sorban a külföldi levéltárak átbúvárlására irányozta gondoskodását. Megbízásából Mircse János és Óvári Lipót éveken át dolgoztak Velence, Milánó és Nápoly levéltáraiban; a bizottság megszerezte Horváth Mihály brüsseli, Simonyi Ernő londoni és florencei, báró Nyáry Albert modenai és turini másolatait; legújabban másoltat a spanyol állami levéltárban és Supala Ferenczet

Moskvába küldötte, a lengyel királyság levéltárában teendő nyomozások céljából. Ekként a külföldi levéltárak magyar történelmi iratainak másolataiból jelentékeny gyűjteménnyel bír, melynek csak igen csekély része látott eddig napvilágot.

Kiadványai túlnyomólag a hazai könyv- és levéltárak kincseit tartalmazzák. Azok immár nyolczvan kötetet haladnak meg, s több osztályba soroztatnak.

A *Történelmi tár*, melynek czélja a történeti kútfők ismeretének előmozdítása és kisebb kútfők közlése, eddig tizen-nyolcz kötetre megy.

A *Magyar történeti emlékek* első osztályából, az *Okmánytárakból* ¹⁾ huszonegy, második osztályából a kútfőszerű történetírók műveiből huszonöt kötet jelent meg. A harmadik osztály, mely országgyűlési emlékeket fog tartalmazni, csak most indítatik meg.

A *Török-magyarokori történelmi emlékek*, Szilády Áron és Szilágyi Sándor szerkesztése alatt, kilencz kötetet töltenek meg. A *Magyar leveles tárból*, mely a régi magyar levelek közlésére van hivatva, csak egy kötet látott napvilágot Szalay Ágostontól.

Az *Archivum Rákócziánumból*, mely a II. Rákóczi Ferencz korának történetére vonatkozó iratok gyűjteménye, Simonyi Ernő és Thaly Kálmán szerkesztése alatt, három kötet van közrebocsátva.

Ide járúlnak még némely különálló munkák, melyeknek: Teleki József gróf *Hunyadiak* korának folytatása, mely azonban a VI-ik kötet első részének kiadása után, egy évtized óta, a tudomány nem csekély kárára, megakadt; továbbá Rupp Jakabtól *Budapest helyrajzi története* és *Magyarország helyrajzi története*, az utóbbi két kötetben; végre Fejér György levéltárának Czínár Mór által készített *Indexe*.

A bizottság munkálkodásának súlypontja a *Történelmi emlékekre* esik. Ennek oklevéltári része a következő gyűjteményeket tartalmazza: a) *Brüsseli magyar oklevéltár* (1444—1652), Horváth Mihálytól, négy kötet. b) *Londoni magyar oklevéltár* (1521—1717), Simonyi Ernőtől, egy kötet. c) *Árpád-kori új oklevéltár*, Wenzel Gusztávtól, tizenegy kötet. d) *Alvinczi Péter oklevéltára*, Erdély visszacsatolásának történetéhez (1685—88), Szilágyi Sándortól, két kötet. e) *Pázmány Péter levelezése*

¹⁾ Helyesebben *oklevéltárak*; az *okmány* rosz szó. Szerk.

(1605—25), Frankl Vilmostól, egy kötet. f) *Oklevéltár*, I. Rákóczy György svéd és francia szövetkezéseinek történetéhez, Szilágyi Sándortól, egy kötet.

Az írók osztályában a következőkkel találkozunk: a) *Szerémi György emlékirata* (1484—1543), egy kötet. b) *Verancsics Antal összes munkái és levelezése* (1535—71), tizenegy kötet. c) *Illésházy István följegyzései és Mikó Ferencz históriája* (1598—1613), egy kötet. d) *Rozsnyay Dávid történeti maradványai*, egy kötet. e) *Apor Péter munkái*, egy kötet. f) *Brutus János, Forgách Ferencz, Decsi János XVI-ik századbeli történetírók munkái*, öt kötetben. g) *Tököly Imre naplói*, négy kötetben.

Első tekintetre szemünkbe tűnik, hogy ezen, egész könyvtárt képző, kötetekben a hazai történelem gazdag és nagy értékű anyagkészlete van felhalmozva. És azok között több olyast találunk, mely kútfőszerű természete mellett vonzó olvasmányúl is szolgálhat. És valóban kíváncsú, hogy valamint a külföldön, hazánkban is a történeti kútfők a művelt közönség olvasmányai között elfoglalják megillető helyöket; mert az eseményekkel kortársak elbeszéléseiből megismerkedni, a múlt idők szereplő férfiainak levelezéseit és iratait tanulmányozni, a mennyire tanulságos, annyira érdeket gerjesztő foglalkozásnak tekinthető.

Azonban habár a történelmi bizottság kiadványainak egyikéről sem állíthatjuk, hogy annak közrebocsátása a történettudományra nézve haszonnélküli és fölösleges volna; azoknak átnézetéből meggyőződünk, hogy a bizottság eljárása a kiadandó oklevéltárak és írók megválasztásában a tervszerűséget nélkülözi; és a helyett, hogy a történelmi nyomozás irányát és sorrendét, a tudomány állandó érdekeinek szempontjából, maga határozná meg, a történetbuvárok által személyes munkásságukkal öszhangzásban felkarolt vállalatok támogatására, illetőleg átvételére szorítkozik.

Innen van, hogy a hazai történelem némely korszakai egészen elhanyagoltatnak, mások talán kelleténél bőkezűbben karoltatnak fel.

Ugyanis ha a *Történelmi emlékek*, a *Török-magyarokori emlékek* és a *Rákóczi-levéltár* ötvenhét kötetét vesszük tekintetbe, ezekből

az Árpád-korszak történetére	11 kötet
az Anjouk korának „	semmi
Zsigmond „ „	semmi

a Hunyadiak korának történetére	semmi
a Jagellók	1 kötet ¹⁾
az 1526 – 1670 közti korszak története	25 kötet
Tököli és II. Rákóczi Ferencz korára (1676—1711)	20 kötet
vonatkozik.	

Ekként látjuk, hogy míg hazai történelmünk két századát, mely nem kevésbé fontos, mint bármelyik korábbi vagy későbbi korszak, és talán leginkább mutat fel hézagokat és felvilágosítást igénylő részeket, teljesen ignorálják a bizottság kiadványai; a Tököli és II. Rákóczi Ferencz korának negyven éve a kiadványoknak több mint egyharmadát veszi igénybe.

Távol van tőlünk, hogy e kor vagy a XVI- és XVII-ik század nagy eseményeinek és kiváló alakjainak fontosságát ne méltányoljuk; egyedül azt óhajtjuk, hogy emlékeinek közrebocsátása ne szorítsa háttérbe egyéb korszakok ép oly figyelmet érdemlő igényeit. Erre nézve még egy más tekintet is mérvado.

A bizottság természetesen a hazai történettudomány szükségait van hivatva szem előtt tartani, de talán nem kellene teljesen megelégedezni arról sem, hogy hazafiúi kötelesség és nemzeti érdek parancsolja oda igyekeznünk, hogy az európai történetírásban hazánk története végre foglalja el megillető helyét. E szempontból kiválólag azon korszakok emlékeinek közrebocsátása lenne kívánatos, a melyekben hazánk és uralkodói az európai nagy eseményekben részt vettek vagy azokra irányadólag befolytak. Úgy vélem, hogy e szempontot figyelmenbe véve, magunknak tennénk lényegesebb szolgálatot, mint a külföldnek. Ezzel kapcsolatban még egy észrevételt kívánunk tenni. Hogy a külföld kiadványainkat használhassa, nézetünk szerint, nem elégséges kettős (magyar és latin) czimlapokat helyezni azok elé, a mi eddig történt, hanem kettős bevezetések és tartalommutatókat is kellene adni.

Miként a bizottság eljárása kiadványainak megválasztásában nem látszik teljesen megegyezőnek a történettudomány igényeivel, úgy az egyes kiadványok, névszerint az oklevéltárak szerkesztésében követett eljárási mód sem áll minden kifogáson felül. Azt tapasztaljuk, hogy az egyes oklevéltárakba

¹⁾ Brutus történeti munkájának első kötete; a Jagellók korára a brüsseli és londoni oklevéltárakban és Verancsics műveiben csak csekély adalékokat találhatni.

felveendő darabok kijelölése nem képezi elég szigorú kritika tárgyát; a mennyiben azok között sok olyast találunk, a minek elhagyása se az illető kiadványra, se a történelemre nézve nem lett volna veszteség. E helyen nem lehet célunk hosszas sorozatát adni azon daraboknak, melyek állításunkat igazolják. Csak általánosságban kívánjuk megjegyezni, hogy például az *Árpád-kori új oklevéltár*-ba más, mindenki által könnyen használható gyűjteményekben, például Theiner *Monumentáiban*, vagy hazai publicatiókban megjelent okleveleket felvenni, egyáltalában nem volt indokolva; elégséges lett volna azokra rövid kivonatok által utalni. A *Török-magyarorkori emlékek* közül szükséges lett volna a jelentéktelenebbeket elmellőzni, miután az ide tartozó fenmaradt iratok nagy tömege azoknak teljes kiadását merőben lehetetlenné teszi. *II. Rákóczi Ferencz leveleskönyveinek* felfedezését kétségkívül igen örömdetes eseménynek tartjuk; azonban minden levelet csak azért közölni, mert esetleg a leveleskönyvben van, ha egyéb történeti fontossága nincs is, talán fölösleges; főleg ha az se Rákóczitól nem származik, se hozzá intézve nincs, és például csak az egyes kisebb hadosztályok minutiosus mozdulataira, vagy az élelmezés és elszállásolás részleteire vonatkozik. *Pázmány Péter levelezésének* becséből sem vont volna le semmit, ha kiadója elmellőzi azon leveleket, melyek politikai, egyházi vagy műveltségi jelentőséget nélkülöznek, például a tizedek bérlésére vonatkozókat.

Nem szándékunk az oklevéltárak érdemes kiadóit könyvelmőség vádjával sújtani, sőt természetesnek találjuk, hogy azok gyűjteményeket lehetőleg teljessé és gazdaggá kívánják tenni, s midőn valamely korszak vagy egyéniség történetével foglalkoznak, az arra vonatkozó emlékek jelentőségét néha túlbecsülik. Azonban épen ez oknál fogva szükséges lenne bizonyos elvek megállapítása, melyeket az oklevéltárak szerkesztői szem előtt tartanának ¹⁾).

Miután ugyanis a történeti nyomozás a hazai és külföldi levéltárakban oly nagy kiterjedést vett fel, és máris oly roppant és nagybecsű anyagkészletet halmozott fel, mely még folyton

¹⁾ Az elvek elméleti felállítása talán nem fogná az óhajtott cél valószínűségét eszközölni, ezt egyedül a bizottság tagjai által kölcsönösen gyakorlandó kritika tenné lehetővé.

gyarapodik: a czélszerű oekonomia kétszeresen szükségesnek mutatkozik, és ennek keresztülvitele a történelmi bizottság érdemeit, melyek eddig is jelentékenyek, még növelni fogná.

BÉKESI.

A MAGYAR ÉLCZLAPOKRÓL.

Élczlapjainkról eddigelé meglehetősen hallgatott a kritika. Se a napi lapok, se az időszaki folyóiratok nem szólottak rólok semmit. Óvakodás volt-e ez a *tisztességes úri ember* részéről, a ki tartózkodik a vásott, ingerkedő *bohóczzal* szóvitába elegyedni, nehogy ő is megkapja a magáét, a mit így talán elkerülhet? Avagy lenézés, kicsinylése az élczlapoknak és azok hatásának? Az első esetben gyöngeség, ez utóbbiakban pedig mérhetetlen tévedés; mindkét esetben hiba. Azt hitte-e a komoly kritika, hogy a mit az élczlapok írnak, az mind csak kacagni való bolondság, mely elmúlik hatás nélkül, elvész, oda lesz, mint maga a kacaj, midőn az arcz vonalai ismét lesimúlnak? Nem vette-e észre, hogy azoknak mély, komoly erkölcsi hatásuk van a nemzetre, néha nagyobb, mint a komoly lapirodalom jelentékeny részének összevéve; nem látta-e meg az erkölcsöt, a moralt, minden következményeivel együtt, mely a nevetésben nyilatkozik? Igen, hogy *min* nevet, vagy *mit* gúnyol ki egy nemzet, élczlapjaiban: az épen olyan fontos, mint az, hogy min sír, vagy min lelkesül. S azok, a kik e nevetést és gúnyt, egy nemzet nevetését és gúnyját irányozzák, vajon eltalálják-e mindig a határpontot a szent és a szentségtelen közt; a hangot, a modort, a hogy valamely tárgyat kicsúfolni lehet; az igazságot és méltányosságot, a melynek *ott is* meg kell lennie; a határt, a melyen túllépni nem szabad? Ha a mi élczlapjainkról szólunk, bizonyára nem. E részben még más vélekedhetik másként: azonban se hatásukat kicsinyelni, se őket a kritika alól kivonni nem lehet, a köz-erkölcsiség kára nélkül.

A mi élczlapjainknak épen az egyik fő hibájok, hogy minden kritika nélkül nőttek fel. Egyetlen bírálójuk volt a nagy közönség ízlése, a mely, egyfelől — mint tudjuk — nem

a legkitűnőbb bíráló, különösen ilyen kényes dologban, a hol majdnem minden ember hajlandó némi túlságba menni, a míg a mások rovására nevetethet; másfelől pedig — s a mi még fontosabb — az a nagy közönség ízlése nem valamely megállapított valami, hanem ingatag, változó, a melyre hatni, a mit irányozni lehet jóra vagy roszt; szóval a mely mindegyre módosúl, úgy hogy élelczlapjainak csakugyan jelentékenyen módosították is néhány év alatt. S így, minthogy semmi ellenőrzésnek nem voltak alávetve: nincs is semmi elv, semmi korlát működésükben; az absolut szabadságot, melyet nekik a közönség és kritika engedtek, teljes jóhiszeműleg el is fogadták, s élnek és tesznek abban a hitben, hogy nekik csakugyan minden szabad. Távol a háttérben néha feltűnik előttük a sajtópör és esküdszék halvány árnyéka, de ez még eddig nem igen tette magát nálunk félelmessé. S az eredmény az lett, hogy élelczlapjaink az erkölcsbíró magas székeről (mert tulajdonkép *csak ott* van helyök, vagy *sehol másutt*) többé-kevésbé lesüllyedtek, vagy súlyedőben vannak az utczai vásott gyermekőz vagy a mulattató bohóc kategóriájába, a kik bántalmának minden tisztességes ember ki lehet téve a nélkül, hogy onnat főbbezés lenne akárhová. S ez olyan állapot, a melynek tartóssága egy cseppet sem kívánatos a nemzet közerkölcsiségére nézve. Ez állapotot, s általában élelczlapjaink vásott féktelenségét, kétségkívül jelentékenyen segített kifejteni az a szenvedélyes politikai küzdelem is, a mely közéletünkben az utóbbi időkben olyan — egész a betegségig — erős volt, s mindenik élelczlap egy-egy politikai pártnak lévén eszköze, vagy — ha úgy tetszik — szolgálja: a párt-szempon az igazság szemponját mondhatni egészen elnyelte. Kétségkívül a politikai élet küzdelme, gyarlóbb oldalai, mindenha alkalmas és szabados tárgya fog maradni az élelczlapok hasábjainak; senki sem is akarja azt elvitatni tőlök; de itt is van az illemnek és tisztességnek bizonyos határa, a melyet az igazság egyetlen nyilvános hirdetőjének sem szabad átlépni. Mindenki tudja, hogy más a satira és más a pasquill. Más az élcznek finom vágása, vagy játszva elpattanó nyila: és más a dorongolás vagy a sárral meghajigálás. Szeretnők, ha volna egyetlen élelczlapunk, mely e határt megtartotta volna.

Azonban biztatjuk magunkat azzal, hogy a politikai pártok küzdelmének azon ideges szenvedélye, mely eddig, jó formán minden eszköz *kíméletlen föllhasználását* megengedte

magára nézve, hogy azzal a másik pártnak ártson, most már szünőben van; s ezt nem tekintve is, vannak más nemű olyan erkölcsi hibák élelaptopjainkban, a melyeket nem okos dolog szó nélkül hagyni. Ezek közül akarunk mi néhányra röviden rámutatni.

Szerintünk minden papirra nyomtatott dolognak, (ha már a szót nem akarjuk megsgzoritani) -- s főként annak, mely a közép vagy műveltebb osztályok kezébe kerül, olyannak kell lenni, mely a szemérmet és illem-érzékot ne sértse. Bár mennyire különbözzenek is az *Ústökös* és *Borsszem Jankó* egyéb szempontok tekintetében: abban az egyben tökéletesen megegyeznek, hogy a trágárságokat, a szemérmet sértő élelcekot szeretik olvasóiknak föltálalni; mindössze is az *Ústökös* ezt egészen -- hogy úgy szóljunk -- *paraszt szájjal* teszi, mint a ki nem csinál semmit belőle; míg a *Borsszem Jankó* a *roué*-nak eltakaró finomságával. Nem akarunk *ilyen nemű* példákat idézni, hiszen mindenik olvasó emlékezhethik rájuk; de az mégis különös, hogy a képviselő ház egy jelentékeny tagjának tavaly végbement családi ünnepélye alkalmából mindkettő ugyanazon egy trágár élelczel állott elő, mintha csak az országház folyosóján hallották volna egy harmadiktól: s az egyiknek sem jutott eszébe, hogy ez által illetlen és bántó dologot követ el minden tisztességesebb érzésű olvasóján. Igaz, hogy mi szabad szájú nép vagyunk, kissé bűja fantáziájúak, mint keletiek: azonban más dolog valamit poharazás közt, férfi társaságban elmondani és ismét más azt a nagy közönség számára kinyomtatni olyan lapban, a melyet nők is olvashatnak. Az életnek különben is annyi sok fonák, nevetséges, tréfás oldala van: hogy vég nélküli lapokat be lehet tölteni mulatságos dolgokkal a nélkül, hogy trágársághoz kellene folyamodni. S ez nem is szükséges alkatrésze az élelaptopoknak: az angol *Punchot* elolvashatja akármelyik művelt hajadon, a minthogy olvassa is ezer meg ezer. Két évi folyamában, figyelmes olvasás mellett, nem találtunk erre felé hajló közleményt egynél többet, de az is mennyire ártatlan a mieinkhez képest. Egy kép volt az, a téli hónapokban. Az élet-erős, piros-pozsgás *country-girl* (falun nőtt fiatal úri leány) koresolyázni készül és felpróbálja testvér-bátyjának *gaiterjeit* (posztóból készült rövid láb-szár-melegítő, melyet a lábikra alsó része körül gombolnak) s azt mondja az ott bámuló oxfordi tanulóknak: te Dani, olyan szűkek ezek a te gaiterjeid! Egy finom ízlésű úri nő asztalán

ott találtuk egyszer a *Borsszem Jankót*. „Nézze ön, ezt az élelzt nem értem“, valami kötő-utczai élel volt. „Jobb is, ha nem érti nagysád!“ Csak nekünk kellene ebben a részben kivételt alkotnunk, vagy a pesti és bécsi német lapok nyomában jár-nunk?

Hasonló általános elvnek tekintjük, hogy az élelzapoknak csak a nyilvános életben szereplő egyénekhez van közük, s olyan dolgokhoz, melyek a nagy közönség állapotát általában, — jóban vagy roszban — érdeklik; és semmiféle magán egyén rovására a nagy közönséget mulattatniok nem szabad; az általános erkölcsi törvény tiltja. Így például a *Borsszem Jankó* megengedett jogával élt akkor, midőn két országgyűlési képviselőből, a kiket ő, mint *képviselőket*, nevetségéseknek talált, stereotyp alakokat csinált lapjában s gúnyolta őket mindaddig, míg a képviselőház falain belől szerepeltek. Erkölcsi itéletének alapja és joga abban rejlett, hogy az illető képviselők nem tölték be ott valódiilag helyöket, nem valók voltak oda; s önkénytelenül kisebbeknek kellett látszaniok, s valósággal kicsivé is törpültek akkor, a midőn a *törvényhozó és honatya* tiszteletet követelő igényével léptek fel. Azonban ez az itéleti jog csak az illetőknek képviselői működésére terjedt ki; s a midőn közülök az egyik megszűnt egy időre a képviselőház tagja lenni, s a *Borsszem Jankó* még akkor is folyvást felhasználta nevét és alakját a közönség mulattatására s csinál azóta is *Paprika Jancsit* mind a kettőből: ez sehol sem szabad, csak nálunk. Mert az hiábavaló beszéd, hogy az említett két alak nem is a nevezett két képviselő többé, hanem az illető lap teremtményei, bizonyos typus képviselői. Akkor nevezze őket Péternek és Pálnak, s ne az illető képviselők nevén; s mindenek fölött ne rajzoltassa le őket saját alakjukban, a hol mindenki rájuk ismer. Ez a különbségtétel a nyilvános szereplés megérdemelt kigúnyolása, — és valakinek derűre-borúra való csúfolása közt: olyan, a melyet egy pillanatra sem volna szabad felednie se a hírlap-írónak, se a közvéleménynek. S az már csak inkább a dolog aesthetikai oldalához tartozik, hogy jó ízlésre mutat-e valakit, vagy valakiket annyira agyon nyúzni, hogy az ember utoljára nem talál egy csepp élvezni valót sem bennök, akár hogy forgassa is azt a tárgyat az író (a mely betegségben az *Üstökös* is sinlik, csakhogy ennél szegénység és vásottság együtt okozzák azt); s főként, hogy azzal a botrányosan ízléstelen Kotlik Zirzabella-féle alakkal miféle közérdeknek tesz szolgálatot a nevezett

lap, a midőn nálunk — hál' istennek — nem is létezik az a női osztály, a melynek az említett torzkép képviselője lehetne!

Sajnáljuk, hogy még a családi viszonyok érinthetetlen, szent voltára is figyelmeztetnünk kell élelzapjainkat akkor, a midőn azoknak semmi közük bárkinek is nyilvános szereplésével. E figyelmeztetésre az *Üstökös* szolgáltatott alkalmat; ha ideje van visszagondolni elkövetett tetteire (a miben ugyan sok gyönyörűsége nem lehet) emlékezhetik rá. Valakinek még családja egyes tagjait is — a kik távolról sincsenek a nyilvánosság előtt — felhúrczolni egy bohóc-sátor deszkáira: ez olyan eljárás, a melynek nem akarunk nevet adni, mert az nagyon erős fogna lenni. Az angol *Punch* évek óta állandó és meglehetősen hatalmas ellenfele Disraelinek, bár mindig lovagias, finom és igazságos. Midőn a múlt években Disraeli a neki felajánlott peerséget visszautasítá, azt mondván, hogy még elég erősnek érzi magát arra, hogy az alsó házban üljön, s helyette neje kapta a korona kegyét, *Lady Beaconsfieldnek* nevezetvén ki: a kegyetlen és satiricus *Punch* egy igen finom és gyöngéd versben egész tisztelettel fekteti fegyverét Mrs. Disraeli lábaihoz, s ez alkalommal férjének is juttat néhány őszinte, elismerő szót.

De mindezek, — s egynehánynyal még szaporíthatnók ezeknek számát — inkább csak korlátok voltak, a melyeket nem volna szabad megsérteni a nyilvánosság egyetlen közlönyének sem. Inkább arról szólottunk, hogy mi ne legyen az élelzapokban: s a másik kérdés még fontosabb ennél: hogy t. i. mi legyen hát? Mi az, a mit mi minden élelzapban és minden lapban keresünk, s annál többre becsüljük az illető lapot, minél nagyobb mértéket találunk abból benne? Felelet: az igazság, az erkölcsi igazság. Ha ennél szűkebb értelmet akarunk adni a szónak, akkor valamely erkölcsi elv. Az a dolgokban levő igazság ez, a mely mindig és örökké ott van, s a melyet keresni, meglátni és felmutatni a kötelessége minden nyilvánosan kiejtett vagy leírt szónak. S az élelzapok csak abban különböznek e tekintetben a komoly lapoktól vagy könyvektől, hogy ezt az erkölcsi igazságot *nevetve* mutatják fel. De ha ezt nem hirdetik, nincs joguk rá, hogy csak egy pillanatig is éljenek. Mindaz, a ki a nyilvánosság előtt föl emeli szavát, vagy igazságot mondjon, a maga legjobb meggyőződése szerint, vagy pedig ne szóljon egy szót is.

E tekintetben élelappjaink még szegényebbek, még mezeitelenebbek, mint jó ízlés dolgában. Nincs elvök, a melynek állandó, következetes képviselői volnának s a mely ki volna fejezve működésökben; nincs erkölcsi tartalékuk, a mely nekik magvat adna. Kicsúfolnak mindent, elvtelenül, ha elég ügyesen tehetik, arra mit sem tekintve, hogy vajon nem a kigúnyolt oldal képviselője-e a nagyobb erkölcsi igazságnak? Igen, sokszor magát az egyenes igazságot gúnyolják ki, melyet még a torzkép alatt is felismer az ember; neveltetnek azért, hogy neveltessenek: és ez erkölcsileg igen alacsony álláspont. Nem mondjuk, hogy a *Borsszem Jankó* működésében ne látszanék némi elvéle, bizonyos irányokban; sőt hogy ez irányokban következetesen és nagy erkölcsi bátorsággal ne vinné azokat keresztül; de egészben mégis túlságosan cynicus, s bizonyos kosmopolitászág látszik meg rajta, úgy hogy erkölcsi tartalékát alig vagyunk képesek meglátni; s annyira kap az élczes és neveltető közléseken, hogy azok jogos és igazságos voltát nem mindig keresi. Számtalanszor gyanúsít olyan dologban, a hol tudja, hogy semmi alapja a gyanúnak, s az *Ústökös*szel karöltve gúnyol — usque ad nauseam — és igen kiméletlenül, egy pár érdemes író, kiknek csak az a bűnök, hogy nem tartoznak azon írói cotteriához, melynek a *Borsszem Jankó*, maga tudja miért, hű szövetségese.

Az *Ústökös*ben még kevésbbé látszik valamely elv vagy irány következetes keresztülvitele, mint a *Borsszem Jankó*ban, hanem ha azé, hogy tárháza legyen mindenféle quasineltető közleményeknek, melyeknek jó részét — úgy látszik — fiatal tanulók írják össze, s ott próbálgatják első kritikáikat a világ fölött; meg hogy minden héten megjelenjék egyszer, annyira, mennyire tele nyomva betűvel. Ha a debreczeni diákok elfaragják az iskola padját, s a tanári testület ezért velök a pad árát megfizetteti: az *Ústökös* lapjai nyitva állanak a panaszkodó múzsa előtt, ki egy pasquille-félében ezért ítéletet tart a tanári kar fölött. A hol dolgokat lehetne megtámadni vagy kigúnyolni, ott személyeket üldöz, kicsinyesen, éretlenül, s olyan telhetetlenséggel, a mely az értelmes közvéleményt rendesen a megunásig vagy boszantásig gúnyolt részére tereli. Bizonyos kérdésekben olyan személyes politikát üz, mint akár egy hatalmas minister megfizetett hírlapja. S a mi legkellemetlenebbé teszi a lapot: bizonyos gyerekes léhaság, sokszor malitiosus viselkedés annak hangjában, a melynek

háta mögött nem érzik semmi korlát, nem látszik semmi komoly, semmi férfias. Egyetlen jó munkatársa van neki, a névleges szerkesztő, Jókai, (mert nem tehetjük fel róla, hogy ő azt a sok léhaságot, a mely lapjában havonként megjelenik, mind elolvassa és átereszsze a rostán) a ki, ha akármit ír, az azonnal felismerhető, s kiválik a többi közül még akkor is, ha sekélyesebb. A többiek működése inkább hasonlít vásott gyerekek gazdálkodásához és hajigálódzásához a gyümölcsös kertben, mint egy komoly, tapasztalt kertész finom ollózásához, a ki megnézi és kiválogatja, mit kell lemetszeni, hogyan vágjon, hogy az élőfában is kárt ne tegyen, s mit kiméljen meg a vele együtt járó hasznosért. Sa midőn ezt a mesterséget üzik oktalanul, nem veszik észre, hogy mennyit rontanak az olvasó közönség nagyobb részének ítéletén és erkölcsi érzetén, a mely közönség, épen napjainkban, különben sem nagyon hajlandó akár a megfontolt higgadt ítéletre, akár a szigorúbb és józanabb erkölcsi komolyságra.

Az élelzapoknak igen komoly szerepök és feladatuk van: erkölcsbírák egy nemzet dolgai fölött, s annyiban annak irányzói, csak hogy az ítéletet a nevetés álarca alatt mondják ki, épen mint a satirai és humorista költő. S jól mondja Arany:

A bolondot, ha bolondoz, neveti a sokaság,

De ha okos nincs szavában, időt vele te ne tölts.

Bir-e tiszta tudatával ennek, sa z ezzel járó felelősségnek, csak egyik is élelzapjaink közül? tűzte-e ki ezt maga elé igaz komolysággal? törekszik-e felé? Alig hiszszük hogy igen, vagy ha úgy: akkor igen nagy eltéréseket engednek meg maguknak az eszménytől. A helyett, hogy a közönség tanítói volnának, annak fölötté állva, igen gyakran annak szolgái, hizelegve ínyének: és ez kétségkívül súlyedés. Nem könnyű dolog egy valóban jó, humoristicus vagy élelzapot szerkeszteni, elismerjük, de törekedni a felé, hogy az jobb, sa a lehető legjobb legyen, azt hiszszük, épen úgy kötelesség, mint haszon. Sa a közerkölcsiséget ily közlelről érdeklő dolognál mindnyájunk érdeke.

z. j.

A NÁPOLYI MAGYAR TÖRTÉNELMI MŰ- EMLÉKEK.

I.

*Mária nápolyi királyné, V. István magyar király leányának
sírja s a Donna Regina-templom falfestményei.*

Mielőtt e síremlék leírásába bocsátkoznám, érdekesnek tartom az abban nyugvó Árpádházi fejedelemnőről is némelyeket elmondani.

Mária körülbelül tizenhét éves korában, 1270-ben, kelt egybe a nápolyi trónörökös, salernói herczeggel, egy a nápolyi s magyar király közt kötött baráti s családi szövetség következtében, melynél fogva házassági frigy létesült a két király gyermekei: Kun László s Izabella, — Sánta Károly (II.) s Mária közt.

I. Károly nápolyi király halálával uralkodásra jutván II. vagyis Sánta Károly és Mária, ez utóbbi nemcsak nemes-szivüése s jótekonysága, melyről számos oklevél tesz tanúságot az anjoui regestákban, hanem éles esze s férfias erélye által Nápoly egyik legünnepeltebb s legkedveltebb királynéja lett: *Donna di animo virile*, így ír róla Minieri Riccio, *sostenne con coraggio e virtù tutte le sventure durante la prigionia del marito* (férfias lelkű nő vala ő, ki bátorsággal s erénynyel türe a sors minden csapásait férje fogsága alatt ¹⁾). 1292-ben ő kormányozta férje távollétében a Nápoly koronájához tartozott Provence, Forcalquier s Avignon franczia tartományokat. Az anyahaza iránt hő szeretettel viseltetett; udvarának főbb tisztviselői közt több magyart találunk s a nápolyi egyetemen volt magyar tanulókat, kiket talán e magyar érzelmű királyné jó hire s nem a nápolyi iskola felsőbbbsége csábított ily távol hazába, nemeslelkűen segélyezte, mint azt az általam feltalált okiratok is bizonyítják. Fivére, Kun László, halálával roppant áldozatokat tett, hogy fiának, Martell Károlynak, a magyar koronát biztosíthassa, melyet azonban ez utóbbinak kora halála miatt csak unokájának, Róbert Károlynak, sikerült megszerez-

¹⁾ *Genealogia di Carlo I. Napoli, 1857.*

nie, kinek trónraléptével a nápolyi s magyar udvarok közti viszonyok még élénkebbekké váltak. Nápolyban Mária több fontos alapítványt tett, nevezetesen a Donna Regina-zárdát s templomot, hol tetemei nyugszanak, némelyek általa alapított-nak mondják, ez azonban nem egészen úgy van. A Donna Regina-zárda még a normán uralom előtt főnállott; 1292-ben azonban földrengés következtében romokba dőlván, Mária királynő mind a zárdát, mind a templomot saját költségén újra építteté s pártfogása alá helyezé; ezt fényesen bizonyítják nemcsak a zárda főbb helyiségeiben s a gyönyörű goth stílü, de, fájdalom, most más czélra szolgáló régi templomban látható magyar czímerek, de bizonyítják a fennmaradt anjoui okiratok is. Így Carlo De Lellis *Notamenta ex Fasciculis Regiae Siclae* című s Minieri Riccio, nápolyi tudós, birtokában levő kézirat első részének 1042-ik lapján a 29-ik, ma már nem létező, anjoui fasciculum 62-ik lapjáról idéztetik, miszerint Mária bizonyos Ubertino cremonai ferencz-rendi barátot bizott meg, hogy ügyeljen fel az *Ecclesie que noviter construitur in monasterio S. Marie Dompne Regine* építésére. 1298-ban Anselloctus de Lumeriaco Mária királynő kincstárnoka, számot adván amaz év kiadásairól s bevételeiről, a kiadások közt negyven unczia aranyat említ, mely összeg *Monasterio Sancte Marie Dompne Regine de Neapoli pro opere dormitorij dicti monasterij* lön kifizetve (l. De Lellis kézírata II. részének 88. l. idézet a 62. fasc. 4. lapjáról); s ugyanez évben s a következő 1308-ban Caracciolo Agnes, a nevezett zárda főnöknője, vevényt ad a mondott kincstárnoknak több összegről, melyeket a templom építésére tőle fölvelt (lásd De Lellis anjoui regestai kivonatait II. rész).

A Donna Regina-zárda, melynek ma csak egy része áll fenn, a hatvanas években a város átalakítási munkálatainak esett áldozatul. Régi templomából, mely, mint fentebb is megjegyzém, még a múlt század elején lön a hívek elől elzárva, tözsomszédságában egy barokstílü új templom építtetvén, egy még az apáczák által átépíttetett s jelenleg esküdtszéki helyiségül szolgáló nagy terem becses falfestményei, különösen a szent Erzsébet, II. Endre magyar király leánya, életének főbb mozzanatait ábrázoló képek vonják magukra figyelmünket. E képek száma öt, s az elsőt kivéve, mely kissé rongált állapotban van, meglehetősen jó karban vannak.

Az első kép Erzsébetnek, a még csak négy éves gyermeknek, a thüringiai gróf eisenachi kastélyába való bevonulását

ábrázolja, hol, mint tudjuk, az akkor tizenegy éves Lajos grófnak vala eljegyezve.

A második s legérdekesebb kép a húsz éves és már uralkodó Lajos grófnak a tizenhárom éves Erzsébettel való egybekelési ünnepélyét tünteti elénk 1220-ból. A wartburgi kastély egy nagy teremében vagyunk, hol Hessen s Thüringia nagyjait látjuk egybegyűlve. Egy szerény külsejű, de gazdagon öltözött gyermekben ismerünk Erzsébetre, dicskörtől ragyogó fejét királyi korona disziti, kezét egy ifjúnak nyújtja, kinek fején nincs korona s a ki a neki nyújtott kéz ujjára gyűrűt illeszt. Gyönyörű egy barát alakja, ki az ifjú párra áldását adja; az ívek alatt jobbról egy király ül trónon, egyik kezében királyi pálczát, a másikban almát tartva; mellette egy nemes tartású nő áll; amaz II. Endre, magyar király, emez Zsófia, özvegygrófnő, Erzsébet anyósa, ki nem levén királynő, állva ábrázoltatik. Zenészek nagy száma s néptömeg töltik be a gyönyörű góth terem többi helyiségeit. Ugyane kép felső keretében kiáltó ellentétkép vannak előadva, bár igen kis arányban, a csakhamar özvegyen maradt Erzsébet viszontagságai: a mint 1228-ban csatatéren elesett férje rokonai által Wartburgból elűzve Eisenach felé halad, kis Hermann fiával ölében, szegényen s elhagyatottan, csupán két nőcseléd által követve, kik három leánykáját viszik utána; — amott már a legvégső nyomorban látjuk őt, disznóólban rejtőzve, szigorúan meg levén tiltva őt bárkinek is házába fogadnia.

A harmadik képen egy zárdában találjuk Erzsébetet, szegényesen öltözve, dicskörrrel feje körül, a mint magát egy apácza lábaihoz veti, ki vékony pálczával érinti fejét. Ez apácza valószínűleg Matild, kiczingeni apátnő, Erzsébet nagynénje (Gertrud magyar királyné nővére), ki, mint tudva van, Erzsébetet oltalmába vevé. A negyedik képen Erzsébet jótékonyságát, alázatosságát s egyéb erényeit jelképező jelenetek vannak előtüntetve. Az ötödik Erzsébet halálát állítja elénk, hol az alakok közt Egibert bambergi püspök, Erzsébet nagybátyja, látható.

Mária síremléke Gallardo nápolyi s Cino sienai szobrászok műve, góth stílű s aranymozaikkal kirakott fehér márványból van. Három elő- s két oldalcsúcsa márványlapokból készült; a középső s legmagasabb csúcson elől egyenközeny-talapzaton női szobor emelkedik, jobbjaiban karddal, mely azonban már hiányzik, balját egy a szent szék czímerét viselő pajzsra

illesztvén. Az alatta levő homlokzat közepén Krisztus felszobra látszik, jobbájával áldást hintve, baljában könyvet tartva. A sírbolt mennyezete kék mezőn elhintett arany liliomokat tüntet fel. A mennyezet fölött a Jézuskát karjaiban tartó sz. Mária ül, fején koronával, két felől egy-egy angyalkával, az egyik az elhunyt királyné koronáját tartván kezében, ajánlja a szűznek az apáczaruhában térdelő királyné lelkét, a másik angyalka a Mária által épített zárda s templom mintáit tartja kezében. A szűz szobrának talapzata alatt három hosszú sorban gallofrank dombor betűkkel a következő felirat olvasható:

Hic. Requiescit. Sancte. Memorie. Excellentissima. Domina. Domina. Maria. Dei. Gratia. Hierusalem. Sicilie. Ungarieque. Regina. Magnifici.

Principis. Quondam. Stephani. Dei. Gratia. Regis. Ungarie. Ac. Relicta. Clare. Memorie. Incltyi. Principis. Domini. Karoli. Secundi.

Et. Mater. Serenissimi. Principis. Et. Domini. Domini. Roberti. Eadem. Gratia. Dei. Dictorum. Regnorum. Hierusalem. Sicilie. Regum. Illustrium.

A koporsó szélein hasonló betűkkel így folytatódik a felirat:

Que. Obiit. Anno. Domini. M. CCC. XXIII. Indictione. VI. Die. XXV. Mensis. Marcy. Cuius. Anima. Requiescat. in. pace. Amen.

A sírbolt függőnyeit két angyal tárja szét, élénk tüntetvén a már leírt kék mennyezet alatti koporsót. E koporsó fölött nyugszik Mária fekvő szobra, királynői öltönyben, királyi korona-, alma- s pálczával. A fekvő szobor mögött, közte s a fal között, két szoborka van, az egyik a bal váll, a másik a bal térd mellett; egy harmadik hiányzik s alkalmasint e síremlék át-helyezése alkalmával tört vagy veszett el. A koporsó előrészen domborműben hét s mindegyik oldalról két-két ülő szobor látható, mely tizenegy szobor a koporsó mögötti kettővel s a hiányzóval együtt Mária tizennégy gyermekét ábrázolja. A koporsó előrészen a hét szobor közt a három középső szent Lajost, toulousi püspököt, püspöki öltönyben, jobbról ettől Martell Károlyt, balról Róbert nápolyi királyt ábrázolja, mindkét utóbbit királyi öltönyben s koronával. A koporsót az elhunyt főerényeit, úgymint bölcsességét, türelmét, igazságszeretetét s lélekerejét jelképező négy angyal tartja. Megjegyzendő, mi-

szerint a koporsó tetején a fekvő szobor mellett egy jókora nyilást találtam, melyen át Mária teste tisztán kivehető.

E síremlék hajdan a régi templomban fehér márványtalapzaton nyugodott, 1727-ben azonban jelen helyére az új templomnak egyik a sekrestyébe nyíló s a templomtól aranyozott vasrácsozattal elválasztott kápolnájába helyeztetván át, egy barokk ízlésű fehér-zöld márványtalapzatra állíttatott, melyen a következő fölírat olvasható:

D. O. M.

*Corpus Mariae, Hierusalem, Siciliae et Ungariae Reginae;
Stephani IV (?), Pannonici Filiae et Caroli II Andegavensis
Uxoris.*

Quae Huic coenobio iam tum ab exeunte octavo saeculo.

Constantino, et Irene imperantibus extracto.

*De Sacrorum Virginum e familiis antiquitate, opibus, gloriaque
amplissimis.*

Perpetua frequentia celebrato.

Instaurando amplificandoque Regalem munificentiam contulit.

*Cum in antiqua ecclesia ab usque anno MCCCXXIII pene latitans
iacuisset.*

In Augustiorem patientioremque hunc locum

Pro Munificentissimae ac religiosissimae Principis Majestate.

Proque animi sui amplitudine.

Eleonora Gonzaga Abbatisa, Monialesque transferendum curarunt.

Anno Domini MDCCXXVII.

Ennyit, míg időm s viszonyaim hosszabb tanulmányt megengednének, szükségesnek tarték följegyezni e síremlékről s az abban pihenő Mária királynéről, ki, mint a felirattól látható, 1323-dik márczius 26-án, körülbelül hetven éves korában, zárta be Nápolyban tett- s áldásdús életpályáját. *Fu compianta*, mondja egy olasz történész, *da tutti i miseri che in lei perdettero la madre e la benefattrice.* (Megsíratták a szegények mind, kik benne anyjokat, jótevőjüket veszítették el.)

II.

A nápolyi székesegyházban levő magyar történelmi műemlékekről.

A nápolyi székesegyház, duomo, vagy másképp szent Januariusz temploma, mely Martell Károly s Endre (Róbert Károly fia) tetemeit örzi, II. vagyis Sánta Károly és Mária alatt

építtetett és fejeztetett be, s főhomlokzatán, a középső bejáratot szegélyező csúcsíven több magyar czimer diszeleg.

Martell Károly tetemei mindjárt a bejárat fölött levő s nagyatyja I. Károly s neje Clementina hamvait is rejtő nagy közös mausoleumban nyugsznak. A monumentalis síremléken, mely a XVI-ik században készült, a három halott álló szobra látható. E síremléken a következő felirat olvasható:

*Carolo I Andegavensi Templi huius extractori
Carolo Martello Hungariae Regi
Et Clementiae eius uxori Rudolphi I Caesaris Filiae
Ne Regis Neapolitani Eiusque Nepotis
Et Austriaci Sanguinis Reginae
Debito sine honore jacerent ossa
Henricus Gusmanus Olivarensium Comes
Philippi III Austriaci Regias in hoc Regno
Vicesgerens
Pietatis ergo Posuit Anno Domini MDIC.*

Endre egyszerű síremléke beljebb, a főoltártól balra, a sekrestye ajtaja melletti falban van elhelyezve. Rajta a következő csipős epigramm olvasható:

*Andreae Caroli Vberti Pannoniae Regis Filio
Neapolitanorum Regi
Joannae Vxoris dolo et laqueo necato
Vrsi Minutuli pietate hic recondito
Ne Regis corpus insepultum sepultumve facinus
Posteris remaneret
Franciscus Berardi F. Capycius
Sepulchrum titulum nomenque
Posuit
Mortuo annorum XIX
MCCCXLV
XIV. Kl. Octobris.*

Az 1732-ki földrengés miatt a megrongált templom falait javítani kellvén, Endre hamvai a fal mellé a földben lőnek elhelyezve, a mint az azt borító márványlapon ekkép olvasható:

*Andreae Pannoniae Regis (?) ossa
Proximo in tumulo iam quiescentia
Vt parieti terremotu concusso
III. Kal. Decembres MDCCXXXII*

*Reficiendo locum darent
Franciscus Cardinalis Pignatellus
Sacri S. R. E. Cardinalium Collegii Decanus
Archiepiscopus Neapolitanus
Hic decenter componenda mandavit
X. Kal. Martii MDCCXXXIII.*

III.

László, nápolyi király s magyar pártkirály, síremléke a San Giovanni a Carbonara-templomban.

László síremléke, mely, mint szobrászati remekmű, a nápolyi anjoui síremlékek egyik legszebbike, az e király által restaurált *San Giovanni a Carbonara* nevű templomban, melynek bejáratát szintén magyar czímerek ékítik, a főoltár mögött van felállítva s ezen műemlékekben különben is gazdag templomnak legszebb díszét képezi. E síremlék, Ciccione műve, fehér márványból készült s oszlopok gyanánt szolgáló s a főerényeket ábrázoló négy nagy szobron nyugszik. A koporsó egy magas ívboltozat fölött van elhelyezve, mely alatt László s nővére, II. Johanna, ülő szobrai láthatók. A László nevezetesebb hadi tényleteket ábrázoló domborművekkel ékített koporsó fölött az elhunyt fekvő szobra nyugszik, melyet a függönyök szétartó két angyal tár elénk. A koporsó fölött háromszög alakban egy másik talapzat emelkedik, melyen *Divus Ladislaus* felirattal László teljesen fölfegyverzett lovas szobra díszlik s mint a síremlék legfelső része a templom mennyezetét éri; két oldalt góth díszítések egy-egy gúlába végződnek. E síremléken a következő feliratok olvashatók:

*Improba mors hominum, heu, semper obvia rebus,
Dum Rex magnanimus totum spe concipit orbem,
En moritur, saxo tegitur Rex inclutus isto;
Libera sydereum mens ipsa petivit Olympum.*

A keretbe a következő sorok vésvék:

*Qui populos bello tumidos, qui clade tyrannos,
Percutit intrepidos, victor, terraque, marique,
Lux Italum, Regni splendor clarissimus, hic est,
Rex Ladislaus, decus altum, et gloria Regum,
Cui tanto heu lachrymae soror Illustrissima fratri
Defuncto, pulcrum dedit hoc Regina Joanna.*

*Utraque sculpta sedens maiestas ultima Regum
Francorum soboles, Caroli sub origine primi.*

És alább:

*Miraris niveis pendentia saxa columnis
Hospes, et hunc aeri qui sedet altus equo.
Qvod si animus, roburque ducis praeclaraque nosses
Pectora et invictas dura per arma manus?
Hic capitolinis deiecit sedibus hostes:
Bisque triumphata victor ab vrbe redit.
Italiamque omnem bello concussit et armis,
Intulit Hetrusco signa tremenda mari.
Neue foret Latio tantum Diademate felix
Ante suos vidit Gallica sceptrata pedes.
Cumque rebellantem pressisset pontibus Arnum
Mors vetuit sextam claudere Olympiadem.
Inunc regna para, fustusque attolle superbos,
Mors etiam magnos obruit atra Deos.*

IV.

Beatrix, Mátyás király özvegyének síremléke a San Pietro Martire-templomban.

Becses emlék reánk nézve Beatrix magyar királyné síremléke a *San Pietro Martire* nevű templomban. Ez egyszerű síremlék, mely a nevezett templom főoltára mögötti choris jobb oldali falában van elhelyezve, csupán egy a falból kidomboruló fehér márványkoporsóból, két czimerből s a következő feliratot tartalmazó márványlapból áll:

*Beatrix Aragonea Pannoniae Regina
Ferdinandi I. Neap. Regis Filia
De Sacro hoc Collegio optime merita
Hic sita est.*

Haec religione et munificentia se ipsam vicit.

Beatrix királynő 1501-ben tért vissza hazájába Nápolyba, s mint Engenio írja ¹⁾, 1508. szept. 13-án halt meg s nagy pompával temettetett el a főtnevezett templomban, hol anyja tetemei is nyugszanak.

ÓVÁRY LIPÓT.

¹⁾ Engenio *Napoli Sacra*. Napoli, 1623.

ÉRTESÍTŐ.

Toldy István. A jezsuiták Magyarországon és egyebütt. A Jézus-társaság szervezeteinek, tanainak s működésének ismertetése és a jezsuitakérdés Magyarországon. Budapest, Ráth Mór bizománya. 1874. 471 lap.

Az előttünk fekvő mű szenvedélyes támadás a Jézus-társaság „ez undok fekély ellen, mely három század óta pusztít és rágódik az emberiség testén“ (462. l.). Szerző haraggal látja: „hogy itt van e társaság, melyet a nemzet számtalanszor elítélt, melytől a társadalom jobb elemei undorral fordulnak el s melynek minden lépte e földön hazaárulás!“ (6. l.) Mérgesen kérdi: „Mikor lesz végre teljessé a pohár?“ és hogy mielőbb kicsorduljon, meg akarja ismertetni közönségünkkel a jezsuiták szervezetét és történetét, erkölcsi elveit és politikai szereplését, mert hogy a jezsuitakérdés ma még nálunk „inkább a papiron van feltéve, mint a gyakorlati életben, ennek oka csak az, hogy a jezsuitákat a magyar közönség nem eléggé ismeri!“ azaz magyarul: nem ismeri eléggé.

Látni való, hogy a szerző történeti alapra áll. A jelennek egy kérdését a multból akarja felvilágosítani, s a multból, a történetből vonja le következtetéseit. Feladatának gyakorlati oldalával nem fogunk foglalkozni. Semmi közünk itt ahhoz, ki kell-e üzni a jezsuitákat az országból vagy nem? szükségképen követeli-e a modern társadalmi fejlődés kiirtásukat vagy nem? habár a szabad és alkotmányos Belgium és Angolország, a democrata Franciaország példája után nemmel volnánk hajlandók felelni. A jó ízlést sem vesszük pártfogásunk alá, noha az ilyféle kifejezések: „Istennek csak annyi köze volt a Jézus-társasághoz, a mennyi a miskolci kiházasító egylethez“ (24. l.), ilyféle képek: „Az eskimo... vendégének *neje halzsíron hízott szerelmével* kedveskedik!“ (85. l.) „Laicus embert... könnyen undor foghat el azon cynismus láttára, melylyel az egyház kedvencz gyermekei az emberi élet szemétdombjára ülve, annak miasmait palaczkba fojtva, keresztyén erkölcs tan neve alatt kenik reá a hiszékeny tömegre!“ (182. l.) mutatják, hogy szerzőnek az ellen is lehet valami titkos haragja: mi csak azt fogjuk vizsgálni, még pedig futólag, mikép tölti be szerző a történetírói

tisztet, melyre vállalkozik, mikép bánik el, nem a jezsuitákkal, hanem a történettel és történetírással?

Már a cél, melyet a szerző magának kitűzött, nem illik történetíróhoz. Toldy úr bizonyos korlátozott felfogású liberalis-must vall, mely száz évvel ezelőtt a lángelmék meggyőződése volt, később a középszerűségek közvagyonává lön s most már, legalább a nyugat nagy nemzeteinél, meghaladott álláspont. Ő is azok közé tartozik, kikről Heine mondá, hogy a jezsuita név reájuk azt a benyomást teszi mint a bikára a vörös posztó, s e mérges szempontból tekintvén a jezsuiták szereplését, a történelmet csak azért hívja segítségül, hogy már megállapított véleményét támogassa. Már pedig a történet nem arra való, hogy vele máshonnan merített nézeteinket védelmezzük, hanem hogy belőle vonjuk le, mikép ítéljük meg az emberiség életének tüneteit.

E szempontból tekintve szerző művét, kritikát sem érde-melne: de mi tekintetbe vesszük, hogy a szerző, ha nem csalóduunk, a Rotteck-Schlosserféle iskola híve, melyhez még nála alaposabb írók is tartoznak; tekintetbe vesszük homályos és naív felfogását, a történetírás stadiumait illetőleg, mely szerint a tudomány fejlődését abban találja, hogy már most nem hisz-szük, „hogy ha Cleopatrának orra néhány vonalnyival rövidebb lett volna, mint a milyen volt, a római birodalom egészen más alakot öltött volna“ (454. l.) és megbocsátunk neki, hogy a históriá-nak positiv, úgy szólván természettudományi irányát épen nem érti. De már azt nem bocsáthatjuk meg, hogy vét minden va-laha létezett és még létezendő történeti iskola ellen, midőn a kritika teljes megvetésével, minden rosztat, mit a jezsuitákról irtak, tudatlanság- vagy elfogultságból-e, nem tudjuk, valónak hiszen és azon álláspontot foglalja el, melyen a legbutább angol pórnép állott kétszáz évvel ezelőtt, egy Oates és Dangerfield hazugságainak idejében. Így állítja (277. l.), hogy 1758-ban a jezsuiták szöttek összeesküvést I. József portugall király ellen, mi pedig már régen Pombal koholmányának van behizo-nyítva és nem tudja, hogy maga Pombal sem vádolá az egész rendet, hanem annak csak három tagját; azokat is az inquisitió elé állíttatá és Malagrida mint eretnek és nem mint összeesküvő lépett a máglyára, perében pedig, mint Voltaire mondá, „l'excès du ridicule était joint à l'excès d'horreur!“ ¹⁾ És tovább, ugyan-

¹⁾ Martin, *Histoire de France*. XVI. kötet, 205. l.

azon lapon, találjuk azt a mesét, hogy a jezsuiták I. Lipótot megmérgezett gyertyákkal akartak megölni, mely mondát gróf Majláth János már ezelőtt huszonöt évvel ad absurdum vezetett, és szerző mégis hozzá teszi: „a császár megijedt, s 1670 után addig nem ismert kegyetlenséggel kezdődött meg újra a magyar protestantismus üldözése“. Tehát I. Lipót, Toldy szerint, azok kedvéért, kik életére törtek, üldöze a protestantismust: míg az eddigi történelem azon kevésbbé agyafúrt, kevésbbé regényes, de mindenesetre indokoltabb véleményben volt, hogy a protestánsok üldöztettek, mert a Rákóczy-Zrinyiféle felkelés leverése után a protestánsok gyöngébbek, a katolikusok pedig erősebbek lettek. Legmerészebb támadást intéz azonban szerző a történelmi kritikára, midőn a jezsuiták célját jellemzi, mely szerinte nem volt más, mint kiterjeszteni a pápai theocrátiát az egész világra, a pápát pedig a jezsuitáknak alávetni, hogy tulajdonkép a jezsuiták legyenek a világ urai. „A jezsuita-társaság az első szerzet, melynek célját soha, egy perczig sem képezte a vallás. Loyolát személyes dicsvágy vezette és már Lainezt, alapító társát, a társaság uralmának eszméje!“ (22. l.) Uralomvágyból voltak tehát a jezsuiták: vallástalanok, erkölcstelenek, hazugok, tolvajok, gyilkosok, a hatodik parancsolat megszegői és a bűn apostolai és más effélék, mint a szerzőnél külön fejezetekben olvashatni. Ezért tevék ők, mondhatnók még hozzá, az éjet nappá, fáradtak a tudomány és vallási oktatás terén, voltak missionáriusok a világ legtávolabb zúgaiban, onták véruket, és ha kérdezzük kik?: a szerzet egyszerű tagjai, kik a generális kezében olyanok voltak, sicuti cada vera, kiknek az állítólagos világhatalomból egy szemernyi sem jutott. Ha a jezsuita, Toldy szerint, gyilkolt vagy lopott: a lopott pénzzel nem ő rendelkezett, a gyilkosság hasznát nem ő élvezte. Legföljebb azoknak lehetett valami hasznuk, kiket, szerző szerint, „az özvegyek hálószobájába“ küldtek, de aligha lehetett közöttük egy is, kinek mámorát meg ne zavarhatta volna a gondolat, hogy holnap a kéz öléből a generális talán elküldi Angliába, hogy ott, minden valószínűség szerint, Tyburnban, elevenen felnégyelve fejezze be pályafutását. Lehet-e gondolni, hogy ily absurd helyzetre vállalkozott volna két századnál tovább, nem egy-egy, hanem ezer meg ezer, észre, erélyre, bátorságra nézve kiváló férfi? Lett volna kész ily igát viselni, nem az örvöngés egy pillanatában, hanem egész életén át, ok nélkül, haszon nélkül, oly célért, melyhez az egyes tagnak nem volt semmi köze?

Ha ez így lett volna, ez lett volna a legnagyobb csoda, melyet a világ valaha látott s melyhez hasonlót, ámbár sokkal kisebb mértékben, csak az assasinok felekezete mutatott fel. Azonban a *hegyi öreg* hivei, ha meghaltak gyilkos kalandjaikban, a mohamedan paradicsom minden gyönyörét várhatták jutalmúl: míg a jezsuita tudta, hogy, a szerző kifejezésével élve, a keresztyén mythologia szerint nincs helye gyilkosoknak, tolvajoknak a mennyországban. Ő tehát, midőn legszentebb érzelmeit lábbal taposta, egyuttal elzárta maga előtt az egyedüli jutalmat, melyet várhatott, ha ad majorem Dei Gloriam megtört: a túlvilágít; hacsak fel nem tesszük, mit még senki, a szerző sem, állított, hogy a jezsuitáknak volt valami különös titkos vallásuk, mint az indus thugoknak, kiknél a gyilkolás erény, isteni tisztelet! Toldy úr vígjátékaiban és beszélyaiben bizonyos, habár csak a felszínen maradó, érzékét tanúsít a realitás iránt, e tehetségét azonban jelen művének megírásánál egészen elvesztette vagy készakarva elnyomta. Az ő jezsuitái nem rossz emberek, hanem pszichologiai absurdumok, minők sohasem léteztek, sohasem fognak létezni.

Szerző szeret a jezsuiták történetéből, ha nem is concret eseteket, de legalább neveket idézni. Legyen nekünk is szabad egy epizódot érintenünk, mely talán jobban megfejtí a rendkívüli tekintélyt és hatalmat, melyre a rend rövid idő alatt emelkedett, mintha őket egytől egyig, Toldy úr rajza szerint, szemforgató vagy fogcsikorgató, Tartuffe- vagy Jago-féle intrikusoknak képzeljük.

Midőn 1580-ban Erzsébet királyné uralkodása alatt a catholicismus Angliában nagyon megfogyatkozott: Rómából jezsuitákat küldtek, hogy a hívőket hitőkben megerősítsék és megmutassák, hogy a katolikusok is tudnak martyrokká lenni, mint a protestánsok lettek a *bloody* Mária alatt. Hogy Latimer és Ridley vértanúságát paralyzálják: Campian és még néhányan mentek a britt szigetre. Campian, negyven éves férfi, hajdan Oxfordban tanított, egy becses művet írt Irland történetéről, később hite miatt hazáját elhagyá, jezsuitává lett és Prágában működött, midőn a halálos vállalatra kiszemelték. Neki és társainak nem volt semmi politikai missiojuk, kiküldetésük célja csak vallási volt, hogy, ha martyrokká lesznek, legyenek igazi vértanúi hitőknek, a politikai véték minden szennye nélkül. Egyenkint indultak Angliába, álruhában, de rövid időn mind kézre kerültek, egynek, Parsonnak kivételével. A Towerben, a

kínpadon találkoztak ismét. Az angol kormány felségsértőknek és honárulóknak tekinté őket, mert el nem ismerék a király fenhatóságát egyházi ügyekben. Ők azonban bíráik előtt mind ártatlanoknak vallák magukat, és midőn Campian a *not guilty*-nél a kínpadon összetört karját nem tudta felemelni, két társa emelte fel helyette kezét, megcsókolván előbb összeroncsolt tagjait. Az ítélet halálra szolt, a felségsértők halálára: akasztassanak fel, de vétessenek le még elevenen az akasztófáról, hogy bélök és szivök kitépessék és testök négy darabra vágassék. Midőn Sir Wray Kristóf az ítéletet kihirdeté, Campian felkiáltott: Te Deum laudamus! Te Deum confitemur! Sherwin pedig mondá: „Ez a nap, melyet az úr szerzett nekünk! legyünk vigak és örvendjünk rajta!” 1581-ben december 1-jén vitték Campiant halálra, Sherwin és Bryant társaival. „Hideg, zordon reggel volt!” írja Froude *History of England*-jében, ki szép művében politikai szempontokból helyesli a katolikusok üldöztetését, a jezsuiták barbár kivégzését, a miért is annak idején, 1870-ben, az *Edinburgh Review* keményen megleczkézte. „Font gyékényen hurczolák őket, beesett arczuk sugárzott és megszépült a legmagasabb fokra hágott lelkesedéstől. Midőn végig hajtattak velök az utczákon, a lovak patkója tele fecskendezé őket sárral. Daczára a rossz időnek, a nép hemzsegett utjokban és a sokaság, bár az ilyen szomorú jeleneteket jóformán már megszokta, rendkívül fel volt izgatva. Tyburnban az akasztófák körül több mint három ezer nemes ember foglalt állást és minden talpalatnyi föld, köröskörül, a honnan csak látni lehetett, el volt lepve polgárokkal. Sir Knowles Ferencz, Howard Károly lord és Sir Lee Henrik készen tarták a kegyelmet, ha a foglyok kinyilatkoztatják, hogy készek protestáns prédikációt hallgatni vagy nyíltan beismerik, hogy a pápa nem teheti uralkodójukat.“

Campiannak, mint legkorosabbnak, jutott a kiváltság, legelől halni meg. Az akasztófa alatt néhány szót szolt¹⁾. Kikiáltók hirdették, hogy bűnhődik, nem vallása miatt, de mint áruló. Ő így szolt: „Ide jöttünk, hogy halált szenvedjünk, ámbár mi nem vagyunk árulók. Én katolikus vagyok és pap. E hiten éltem, e hiten akarok meghalni. Ha vallásomat tekintik árulás-

¹⁾ Froude írja: „He ascended the cart“, de hogy ezt szó szerint fordíthassam, az egész kivégzési apparatust kellene megmagyaráznom, különben az olvasó nem értené, azért csak azt irom: az akasztófa alatt.

nak: bűnös vagyok. De más árlást nem követtem el, isten engem úgy segéljen!“ „Még egy szót,“ mondá Sir Knowles Ferencz, „mit tart a királyné ellen kibocsátott bulláról?“ (tudniillik mely Erzsébet királynét trónvesztettnek nyilvánítá!) „A bullát,“ válaszolt Campian, „enyhíté a pápa, úgy hogy katolikusok is elismerhetik uruknak!“ „Lemond-e a pápáról?“ kérdé Knowles. Ő felelt: „Én katolikus vagyok,“ és egy néző, meg kell vallani, nem ok nélkül, kiáltá: „Katholikusságodban megvan minden árlás!“

Campian e párbeszéd után imádkozott s imádságába bele foglalta Erzsébetet is, királynőjét! Midőn felnégyelék, egy csepp vére bizonyos Walpole Henrik nevű fiatal ember ruhájára fecscent, ki ebben isten ujját látta, katholizált, jezsuitává lett és később ugyanazon helyen ugyanazt a halált szenvedte. Campian után Sherwinre, azután az ifjú Bryantra, (csak huszonnégy éves volt) került a sor, „kiknek ártatlan arcza általános megindulást keltett“. Knowles komolyan igyekezett megmenteni a szerencsétleneket, de hasztalan. Ők is imádkoztak, mint Campian, Erzsébetért és megtéréséért, és meghaltak szintoly bátran, mint Campian, s utánok hasonlóképp, néhány nappal később, többi jezsuita-társaik, kik velük jöttek Angliába ¹⁾).

És Campianék példája nem maradt utánzás nélkül. A jezsuiták történetéből sok hasonló példát lehetne felhozni. Lehet az eszmét, melyért éltek, haltak, helyeselni vagy rosszszalni, de nem lehet józanul vitatni, hogy az egyidejűleg oly abszurditás és oly immoralitás lett volna, mint a minőnek Toldy úr állítja. A jezsuiták szerepét talán eddig még legjobban Comte jellemezte, kinek szavai szerint kivették a pápák kezéből a katholicismus védelmét, melyet az egyház fejei, akkor már kis olaszthoni fejedelmek, néha világi uralkodásuk ephemer érdekeinek feláldozni hajlandók lettek volna s ők képezzék központi organumát a védelemnek, melyet a katholicismus az általános rombolás ellenében — mely első sorban őt fenyegette —

¹⁾ Froude *History of England from the Fall of Wolsey to the defeat of the Spanish Armada*. XI. kötet, 50—106. ll. „The church, so Allen (egy jezsuita) deliberately calculated, required martyrs to set of against the victims of Queen Mary.“ (54. l.) „It was essential that the mission should bear the character of a purely religious crusade, that those, who became martyrs appear as martyrs for their faith, without note or taint of treason on them!“ (56. l.)

kifejtett ¹⁾. Hogy e harcban hibákat, sőt mondhatom, vétkeket követtek el, ki merné azt tagadni? De ők úgy álltak az egyházhoz, mint a francia forradalom comité de salut publiqueje a conventionhoz. Voltak Robespierrejeik, voltak St. Justeik, de voltak Carnotjaik is. S innen van az, hogy a jezsuiták legnagyobb, legszenvedélyesebb ellenségei nem a katolikusok közt vannak, hanem azok közt, kik gyűlölik azt, mit a jezsuiták védelmeztek, valamint nem a szabadság barátjai azok, kik a *Terreur* férfait mind pokolbeli ördögöknek festik a jóakaratnak legkisebb szikrája nélkül. Üldözéssel vádolják őket, de hol van az a végzett gymnasista, ki ne tudná vagy kinek legalább tudni ne kellene, hogy ama rettentő korban sehol sem volt vallásos tolerancia? Béza mondá, hogy a lelkiismeret szabadsága ördögi dogma! melyről akkor úgy szóltak, mint mi ma a vagyonszösségről a communisták ellenében, és csak Toldy lát a XVI-ik században mindenütt valódi idyllt, vallásos csendéletet, melyet csak a gonosz jezsuiták zavartak meg. Fishert és More Tamást, Haughtont és a londoni karthausiakat vérpadra küldte már a hitújítás, midőn Loyola Ignác még Párisban tanult. És a katolikus düh már meggyújtá a meauxi vértanúk máglyáját, mielőtt még egy jezsuitatelep lett volna a francia földön.

Toldy, hogy valódi vagy affectált dühét igazolja, a jezsuita casuisták műveiből közöl kivonatokat. Ha szándékom volna a rend mellett ügyvédkedni, elolvasnám az idézett műveket, és akkor talán sikerülne kimutatnom, hogy Toldy úr azokat nem olvasta vagy legalább nem egészen olvasta el. Azonban e kérdés a tudomány által már régen meg van oldva. Nincs kétség többé, hogy Pascal rettentő vádjai a *Lettres provinciales*ban nem alaptalanok, de az is igaz, mit egy jeles francia történetíró, Martin, a mostani assemblée nationale baloldali tagja és Gambetta barátja mond: „hogy ez elvek nem voltak általánosak a társulat írói közt s az ember bizonyosan nem találta volna azokat az alapító- vagy annak első tanítványainál“ ²⁾. Egyébiránt a jezsuitákkal szemben is csak azon szabályai vannak a kritikának és logikának, mint bármely más kérdésben, habár azt Toldy teljesen feledni látszik is. Kétségtelen, hogy a jezsuiták is követték gyakorlatban az elvet, finis

¹⁾ Comte *Cours de philosophie positive*. V. kötet, 414. l.

²⁾ Martin *Histoire de France*. XII. kötet, 105. l.

sanctificat media, mint követte és követi azt, tudatosan vagy öntudatlanul, minden ember, minden párt, mely a történetben valaha szerepet játszott és boldogult, de ha szerző efféle mondatokból: „a kinek joga van a célhoz, joga van az arra való eszközökhöz is“ azt következteti, hogy ők e hirhedt tant elméletileg is tanították: nem szabad felednünk, hogy ezen okoskodással igazolják például a jogtudósok az államnak törvényhozói, büntető hatalmát a nélkül, hogy ezzel szentesítsék a rossz eszközökkel való élést, mert az ilyféle állításokban még nincs eldöntve az, melyek legyenek az alkalmas, kellő, arra való eszközök.

Hogy szándékosság nélkül nincsen büntet, — mely tételt szerző annyira perhorrescál a jezsuita-írókban — azt mai nap már minden criminalista tanítja s azért nem akasztjuk fel többé, mint a középkorban, azt, ki véletlenül fosztott meg valakit életétől. Az igazságos történet azt sem feledheti, mily könnyen vezeti a casuistica hinárba a legjobb, legtisztább lelkű embert s a tapasztalás tanítja, hogy a ki az emberi élet százféle változatait elméletileg szavakba s néhány erkölcsi elv keretébe akarja szorítani, vagy a legridegebb asketismusra, vagy ama kényelmes moralra jut, melyet oly sok jezsuita-íróban Pascal oly keményen ostromozott s melynél csak az a szerencse, hogy az élet nem engedi kifejlődni ama rettenetes következtetéseket, melyeket a logika képes belőlük leszármaztatni. E kelepczét szerző sem kerülhette el, midőn arra nézve, mi szabad, mi nem, a hatodik parancsolat tekintetéből elvet kísért felállítani, mely így szól: „hogy nemi vágyaink kielégítése mindaddig büntelen, míg mások jogait nem sérti, s másoknak vagy magunknak erkölcsi vagy physikai romlására nem vezet!“ (185. l.)

Mellőzzük az elvnek logikai gyarlóságát, a benne lapangó petitio principiit, mert a szerző összes egyházpolitikai műveiből megtanultuk, hogy ő a fősúlyt az erkölcsiségre és nem a logikai gondolkodásra fekteti, és inkább moralista, mint exact gondolkodású, tiszta fő; de kérdjük a moralistától, nem lehet-e ebből kiokoskodni azon methodussal, melyet ő a jezsuiták ellen követ, hogy a nemi élet némely aberratiói, melyekkel művében foglalkozik, nincsenek megtiltva? Nem-e a leg súlyosabb vád ellene, ha a görögök legocsmányabb vétke ellen csak azt tudja felhozni: „hogy ellenkezik az európaiilag civilizált világ aesthetikai ízlésével és nemesebb fogalmaival“ (194. l.)? Hát ázsiai vagy afrikai népeknél szabad? Hát a régi Görög-

országban, melynek aesthetikai ízlése és nemesebb fogalmai azzal nem igen ellenkeztek, helyes volt? Szerző definitiója szerint igennel kellene felelnünk, mert teszem a thebai *szent* csapat nem tapasztalá, hogy az erkölcsi vagy physikai romlására vezetett volna.

Azonban nem akarjuk továbbra untatni az olvasót. Már is hosszabbra nyúlt ismertetésünk, mintsem a munka megérdekelte volna, melynek történeti becse épen nincs, a jelenre vonatkozó felfogását pedig eléggé jellemzi a banalis párhuzam a comunardok és jezsuiták közt, a felfogás, hogy az internationale teremti az éhesek rendjét. Hogy még is foglalkoztunk e művel, azt csak az író miatt tettük, mert nem hagyhatjuk megrovás nélkül, hogy egy tehetséges ember, ki talán jobbat is tudna írni, — a közönséget oly felületes munkával akarja tanítani, melyben csak a legnagyobb bornirtság volna képes megnyugvást találni ¹⁾).

PAULER GYULA.

Adulékok Magyarország nyers terményeinek ártörténetéhez a XIX-ik században a pesti piacon történt jegyzések szerint. Kiadja a budapesti kereskedelmi és iparkamara. 32 grafikus táblával. Budapest, 1873. A budapesti kereskedelmi és iparkamara tulajdona. Pesti könyvnyomda-részvénytársulat. LXXX, 352 lap és grafikus táblázatok.

Úgy gondolom: minden elfogultság nélkül el lehet mondani, hogy olyan derekas munka, mint a melynek czínét leírtuk, a maga nemében még nem jelent meg irodalmunkban, a mely különben is ez irányban — bátran kimondhatjuk — nagyon, de nagyon szegény.

¹⁾ A műhöz függelékül van adva: *Válasz Pauler Gyulának*, mely P. Gy.-nak a múlt évi *Századokban* megjelent, másfél lapnyi tárcza-noticeére tizenöt lapon felel, mindig alúlirottthoz beszélve. Nem akarjuk feszegetni, megfelel-e az irodalmi illemnek, ha P. Gy. észrevételeire Pauler Gyulának válaszol Toldy úr: és elfogadom P. Gy. czikkeért a felelősséget; de azt már nem teszem, hogy, habár Toldy saját czikkeit a magyar történelem ítéletének mondja is (451. l.), neki feleljek, csak arra kérem a szíves olvasót, ne sajnálja a fáradságot, olvassa el a kérdéses czikkecskét a *Századok* 1872. folyamának 651. lapján és azután mondjon ítéletet.

A mit a kereskedelmi és iparkamrák tanulságos jelentései, s az ezekből kivont *Handels-Archivok* tesznek Németországon, az csaknem ismeretlen nálunk. Kereskedelmi és iparkamaráinkban, ha meg van is a jó igyekezet: a rendelkezésre álló statistikailag s biztosan felhasználható anyag oly csekély, hogy az évi visszatekintés, a mely adatni szokott (nem tudjuk, mi okból németül) az egész ország nemzetgazdasági haladásáról, összesen alig ér fel egy külföldi kamara derekasb jelentésével, például Ruppertnek azon kitűnő munkájával, a mely a chemniczi ipar és kereskedelmi kamara egyik évi jelentésében az ottani munkabér-viszonyokról oly kitűnő képet nyújt.

S mert a hiány ezen a téren felette érezhető: annál nagyobb örömmel kell fogadnunk ezen — akár beltartalmát, akár külkiállítását tekintsük — fényesen sikerült munkát, a mely később, ha valaha egy magyar Tooke vállalkoznék megírni az árak történetét, legkitűnőbb segédforrásul szolgálna adataira nézve.

Nem hallgathatjuk el ez alkalommal azt az óhajtást: vajha minden oly helyen, hol a piaczi árakat jegyezni szokták, s hol a forgalom nagyobb volt (Győr, Debreczen) összeszednék valamikor ez adatokat, mint szintén megyéink és városaink levéltáraiból a limitationalis jegyzékeket, a melyek kétségbe vonhatlan hitelességű jegyzései az egykori áraknak. Annnyival érezhetőbb ezeknek szüksége, mert kivált a vasútak megnyitáig a pesti piacz jegyzései nem tekinthetők teljes zsinórmértékül a vidéki árakra nézve, a mit legjobban mutat az árak természetes hullámozása a pesti piaczon, valahányszor új közlekedési vonal nyílt meg.

A munka célja körül van irva a bécsi világtárlat főigazgatójának felszólításában, melynek ide vonatkozó s azon része, melylyel a névleges programjába való felvételét az árak történetének indokolta, így szól:

„Azon törvény, mely valamely árunak árát szabályozza, tudvalevőleg a legegyszerűbb a neki alapúl szolgáló elemekre nézve, de mégis egyike a legbonyolodottabbaknak a nemzetgazdaság tudományában. Mint a vásári érték számkifejezése, tehát csak két mennyiség viszonyának eredménye, melyek mindegyikére az elemek egész sora van befolyással, az ár tényleg úgy tűnik fel, mint igen számos ellenzett irányban működő erők eredménye.

A nép jólétének emelkedése vagy csökkenése, a szükségletek növekedése vagy apadása, finomulása vagy eldurvulása, a fokozott

vagy alászálló termelési képesség szaporodása vagy fogyása, a földművelés megváltoztatása, akár qualitativ tekintetben, a divat alakulása, új termelési vagy elárúsítási területek megnyitása, vagy már létezeteknek elzáratása, a gazdasági fejlődésében beálló zavarok; szóval a tüneményeknek egész sora, melyeket nagy számok miatt aligha lehetne kimeríteni, — minden csereképes tárgynak, minden a nemzetgazdaság terébe tartozó javak árára is hatást gyakorolnak. Nincs a kínálatnak és keresletnek egyetlen oly látszólag csekély jelentőségű eleme sem, mely mély hatást ne gyakorolna azon viszonzyszám alakulására, melyet árnak szoktunk nevezni.

Ki tudná eltagadni mindezekkel szemben, hogy a látszólag száraz és tartalomban szegény számok, melyekben a gazdasági javak, fogalmak alkalmával előttünk megjelennek, mély művelődés-történeti jelentőséggel bírnak?*

E szavakban elég jól van körülírva a munka kitűnő fontossága, és ugyanakkor egyszersmind elég élesen ki van mutatva a határ, mely kényszerít minden egyes alkalommal figyelembe venni a lehető legapróbb körülményt is, a mi az ár két tényezőjének bár melyikét érinthette, s a mely ép ezért nem engedi, hogy egyes eredményekben egyes elvont okok működését lássuk. A tényleges árakból felette nehéz a visszakövetkeztetés az okokra, illetőleg a körülmények befolyásának méltányolására; minden legapróbb tény figyelmes szembevétele, a különböző indokok erősebb vagy gyöngébb hatását tárgyilag ítélni képes elme, s a körülmények átélése szükséges. Feltétlen következtetést e számokból vonni a művelődés történelmére majdnem lehetetlen, sokszor alkotván oly okok az eredményeket, a melyeket vagy nem eléggé méltányolunk, vagy figyelmünket egyáltalán ki is kerülik.

A jelen munka első része: „Visszapillantás Magyarország nemzetgazdasági fejlődésére a tizenkilencedik században“ csak is úgy s annyiban indokolt, a mennyiben hazánk történetével nem ismerős külföldieknek törekedett megadni a kereket a számokban nyilvánuló eredményekhez; egy szóval e rész beszúrását bármily érdekes legyen is, csak a mű alkalmi volta menti; más dolga lévén a statistikusnak, ki eredményeket, s más a művelődés-történelem írójának, ki épen a változó eredményeket előidéző emberi szellem változásait rajzolja.

Távol legyen tőlünk azt állítani, hogy e rész sok igazat ne mondana, vagy sok tévest mondana; de azt, gondoljuk, elismerik a szerzők is, hogy minden körülmény között is hiányos

okoskodásuk, a dolog természete szerint nem vehetvén kellő figyelembe mind azon tényezőt, a mely az árt megállapító két tényezőre mindkét oldalról hatott.

Ugyanazt lehetne talán mondani a második részre is. „Egyes főbb czikkek ármozgalma, különös tekintettel azok termelési és kereskedelmi viszonyaira, egyszersmind a grafikus és számtáblák magyarázatául“ azonban itt már közelebb jó a számtanilag kifejezett exactsághoz a dolog, s nézetem szerint a statistika azon arányban veszít megbízhatóságában, a melyben törekszik az általánosság felé. A hol concrétébb kérdések felé halad: mindig biztosabb a következtetése, mert a figyelembe veendő tényezők kevesebb számúak, kevésbbé complikáltak, s ennél fogva hatásuk a két áralkotó elemre annál könnyebben szembetűnő.

Valóban e részben pár igen sikerült exposéval találkozunk, mi a szerzőknek föltétlenül dicséretökre szolgál.

A gabnatermelésre vonatkozó az egyik, a mi annál szembetűnőbb, mert aligha nem épen itt (és a bortermelésnél) voltak az adatok legnehezebben megszerezhetők, a mellett — fájdalom! — nem is egész helyesek. A kataszteri felvételek hibásak voltak a magok idejében, azóta pedig már el is évültek; a pénzügyministerium új adataihoz talán még több szó férhet; s magokban a hivatalos statistikai kiadmányokban hol egyik, hol a másik alap használtatik.

A másik vonatkozik a gyapjúra, a melyre nézve legalább tudtommal eddigelé ily teljes exposé nem létezett s hol egy pár combinatio igen jól sikerült.

A bortermelés adatait illetőleg a jelenleg folyamatban levő munkálatok, a melyeket a nemzetközi statistikai kongressus megbízásából állít össze a magyar statistikai hivatal, — fogják a dolog valódi állását kitüntetni. A dohányra nézve pedig az adatok nagy része teljesen biztosított ép a monopolium következtében.

Ezután jönnek a jegyzések magok. Még pedig a gabona-neműek félhavi átlagos árai pozsonyi mérőkben és conventiós (20 forintos) pénzláb szerinti garasokban, 1800- és 1818-tól; onnan heti átlagokban és 1825-től kezdve váltóforintokban, bécsi értékben egész 1858. nov. 1-ig, a midőn az új osztrák érték lépett helyébe. Az áttekintés könnyebbségére ide kulcsok vannak mellékelve.

Az egyik kules a pozsonyi mérőkben és váltógarasokban történt jegyzéseknek alsó-ausztriai mérőkre és osztrák értékre való átszámítására; a másik a pesti mérőkben és bécsi értékben történt jegyzéseknek alsó-ausztriai mérőkre és osztrák értékre való átszámítására, ez aztán keresztül van vive egész azon fókig, hogy ha egy pesti mérőnek ára bécsi értékben 16 forint 59 kr., akkor egy ausztriai mérő ára 468 krajczár. Ezen kulcsok használatával felette könnyítették az összehasonlítást.

Ezután jönnek a gabonaneműek heti átlagos árai, még pedig átszámított jegyzések gyanánt 1819-től 1858. november 1-ig, tehát az új pénz behozataláig, s onnan a mult év végéig eredeti jegyzésekként. Ez kiterjed a búza, kétszeres, rozs, árpa, zab, kukoricza és a repcére. Visszatekintésül aztán vannak ugyane gabonákra nézve évi, öt évi és tíz évi átlagos árak, a melyeknek tanulságos voltát elég csak említeni is minden művelt ember előtt.

A gyapjú árai mázsaszámra a pesti országos vásárok szerint vannak számítva, és pedig 45 minőség szerint, minden egyes alkalommal a vásároknál jeleztetvén az üzlet általános menete is, mi a tényleges árakkal való érdekes összehasonlításokra ad alkalmat.

Ugyanazon módszer követtetik a borárak összeállításánál (a jegyzett fajok: tokaji aszú, ménesi aszú, budai vörös ó, budai vörös új, fehér ó és új, kőbányai ó és új, hegyi fehér és vörös ó és új, és végül kerti fehér és vörös ó és új, a mi korántsem meríti ki a pesti piacon forgalomban levő boroknak minőségi osztályait; ugyanaz a pálinkára és szesze (törkölt, szilvápálinkát szintén beleértve), ugyanaz a dohányra nézve (három-három fokozattal a deprői, debreczeni, pécsi, szegedi, tiszai dohány), ez utóbbira nézve természetesen csak az egyedárúság behozataláig, mely tudvalevőleg az 1851. november 29-diki patens értelmében 1851. márczius 1-jén lépett életbe.

Ugyanilyen kimutatások évről évre (1870—1872-ig) a nyers bőrök, disznózsír, szalonna, faggyú, tollak, kender, gubacs, méz, viasz, olaj különböző fajtáira s végül (1860-tól 1872-ig) az ezüst heti árfolyamára nézve is, a mi felette érdekes összehasonlításokat tesz lehetségessé a külföldi árakkal, de egyszersmind betekintést adhat az árak ingadozásának egy nagy fontosságú indokára is: nevezetesen a valuta változásaira, a mi nemcsak saját ingadozásának arányában teszi szeszélyessé az árakat, hanem ennél még sokkal nagyobb mértékben is.

Ezután következnek a szállítási kimutatások. Első sorban a vontató hajók forgalma 1857—1872-ig, magában foglalván az egyes években a vontató hajók által az egyes berakodó állomásokból Pestre és más felső dunai állomásokra szállított gabonamennyiségeket. Már maga ez összeállítás is — forgalmi statisztikánk egyik legrégibb gyermeke — gyönyörű reflexiókra adhat alkalmat a beállott változások megfigyelésére az új közlekedési utak létesítése, a termés nagysága, szállítási árak politikai viszonyok stb. tekintetbe vételével, mi igazolhatja azon szeszélyeseknek tetsző főösszegeket, a melyek évről évre a vontató hajókon való szállítások főösszegeiül mutattatnak ki s hol igen gyakran mutatkozik mind a Pestre, mind a felső Dunára szállított, mind a fűmennyiségre vonatkozólag 30—40%-nyi eltérés.

A második szállítási kimutatás a szab. dunagőzhajózási társulat által eszközölt gabonaforgalomé 1867—1872-ig külön a behozatalra, külön az átvitelre nézve. Azután a harmadik az osztrák államvaspálya pesti és a déli vaspálya budai állomásának gabonaforgalma 1861—1872-ig.

A mű végső része a budapesti hitelintézeteknek és az osztrák nemzeti bank, valamint az osztrák kereskedelmi és ipar-hitelintézet összes magyarországi fiókjainak fejlődése.

E számok, mint a hitel momentumai, kétségkívül szintén fölülte nagy hatást gyakoroltak az árakra s már a dolog természeténél fogva is igen érdekes tanulmánynak tennék le alapját: például azon kérdésre nézve, mint léptek Magyarország vidéki piacjai fokankint erősebb és erősebb összeköttetésbe Pesttel — Béccsel szemközt — a mire már jelenleg is érdekes adatokat találunk az osztrák nemzeti bank vidéki fiókjain kiállított váltóknál, a hol a bank-utalványok helye is külön figyelemmel van kísérve.

E részhez tartozik a múlt évi kimutatás is (a statisztikai hivatal közlései alapján): *a)* kereskedelmi, ipar- és hitelbankokról, *b)* népbankok, *c)* takarékpénztárok (melyek nálunk valódi bankoknak tekinthetők üzletkörök és teljes lényegök szerint), *d)* osztrák pénzügyintézetek magyarországi fiókjai, *e)* jelzálogi hitelintézetek működéseiről; mihez végül az összes hitelügy egy sommázata járul ép oly érdekesen, mint a többi.

Befejezi a munkát a használt források jegyzéke, a melyből (mint azon összeállításból is, mely Keleti K. *Hazánk és népe* című műve mellett van adva) azon eredményre jutunk, hogy a

Magyarország gazdasági és társadalmi állását feltüntetni akaró műveknek száma nem csekély, sőt az utóbbi években különösen oly munkák is jelentek meg, a melyeknek tartalma ugyancsak becsületünkre válhatik.

A grafikus táblák külön álló kötetet formálnak. „Nehéz elhatározni — mondja Konek derék ismertetésében — hogy ezen minden tekintetben kitünő s a tárgyalt ármozgalmakról világos, átlátszó képet nyújtó ábráknál mi érdemel nagyobb elismerést, vajon a fogalmazás, és a táblázatok tervezésében, főleg azoknak egyes rovatai és alosztályai felvételénél követett helyes rendszer, vagy pedig a nyomdai úton ily terjedelemben még aligha létrejött munka műszaki kiállításában mutatkozó szabátosság, helyes felfogás és kitünő technikai képesség.”

S valóban igen kitünő ez összeállítás 1819-től, midőn a bécsi érték folyama a conventiós értékhez végmegállapodásra jutott, s így a jelenleg érvényben levő osztrák értékre való átszámításokra biztos alap kínálkozott, egész 1868-ig az alsó ausztriai mérő szerint (tehát épen egy félszázadig), azután 1872-ig súly szerint.

A búza, rozs, árpa, zab és tengeri tíz-tíz évi térképeken tárgyaltnak, minden év 12 óra s ez hetekre osztva. Keresztben 800 (8 forint) vonalozás van minden legkisebb áringadozás kimutatására; e mellett az egy, öt és tíz évi átlagok szintén keresztrovatokban vannak kitüntetve.

A fentebbiek összesen 30 térképet foglalnak el. A harminczegyedik grafikus ábrázolása a finom és középfinom egyenyretű gyapjú árainak, a mint azok az 1823—1872-ik években (tehát egy félszázad alatt) a pesti országos vásárokon jegyeztettek, öt és ötven évi átlagárakkal együtt. Végül az utolsó Budapest összes árúfogalmának grafikus ábrázolása az 1871-ik évet illetőleg, a szállító intézetek hivatalos kimutatásai alapján; természetesen a közönséges szekereken, a vámvonalokon át, be- és kivitt árúk (melyek közül a disznószállítmányok egymagukban véve mintegy 600.000 darabot tesznek ki), s végre az átvitt árúcikkek figyelmen kívül hagyásával.

Ime, ez azon derék mű lényege, mely valóban díszére válik irodalmunknak.

Fölötte messze mennénk, ha az egyes részletek bővebb tárgyalásába vagy az adatok bírálgatásába bocsátkoznánk, a mire nincs helyünk sem. De hogy mily fontos következtetéseket lehet levonni e pusztá számokból: addig is, míg hosszabb

tanulmány útján magunk is hozzászólának a kérdéshez, megemlíthetjük Konek három megjegyzését, melyek méltó figyelmet érdemelnek.

1. Az egész 54 évi időszakon át félreismerhetlenül mutatkozik a folytonos áremelkedés (s ehhez éles kommentárt adott Fawcett 1872-ik aug. brightoni beszéde), még pedig a közbenső vámvonalak 1850-ben történt megsemmisítése után következett rohamosság kivételével rendszeresen, fokozatosan, mint e táblázatból kitűnik:

	Búza	Rozs	Árpa	Zab	Tengeri
	osztárk értékű krajczárookban				
1819—28	196.2	102.2	88.1	68.5	99.8
1829—38	226.6	128.7	109.8	82.7	129.6
1839—48	274.9	178.5	136.7	101.3	154.6
1849—58	426.1	300.8	215.1	162.9	242.6
1859—68	464.5	311.8	235.6	167.1	278.4
1869—72	537.2	336.5	241.3	178.8	288.4

2. A minimalis árak, a melyekre valamely gabnafaj bizonyos évtizedben alászállt, mindig irányadók voltak a következő évtizedre is, annál alább nem szállván ez árak soha.

3. Az egyes gabnafajok az ötven évi időszak lefolyása alatt egymáshoz képest épen nem csekély értékváltozásokat mutatnak; nevezetesen a búza értéke az összes többi gabonafajokéhoz képest hanyatlást tüntet fel és pedig legnagyobb mértékben a rozshoz, legkisebb mérvben a zabhoz képest, s így ha a búza értékviszonyát száznak vesszük, a rozs az 1859—68-diki tizedben az 1819—28-diki évtizedhez képest 28., a tengeri 17., az árpa 12., végre a zab 2. értékszázalékot tevő emelkedést mutat.

Azonban túl menne ez ismertetés szűk keretén, kiterjeszkedni e nagybecsű adathalmazból vonható más elvekre.

Egy megjegyzést kell még tennünk, s ez az: hogy a közbenső vámtételek jegyzése 1850-ig szintén felette érdekes illustratio gyanánt szolgált volna az árakhoz, s akkor könnyebb lett volna a vámpolitika hatását méltányolni, mint így, az általános bevezetésben elsorolt történeti adatok után lehet tenni, s kétszeres fontosságú volna jelenleg, midőn a vám- és kereskedelmi szerződés tárgyalása nem sokára napi renden leend.

Az emelkedés azonban egyik legjobban szembeszökő tény. Hitelügyünkben 1841-ben 3, 1871-ben 222 intézet volt;

ugyanakkor a befizetett tőke 6106 conventiós forint és 53 krajczárról 71.984,882 forintra; a váltóleszámtólás forgalma 194,600 forintról 674.577,691 forintra; a jelzálogi hitel 66,600 forintról 137.628.669 forintra emelkedett. 1846-ban volt 4., 1872-ben 705.⁹⁴ mértföld vasút; 1841-ben 0, 1872-ben 768 mértföld országút; 1867-ben 890.³² mértföld távirda 631,985 sürgönynyel, 1871-ben 1.618.⁸³ mértföld 3.911,415 sürgönynyel. Gabnatermelésünk tett 1800-ban 60, 1830-ban 100, 1870-ben 135¹/₂ millió ausztriai mérőt; külföldi behozatalunk tett 1828-ban 8.797,843 conventiós forintot, kivitelünk 15.044,997-et; s a legutolsó évben, melyről adataink vannak, 1869-ben volt Magyarország árukivitele 346.941,185, árúbehozatala 479.149,934 forint.

Ime ez Magyarország haladása, melyhez nem egyenesen, hanem mondhatni ugrálva ért a viszonyok nyomása alatt, mint helyesen jegyzi meg az előszó — s hadd végezzük ezzel ez ismertetést: „Egyfelől a bámulatos nyakassággal újra meg újra tett kísérlet, melynek az volt a célja, hogy Magyarországot gazdasági értelemben khinai fallal vegye körül s a fejlődés azon fokán tartsa vissza, mely már rég túlérte magát, másfelől a hitelgazdaság feltartóztatatlan befolyása oly viszonyokra, melyek nagy részben nem a pénz, hanem a tiszta természeti gazdálkodás jellegét viselték magokon, végre némely egyeseknek könnyen megmagyarázható, de következményeiben gyakran kártékony nyugtalankodása, mely rohanva akarta volna keresztülvinni az átmenetet a földművelési államból az iparállamba, mely átmenet csak lassan és fokozatosan történhetik meg: mindezek folytán Magyarország gazdasági fejlődése a jelen század kezdete óta első tekintetre, a ki nem számíthatás bélyegét látszik magán viselni, s ez különösen megnehezíti azon ténynek felismerését, melyet mi örömtelt meglepéssel mint kétségbevonhatlant merünk felállítani, — azon tényét tudniillik, hogy Budapest jelenleg a kereskedelem legnagyobb székhelyei közé tartozik, és hogy e polezra nem mesterséges kiváltságok által, hanem azon akadályok daczára küzdötte fel magát, melyek más oldalról újra meg újra gördítették eléje. Inkább mint máshol kell tehát itt a számra és jegyre vigyázni, hogy a látszólag szabálytalanban is feltaláljuk a szabályt, hogy belőle a múltra nézve megértést, a jelenre nézve megnyugtatót, a jövőre nézve pedig biztos reményt merítsünk.“

*Il conte di Cavour; ricordi biografici per Giuseppe Massari.
Torino, 1873.*

Azon számos irodalmi művek közt, melyek a turini Cavour-emlék leleplezése alkalmával napvilágot láttak, kiváló helyet foglal el Massari, olasz képviselő, könyve. Becsessé teszi ezt egyebek közt az a körülmény is, hogy szerző személyes összeköttetésben állott a nagy államférfiúval, s így életéből számos, alig ismert részletet tehetett közzé. Elmondható például, hogy az olasz egység megalapítója politikai pályáját a hirlapírói téren kezdte meg s e tevékenységére mindig büszkeséggel gondolt vissza. „Egy író,“ így nyilatkozott minster korában, „ki bizonyos meggyőződésnek s határozott elveknek engedelmeskedik az által, hogy a közönség előtt mindennap föltárni kénytelen véleményét, megszokja az elmondhatót megkülönböztetni attól, a minek nem szabad kifejezést adni. Mindennap fejleszti e képességét, mely politikai ügyek intézésénél oly hasznos, annyira szükséges. Egy iskolát végez el, melyben naponkint tökélyesbíti magát. Ha nem vagyok hirlapíró, államférfiúvá sem lettem volna.“

Mindenki tudja, minők valának azon meggyőzések és alapelvek, melyeket Cavour már politikai pályájának kezdetén lobogójára irt. Midőn 1848 elején egy genuai küldöttség jelent meg Turinban, hogy Albert Károlytól a jezsuiták kiűzését s nemzetörtség alakítását kérelmezze, Cavour egy gyűlésben ezeket elégteleneknek jelenté ki s csak egész alkotmány létrehozásától várta a nép óhajainak kielégítését. „Indítványozom,“ mondá, „hogy az uralkodó nagylelkűségétől az ország jelenlétében eszközözlendő nyilvános tanácskozást kérjünk, melyben képviselve legyen a nemzet minden nézete, érdeke és szüksége; indítványozom, hogy az alkotmányt követeljük.“ Indítványa kisebbségben maradt ugyan, de pár hét lefolyásával fényesen igazolva lőn államférfiúi éles látása. 1848. febr. 7-én Albert Károly kénytelen volt népének alkotmányt ígérni s Cesare Balbo csakhamar megalkotá Turinban az első alkotmányos ministeriumot.

Az alkotmányos érzület egyik fő jellemvonását teszi Cavour politikai életének. Massari könyve ez irányban számos bizonyító példát sorol fel. Így 1857-ben, midőn egyik barátja szerencsétlété a kamrában tartott beszédéért s alkalmilag arra

hivatkozott, hogy abszolút államot könnyebben kormányozhatni, ezeket válaszolá Cavour: „Feledi ön, hogy abszolút államban se minister nem lehettem volna, se pedig nem akartam volna azzá lenni. Jól tudom, hogy a kamrában gyakran tartatnak haszontalan beszédek s hogy gyorsabban is lehetne haladni, de mit tegyünk? Minden emberi intézménynek vannak árnyoldalai s e tekintetben a parlamentáris kormányzat sem kivétel; de minden hibái mellett mégis sokkal jobb a többi kormányformánál. Néha bosszant az oppositio bizonyos neme s hevesen válaszolok; de később utána gondolkozva, épen ez oppositiónak örvendek, mert alkalmat szolgáltatott nekem arra, hogy a közönség előtt jobban kifejtthessem nézeteimet s azok helyességéről inkább meggyőzhessem a közvéleményt. Nem panaszkodhatom a jelenlegi kamra ellen, mert eszélyes és hazafias, de ha rossz vagy kevésbbé jó volna is, még sem szünném meg soha elsőséget adni az alkotmányos rendszernek.“

E szabadelvű érzületből származtatja le Massari Cavournak az egyház és állam közti viszonyra vonatkozó híres fel fogását is. Kimutatható azonban, hogy az általa felállított tétel: *libera Chiesa in libero Stato* nem annyira benső meggyőződésére, mint inkább politikai indokokra s czélszerűségi tekintetekre vezethető vissza. „Ha nem is félek,“ így nyilatkozott a papság politikai üzelmeire vonatkozólag egy 1857-ki beszédében, „a törvényes fegyverekkel harczolt politikai küzdelemtől, ez még sem értendő úgy, hogy a papság büntetlenül élhessen a szellemi fegyverekkel, melyek épen nem azon célból adattak kezébe, hogy egyik vagy másik politikai jelöltet győzelemre segítse. Ez esetben a harcz valóban nem lenne egyenlő, s mi helyt a kérdéses fegyverek használata e téren meghonosulna, a társadalom a legnagyobb veszélynek tétetné ki. Félni lehetne tudniillik attól, hogy a törvényes harcz anyagivá fajulna el. Ha a clerus választó gyűlésekben politikai elleneit, a kormány tagjaitól kezdve a szabadelvű eszmék utolsó hiveig, az egyház ellenségeinek, isten átkával sújtottaknak denunciálhatná, arra is rávehetné a tömeget, hogy a kormánynak és többségnek ne csak törvényes eszközökkel, hanem erőszakkal is ellene szegüljön stb.“ Kitetszik ebből, hogy volt idő, midőn Cavour épen nem keresé a *szabad egyház szabad államban* általános gyógyszerét az államorganismus bajainak. Csak midőn a római kérdés megoldása mind égetőbben szükségessé lőn s a pápasággal

szemben egy *modus vivendi*-t kelle elfogadni, csak akkor jutott jelentőséghez a *formula Cavouriana*.

Maga Cavour is bevallja ezt 1861. jan. 4-ről gróf Vimercatihoz intézett levelében: „A mi a római kérdést illeti,“ úgy mond, „ön ismeri álláspontomat. Minél tovább gondolkozom, annál inkább meg kell arról győződnöm, hogy a pápától, mint *souveraintól*, a legkisebb engedelményt sem nyerendjük meg, ha nem részeltetjük az egyházat kiterjedt cselekvési szabadságban. Minden kiegyezés, mely tisztán világi érdekeken alapszik, lehetetlen, mert a szent atya tudja, hogy mihelyt államterületének egy részecskéjéről is lemond, megsemmisíté az elidegeníthetlenség elvét, melyben egész erkölcsi ereje gyökerezik. Nem titkolom el magam előtt az általam tervelt megoldás hátrányait s veszélyeit, s látom azon nehézségeket is, melyekkel a megvalósításnak részint Rómában, részint az olasz nemzetnél találkozni kell. De mert e megoldás nézetem szerint egyedül lehetséges, hiszem, hogy el fogjuk viselni e hátrányokat s bátran szemébe fogunk nézni e nehézségeknek.“

E nyilatkozat teljesen világos és érthető; mitsem változtatnak rajta a szavak sem, melyeket Cavour mintegy saját és barátja lelkiismeretének megnyugtatósául hozzá csatol: „Azt hiszem egyébiránt, hogy a század nézetei megoldással egybehangzóak. Hiszem, hogy az eszmék fejlődése s a civilizáció haladása a többé-kevésbbé közel jövőben szükségképen e megoldáshoz fog vezetni. Az államférfiak siettethetik vagy halogathatják, de nem akadályozhatják azt meg. A jövő században az egyház és állam elválasztása bevégzett, minden párt által elismert tény leend!“

— m.

*The Pilgrimage of the Tiber from its mouth to its source etc.,
by W. Davies. London, 1873.*

Davies zárandoklása a Tiber klasszikus partjain egyike a legvonzóbban írott könyveknek. Majd a hajdan egy-egy eseményének elbeszélése, majd valamely parttájnak hangulat-keltő, festői ecsetelése által köti le figyelmünket; itt a dicső múlt valamely emlékére, amott egy kis utazási kalandra vagy rég letűnt időkből fenmaradt népszokásra, majd ismét a művészet valamely örökbecsű alkotásának leírására terjeszkedik ki.

Az igazi zarándok áhítatával barangol szerző a Tiber torkolatától egész forrásáig, csaknem minden lépten-nyomon, mint megannyi szentelt helyen, megállapodva. Élénk tollal varázsolja szemeink elé a táj sajátosságait, a szétszórt romokat, melyek szomszédságában igen szegényesen néznek ki a békés falvak. Livius és halicarniassi Dionys nyomán elbeszéli szerzőnk a hős tetteket, melyek a rómaiak által e helyeken elkövetettek. A bíráló nyomozás rég megdönté ugyan ez elbeszélések forrásainak hitelességét, nézetünk szerint azonban mégis jogosan foglalhatnak azok helyet e munka keretében. A zarándok nem sokat törődik a kritikai analysissal, hozzáférhetlennek tartja a mythost, s ha realis tények helyett a hagyományt közli is velünk, de legalább visszahelyez szellemi légkörébe azon kornak, melyben ez eredetét nyerte.

Az egész mű folyamában következetesen ragaszkodik szerző azon kifejezett elvéhez, hogy mindenütt a festői elemre irányozza fő figyelmét. S e szempontból kell megítélnünk könyvét is, melyben a realistikus pedanteria kétségkívül nem egy hibáztatásra méltó helyet fogna találni. A Tiber partvidékének minden emlékezetes pontjánál megállapodva, természetesen, behatólag foglalkozik szerző magával Rómával is, melynek leírásába a császárok korából néhány jellemrajzot is belesző. Minél inkább távozik Rómától, annál nagyobb mérvben háttérbe szorúlnak a liviusi reminiscenciák, átengedve helyöket a középkornak s néhány mythikus színezetű képnek Orvieto, Perugia, Assisi és Fratta történetéből. Emeli a könyv érdekét a sikeres átültetése is számos Tiber-környékbeli népdalnak. „Derülten,” így jellemzi szerző e népdalokat, „mint a napsugár, tisztán, mint az alkonyi lég s illatosan, mint a fűszeres erdei virág, tárgyalják azon egyszerű érzelmeket, melyekből eredtek; nem hangoztatnak hatalmas szenvedélyeket, nem tükröznek vissza bűnös hajlamokat, hanem egyszerűek s természetesek, az érzésnek úgy álszemérme, mint féktelenségei nélkül, tele a madárdal életüdesége- s naiv eredetiségével.”

Álljon itt szerző irmodorának ismertetéséül a Tiber-forrás rövid leírása: „A folyó hosszában, mely itt először jelenik meg a Tiber gyanánt, hatalmas tölgyerdőbe jutunk, melyet embernyomok bizonyára igen ritkán érinthettek. A tiszta vízfonal majd egyik szikladarabról a másikra omlik alá, olykor egy-egy mészkövet, a felületén látható nummulitokkal, ragadván magával, majd sűrű bokrok s bújá mohnövények közé kanyarúl,

hogy néhány lépéssel odább ismét vidáman szökelljen a napfényre. Azután ismét többszörös vékony erekre oszlik. A leg-hosszabb igen szép, puha gypeszőnyeggel bevont tisztásra vezet el bennünketsitt tarka virágokkal ékített zöld koszorúból szakad föl a kis forrás. Itt állapodott meg, botjára támaszkodva, vén kalauzunk s ránczos kezével a csergedező vízre mutatva, nem minden ünnepélyesség nélkül ejté ki e szavakat: E questo si chiama il Tevere a Roma! És ez az, a mit Rómában Tibernek neveznek.

— m.

